

उदरचरि उदिक नहरके नटे उदरदर्शन;

पूज्यपाद आचार्यमहाराज १००८ श्री वेजयमेहनसूरीश्वरजी महाराजना दुपदेशधे आ ग्रन्थ छपाववामां नचे जणाविला बने उदार सदृगृहस्थे तरफधे आर्थक सहाय आपवामां आबेल छे, ते माटे तेओने धन्यवाद अर्पण करवा हे ते बनेने अंतःकरणधे आभार मान्ए छिए ।

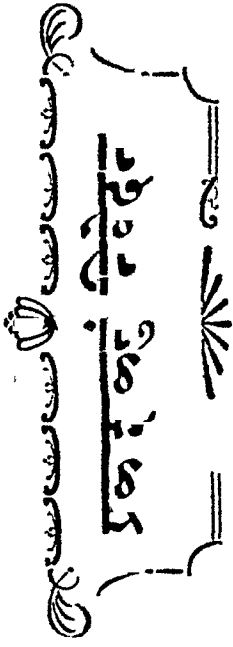
रु० ३०० शिहोरनिवासे ० शाह वनमाळे कानजीना धर्मपत्ने संतोकवाई तरफधे तेमन्ते पुत्रे नहेन हरकेर-जीवविचारादि प्रकरण-छकर्मग्रन्थ विगेरे तरवज्ञान अभ्यासी हेई धर्मरुचि सम्पन्न छे, तेमणे पेताने नहेन लीलावतीना स्मरणधे अर्पण कर्या छे ।

रु० ३०० वेरावल (आदरे) बंदर निवासे शाह लीलाधर लखमचंद के जे धर्मचुस्त जिनाज्ञापरायण तेमज साहुओने नैयावच करनारा उदारमहाशय छे, तेमणे अर्पण कर्या छे ।

छे०— ० क० जैनमेहनमाला कार्याधिकार

शाह लालचन्द नन्दलाल वर्कल

श्रुमते -नन्दनाय गोनमः ॥

श्रीमन्मुक्तिकमल जैनमोहनमालाना ३२ मा पुष्पतरीके सुमङ्गलाटीकासमलङ्कृत श्रीनवतत्त्व प्रकरण नामना महत्वपूर्णग्रन्थानुं प्रकाशन करतां अमने अतीव हर्षं थाय छे. नवतत्त्व ए जैनदर्शननो पायो छे अने ए कारणथी ज भूभेकामां जणाव्या मुजव अनेक प्राज्ञमहर्षीओ ए नवतत्त्व उपर विशाल साहित्यनुं आयोजन कर्नु छे, यद्यपे भिन्नभेन्न कर्त्ताओ तरफथी भिन्नभेन्न प्रणालिकासां उप नेवछ नवतत्त्वसाहित्य दृष्टेगोचर थाय छे तोपण ५९ गाथाओसां योजाएलु जे नवतत्त्वप्रकरण छे तेना अभ्यासनी प्रचार प्रायः सर्वत्र जोवामां आवे छे. ५९ गाथामां उपनिबद्ध ए नवतत्त्वप्रकरण उपर हैर्द-गुर्जर अनुवादो अनेक महाशयो तरफथी हैयार थइ अनेक संस्थाओ तरफथी ते अनुवादोनुं प्रकाशन थयुं छे. एम छतां गीर्वाण (संस्कृत) गिरामां ए ५९ गाथाओ उपर विवेचन करवानुं कोइ प्राज्ञमहाशयनुं ध्यान गयुं होय तेम जणायुं नथी.

आ ग्रन्थमालाना उत्पादक आराध्यपाद आगमप्रज्ञ आचार्यमहाराज १००८ ई. म. द्विजयमेहनद्वरेश्वरुणा मुख्यशिष्य प्रातःस्मरणीय उपाध्यायजी महाराज १००८ ई. म. तप्रतापवेजयुज गणीवरना परमविनेय विद्वर्य प्रवर्तकः महाराजश्री धर्म-वेजयुज महाराजश्रीनु आ नवतत्त्वप्रकरण उपर संस्कृत टीका लखवानु ध्यान खंचायुं, तेओश्रीना शिष्यरत्न तत्त्वजिज्ञासु मुनिवर्य श्री यशोवेजयुज आ वावतमां विशेष प्रेरणा थवाथी टीका करवा सम्बन्धी निम्नय थयो, अने पूज्यपाद परमगुरुदेवनी आज्ञा मलतां ते मंगलकार्यनो प्रारंभ थयो, व्याकरण-साहित्य-जैन सिद्धान्त-न्याय विगरे विषयोना सतत अभ्यासनी प्रवृत्तिमां पण आ दीकानुं कार्य धीमेधीमे चालु र्खुं. जे आजे सम्पूर्ण थनुं होइ तत्त्वजिज्ञासु समाजना करकमलमां धरतां परम प्रमोद थाय छे.

वर्द्धमानपुरी (वडवाण शहर) मां जैन जेवा उच्चकुलमां जन्म, बाल्यावस्थाथी ज धार्मिक संस्कारो, धर्मसंस्कारी मातानो योग, दश वर्षथी पंदर वर्षनी उमर पर्यंत अमदावाद शेठ चिमनलाल नगीनदास बोडौंगमां व्यावहारिक-धार्मिक शिक्षण, पंदर वर्षनी उमरे पूज्यपाद गुरुमहाराजश्रीना योगथी चारित्र भावना, मांता विगरे वडील वर्गनी अनुकूलता पूर्वक चारित्र ग्रहण, साधु-जीवनमां-व्याकरण-काव्य-कोष-साहित्य-न्याय-आगमो-प्रकरणो-कर्मग्रन्थ-कर्मप्रकृति प्रमुख शास्त्रोनुं सतत अध्ययन-अध्यापन, अखंड गुरुकुलवास, विनयसम्पन्नता, गुरुश्रूपा इत्यादिगुणोथी पालीताणमां प्रवर्तकपदार्पण विगरे टीकाकार मुनिश्रीना जीवन प्रसङ्गो छे. गुरुकृपाथी प्राप्त थाल तत्त्वज्ञानना योगे तेओथी ६००० श्लोकप्रमाण आ टीका रचवामां सम्पूर्ण फतेहमंद थया जाणी असो

१ प्रवर्तकश्रीनां ससारी पू० माताजी छवलवाई पण धार्मिक शिक्षिका पद भोगवी दीक्षा ग्रहण करी. साप्तीजी कुशलश्रीजी नामे वर्तमानमा आत्सश्रेयः सावी रहेल छे

अनुमोदन करीए छीए, अने समाजोपयोगी अन्यग्रन्थोनी रचना करी सुज्ञसमाजने समर्पण करवा पूर्वक तेओश्री जैन साहित्यना गौरवमां वधारी करे तेम इच्छीए छीए ।

पूज्यप्रवर प्रत्यूषाभिस्मरणीय आचार्य महाराजश्री विजयमहेश्वरजी महाराज आ ग्रंथमालाना प्रोत्साहक छे, एदळं ज नहँ परंतु ए माला ग्रन्थपुष्पोना संयोगथी सुवासनो विस्तार केम विशेष फेलावे ! तेनी हमेशां कालजी राखवा साथे नवीन नवोन जैन साहित्यना प्रकाशनमां अमने वारंवार प्रेरक थया छे. आज सुधी तेओश्रीनी सत्प्रेरणाथी ३२ पुष्पोनुं आ मालामां अतुसन्धान थयुं छे, तेमां पण श्रीविपाक सूत्र सटीक - छाया-सहित - प्रतिमा शतक सटीक, उपदेशपद महाग्रन्थ सटीक १४५०० श्लोक-प्रमाण, कर्मग्रन्थ १ थी ४ सटीक, अभिधान चिन्तामणि कोप रत्नप्रसादीका समेत, श्रीमहादेव चरेत्र, षट्-वैशिकाचतुष्क प्रकरण सचिवरण, श्रीलघुक्षेत्र समास सचित्र-संयत्र सविस्तरार्थ विगोरे अनेक सुविशाल सुगंधी मनमोहक ग्रन्थपुष्पोवडे मालाना सौरभमां खास वैशिष्ट्य थयुं छे अने तेथीज जनसमाजनुं आकर्षण पण माला तरफ विशेष थवा पाम्युं छे. पूज्य आचार्यश्री अहर्निश आवा सत्यकाशनमां अमने विशेष प्रेरणा करे अने जैन साहित्यनी विशालतामां वधारी करावे तेम इच्छीए छीए ।

पूज्य आचार्यश्रीना उपदेशथी वाजुना पृष्ठमां जणाव्या प्रमाणे जे जे महाशयोए आ ग्रन्थना प्रकाशनमां उदार आशयथी जे असूल्य आर्थिक सहाय अर्पण करेल छे ते माटे अन्तःकरणथी ते ते महाशयोनी आभार मानीए छीए । आ टीका ग्रन्थना मुद्रक महोदय प्रेसना अधिपति शाह गुलाबचन्द लल्लुभाइए निर्णयसागर प्रेस जेवो सुंदरकार्य पद्धतिथी अमने जे संतोप आयो छे ते पण प्रशंसनीय छे. आ मालाना उत्तेजक-ग्रन्थप्रकाशनना प्रेरक पूज्य आचार्यश्री, ग्रन्थसंशोधक पूज्य उपाध्यायजी महाराजश्री तेसज टीकाकार

श्रीनवतत्त्व-

सुमङ्गला-

टीका.

॥ ३ ॥

प्रवर्तकश्रीनो उपकार मानवा साथे तेओश्रीना चरणारविन्दमां अनेकशः वन्दन करीए छीए ।

अन्तमां वाचकवृन्द आ टीका ग्रन्थनुं सायन्त वाचन मनन अने निद्रिध्यासन करवा पूर्वक तत्त्वग्राहक बन्वा .साथे जैन जैनेतर जगत्मां तत्त्वज्ञाननो विशेष प्रचार करे एज अन्तिस अभिलाषा—

श्रीमत् सुफिकमलजैनमोहन
मन्दिर रावपुरा महाजतगली
वडोदरा । श्रीनेमिजन्म
करयाणक संवत्. १९९०॥

नेवेदक,

मोहनग्रतारुनन्दचरणोपासक—

लालचन्द.

प्रकाशकनुं
निवेदन ॥

॥ ३ ॥

अखिललब्धभूते श्रीमद्भक्तमगणभूते नमो नमः ।

पूज्यपादप्रातःस्मरणीय जैनाचार्य १००८
श्रीमद्भक्तमगणभूते श्रीमद्भक्तमगणभूते नमो नमः ।

आराध्यपादपाठकप्रवरोपाध
श्रीमत्प्रातःस्मरणीयगणेश्वरभूते नमो नमः ।

‘तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्’ ‘तत्त्वज्ञानाभिश्चेयसाधेयगमः’ इत्यादि सुवेदितपुरोधेना वाक्योद्योतिश्रय्ये, के अखिल-
विश्वमां ‘तत्त्वज्ञान’ ए परम उपादेय .छे यथार्थं तत्त्वज्ञान एहेज सम्यक्तत्त्वस्वरूप होइ परम्पराए
मोक्षप्राप्तित्तुं अवन्ध्यकारण छे. वेदान्त, बौद्ध सांख्य, वैशेषिक वेगोरे दर्शनी स्वस्वमन्तव्यानुसार
भेन्नभिन्नतत्त्वोना प्रतिपादक छे, परंतु शाश्वतप्रभावशाली अभेदतुणास्पद त्रिकालाबाधित सनातन
श्रीजैनदर्शनसम्बन्धी तत्त्वोनी अपेक्षाए (तेमज ते ते तत्त्वोना लक्षणादे) वेचारतां पण ते ते दर्शना-
न्तरीय तत्त्वो पूर्वापरविरोधी तेमज विसंवादी होवानुं अनुभवाय छे, ज्यारे अनन्तज्ञानी अरिहंतपरमात्माना सनातन जैनदर्शन-
सम्बन्धी तत्त्वोमां तत्त्वतुं यथार्थस्वरूप लक्षणगुणधर्मपर्यायोवडे पूर्वापर अविरोधेपणुं तेमज अविरोधेपणुं नेषपक्षपात ईदेक
केवा इतर दार्शनिक विद्वानोने पण स्वीकारतुं पड्युं छे अने पडे छे. आत्मवेचाराणा-कर्मवेचाराणा-पुद्गलादेद्रव्यो वेगोरे वेपयो
जैनदर्शनमां जे विशिष्टपद्धतिथी आलेखवामां आव्या छे तेनी पूर्वापर अविरोधेनी पद्धति अन्यदर्शनीमां अंशे पण दृष्टिगोचर थती नथी.

મહાનુભાવ તીર્થકર ભગવંતો જ્ઞાનાવરણીયાદિઘાતિકર્મોનો ક્ષય થવા સાથે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિપૂર્વક દેવનિર્મિત સમવસરણમાં વિરાજમાન શ્રદ્ધ યોજનગામિની સુધાર્યન્દિની નયગર્ભિત દેશના આપે છે તે અવસરે અનેકલઙ્ઘિતસમ્પન્ન શ્રીગણધરભગવંતો વિનમ્રભાવે પરમાત્માને અંજલિસાથે પ્રશ્ન કરે છે કે ‘ ભગવન્ ! કિં તત્ત્વમ્ ? ’ ઉત્તરમાં ત્રિપદી ઉપર જ ત્રિકાલજ્ઞાની પરમાત્મા જણાવે છે કે,—‘ઉપન્નેહ વા’ પુનઃ ગણધર મહર્ષિ પ્રશ્ન કરે છે—‘ભગવન્ ! કેં તત્ત્વમ્ ?’ સર્વતત્ત્વોનો આધાર ।

ઉત્તરમાં સર્વજ્ઞ ભગવાન ફરમાવે છે,—‘ વિગમેહ વા ’ ઇટલાથી સતુષ્ટ ન થતાં ગણધરમહારાજા પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે કે ‘ ભગવન્ ! કિં તત્ત્વમ્ ? ’ ઉત્તરમાં લોકાલોકાવલોકી તીર્થકરપરમાત્મા કહે છે કે,—‘ધુવેહ વા’ । ઋણ વચ્ચત પુછાયેલા પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરમાં મહાનુભાવ તીર્થકરપરમાત્માના મુલારવિદમાંથી ઉપલઙ્ઘ થયેલ ‘ઉપન્નેહ વા ૧ વિગમેહ વા ૨ ધુવેહ વા ૩’ ઇ ત્રિપદી સર્વશ્રુતનું વીજ છે, વીજબુદ્ધિસમ્પન્ન મહાનુભાવ ગણધરમહર્ષિઓ ઇ ત્રિપદીસ્વરૂપ શાશ્વત વીજને પામી અર્થથી અનાદિઅનન્ત અને સૂત્રથી સાદિસાન્ત દ્વાદશાઙ્ગીની અન્તર્મુહૂર્તમાં રચના કરે છે. પટ્ટપરમ્પરામાં થયેલ સુત્રિહિંગીતાર્થમહર્ષિઓ ઇ જ દ્વાદશાઙ્ગીના અવલમ્બનથી તત્ત્વજ્ઞાનથી भरपूर વિવિધયંત્રોની રચના કરી જૈનશાસનની લોકોત્તર જ્ઞાનસંવન્ધી પ્રભાવના કરવા સમર્થ થયા છે ।

તત્ત્વજ્ઞાનપરિપૂર્ણ જૈનસિદ્ધાન્ત દ્રવ્યાનુયોગ—ગણિતાનુયોગ—ચરણકરણાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગ ઇ ચાર વિભાગોમાં વિભક્ત થયેલો છે । દ્રવ્યાનુયોગમાં—સુલ્ક્યત્ત્વે પડ્ડવ્યનું પ્રતિપાદન હોય છે, ગણિતાનુયોગ—જીવાદિદ્રવ્યોની સંખ્યા, પરસ્પર અલ્પવહુત્ત્વ, કાર્યસ્થિતિ, ભવસ્થિતિ, સંવેધાદિ, જ્યોતિષ્વક્રનો ચાર, દ્વીપસમુદ્ર, નરકાવાસા વિમાનોનું પ્રમાણ વિગેરે વિષયો દર્શાવે છે । મુક્તિમાર્ગ, સાધુ—શ્રાવકધર્મનો આચાર, ક્રિયા, શુભમાર્ગની

ચાર અનુયોગ ।

प्रवृत्ति, अशुभमार्गनी निवृत्ति इत्यादि चरणकरणानुयोगना विषयो છે, જ્યારે મહાપુરુષોની જીવનપ્રણાલેકા, તેમાંથી ફલકતી ઉત્તમનીતિ, સદાચરણ, પૂર્વકાલીન ઇતિહાસ, દીર્ઘદૃષ્ટિ વિચારતાં પૂર્વાપરકાલનો અનુભવ, ઉપાદેય પ્રતે આદરભાવ, અસદાચારેના ચરિત્રથી થતી અસદાચારપ્રત્યે ગર્હી એ વિગેરે વિષયો ધર્મકથાનુયોગ શરીર છે ।

આગમોની અપેક્ષાએ શ્રે સૂત્રકૃતાઙ્ગમાં દ્રવ્યાનુયોગ પ્રધાન છે, શ્રીઆચારાઙ્ગમાં ચરણકરણાનુયોગ, શ્રીજમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ આદેમાં ગણેતાનુયોગ, અને શ્રીજ્ઞાતાધર્મકથાઙ્ગાદિમાં ધર્મકથાનુયોગ મુખ્યપણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે ।

આ નવતત્ત્વ પ્રકરણ યદ્યપિ દ્રવ્યાનુયોગ પ્રધાન છે તે પળ ગણિતાનુયોગ-ચરણકરણાનુયોગ તથા ધર્મકથાનુયોગના વર્ણનમાં તે અલગ પડતું નથી, જીવાજીવદ્રવ્યોનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગાન્તર્ગત છે, પહ્લુવ્યો પૈકી કાલસમ્બન્ધી કેટલાક વિચારનો તેમજ મોક્ષતત્ત્વવર્ણન પ્રસન્ને આવતા અલ્પવહુસ્ત્વપ્રમુખદ્વારનો ગણિતાનુયોગમાં સમાવેશ થાય છે, સંવરતત્ત્વમાં કહેવાતા સમેતે, શુભિ, દશધિયતિધર્મ એ ચરણકરણાનુયોગના વિષયો છે, તેમજ પરીપહ ચારે અનુયોગ

વિગેરે વર્ણનપ્રસંગે કહેવામાં આવતાં મહાપુરુષોનાં દૃષ્ટાન્તો એ ધર્મકથાનુયોગમાં આવે છે. એ પ્રમાણે ચારે અનુયોગથી ભરપૂર હોઈ આ ગ્રન્થ ઘણોજ મહત્ત્વનો છે ।

સર્વઆગમોમાં શિરોમણે પ માઙ્ગશ્રીભગવત્ (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ) સૂત્રમાં સ્થલે સ્થલે સાધુઓના તત્ત્વજ્ઞાનની પરિપક્વતા માંટે સિદ્ધવર્ણન છે, પરંતુ શ્રાવકોની જ્ઞાનસમૃદ્ધેનું પળ વર્ણન કરતાં જણાવવામાં આવેલા “ અભિગયત્વાહવા ઉવલદ્ધુપુણ્ણપાવા ઐસવસંવરણિજ્ઞૈરકિરિયાહિગરણંધર્પમોક્ષલુસલા ” ઇત્યાદિપદોથી નવતત્ત્વની કેટલી મહત્તા છે તે સમજાઈ આવે છે.

ते उपरांत श्रावकसमूहમાં नवतत्त्वसंबन्धी केटलुं ज्ञान होवुं जोइए ? ते पण परमात्मा श्रेमहावीरदेवे उपर जणावेला महत्त्वपूर्ण-
पदो ख्यालमां आवी शके तेस छे । प्राचीन कालमां 'जैन' अथवा 'श्रावक' उपनामने धारणकरवावालो
प्राचीन कालमां वर्ग पुन्योदयथी प्राप्त थयेल ए उपनामने सफल करवा माटे जीवाजीवादि नवतत्त्वना ज्ञाननी प्राप्ति माटे
श्रावकोन् ज्ञानसमृद्धि सतत उद्यमी हतो, ए तत्त्वज्ञानने ज परस उपादेय मानी तेमां आसक्त रहेनार हतो, अने एज तत्त्वज्ञाननी
प्राप्तिना योगे आध्यात्मिक उन्नतिमां हमेशां ते वर्गमां तत्परता जोवामां आवती हती । परमकृपालु
परमात्माने तेमज सूत्ररचयिता श्रीगणधरभगवंतोंने पण 'अभिगयजीवाजीवा' इत्यादि पदोथी श्रावकोने सम्बोधवानो प्रसङ्ग ए
कारणथीज प्राप्त थयेलो हतो । ज्यारे वर्त्तमानमां दुःपमकालना प्रभावे किंवा जीवोना बहुलकर्मपणाने अङ्गे अर्थकामनीज प्राप्तिमां
अहर्निश आसक्त (अमारो बन्धुवर्ग !) 'श्रावक' अथवा 'जैन' कुलमां उत्पन्न थवा पूर्वक ए पुन्यलभ्य उपनामने प्राप्त करवा छतां
श्रावक 'केवा 'जैन' ए पदको शुं अर्थ छे ? ए पदनी शुं महत्ता छे ? अथवा ए उपनामने धारण करनारनी शुं शुं फरजो छे ? तेवुं
विस्मरण थवा साथे कर्त्तव्य भ्रष्ट थइ दुष्प्राथ्य 'श्रावक' ना विरुद्धने सान्त्वर्थ करी शकतो नथी एमां शुं कारण छे ? ते विचारवानी खास
जरूर छे । पांचदश घरनी श्रावकोनी वस्तीवाला नाना गामथी लइने विशाल वस्तीवाला मोटा शहेरोमां प्रायः प्रत्येकस्थले नानीमोटी
धार्मिकपाठशालाओतुं अस्तित्त्व अवश्य जोवामां-जाणवामां आवे छे, एम छतां जेवुं लक्ष्य, जेवी कालजी अने जेवी तत्परता ।
व्यावहारिक केळवणी तरफ अपाय छे ते अपेक्षाए अमुक अंशे पण धार्मिकशिक्षण तरफ विद्यार्थीओ 'केवा तेओना वालीओ तर-
फथी लक्ष्य अपातुं होत, तत्परता उत्पन्न थइ होत । तो आजनो समाज धार्मिकतत्त्वज्ञानविहेणो निहाळवानो अवसर आव्यो छे ते

अवश्य न प्राप्त थात । गुजराती-इंग्लीश-
 -श्राकृत-मेथेमेटिक्स (गणित-बीजगणित-भूमिति) इतिहास-भूगोळ
 विगेरे विषयोना अध्ययन माटे स्थले स्थले विद्यमान खुलो हाईस्कूलो तेमज कॅलेजोमां मातपितानी प्रेरणापूर्वक केवा प्रेरणाविना
 हजारोनी संख्यामां विद्यार्थिओ हसते चहेरे चाल्या जता प्रत्यक्ष जोडए छीए, ज्यारे आपणी आजनी धार्मिकपाठ-
 शालाओमां वे आंकडाथी वधीने त्रण आंकडाने संख्या भागेज होवा साथे संख्याने अपेक्षाए (पण) हाजरीनुं अल्प-
 प्रमाण, हाजरीना प्रमाणने अपेक्षाए अभ्यासमां कीडीना वेगे वृद्धि (?) तेमज शिक्षकप्रमुखवडेलना वेन-
 यनो लगमग अभाव वेगेरे वावतोनुं आन्तर्दृष्टिथी अवलोकन करतां कोइपण सुज्ञमानवने खेद थया सेवाय नहें परहे ।
 तेमां पण व्यावहारिकशिक्षणने तेमज वयने अमुक हद सुधीज धार्मिकअभ्यासनी परेपाटी चालु होवानुं अने ते व्यावहारिक
 शिक्षणनी तेमज वयनी मनःकल्पितमर्यादांनुं उल्लंघन थतां 'अमे इंग्लीशमेन थया !' अमे 'मोटा थया !' 'आ अवस्थांमां पाठशालांमां
 जंबु ए अमने शोभे नहें' इत्यादि मनघडन्तकल्पनाओथी पोझीशनमां क्षति आववाना ओठा नीचे अथवा वर्तमानमां चालतो

धार्मिकशिक्षणप्रणालिकांनी नीरसताने अङ्गे केवा ए वेपयमां विद्यार्थिओ साथे तेओना साबाप वेगेरे
 ज्ञानसमृद्धिसम्बन्धी वडिलोनी निरपेक्षवृत्तिना निमित्ते प्रथमावस्थांमां चालु धार्मिकअभ्यासने अथवचीज प्रायः तिलांजले
 आजना समाजन् आपवानुं अनुभवोओथी अनुभव बहार नथी । 'व्यावहारिकशिक्षणनी आवउयकता नथी' एम
 कोइपण विचारशीलव्यक्ति कहेज नहें, अने कोइ विचार कर्यां सेवाय कहे तो ते योग्य पण गणाय नहे.

परंतु व्या० शिक्षण उपर धर्मश्रद्धा तेमज धर्माचरणथी वेमुख थवानो, वडिलोना वेनयथी पराड्मुख थवानो

तथा स्वतंत्रताना नामे स्वच्छन्दतानी वृद्धिपामवानो जे आक्षेप मुकवामां आवे छे ते आक्षेपने दूर करवा माटे व्या० शिक्षण साथे धर्मश्रद्धा तेमज धर्माचरणना मूल कारणभूत धार्मिकशिक्षणनो असुक अंशे सहयोग थवानी खास जरूरीयात छे । जे शिक्षण प्रायः ऐहिकसुखतुं साधन छे ते शिक्षणतरफ विद्यार्थीओनो तेमज तेओना वालीओनो सम्पूर्ण ख्याल होवा साथे ते शिक्षण माटे तन मन अने धननो व्यय पण करवामां पाछी पानी थती नथी, ज्यारे ऐहिक तेमज आमुष्मिक सुखना साधनभूत धार्मिकतत्त्वज्ञान प्रत्ये केवल निरपेक्षदशा निहालवामां आवे छे. व्या० शिक्षणनी अपेक्षाए असुक अंशे पण ए धार्मिकतत्त्वज्ञान तरफ लक्ष्य अपायुं होत, अने तन मन तेमज धननो सदुपयोग थवा साथे ते मार्गते उत्तेजन अपायुं होत तो आजनी प्रजा तत्त्वज्ञानथी वंचित रहेवा न पामत । प्रतिदिन हास पामती तत्त्वविद्यानी प्रगतिमाटे आजने बाळ तेमज युवान प्रजामां धर्मतत्त्वोनी अभिरुचि विशेष थवा साथे प्रत्येक आत्मा तत्त्वज्ञाननो अंशे अंशे अधिकारी थाय ते माटे विद्यार्थीओए तेमज तेमना वालीओए खास अपेक्षा राखवानी जरूर छे, लाखो तेमज हजारोना खर्चे चालती धार्मिक अने सामाजिकसस्थाना कार्यवाहकोए तथा धार्मिक शिक्षकोए शिक्षणनी प्रणालिकामां धर्मनी जड रहे तेम पलटो करवानी आवश्यकता छे अने श्रीमन्तोए रात्रिदिवस अर्थकामनी प्रवृत्तिमांथी पण धर्मसाधनमाटे अवसर काढी धर्मतत्त्वो जाणवा साथे तत्त्वज्ञाननी प्राप्तिना पंथे दानप्रवाह खुहो करवातुं कर्त्तव्य अवश्य ध्याननां राखवा लायक छे । ए प्रमाणे थशे तोज श्रमणभगवान् महार्वरपरमात्माए सिद्धान्तोमां अपेला ' अभिगयजीवाजीवा ' इत्यादि श्रावकोना विशेषणो यत्किंचित् सान्वर्थ थइ शकशे ।

श्री जैनशासनमां नवतत्त्वोतुं प्रतिपादन करनारा अनेक आगमो तेमज सुविहितगीतार्थ पूर्वाचार्यविरचित सख्याबंध ग्रंथो

विद्यमान छे । श्री समवायांगसूत्रना उपाङ्गभूत श्री प्रज्ञापनासूत्र ए नवतत्त्वना विषय उपरज रचायेलुं छे ।
 ऽनशासनमां नवतत्त्व ए टीकाकारमहर्षिं ऽमलयगेरिडिमहाराजाना नीचे जणावाता शब्दोथी जाणी शकाय छे ।
 साहित्य । तेओश्री टीकाना प्रारम्भमांज आ प्रमाणे उल्लेख करे छे के—‘ अस्यां प्रज्ञापनायां षट्त्रिंशत्पदानि,
 तत्र प्रज्ञापनावहुवक्तव्यविशेषचरमपरमाणसंज्ञेषु पञ्चसु पदेषु जीवाजीवानां प्रज्ञापना । प्रयोगपदे क्रियापदे

चाश्रवस्य ‘ कायवाङ्मनःकर्मयोग आश्रव ’ इति वचनात् । कर्मप्रकृतिपदे बन्धस्य प्ररूपणा । समुद्घातपदे केवलेसमुद्घा-
 तप्ररूपणायां संवरनिर्जरासोक्षाणां त्रयाणां, शेषेषु तु स्थानादिषु पदेषु कचेत्कस्यचिदिति ” । श्रमणभगवान् जगद्बन्धु
 परमात्मा श्रीमहागर्प्रभुना चरसोपदेशरूप अष्टव्याकरण ऽउत्तराध्ययनसूत्रना मोक्षमार्गदर्शिवनार अष्टावीशमा
 मोक्षमार्गगति नामना अध्ययनमां पण आ नवतत्त्वोनो ज आ प्रमाणे उदेश छे, “ जीवा जीवा य बन्धो य, पुण्णं
 पावासवो तहा । संवरो णिज्जिरामोक्खो सन्ते ए तहिया नव ॥ १ ॥ तहियाणं तु भावाणं सब्भावे उवएसणं । भावेण सहहंतस्स
 सम्मत्तं तं वियाहियं ॥ २ ॥ ” तथा वाचकशेरोमणि दशपूर्वधर भगवान् श्रीउमास्वातिवाचक निर्मित ऽतत्त्वार्थाधिगमसूत्र
 पण ‘ तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् । जीवाऽजीवाश्रवबन्धसंवरनेर्जरासोक्षास्तत्त्वम् ’ इत्यादि सूत्रोथी जीवाजोवादितत्त्वोना वर्णने
 उदेशीनेज रचायानुं सर्व कोइ साक्षरने जाण बहार नथी ज । ‘ पुण्यपापयोश्च बन्धेऽन्तर्भावाच्च भेदेनोपादानम् ’ पुण्यपापतत्त्वनो
 बन्धतत्त्वमां अन्तर्भाव होवाथी ते उभयतत्त्वोनी पृथक् गणना करी नथी, ए तत्त्वार्थवृत्तिकारमहर्षिना वाक्यथी तत्त्वार्थाधिगम-
 सूत्रमां आवता साततत्त्वो अने प्रस्तुत नवतत्त्वोनी सख्यामां यद्यपि वेपर्यय छतां अर्थोपेक्षया विपर्यय नथी । ते उपरांत प्रशमरति

प्रकरण, योगशास्त्रवृत्ति, धर्मरत्नप्रकरणवृत्ति, समयसार प्रकरण, तेमज त्रिपिटिशालकापुरुषचरित्र विगोरे धर्मकथानुयोगमां आनतो नवतत्त्व सम्बन्धी उपदेश इत्यादि ग्रन्थो नवतत्त्वतु विशिष्ट प्रतिपादन करनारा छे ।

ए प्रमाणे अनेकग्रन्थोमां नवतत्त्व सम्बन्धी साहित्य दृष्टिगोचर थाय छे तोपण तत्त्वोनी स्वतंत्र बोधलेवा माटे आ नवतत्त्व प्रकरण अति प्रसिद्ध तेमज घणुं उपयोगी छे. आ नवतत्त्व प्रकरण १४ गाथामां, २७ गाथामां, ५९ गाथामां, १४० गाथामां, विगोरे अनेकप्रकारे भिन्न भिन्न चिंतनाचार्योथी रचवेलुं जोवामां आवे छे. अने ते नवतत्त्व खास नवतत्त्वतुं ज विपयक मूलगाथाओ उपर अनेक महापुरुपोए रचेली भाष्य, अवचूरि, संक्षिप्तटीका, बालावबोध, टब्बा तेमज प्रतीपादन करनारा ग्रन्थो । पद्यबन्ध विविधस्तवतोनी हारमाला दृष्टिगोचर थाय छे, जे नीचे आपेल लिस्टधी जणाइ आवे छे—

नवतत्त्व साहित्यग्रन्थेर्न सूचि.

प्राकृतसंस्कृतसाहित्य.	ग्रन्थकार.	प्राकृतसंस्कृतसाहित्य.	ग्रन्थकार.
१ नवतत्त्वप्रकरणमूल	२ भावसागर	४ नवतत्त्वविचारसरोद्धार, गा० ८	
२ नवतत्त्वविचार		५ नवतत्त्वमार प्रकरण (कुलक) ५ अंचल० श्रीजयशेखरसूरि	
३ बृहन्नवतत्त्व		६ नवतत्त्वसार	

१ आ सूचि प्राचीनमंडारोना लीस्टो तेमज श्री जैनग्रन्थाबलि आदिमा नवतत्त्व संबन्धी धाएल उद्धरणोना आधारि मेळवीने आपेल छे

प्राकृतभाषासाहित्य

७	श्री अम्बप्रसाद सं. १२२०	७	नवतत्त्ववृत्ति
८	श्री देवेन्द्रसूरि	८	" "
९	श्री कुलमंडनसूरि	९	" "
१०	श्री समयसुन्दरगणि	१०	" "
११	श्री परमानन्दसूरि	११	विवरण
१२	श्री देवचन्द्रसूरि	१२	" "
१३	श्री साधुरत्नसूरि	१३	अवचूर्णे
१४	श्री मानवेजयगणे	१४	" "
१५	" "	१५	" "
१६	तपोगच्छाचार्य श्री	१६	प्रक्षेपगा ११३ गाथा
	वेजयने भेसूरि शिष्य		
	श्री वेजयोदयसूरि		नी (अवचूर्णे)
१७	श्री देवगुप्तसूरि	१७	नवतत्त्व प्रकरण
१८	श्री अभयदेवसूरि	१८	भाष्य
१९	श्री यशोदेवोपाध्याय	१९	वृत्ति

२०	श्री सोमसुन्दरसूरि	२०	नवतत्त्व बालाबोध
	शिष्य श्री हर्षवर्धनगणी		
२१	श्री पार्श्वचन्द्र - नीय	२१	" "
२२	श्री मेरुतुङ्गसूरिसन्ता-	२२	(कुलक) "
२३	श्री मानविजयगणी	२३	टवो
२४	श्री मणिरत्नसूरि	२४	" "
२५	" "	२५	" "

भाषासाहित्य

२६	श्री ऋषभदास	२६	नवतत्त्व रास
२७	श्री भावसागर	२७	" "
२८	श्री सैभाग्यसुन्दर	२८	" "
२९	श्री विजयदानसूरि	२९	नवतत्त्व जोड
३०	श्री भाग्यवेजयजी	३०	स्तवन

३१	" "	३१ श्री विवेकविजयजी	३६ नवतत्त्व छन्दोवद्ध भाषा	३६ श्री ज्ञानसारमुनि
३२	" " चोपाइ	३२ श्री कमलशेखर	३७ " " सार	
३३	" "	३३ श्री सौभाग्यसुन्दर	३८ समयसार प्रकरण	३८ श्री देवानन्दसूरि
३४	" "	३४ श्री वर्धमानमुनि	३९ " " वृत्ति	
३५	" "	३५ श्री लुम्पकमुनि		

उपर जणावेल नवतत्त्वविषयक साहित्यनो नोध जैनग्रन्थावली तेमज प्राचीन ग्रन्थ भंडारोनी सूचीना आधारे आपवामां आवेल छे. ए साहित्य पैकी श्री नवतत्त्व भाष्य सटीक श्री आत्मानन्द सभा (भावनगर) तरफधे प्रगट थएल छे, ते उपरांत जैनग्रन्थप्रकाशक सभा (अमदावाद) तरफथी नवतत्त्व साहित्य संग्रह नामतुं पुस्तक वार्चमानमां प्रगट थएल नवतत्त्व बहार पाडवामां आवेल छे जेमां श्री उमास्वातिवाचक-जयशेखरसूरि विगेरे महापुरुपोए रचेल नवतत्त्व साहित्य ।

कराववामां आवतुं. ५९ (अथवा ६०) गाथाओतुं नवतत्त्व प्रकरण गुजराती तथा हिंदी भाषामां संक्षिप्त किंवा सविस्तृत अनुवाद साथे संख्याबंध संस्थाओ तरफथी बहार पाडवामां आवेल छे जेमां भीमसी माणेक, म्हेनाणा-यशोविजयजी जैनपाठशाला (श्रेयस्कर मडल,) श्री जैन ग्रन्थ प्रकाशक सभा तरफथी प्रगट थएला अनुवादो पाठ्यक्रम माटे घणा उपयोगी तेमज महत्त्वना छे ।

१- सुमङ्गलार्टीका समलङ्कृत आ नवतत्त्व प्रकरण पण हालमां विशेष प्रसिद्ध अने पाठ्यक्रममां अतोव उपयोग ५९ गाथाओतुं रचायेल छे । प्रथम जणावी गया ते प्रमाणे आ प्रकरण उपर हिन्दी तेमज गुर्जर अनुवादो-विवेचनो अनेक विद्वानो तरफथी लखायां छे, अने जुदे जुदे स्थलेथी प्रगट थयां छे, परंतु ५९ गाथाथी संकलित आ नवतत्त्व प्रकरण उपर गमे ते कारणे कोइपण प्राज्ञ पुरुषतुं संस्कृत भाषामां टीका रचवानुं ध्यात खेचायुं होय तेम मारा जाणवामां-जोवामां आवेल नथी, आ नवतत्त्व प्रकरण उपर संस्कृत भाषामां सरल टीका लखवी योग्य छे ए हेतुथी पूज्यपाद शासनप्रभावक गीतार्थप्रवर सच्चारेत्र-चूडामणि आचार्य महाराज १००८ १-मं-विजयमोहनसूरेश्वर- महाराजश्री तेमज तेओश्रीना परमविनेय अखंडगुरुकुल-वासी चरणगुणनिधि-महने रत्नत्रयीना प्रदाता पूज्यपाद पाठक प्रवर उपाध्यायजी महाराज १००८ १-म-प्रतापविजयर्ज- गणे महाराजनी आज्ञानुसार तेमज बालमुनिश्री यशोविजयदेना खास आयहथी मारी अल्पबुद्धिनो विचार संस्कृत टीका रच- कर्था विनाज श्रीजिनेश्वर भगवंतना सिद्धान्तने अनुसरी आ नवतत्त्वप्रकरण जेवा गंभीर विषय वाटुं प्रयोजन. उपर संस्कृत भाषामां टीका लखवानी मने अभिलाषा प्रगट थइ, अने पूज्य सद्गुरुरूपए ते अभिलाषा आज्ञे सपूर्ण थइ ।

आ नवतत्त्व प्रकरणना मूलकार कोण छे ? ते वावतमां घणो उहापोह थवा छतां विद्वद्वर्ग तरफथी कोइपण-नेर्णय आजसुधी थइ शक्यो नथी, तोपण--

“ इय नवतत्त्वविचारो, आपमइनाणजाणाहेइं । संखित्तो उद्धरिओ, लिहोओ सिरिधम्मसूरहेइं ॥ १ ॥ ”

नवतत्त्व प्रकरणनी हस्तलिखित एक प्राचीन प्रतिमां उपर जणावेल ६० मी गाथा जोवामां आवती होइ आ प्रकरणना कर्ता श्रेमान् धर्मसूरेश्वरज महाराज होय तेम सानी शकाय छे । ए धर्मसूरीश्वरज महाराज क्या सैकामां विद्यमान हता ते सवंधी काइपण साहिती मळी नथी । वृत्ति अवचूर्णि-वालाववोधकारो आ गाथानो उल्लेख करता नथी एथी एम पण मानवाने कारण मळे छे के आगळ जणाववा प्रमाणे नवतत्त्वप्रकरणनी मूळ गाथाओ तो २७ ज छे, अने ते सिवायनी गाथाओ घणी उपयोगी जाणी कोइ योग्य पुरुषे प्रक्षेप कर्चो होय तेम कर्षी शकाय छे । ते २७ मूल गाथाओना प्रणेतानो समय तेरमा सैका पहेलानो होय तेम वृत्तिकार तेमज अवचूर्णिकारना ते ते प्रतिओना श्रान्तभागमां रहेल उल्लेखोथी सावीत थाय छे । वळी अन्य एक प्राचीन पुस्तकमां ' इति श्री वादिदेवसुरि विरचितं नवतत्त्वप्रकरणम् ' ए प्रमाणे वाक्य जोवामां आवेल छे ते उपरथी-जे अपूर्व ग्रन्थमां ह-निर्वाण सिद्धि माटे ४२००० श्लोकनी रचना हती ते स्याद्वाद रत्नाकर ग्रन्थना प्रणेता, सिद्धराजनी सभामां कुमुद्रचन्द्र जेवा दिगम्बरवादीओनो पराजय करनार तेमज परमाहृतपरनारी सहोदर कुमारपाल भूपाल प्रतिवोधक कलिकाल सर्वज्ञ भगवान् हेमचन्द्रसूरेश्वरजी महाराजना विद्यागुरु पूज्यप्रवर भगवान् श्रेवादिदेवसुरि महाराज आ प्रकरणना रचयिता होय तेम पण अनुमान थाय छे उपर जणावेल ' इय नव० ' गाथा तेमज ' इति श्री वादिदेव० ' ए वज्जे उल्लेखोनी एक वाक्यता करवा माटे एम पण कल्पना करी शकाय के २७ गाथा रूप नवतत्त्व प्रकरणना कर्ता श्री वादिदेवसुरि महाराज होय, अने उपयोगी गाथाओना प्रक्षेपक श्रे धर्मसुरि महाराजा होय !

प्रथम जणावी गया ते प्रमाणे आ नवतत्त्व प्रकरणनी मूलगाथाओ २७ होवी जोइए, अने ते ते विपर्योने उपयोगी प्रासङ्गिक

गाथाओंको प्रक्षेप करी एकंदर ५९ (अथवा ६०) गाथाओं थएली होवी जोइए एम वृत्ति अवचूर्ण बालावबोध विगेरे उपरथी जोइ-
जाणी शकय छे । एकंदर नवतत्त्व प्रकरण उपर जुदा जुदा आचार्य तरफथी एटली भिन्न भिन्न रचनाओ करवामां आलो छे के
नवतत्त्वप्रकरणने मूलगाथाओ केटली ? ते संबंधी कोइ पण चोक्कस निर्णय उपर आववुं मुस्कैली भटुं छे, आत्मानन्दसभा-भावनगर
तरफथी असुकवर्षे पहेलां प्रगट थएल 'श्री नवतत्त्व भाष्य-सटीक' ग्रन्थमां नवतत्त्वनी मूलगाथाओ १४ छे अने ते (ल्यां) प्रारम्भमांज
जुदी एक साथे आपवामां आवेल छे अने ते १४ गाथाना प्रणेता संबंधी श्री देवगुप्तहरिसहाराजां नाम सर्वत्र प्रसिद्ध छे ।
आ उपरथी आपणे तो एटलोज सारांश खेची अकीए छीए के नवतत्त्वनी गाथाओ १४ होय २७ होय ५९-६० होय के १४०
होय ते विषय (चर्चा) वाजुमां राहीने नवतत्त्व विषयो उपर मळी आवली संख्याबंध भिन्न भिन्न पूर्वाचार्यने कृतेओ उपलब्ध
थती होइ जैनशासनमां जीवाजीवादि नवतत्त्वोतुं प्रतिपादन अने ते प्रतेपादनतुं गैरव घणा विशेष प्रमाणमां रहेल छे । पुनरुक्ति
तरीके कहीए के ' नवतत्त्वना प्रतिपादन उपर जैनदर्शन ' मंडाण छे ' तो ते कथनमां अतिशयोक्तिने लेशपण अवकाश नथी ।

५९ गाथाना आ नवतत्त्व प्रकरणमां १ थी ७ गाथामां जीवतत्त्व, ८ थी १४ गाथामां अजीवतत्त्व, १५ थी १७ गाथाओमां
पुन्यतत्त्व, १८ थी २० गाथामां पापतत्त्व, २१ थी २४ गाथामां आश्रवतत्त्व, २५ थी ३३ गाथामां

थाओमां तत्त्वोन् संवरतत्त्व, ३४ थी ३६ गाथामां निर्जरातत्त्व, ३७ थी ४२ गाथामां बन्धतत्त्व, ४३ थी ५० गाथामां
बुद्धेण । मोक्षतत्त्व, अने ५१ थी ५९ गाथाओमां प्रकीर्णक अधिकार आपवामां आवेल छे विषयसम्बन्धी

विशेष समज माटे सविस्तृत विषयानुक्रम स्वतंत्र आपवामां आवेल होवाथी अहें तद्विषयक विशेष

उद्देश्य करवो उचित धार्यो नथी ।

आ प्रकरण उपर श्री सुमङ्गला नामनी टीका करवा सम्बन्धी जे कार्य करवुं ते एक प्रकारनुं साहस तेमज वालचेष्टा छे एम म्हारा जाणवामां छता ' शुभे यथाशक्ति यतनीयम् ' न्यायने आधारे तेमज सस्कृतभाषामां लखवाथी ते भाषांनुं तेमज तत्त्व-ज्ञाननुं परिशीलन थवाना उद्देशथी अने आ प्रमाणे लखवा माटे उस्मरसां बाल छतां बुद्धिमां अवाल तत्त्वजिज्ञासु मुनिवर्थ श्री यशोत्रिजयजीनी उदात्त प्रेरणा थवाथी पूज्य गुरुमहाराजनी आज्ञानुसार आ टीका लखवानुं म्हें म्हारा जीवनमां प्रथम मंगल कर्युं छे, अने एं प्राथमिक मङ्गलनी अपेक्षाए टीकांनुं ' सुमङ्गला ' नाम पण अमुकअंशे सान्वर्थ छे ।

आ टीकाग्रन्थमा स्थले स्थले आचारांग, सूर्यगङ्ग, श्री भगवतीजी, पत्रवणजी-तत्त्वार्थसूत्रसटीक-योगशास्त्र नवतत्त्वभाष्य विगोरे अनेक ग्रन्थोना उपयोगी प्रमाणो आव्यां छे कोइ कोइ स्थाने ते ते सूत्रोना अखंडपाठो तेमज टीकाना पण जरूरी पाठो आपवा भूलायुं नथी । शक्य प्रयत्नो द्वारा ग्रन्थने जेटलो सुगम वनाववानो प्रयत्न थाय तेटलो कर्यो छे, विपयोनी स्पष्टता माटे योग्य प्रयास सेवार्यो छे अने उपयुक्त स्थाने यंत्रो तेमज आकृतिओ पण आपवामां आवेल छे, तोपण श्रुतनी अगाधता, विपयोनु गाम्भीर्य अने अतीन्द्रियपदार्थोनु दुरावगाहपणुं होवा साथे म्हारी अल्पमति, प्रमादपराधीनता, तेमज छद्मस्थपणुं ए सर्व हेतुओथी अनेक खलनाओ थवानी अवश्य सम्भावना छे । सज्जनेने आ खलनाओने सुधारवा तेमज मने जणाववा साग्रह सूचना छे. परमगुरुदेव शासनमान्य व्याख्यानविशारद आराध्यपाद आचार्यमहाराज श्रीमद् विजयमोहनहर्षश्चरु महाराले आ ग्रन्थनुं साद्यंत अवलोकन करी अनेक खलनाओमांथी म्हार संरक्षण कर्युं छे, तेमज पूज्यगुरुदेव प्रातःस्मरणीय उपाध्यायजी महाराजश्री

प्रतापविजयजी गणीजी महाराजे आ ग्रन्थना लगभग वधा भुफोना संशोधनमां सहाय करी म्हने स-वेशेप उपकृत कर्थे छे, ते उपकृतितुं अनेकशः हुं संस्मरण करु छुं । आगमोद्धारक परमगीतार्थ तत्त्ववेत्ता प्रत्युषाभिस्मरणेय आचार्यमहाराजश्री सागरानंदद्वारेश्वरजी महाराजाने अमुक विषयो सम्बन्धी प्रश्नो पुछतां तेओश्रीए आपेल संतोषकारक प्रत्युत्तरो माटे पुनः पुनः ते पूज्यपादना चरणारविन्दमां नमस्कार करुछुं । म्हारा गुरुबन्धु मुनिश्री उदयविजयजी तेसज मुनेश्री भरतविजयजीनी आ कार्याने अङ्गे माराथी विशेष समय रोकी शकवामां समर्पण थयेली सहायने पण याद करवा भुलातुं नथी ।

प्रान्ते आ ग्रन्थथी जैन जैनेतर समाजमां जिनेश्वरभगवंतोए प्रतिपादन करेला जीवाजीवादेतत्त्वोनु ज्ञानविस्तार पासो ! अने तत्त्वज्ञानजन्य सम्यग्दर्शन-सम्यक्चारित्रादे गुणोनी प्राप्ति करी भव्यात्माओ आत्मकल्याणमां अभिसुख वनो ! एज अन्तम महेच्छा ।

ज्येष्ठशुक्ला १५-सं. १९९०

राजनगर-अमदावाद.

ले:-श्रीगुरुचरणोब्जम कर

प्र. हुनिश्रीधर्मविजय ।

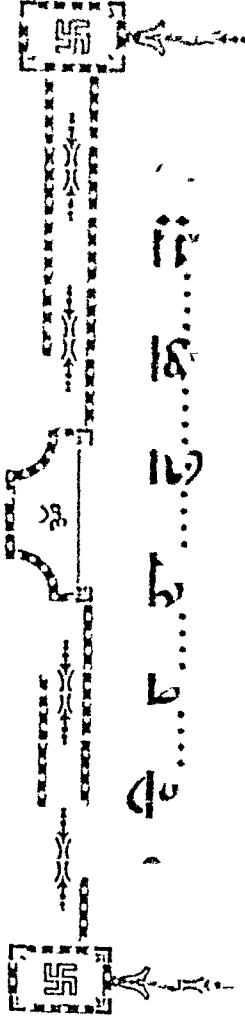

श्रीनवतत्त्व-

सुमङ्गला-

दीकायां-

॥ ११ ॥

विषयनिर्देशः ।

- १ दीकाकर्तृमङ्गलपीठिकादि
- २ जीवलक्षणम्
- ३ प्रत्येकतत्त्वस्य व्याख्या
- ४ संवत्तन्त्रिजरातत्त्वस्वरूपम्
- ५ बन्धमोक्षतत्त्वव्याख्या
- ६ मूर्त्तौऽमूर्त्तौ-द्वयेऽप्योपादेयविभागः
- ७ नवतत्त्वभेदप्रतिपादनम्

पत्र संख्या । विषयनिर्देशः ।

- १ ८ तत्त्वभेदेषु जीवाजीव-मूर्त्तौऽमूर्त्तौ-द्वय-
- २ ज्योतिषादेयविभागयन्त्रकम्
- ३ ९ जीवभेदप्रशापना
- ४ १० जीवानां तनुर्देशभेदभिन्नत्वम्
- ५ ११ मूढमजीवानां स्वरूपम्
- ६ १२ एतेन्द्रियादिजीवानां व्याख्या
- ७ १३ जीवलक्षणम्

पत्र संख्या ।

७ ७ ८ ९ ९ १०

विषयासु
क्रमः ॥

॥ ११ ॥

- २५ वचनवलस्वरूपम् ११
 २६ कायवलप्रसङ्गप्राप्तशरीरपञ्चकव्याख्या १२
 २७ शरीरपञ्चकस्वामिनः १३
 २८ प्राणव्याख्यायामुच्छ्वासः १५
 २९ आयुःस्वरूपम् १५
 ३० आयुषः सोपक्रमादिभेदाः १५
 ३१ सोपक्रमादिभेदभिन्नस्याऽऽयुषः कदा बन्धः ? १५
- ॥ अथार्जवतत्वम् २
- १ अजीवतत्वस्य चतुर्दशभेदाः १६
 २ धर्माऽस्तिकायाऽधर्मास्तिकायनिरूपणम् १७
 ३ आकाशकालनिरूपणम् १७
 ४ स्कंधदेशप्रदेशस्वरूपम् १८
 ५ परमाणुनिरूपणम् १९
 ६ धर्माऽधर्मयोः स्वभावः १९

- १४ निखिलेष्वपि जीवेषु ज्ञानदर्शन-
 चारित्रादिगुणानां घटना १४
 १५ वीर्यस्वरूपम् १५
 १६ पर्याप्तिस्वरूपम् १६
 १७ बृहत्सग्रहणेतत्त्वार्थोद्दिपु ग्रन्थेषु
 पर्याप्तयः १७
 १८ पर्याप्तिप्रारम्भकालो निष्ठाकालश्च १८
 १९ लब्धिकरणभेदाभ्यां पर्याप्ताऽपर्याप्ता-
 स्वरूपम् १९
 २० पर्याप्तिनां कै कार्यं ? २०
 २१ इन्द्रियपञ्चकव्याख्या २१
 २२ वाह्याऽभ्यन्तरभेदाभ्यामिन्द्रियप्रमाणम् २२
 २३ इन्द्रियाणां विषयाः २३
 २४ द्रव्यभावभेदाभ्यां मनः २४

श्रीनवतत्त्व-

सुमन्त्रला-

टीकाया

॥ १२ ॥

७ पुद्गलक्षणम्

८ शब्दस्य मूर्तत्वम्

९ अन्धकारव्याख्या

१० उद्योत-प्रभा-छाया ऽऽत्तपादीनां पुद्गलत्वम्

११ वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शानां पुद्गलाविनाभावित्वम्

१२ कालनिरूपणम्

१३ समयाऽऽवलिकामुखव्यवहारकालव्याख्या

१४ आरकपटस्वरूपम्

१५ पद्द्रव्येषु परिणामित्वादिद्वादशद्वाराणि

१६ दशविधो जीवपरिणामः

१७ प्रासङ्गिकं विस्तृतं लेश्यास्वरूपम्

१८ दशविधोऽजीवपरिणामः

१९ पटसु द्रव्येषु मूर्त्ताऽमूर्त्तानित्याऽनित्यादिविभागः

२० 'परिणामी' ति गाथायन्त्रकम्

२१ द्रव्यक्षेत्रकालभावगुणसंस्थानैः पद्द्रव्याणि

॥ अथ पुन्यतत्त्वम् ३ ॥

१ पुन्यस्वरूपम्

२ पुन्यबन्धस्य हेतवः

३ द्विचत्वारिंशद्भेदप्रतिपादनम्

४ गत्यादिमार्गणासु पुन्यप्रकृतयः

॥ अथ पापतत्त्वम् ४ ॥

१ पापव्याख्या

२ पापबन्धस्य हेतवः

३ तत्रमत्यादिज्ञानपञ्चकसंक्षिप्तस्वरूपम्

४ द्वयशीतिभेदप्रतिपादनम्

५ स्थावरदशकम्

६ मार्गणासु पापप्रकृतयः

४७

४८

४९

५४

५५

५५

५७

५८

६१

६२

विषयास्तु-

॥ क्रमः ॥

॥ १२

॥ अथ आश्रवतत्त्वम् ५ ॥

- १ आश्रवस्वरूपम्
- २ शुभाऽशुभाश्रवै
- ३ आश्रवतत्त्वे कषायाः
- ४ ह्रसास्वरूपम्
- ५ उत्रतानि
- ६ तुरीयमब्रह्मसंज्ञमव्रतम्
- ७ आश्रवतत्त्वे पञ्चदशयोगाः
- ८ त्रिविधो योगः
- ९ पञ्चवैशतिक्रिया

। अथ संवरतत्त्वम् ६ ॥

- १ संवरस्वरूपम्
- २ आश्रवरोधहेतवः
- ३ देश-सर्वसंवरस्वरूपम्

- ४ पञ्चसभेतयः सोदाहरणाः
- ५ एषणासमि तेरुत्पादना देदोषवर्णनोपेता
- ६ एषणायामुदाहरणम्
- ७ द्वावैशतेः परीषहाः
- ८ परीषहसहने कारणम्
- ९ उष्णपरीषहे उदाहरणम्
- १० गुणस्थानकेषु परीषहाः
- ११ परीषहयन्त्रकम्
- १२ दशवेधो यतिधर्मः
- १३ पञ्चविधा क्षमा
- १४ सप्तदशविधस्संयमः
- १५ द्वादशभावनाः
- १६ लोकभावनायां लोकस्वरूपम्
- १७ लोकाकृतेः

श्रीनवतत्त्व-

सुमङ्गला-

टीकायां-

॥ १३ ॥

१८ घनीकृतो लोकस्सप्तरज्जुपरिभितः

१९ पञ्चविधं सामायिकादिचारित्रम्

२० छेदोपस्थापनपरिहारविद्युद्धिचारित्रे

२१ सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रे

२१ पुलाकबकुलकुशीलनिर्ग्रन्थस्मातकाः

२२ सामायिकादिचारित्राणां गुणस्थानकानि

॥ अथ निर्जरातत्त्वम् ७ ॥

१ निर्जरास्वरूपम्

२ प्रदेशोदयनिरूपणम्

३ सकामाऽकामभेदाभ्यां निर्जरा

४ बाह्यतपोभेदाः

५ पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां बाह्यतपस आवश्य-

कत्त्वम्

६ आभ्यन्तरं तपः

७ प्रायश्चित्तभेदाः

८ वैयावृत्यम्

९ ध्यानभेदाः

१० रौद्रञ्च चतुर्विधमाह

११ धर्मध्यानस्य चातुर्विध्यम्

१२ भैत्र्यादिभावनाचतुष्कम्

१३ धर्मध्यानस्य पिण्डस्थपदस्थादिभेदाः

१४ धर्मध्यानानुपवेशपरिकर्माणि भावनोद्देशकालासना-

दीप्ति

१५ शुद्धस्योपक्रमस्तस्य भेदाश्च

१६ ध्यानचतुष्कभेदे-गुणस्थान-लेख्यादिप्रदर्शकयन्त्रम्

॥ अथ बन्धतत्त्वम् ८ ।

१ बन्धस्वरूपम्

२ बन्धप्रत्ययाः

१११

११२

११२

११३

११३

११४

११५

११६

११६

११८

१२०

१२०

विषयातु-

क्रमः ॥

॥ १३ ॥

- ३ गुणस्थानेषु बन्धप्रत्ययानां यन्त्रकम्
 ४ गुणस्थानेषु बन्धप्रत्ययाः
 ५ बन्धतत्त्वे औदारिकादिवर्गणाः
 ६ कर्मबन्धस्वरूपम्
 ७ प्रकृत्यादिवन्धः
 ८ पटप्रतिहारदिदृष्टान्तानि
 ९ मूलोत्तरप्रकृतिविधानम्
 १० उत्तरप्रकृतिभेदाः
 ११ सहेतुको ज्ञानावरणीयादिक्रमः
 १२ स्थितिवन्धनिरूपणसमाधारहेतुम्
 १३ जघन्यस्थितिवन्धः
 १४ स्थितिवन्धप्रत्ययाः
 १५ अनुभागबन्ध
 १६ करणाष्टकम्
 १७ प्रदेशबन्धः

। अथ मोक्षतत्त्वम् ९ ॥

- १२१
 १२३
 १२४
 १२६
 १२७
 १२९
 १३०
 १३१
 १३६
 १३६
 १३८
 १३९
 १४०
 १४१
 १४२

- १ मोक्षतत्त्वे सत्पदादेद्वाराणे
 २ सत्पदद्वारम्
 ३ गत्यादेसार्गणाः
 ४ सम्यक्तत्वसार्गणा
 ५ औपशमेकादेसम्यक्तत्वस्वरूपम्
 ६ सत्पदादेप्रत्येकद्वारैर्भोक्षप्रतेपादनम्
 ७ मोक्षप्रतिपत्तिक्रमः

अथ प्रकीर्णञ्चधिकारः १० ।

- १ सम्यक्तवस्य तत्त्वार्थश्रद्धानस्वरूपत्वम्
 २ सम्यग्दृष्टेः स्वरूपं, सम्यक्तवजन्यलाभश्च
 ३ सोदाहरणाः सिद्धभेदाश्च

- १४४
 १४५
 १४६
 १४८
 १४९
 १५२
 १५७
 १६०
 १६१
 १६४

सूक्ष्म-शुद्धिपत्रकम् ॥

श्रीनवतरव-

सुमङ्गला-
दीकायां ॥

॥ १४ ॥

पत्रम्	पृष्ठम्,	पंक्तिः,	अशुद्धम्,	शुद्धम् ।				
३	१	११	अविरोधः, तस्मात् ।	अविरोधः, तथाहि-	४३	२	१४	
			‘सञ्ज्वलीवाणं पि अ ण अक्खरस्स अणत्तमो भागो णिच्चुग्घाडिओ, जइ पुण सोवि आव रिज्जा तेण जीवो अजीवत्तणं पाविज्जा’ इति । तस्मात् ० ।		४९	२	९	
			वरीवर्तन्ते ।	वरीवृत्त्यन्ते ।	५१	१	१२	
			तत्र पुन्यपापतत्त्वयोश्शुभाऽ- शुभाश्रवरूपत्त्वात् ।	तत्र पुन्यपापतत्त्वयो- र्बन्धतत्त्वेऽन्तर्भावत् ।	६०	२	१	
			वरीवर्तते	वरीवृत्त्यन्ते	६६	१	५	
			” ।	” ।	७२	२	१४	
			समाप्येव ।	समाप्य ।	७३	१	५	
			वरीवर्तते ।	वरीवृत्त्यन्ते ।	७७	२	७	
			चिन्तनात्मकव्यापारप्रवृत्त- मनोयोगेन ।	चिन्तनीयासुगुणात्म- व्यापारेण ।	९६	२	७	
			परिशुत ।	परिशुत ।	९७	१	—	
			अथवा द्वावप्यनागतातीतौ-	अथवा शब्दव्युत्पत्त्या	९८	१	२	
					१२५	१	१०	
					१२७	१	१०	

तुल्याविति ।	द्वाप्यनागतातीतौ तुल्याविति ।
जीवप्रदेशानामसंख्येयलोका- काशप्रदेशप्रमाणानाम् ।	जीवप्रदेशाना लोका- काशप्रदेशप्रमाणानाम् ।
भाविनीत्येयं	भाविनीत्येव ।
तदौदारिकाज्ञोपाज्ञनाम ।	तद् वैकियाज्ञोपाज्ञनाम ।
जीव सा सा ।	जीवस्तास्ता ।
योगसङ्गावाङ्मव्यतस्तु ।	योगादिसङ्गावाङ्मव्यतस्तु ।
वत्तते ।	वत्तते ।
अभियुहीतमिथ्यादर्शन दर्शन- प्रत्ययिकी ।	अभियुहीतमिथ्यादर्शन दर्शन- प्रत्ययिकी ।
शेषकाले चरणप्रतिपत्ते ।	शेषकाले देवाचरणप्रतिपत्ते ।
इत्याभिलाषेण ।	इत्याभिलाषेण ।
सहस्रारं यावत् ।	सहस्रारं यावत् ।
उच्छ्रयेण ।	उच्छ्रयेण ।
सुख्येव सर्गस्स्यात् ।	सुख्येव सर्वस्स्यात् ।
अनन्तरुणा ।	अनन्तरुणा ।
गृहीत ।	गृहीत ।

आय-रेयनमुक्कारेण वेज्जामंता य

सि 'ति ।

जन्म-सिद्धक्षेत्र.

दीक्षा-म्हेसाणा.

सं. १९३५ ।

सं. १९५७ ।

स्फूर्जस्यौढगुणप्रसूनसुरभिप्रावासिताऽर्द्धन्नो-

य. सिद्धान्तविचारचारुचरितो व्याख्यानवित्कोविदः ।

श्रद्धाज्ञानविवेकशीलविलसत्सद्रत्नपथोनिधि-

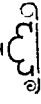
स्तं श्रीमोहनस्यैराजमनघं वन्दे त्रिधा भक्तितः ॥

पुन्यासपद-राजनगर.

आचार्यपद-राजनगर.

सं. १९७३ ।

सं १९८० ।

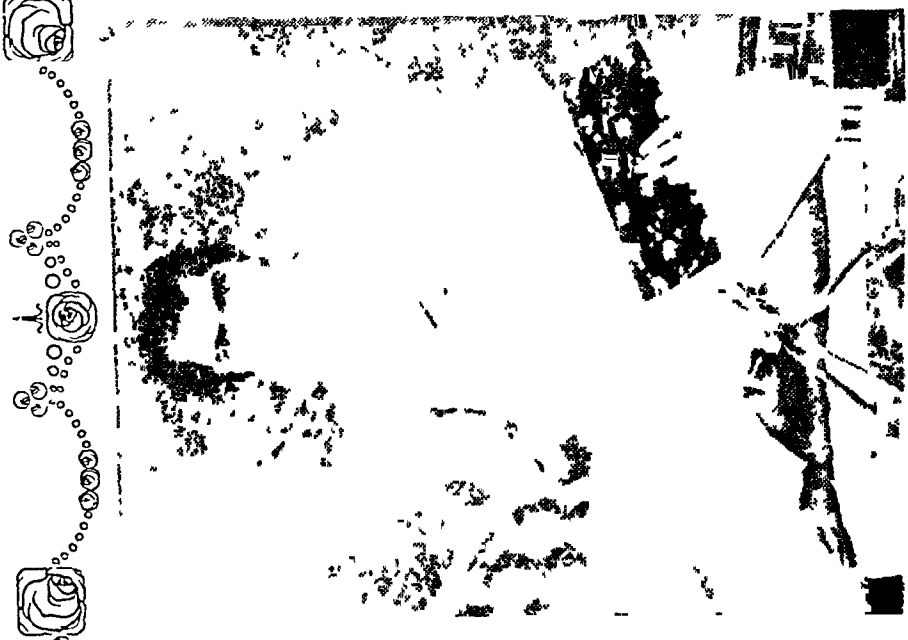

जन्म-वढवाणराहेर संवत १९६०

लघुदीक्षा-सांगणपुर (म्हेसाणा)

संवत १९७६ माघ शु. ११

उपस्थापना-वडोदरा. सं. १९७६.
वैशाख शु. १ ।

प्रवर्तकपद-सिद्धक्षेत्र पालीताणा.
संवत १९८७ ।

॥ ॐ नमोऽर्हत्परमेश्वराय ।

असिद्धार्थपार्थिवकुलगणनाङ्गणगभस्तिमालिज्ञातनन्दनश्च महागोरक्रमकमलाभ्यां नमो नमः ॥
त्रिभुवनभर्तृश्च मज्जिनपतिगदितानवद्यनिःश्रेयसाध्वप्रदर्शक-परमकारुणिक-निरवद्यचारित्रशालि-

पूज्यपादारविन्द-१००८ ईनाचार्यश्च महिजयमेहनसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

श्रीनन्दप्रवरः सु-ङ्गल ट ० २ - ७४८२

। श्रीशंखेश्वरपार्श्वनाथाय नमोनमः ।

ऐन्द्रालिप्रणताय दोषविगमान्निःशेषसत्संविदे, संसाराब्धिनिमज्जतामसुमतां पोतायस्मानाय च ।
कल्याणैकनिकेतनाय जगत्वंन्दारुकर्मच्छेदे, त्रैलोक्यैकसुरदुमाय सततं स्पृहं दिनेने नमः ॥१।

असिद्धार्थप्रगुणदयितानन्दनं चारुतन्त्रं, आपत्कोटीवेघटनपटुं संपदाकृष्टिमन्त्रम् ।

श्रेयोबल्लिवनजलधरं तत्त्वधिसैधदीपं, भव्याऽब्जाऽर्कं च धुमतिधवं नद्यमार्गश्चरिम् २

१ अर्हते इत्यर्थः ।

वन्दारुजनमन्दारं वृन्दारकनिषेवितम् भव्याम्भोजविवस्वन्तं, वन्देऽहं गणिगौतमम् ॥ ३ ।

सदयहृदयकान्तं पूज्यमानं सुभव्यै-
ग्रथितललितपदैवर्ण्यं न कवीन्द्रैः ॥

जिनचरणसरोजे सर्वदैकाग्रचेतं, वेजयकमलसूरिं संस्तुवे-
तिपूर्वम् ॥ ४ ॥

येनाऽज्ञानतमो ममेन्दुसदृशस्फूर्जित्सुबोधांशुभि-
र्ध्वस्तं यश्च विपश्चिर्दशनिकरेणाऽऽसंस्तुतः सद्धिया ।
बाल्येऽपि प्रजिगाय मोहनृपतिं कल्याणकल्पद्रुमं, भो भव्याः प्रणमन्तु तं बुधवरं सूरीश्वरं-
हृदयान् ॥ ५ ॥

क बुद्धिलेशो विन्दुटुल्यः, केदं च शा-
जलं शमानम् ।

तथाऽपि गीतार्थगुरुऽतापात्-
सुमङ्गलानावे सुस्थितोऽहम् ॥ १ ॥

इह हे नारकर्तिर्यङ्गनरामरगतेस्कन्धस्य, गर्भनिपेककललार्जुदमासोपश्या देजन्मजरामरणशाखस्य, दारिद्र्याद्यनेकव्य-
सनोपनिपातपत्रगहनस्य, त्रियविप्रयोगाऽग्रियसंप्रयोगाऽर्थनाशाऽनेकव्याधिशतपुष्पोपचितस्य, शारिरमानसोपचितत्त्रतरदुः-
खोपनिपातफलस्य संसारतरोरुन्मूलने तृक्ष्णकुठारकल्पा अहमहमेकावनम्रनिःशेषसुराऽसुरनिकरा अभितपुण्यप्राग्भारा
सकलजगज्जुजाताभैतैकान्तहिताशुशासिनस्त्रिभुवनभवनाभोगभासिनः प्रध्वस्ताऽशस्ततिभिरनिकराः सर्वज्ञदेवाकरा जैनेन्द्र-
प्रवचने सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि अवन्ध्यमोक्षफलप्रापकत्वेन प्रोचुः । तत्रापि त्रिकमध्ये तत्त्वार्थश्रद्धानात्मकं सम्यग्-

१ जलधीनामीशः स्वयंभूरमण इति ।

दर्शनं प्रधानतया त एव तर्कगणधरा उरुचक्रुः, यतो नहि सम्यग्दर्शनं विना ज्ञानचारित्रे स्वेष्टकार्यं प्रसाधयतः, दर्शनं प्रधानतया त एव तर्कगणधरा उरुचक्रुः, यतो नहि सम्यग्दर्शनं विना ज्ञानचारित्रे स्वेष्टकार्यं प्रसाधयतः, सम्यक्तन्त्रमूलके एव ज्ञानचारित्रे मोक्षं प्रति अवन्ध्यकारणे, उक्तञ्चार्हत्प्रवचनसंग्रहे तत्त्वार्थाधिगमसूत्रसम्बन्धकारिकायां परम-कारुणिकैः पाठकप्रवरैरुमास्वा तेष्वरिवैः—“सम्यग्दर्शनशुद्धं यो ज्ञानं विरतिमेव चाप्नोति । दुःखनिमित्तमर्दं तेन सुलब्धं भवति जन्म ॥ १ ॥” सम्यग्दर्शनस्य तत्त्वार्थश्रद्धानात्मकत्वात् कानि तत्त्वानि किं नामधेयानि कंस्वरूपाणि च ? इत्यन्ते-वासिजिज्ञासामाकलय्य तत्त्वप्रतिपादिकाभिर्मां प्रथमां गाथां वस्तुसंकीर्तनात्मकमङ्गलस्वरूपां च ग्रन्थकारस्तावदाहः—

ऽवाऽऽवापुण्यं, पवसवसंवरं च निरण । बंधे मुक्खे च तह, न्वत्त हंति नरुद ?

टीका—‘जीवति’—जीवः, अर्जवः, पुण्यं, पापं, आश्रवः, संवरः, निर्जरा, बन्धः, मेक्ष्णैतानि नवसंख्यात्मकानि तत्त्वानि ज्ञातव्यानि भवन्ति, हेयज्ञेयोपादेयतया वेचिच्य निवृत्तिप्रवृत्तिरूपेण भजनीयानि सुप्रसिद्धानि च जिनमते इति गाथाक्षरार्थः ॥ अथ विस्तरेण प्रत्येकं तत्त्वं विव्रियते, तत्र तावदादौ ऽवतत्त्वम्, ननु ऽव इति कः पदार्थः ? इत्याशङ्क्यामुच्यते, ‘जीव प्राणधारणे’ इति भौवादिके धातुः, ऽवति स्वस्वयेग्यतया इन्द्रियप्रभृतिप्राणान् धारयन्तीति जीवाः । प्राणाश्च द्रव्यभावभेदाद् द्विधा, तत्र द्रव्यप्राणा—द्रव्यप्रकाराः—पणिदिये’त्ति गाथायां वक्ष्यमग्नाः भावसंज्ञकाः प्राणाश्चान्तज्ञानदर्शनचारित्र्यैर्वात्मिकाश्चतुःप्रकाराः, तत्र ये संसारस्था जीवास्ते वक्ष्यमाणेन्द्रियादिप्राणान् यथायोगं विभ्रति, ये च दग्धसकलकर्मैन्धना अनन्ताप्रतिमज्ञानदर्शनशालिनो मुक्तिसैख्यभाजस्सिद्धास्ते तु पूर्वोक्तान् चतुरो भावाभिधान् प्राणान् धारयन्ति, इति प्राणधारणात्मकं जीवस्य लक्षणम् ॥ अथवा व्यवहारनयेन यस्तथाविधाऽध्यवसायवशतः शुभाऽशुभानां कर्मणां

कर्त्ता, तेपामेव सुकृतदुष्कृतानां फलपुपभोक्ता, कर्मानुसारेण नारकादिगतिषु संसर्त्ता, कर्मणामात्यन्तिकक्षयं विधाय परि-
निर्वाता च स एव जीवो नान्यः । यदुक्तम्—“यः कर्त्ता कर्मभेदानां भोक्ता कर्मफलस्य च । संसर्त्ता परिनिर्वाता स ह्यात्मा
नान्यलक्षणः” ॥ १ ॥ अथवा ‘चैतन्यलक्षणो जीवः’ इति वचनात् सुखदुःखाद्यनुभवज्ञानात्मको जीवः सैश्वर्येशुचिद्धि-
स्तुतरां प्रत्येते । अथात्र कश्चिदारेकते; ज्ञानरूपश्चैतन्यरूपो वा जैवश्चेत् अनवरतमेव कस्मात् सौस्थानं न पश्यति,
जानानं हि ज्ञानमुच्यते, ज्ञानं च न जानते विप्रतिषिद्धभेदम्, जैवश्च ज्ञानरूपोऽतः सर्वदा तेन जानानेनैव भवितव्यम्
न कदाचिदन्यथा, विज्ञानात्मके जीवे कस्मात् पूर्वोपलब्धार्थविषयं विस्मरणमविनष्टज्ञानस्य सतोऽस्य भवति ?, किं वा
कारणमात्मनः अव्यक्तबोधत्वे, ज्ञानं नाऽव्यक्तमिष्यते, उपलब्धिस्वरूपत्वाच्च ज्ञानस्य, चैतन्यपर्यायज्ञानात्मकत्वादा-
त्मनो न जातुचिच्छङ्केतेन भवितव्यम्, लोकाऽलोकवचैनिःशेषद्रव्यपर्यायज्ञानात्तृतेनाऽवश्यं भाव्यमात्मना प्रतिसमयमिति ।
अत्रोच्यते;—ज्ञानात्मत्वे सत्यपि जैवस्य सर्वस्मिन्नपि वस्तुनि न निरन्तरोपयोगप्रसङ्गः, कथं ? भवाद्भवान्तरं संसरणश्चै-
यमात्मा कर्मवशात् प्रदेशाष्टकमपहाय सर्वप्रदेशेषु ज्वलनज्वालाकलापोपरिष्टाद्भ्रममानघटान्तर्गतं रवच्चलः कृकलाशवत्स-
ततमेवार्थान्तरेषु परिणामं चिरेणैकस्मिन् द्रव्ये पर्याये वा कथमुपयुज्येत ?, स्वभावादेव च भवस्थजन्तूनां उपयोगस्थि-
तिरन्तर्मुद्गर्त्तप्रमाणोत्कृष्टतः, इत्यादिहेतुभ्ये ज्ञानावारककर्मपटलाच्छादितत्वाच्च सर्वदावैति चैतन्यलक्षणोऽप्ययं जैवः ।
यथा प्रकाशमयत्वेऽपि सविता निविडधनघटाभिभूतमूर्तिर्न प्रकाशते स्पष्टं तथाऽयमात्मेत्यवगन्तव्यम् । स्मृतिरपि अत
एव नाऽवश्यंभाविर्न जायते तस्य कर्मावृतात्मनः, अव्यक्तबोध-संशयाऽ-सर्वद्रव्यपर्यायज्ञानानि च आवरणश्च ज्ञानाना-

वरणकर्मसद्भावाद्भुटेयानि, यदा च लब्धिरूपान्तःकरणेन्द्रियसभेगेकाऽनाभेगेकर्त्तव्यसम्पन्नस्याऽऽत्मने ऽर्थपर्याय-
करणादुसारं क्षयेपशमसंजायते तदा यथाक्षयेपशमं ज्ञानमार्चिर्भवति, संक्लेशाध्यवसायेन क्षयेपशमाजुक्लृष्ट्या-
पगमे च पुनरपि तदेव ज्ञानावारकं कर्म आवृणोति सद्यस्तत्मात्मानम्, प्रागपाकर्णसैवालानामपामच्छत्वमिव, पुरुषका-
रव्यापारविरामादनन्तरमेव शैवालपटलानि यथा पुनराच्छादयन्ति, यथा वा भस्माद्यनेकद्रव्ये द्रष्टविमलादर्शतलमागन्तु-
कर्यामिकामलमसमाशुजायते, अथवा संमार्ज्जन्शुद्धप्रासादेऽपि प्रवलपवनेद्धता रजांसि वातायनद्वारा समागत्य विशु-
द्धमपि हर्म्यं कचवरसंपन्नं विदधते तथाऽस्यात्मनो दुहुहुहुर्ज्ञानावरणजलधौ निमज्जनेन्मज्जने कुर्वतः स्पष्टतरः स्पष्टतमः
मलमसः मलमसतरः मलमसतमश्चः बोधः प्रादुरस्ति, शारदः शर्श्व यदा सर्वथा निरावरणे ज्ञानावारकत्वादिघातिकम्मी-
क्षया भवति तदा हस्तामलकवत् निःशेषद्रव्यपर्यायान् जानाति प्रत्येतव्यम् ॥ ननु नेगेदादिषु चेतनालक्षणवत्त्वं ऽवस्य
कथं जाघटति ? न दृश्यते तत्र चैतन्यलेशेऽपि, उच्यते;—तत्रापि चेतनाऽवश्यंभाविन् अल्पांशतया, एतच्चाद्ये वक्ष्यामे
वं, तथापि यदि-निर्गदप्रभृतिव्यत्यैतन्त्रेषु स्तेकतमेऽपि ज्ञानांशे न स्यात्तदा जीवा अर्जवत्त्वं प्राप्नुयुः, एवं चाऽऽग-
मविरोधः, तस्मात् चेतना लक्षणो ऽर्जव इति सिद्धम् । ऽवस्य यच्छक्षणभेदाद्यात्मकं स्वरूपं तद्वचतत्त्वम् । ? ।

द्रव्यभावप्राणधारणात्मकं कर्मकर्तृत्वादिकं चेतनात्मकं यजेवलक्षणमनुपदमेवेकं तद्यत्र न घटते सेऽत्वेः धर्माऽध-
र्माकाशपुद्गलकालात्मके वक्ष्यमाणस्वरूपः ये ऽर्जवे न भवे स अर्जव इति नञ्समारे पर्युदासे विद्ध्यः, ऽवद्रव्यापेक्षया-
भिनवानामपि अर्जवद्रव्याणां द्रव्यापेक्षयाऽभिन्नत्वम् ॥ तस्य लक्षणप्रकारात्मकं स्वरूपं तद्वचतत्त्वम् २। पुनाति पवित्रीकरोति

अनवतत्त्व-

सुमङ्गला-

र्दकार्या-

॥ ३ ॥

प्राणिनः पापपङ्कादिति पुण्यम् । यैः कर्ममुद्रलैर्जीवस्य सातानुभवः संजागते ते कर्माणवः द्रव्यपुण्यसंज्ञकाः, द्रव्यपुण्यनामक-
कर्म्मोत्पत्तौ हेतुभूता जीवस्य ये शुभाध्यवसायास्तद् भावपुण्यमुच्यते ॥ अथवा पुण्यानुबन्धि-पायानुबन्धिप्रकाराभ्यां पुन्यं-
द्विधा, तत्र पुन्यं बुज्जानस्य यन्नव्यं शुभकर्म बध्यते, यस्योदयेन च पुनः शालं भद्र इव अमुत्र सुखसंपत्तिं सम्यक्प्रकारेणानु-
भूय परत्रापि सुखमेव भुनक्ति तत्पुण्यानुबन्धिपुन्यं, अस्मिंल्लोके धे दानशौण्डा रिद्धिमन्तः परमपारगतप्रणं तत्रिकालावाधित-
र्वतरागधर्मं सम्यक्पालयन्त इहभवे शान्तिसाम्राज्यमनुभवन्ति, धर्म्माराधनप्रभावाच्च पुनरागामिभवे स्वर्गादिसुखं भोक्ष्यन्ते,
अत्र पुण्यानुबन्धिपुन्यमेव कारणतां भजति, यत् किल शुभमनुप्यादेर्जीवस्य पूर्वभवप्रपञ्चितं कर्म मानुष्यत्वादिशुभभावानु-
भवहेतुर्भवति, तदनन्तरं देवादिगतिपरम्पराकारणं च तत् पुण्यानुबन्धिपुन्यमुच्यते इति तात्पर्यार्थः, एतच्च ज्ञानपूर्वकनिर्निदा-
नकुशलानुष्ठानाद् भवति ॥ यस्योदयेन च पुनः ब्रह्मदत्तचक्री इव अमुत्र भवे सुखमनुभूय परत्र नरकत्त्वतिथक्त्वादिकं अनु-
भवति तत् पायानुबन्धिपुन्यम् । यथा आर्यजनपदेऽनार्यदेशे वा एतादृशोऽपि केचन वर्तन्ते यदस्मिन् भवे जन्मान्तरोप-
चितपुन्यविपाकात्मकं लक्ष्मललनापरिकलितं विषयसुखमनुभूयन्ते परं गर्वाध्मात्मनसः त्रिपुटं शुद्धदेवतुरुधर्ममश्रद्धाना
देवानांप्रियाः कृतघ्नास्सन्तस्ते दानशीलादिधर्म्मादिकार्यमकुर्वाणा असदाचारप्रवृत्तया ह्यसा-सृपावाद-स्तेत्र-परदारगामित्व-
परिश्रहग्रहिलतया पापातिशयं बद्धा नरकादिभवे तीव्रशतनामनुभवन्ते दर्दृश्यन्ते ज्ञानिभिः, अत्र पापानुबन्धिपुन्यस्य हेतुता,
अस्मिन्नवतत्त्वप्रकरणे पुण्यानुबन्धिपुन्यमेव सुकृततया ज्ञेयम्, तस्य लक्षणप्रकाराभ्यां स्वरूपं तत्पुन्यतत्त्वमिति ॥ ३ ॥ अपगता
निरस्ता सुखानां प्राप्तियत्र तत् पापं, यस्योदयेन जीवो दुःखदैर्भाग्यादिकमनुभवन् दृश्यते तच्च पापस्य विलसितम् । तत्र

प्रत्येक-
तत्त्वस्य
व्याख्या.

॥ ३ ॥

उन्वस्य दुःखहेतुभूता ये कर्मपरमाणवस्ते द्रव्यपापतयाऽभिर्ययन्ते, यच्च पुनरशुभकर्मण उत्पत्तौ मैलनिमित्तभूता ये संक्लि-
 ष्टाऽध्यवसायास्तद् भावपापमुच्यते, एतदपि पुण्यवत् पापादुबन्धि-पुन्यादुबन्धिभेदाभ्यां द्वैप्रकारम् । तत्र हे पूर्वविहिताऽ-
 शुभकर्मणा तत्कर्मफलं दासत्वादिकमुपभुञ्जाना धीवरशवरादय इह भवे दुःखिता विलोक्यन्ते, परभेदेऽपि मत्स्यकपोतप्रभृते-
 क्षुद्रजन्तु विधातोपात्ताशुभतमकर्ममाणो वचनाऽगोचरं दुःखमनुभवन्तो दृश्यन्तेतराम्, एतच्च पापादुबन्धिपापयुक्तं मेधाविना
 पूर्वोपाजितकर्मणाऽभियोग्यादिदुःखानुबद्धदेहमनसो दुःखेनाजस्रमनुतप्तचेतस्का अशरणास्सन्तोऽपि चेतसि ये एवं चिन्तयन्ति
 यदस्माभिर्दुर्लभतरं नरभवमवाप्य केचदपि धर्माचरणं न विहितं, कृपालेशोऽपि न व्यथायि क्षुद्रप्राणेष्वस्माभिरन्केपापाचरि-
 तानि अज्ञानत्वेन कृतानि, अत एवेदान्मवाच्यं दुःखं सङ्घते परवद्भिरस्माभिः, इहभेदेऽपि यदि करुणाविष्टचेतस्कतया वयं
 न किमपि यथाशक्ति सुकृतं विधास्यामो ऽतरागप्रणीतविशुद्धधर्मशरणं नाङ्गीकरिष्यामस्तदा परत्राऽपि का गतिर्भविन् माम-
 कीना, इत्येवं मनसि निर्धार्य "सह कलेवरखेदमचिन्तयन् स्ववशता च पुनस्तव दुर्लभा, घनतरं च सहिष्यसि जीव रे परवशे न
 च तत्र गुणोऽस्ति ते" ॥१॥ इति ह्यक्तोक्तमर्थं सफलं कुर्वन्तः दरेद्रश्राद्धचंडकै शिका दिवत् भकर्मोपार्जनं कुर्वन्ति तत् पुण्या-
 दुबन्धि पापम् । अस्मिन्प्रकरणे पुन्यानुबन्धिपापपेवोरर्कत्वव्यम्, अस्य पापस्य स्वरूपं लक्षणभेदात्मकं तत्पापत्वम् ।४॥
 आसमन्तात् सूयते गृह्यते कर्मथैस्ते आस्रवाः शुभाऽशुभकर्मोदानहेतवः । यथा विविधविवरशतसंकुलायां नावि विवरेभ्य उदकं
 प्रविशति, जलाक्रान्ता च नैका जलधै निमज्जति, तथाश्रविवरशतसंकुलोऽयमात्मा कर्मोदकभराक्रान्तस्सन् अपारसंसार-
 पारावारे ब्रुडति । यथा क्रिययाऽऽत्सप्रदेशेषु कर्मण आगमनं सा द्रव्याश्रवत्वेनाख्याता, कर्मोपार्जने हेतवो रागद्वेषात्मका

ये विशुद्धाऽविशुद्धाध्यवसाया ज्वस्य ते भावाश्रवाः । अस्याश्रवतत्त्वस्य लक्षणभेदात्मकं स्वरूपं तदाश्रवतत्त्वम् ॥ ५ ॥ तथा संवृणोत्याच्छादयत्याश्रवद्वाराणि, अथवा संत्रियन्ते सम्यक्तया निवार्यन्ते समागच्छन्ति कर्माणि यस्मात्स संवरः, तेषामाश्रवाणां गुप्त्यादिभिर्नैरोधः स संवर इत्यर्थः, तथाचोक्तम्; “ आश्रवनिरोधः संवरः ” (तत्त्वा० अ. ९. सू. १) । तत्र जीवग्रदेशेषु कर्मण आगमनस्य यो निरोधः स द्रव्यसंवरः, कर्मण आगमनस्य निरोधे ये आत्मनो विशुद्ध-विशुद्धतर-विशुद्धतमाध्यवसायाः स भावसंवरः, यदुक्तं योगशास्त्रे;— “ सर्वेषामाश्रवाणां तु निरोधः संवरः स्मृतः । स पुनर्भेद्यते द्वेषा द्रव्यभावविभेदतः ॥ १ ॥ यः कर्मपुद्गलादानच्छेदः स द्रव्यसंवरः । भवहेतुक्रियात्यागः स पुनर्भावसंवरः ” ॥ २ ॥ तस्य स्वरूपं तत् संवरतत्त्वम् ॥ ६ ॥ नितरामतिशयेन ज्वर्यन्ते क्षेयन्ते कर्माणि यथा सा निर्जरा, कर्मणां तु विपाकात् तपसा वा यः शाटः सा निर्जराऽथवा, सा सकामाऽकामभेदाभ्यां द्विधा, तत्र उत्तरागपारगतगदितो ज्वरु द्विशालिगणधरगुम्फितः ३ जिनधर्म अविताथ एव इति मन्यमानस्य प्रज्ञावतस्सम्यग्दृष्टेः शुभ-शुभतर-शुभतमाध्यवसायैर्द्ये कर्मणां शाटः सा सकामनिर्जरा । एकमपि जिनागमाऽक्षरं वैपरित्येन श्रद्धानस्य मिथ्यादृष्ट्यैः कर्मणां परिश्रयः सा अकामनिर्जरा अभिद्यते, उक्तञ्च;— “ संसारजभूतानां कर्मणां जरणादिह निर्जरा सा स्मृता द्वेषा सकामा कामवर्जिता ॥ १ ॥ ज्ञेया सकामा यमिन्मकामा चान्यदेहिनाम् ” ॥ अस्मिन् प्रकरणे सम्यग्दृष्ट्या सकामनिर्जरा सैव निर्जरात्तेन गणन्या, यतस्सम्यग्दृष्टिः शुभाध्यवसायपरिणतस्सन् यावत् प्रमाणं कर्म परिशाटयति तत्प्रमाणात् नूतनकर्मवन्धमत्वाल्पतया विदधाति, अनेन क्रमेण

१ ‘ यमिनाम् ’ इत्यनेन सम्यग्दृष्टयोऽपि ग्राह्याः, न केवलं संयता एव, यतः सम्यग्दृष्टीनां सकामनिर्जरा सेद्धान्ते सुविख्याता ।

बहु निर्जराऽल्पबन्धात्मकेन जेवस्य मोक्षाऽवधिः, मिथ्यादृष्टेश्च पुनः अल्पं निर्जरां बहुबन्धं च विद्यते अत आत्यन्तिककर्म-
क्षयावसरे नास्ति तस्य । पुनः सा निर्जरा द्रव्यभावभेदाद् द्विविधा, कर्मण आत्मप्रदेशेभ्यो यद्देशेन निर्जरणं सा द्रव्यनिर्जरा
निर्जरायां निमित्तभूता आत्मने येऽच्छतमाध्यवसायाः सा भावनिर्जरा । अस्य लक्षणभेदात्मकं स्वरूपं निर्जरातत्वम् ॥७॥

मिथ्यादर्शनाऽचरितकषाययोगैः शुभाऽशुभं कर्म बध्नाति इति बन्धः । पूर्वोक्तस्वरूपैरास्रवैः क्षेपस्वरूपवद्बन्धयः पिण्डवद्-
वाऽऽत्मप्रदेशैः सह प्रकृत्यादिविशेषतो यः कर्मणां सम्बन्धः स बन्धः । इदमत्र तात्पर्यम्—प्राग्वद् कर्म विपाके-
दयप्राप्तं सत् तत्सामर्थ्यात्तथाविधाऽध्यवसायशतः यदि जेवस्तथाविधबन्धनपरिणामपरिणतो भवति ततः कर्मवर्णणान्तः-
पातिनो जेवप्रदेशाऽवगाढाः पुद्गला अपि ज्ञानावर्णयादिकर्मरूपतया परिणमन्ते, यदाह—“ जेवपरिणामहेतु कम्मत्ता
पुग्गला परिणमन्ते । पोग्गलकम्मनिमित्तं जेवेऽचे तहेव परिणमइ ” । १ ॥ इति, अस्य लक्षणभेदात्मकं यत् स्वरूपं
तद् बन्धतत्त्वम् ॥८॥ तथा मेक्षयति मेचयति बन्धेदयर्दरणासत्तागतेभ्येऽष्टकर्मभ्ये जेवमिति मेक्षः कृत्वकर्मक्षयात्
ज्ञानशमयेर्ददर्शनात्यन्तिकैकान्तिकाऽनाबाधनिरूपमसुखात्मके स्थाने आत्मनः अवस्थानं मेक्षः, तस्य मेक्षतत्त्वस्य लक्षण-
भेदात्मकं स्वरूपं तन्मोक्षतत्त्वमिति ॥९ ।

पूर्वव्याख्यातेष्वेषु नवतत्त्वेषु कियन्ति जेवस्वरूपाणि कियन्ति चाऽऽवात्मकानि ? इति जिज्ञासायां किं द्वित्रियते, सार्ध-
मूर्त्ताऽमूर्त्तविभागाः हेयज्ञेयोपादेयविभागा अपि तत्त्वनवकस्ये ह्येव्यन्ते । जेवतत्त्वं जेवेन युक्तत्वात् जेवस्वरूपमेव, संवर-
निर्जरा मोक्षात्मकानि जेवणि तत्त्वानि जेवगुणानां प्रकाशकरेण तान्यपि जेवात्मकानि । पुण्यपापाऽऽश्रवबन्धलक्षणानि चत्वारि

पुद्गलविकारात्मकानि अतोऽजीवच्योपेतानि, अजोवतत्त्वं तु अजीवस्वरूपमेवेति जीवाजीवविभागः । मूर्त्ताऽमूर्त्तविषये जैः इन्द्रियायतनयुक्तत्वात् मूर्त्तः, अजवस्तु मूर्त्ताऽमूर्त्तस्वरूपो यत्कतिपयधर्म्मोऽधर्म्ममूर्त्तमन्ति, पुद्गलाश्च मूर्त्तमन्तः । पुण्य-पापाऽऽश्रव-बन्धलक्षणानि चत्वारि पुद्गलविकारात्मकत्वेन मूर्त्तानि, संवरनिर्जरात्मोक्षाश्च जवपरिणामरूपत्वादमूर्त्ताः । इति मूर्त्ताऽमूर्त्तविभेदः । तत्त्वनवके जीवाऽजीवौ ज्ञेयौ, नहि जेवाऽजीवयोरादरत्यागौ भवतः । पापाऽऽश्रव-बन्धस्वरूपाणि त्रेणि तत्त्वानि आत्मगुणाविघातकत्वाद्धेयानि । संवर-निर्जरात्मोक्षाश्च जीवगुणप्रकाशकत्वादुपादेयाः, पुण्यस्य तु सुवर्णवृत्तल-बन्धनस्वरूपत्वात् वैश्वयनयेन छुडक्षुणा त्याज्यमेव परं मोक्षमार्गगमनर्लस्य मुमुक्षोःपथि पाथेयमिव हेतकरत्वादुपादेयमपि ॥

ननु नवतत्त्वेषु प्रथमं जेवतत्त्वं, द्वितीयमजीवतत्त्वं, तृतीयं पुण्यतत्त्वं इत्यादिकः क्रमो निर्हेतुकस्सेहेतुको वा ? यदि सहेतुकस्तदा को हेतुः ? उच्यते; सकलतत्त्वावगन्ता, पुद्गलद्रव्याणामादाता आश्रवसंवरादिक्रियाविधाता जेव एव, यावज्जीवस्वरूपं सम्यक्तया न ज्ञायते तावज्जीवविरोधिनोऽजवस्य-पुण्यपापाश्रवादीनां च नोपपत्तिस्तस्मादादे जवतत्त्वम् । जवस्याऽमुत्र परत्र च गत्यागत्यादिकर्म्मसु अजवस्वरूपाणां धर्म्मधर्म्माऽस्तिकायादीनां साहाय्यमृते सामर्थ्यं नास्ति तस्माद्द्वितीयमजवतत्त्वम् । कर्म्मस्वरूपं पुन्यपापावजीवात्मकावेव तत्राऽपि पुन्यं शस्तमशस्तं च पापतत्त्वमिति क्रमशः तृतीयतुयौ पुन्यपापौ ज्ञेयौ । पुन्यपापयोरपि शुभाऽशुभाश्रवं विना ग्रहणं न जायतेति ततः पञ्चममाश्रवतत्त्वम् । यत आश्रवेण कर्म्मबन्धो भवति ततः तन्निरोधकेन जेनाऽपि तत्त्वेनाऽवश्यं भवेतव्यम्, स च संवरः तच्च षष्ठं तत्त्वम् । संवरेण नवकर्म्मसंततिर्यथाऽवरुद्धा

१ संसारिजीवापेक्षेन्दम्, सिद्धजीवापेक्षया त्वमूर्त्तौ एव ॥

तद्वत् पुराणकर्मक्षपकं किमपि तत्त्वं वर्तते, तच्च निर्जराख्यं सप्तमं तत्त्वम् । आश्रवेण गृहीतानां कर्मणं सूत्रे कलापदष्टान्ते-
न बद्धस्पृष्टनिघञ्चनिकाचनाप्रकारैरात्मनः साकं यावत्सम्बन्धे न स्यात् तावदुदयद्वारा तस्य फलमपि न संभवेत्, यच्च पुनर्ज-
वसम्बद्धप्राचेनकस्मीविनाशकं निर्जरानामकं तत्त्वमस्ति तस्मादात्मना सह कर्मसंयोगकारेण केनाऽपि तत्त्वेन भाव्यमेव,
तच्च बन्धनामकमष्टमम् । यदा जेनेन सह कर्मसम्बन्धे भवति तदा तस्य कर्मण आत्मप्रदेशेभ्यो मेक्षोऽपि संभावयेत्;,
पुनर्मेक्षस्य सर्वोत्कृष्टतया तदर्थमेव समस्तश्रुतप्रवृत्तिः प्रपेक्षुरेति चातस्सर्वश्रेयसामास्पदं सकलमंगलमणिमाणिक्यमकराकरा-
यमाणं मोक्षनाम्ना सुविख्यातं नवमं तत्त्वम् ॥ ग्रन्थान्तरेषु तत्त्वसप्तकं श्रूयते यथा;—“ जेवाऽजेवाश्रवबन्धसंवरनिर्जरामेक्षा-
स्तत्त्वम् ” इति (तत्त्वा-अ. १. सू. ४) तत्कथं तत्त्वनवकं पुनः पुनः प्रस्तूयते ? सत्यं, तत्त्वसप्तकं यदस्ति तत्र पुन्यपाप-
तत्त्वयोश्शुभाऽशुभाश्रवरूपत्वात् आश्रवे तत्त्वे एव समावेशे व्यथायि वाचकमुच्यते; एवं च चिक्शया नवानामपि तत्त्वानां
जीवाऽजेवात्मकत्वात् जेवाऽजेवलक्षणे तत्त्वद्विके निखिलानामपि तत्त्वानामन्तर्वैधानं संजायते, अतो पूर्वोक्ताऽऽरेका न
कर्तव्येति ॥ ननु ग्रन्थादे मध्येग्रन्थं ग्रन्थान्ते च ग्रन्थनिर्मातृभिर्निघञ्चूहव्यपोहाऽर्थं शिष्यशिक्षार्थं पूर्वपुण्यपरिपाटिपालनार्थं च
मङ्गलमवश्यमेव कर्तव्यं, तच्चास्मिन् नवतत्त्वप्रकरणे नाऽऽलोक्यते, तत्र के जेजम् ? उच्यते;—नमस्काराऽऽर्चीदवस्तुसर्कत्ते-
नात्मकानि त्रिप्रकारकाणि मङ्गलानि तत्त्वग्रन्थेषु सुतरां व्याख्यातानि, अस्मिन् ग्रन्थे नमस्काराऽऽर्शवर्वादाऽऽत्मके मंगले
दृष्टियथं नागच्छतः परं वस्तुसर्कत्तेनाख्यं तृतीयं मङ्गलमत्र वर्तवर्तते, ततेऽऽत्र मङ्गलाऽभावप्रकारका विनेयाऽऽशङ्काऽपास्ता
‘ नायवा ’ इतिपदेन नवतत्त्वानां स्वरूपमभिधेयम् । प्रयेजनं तु जेवादितत्त्वानां ज्ञानं सुपरिज्ञाय हेयोपादेयेषु निवृत्तिप्रवृत्ति-

श्रीनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
र्दकायां-
॥ ६ ॥

विधाय मोक्षमार्गं गमनमेव सुचिदितम् । अभिधेयनवतत्त्वानां ग्रन्थस्य च वाच्यवाचकसम्बन्धो जन्यजनकसम्बन्धो वा, नव-
तत्त्वस्वरूपं जिज्ञासुत्राऽधिकारंति अनुबन्धचतुष्टयमपि व्याख्यातम् इति ॥ १ ॥

अथ प्रतितत्त्वं कतिभेदात्मकमिति प्रदर्शयते—

चउदस चउदस बाया-लीर । बासी य हुंति बायाला । सत्तावन्नं बारस, चउ नव भेया कम्पेणिसिं ॥२

टीका—‘चउदसे’ चि उ वतत्त्वस्य चतुर्दशभेदाः, अजीवतत्त्वमपि चतुर्दशभेदलक्षणं, द्विचत्वारिंशद्भेदाः पुन्यतत्त्वस्य,
पापस्य द्वयश्चेति; आश्रवतत्त्वं द्विचत्वारिंशद्भेदात्मकं, संवरस्य सप्तपञ्चाशत्, निर्जराया द्वादश, बन्धस्य चत्वारो मोक्षस्य च
नव भेदाः क्रमैषीणां ज्ञातव्याः । एवं सर्वसंख्यया पदसप्तत्यधिकद्विशतभेदा नवानामपि तत्त्वानां सम्मेलितानां भवन्ति, तेषां
स्वरूपं प्रतितत्त्वं वेस्तरेणाग्रे ग्रन्थकारस्वयमेव वक्ष्यति, तथाऽपि प्रागुक्तप्रथमगाथाव्याख्यायां मूलतत्त्वानां यथा जीवाऽर्ज-
वमूर्त्ताऽभूत्तुह्यज्ञेयोपादेयात्मकेषु सप्तविभागेषु भिन्नता प्रदर्शिता तद्वत् तत्त्वभेदानामपि सप्तविभागेषु भिन्नता प्राचन-
गाथाभियन्त्रेण च प्रदर्शयते, तद्यथा;—“धम्मसाधम्ममाऽऽजासा, तियतिय अद्धा अर्जवदसगा य ॥ सत्तावन्नं संवर निज्जर दुदस
मुत्ति नर्वगा य ॥ १ ॥ अठ्ठासि अरुवि हवइ, संपइ उ भणाभि चैव रूःणं ॥ परमाणुदेसपएसा, खंध चउ अजवरूःणं ॥२॥
उदस चउ दु चउ, बासी बायालहुंति चत्तारि ॥ सय अट्ठारूः दुसयछसत्त नवतत्ते ॥ ३ ॥ एतासां गमनिका-
धम्मसाऽस्तिकायाऽधम्मसाऽस्तिकायाऽऽकाशाऽस्तिकायानामजीवस्वरूपाणां स्कंधदेशप्रदेशाख्यैर्विभागैर्नवभेदाः, अद्धा कालः स च
दशम इति दश भेदा अजवस्य, सप्तपञ्चाशत् संवरस्य, द्वादश निर्जरायाः, मोक्षस्य च नवभेदाः मिलितास्सर्वसंख्ययाऽष्टा-

नवतत्त्व-
भेदप्रति-
पादनम्,

। ६ ।

ॐ S ॐ U ॐ M ॐ A ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A ॐ

इतिसंख्याका अमूर्त्तभेदाः सञ्जाताः । अथ मूर्त्ताः कतिभेदास्तदुच्यते, पुद्गलात्मकाः परमाणुप्रदेशदेशदिगस्कन्धाश्चत्वारोऽन्वस्य, चतुर्दशैर्वस्य, द्विचत्वारिंशत् पुन्यस्य, द्व्यर्शति पापस्य, द्वाचत्वारिंशदाश्रयस्य, चत्वारो बन्धस्य चेति सर्वसंख्यागणनेन अष्टादशत्यधिकशतं मूर्त्तभेदानां जातमिति ॥ स्थापना ॥

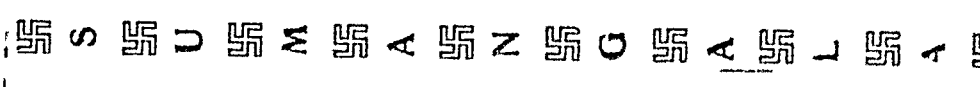
तत्त्वनाम.	२७६ भेदेषु जीवाऽ-जीववि०	२७६ भेदेषु मूर्त्ताऽ-मूर्त्तवि०	देय-	नेय-	२७६ भेदेषु उपादेशविभागः
जीवतत्त्वम्	१४ - ०	१४ - ०	०	१४	०
अजीवतत्त्वम्	० - १४	४ - १०	०	१४	०
पुन्यतत्त्वम्	० - ४२	४२ - ०	०	०	४२
पापतत्त्वम्	० - ८२	८२ - ०	८२	०	०
आश्रयतत्त्वम्	० - ४२	४२ - ०	४२	०	०
संवरतत्त्वम्	५७ - ०	० - ५७	०	०	५७
निर्जरातत्त्वम्	१२ - ०	० - १२	०	०	१२
बन्धतत्त्वम्	० - ४	४ - ०	४	०	०
मोक्षतत्त्वम्	९ - ०	० - ९	०	०	९
	९२ - १८४	१८८ - ८८	१२८	२८	१२०

प्रागुक्तगाथायां तत्त्वभेदप्रतिपादिकायां जीवतत्त्वस्य संख्यातश्चतुर्दशभेदा उक्ताः, एतत्तु स्वकृतं परं वर्तन्ते जीवा अन्यभेदभेदा न वेति शंका ब्रुदासार्यं ग्रन्थकारस्तावदाहः—

एगविह-दु-वेह-तिविहा, चउव्विहा पंच विवहा जीवा । चेयण तस इयरोहिं, देयगईकरणकाएहिं ॥३॥

टीका—“एगविहे” चिः—पूर्वव्याख्यात द्विर्तयगाथायां प्रतिज्ञाता जवचतुर्दशभेदा अग्रे व्याख्यास्यन्ते, अस्यां तु जीवस्य एकविधत्वं द्विविधत्वमित्यनेन प्रकारेणोल्लिख्यते, तद्यथाः—सर्वे जीवा एकेन्द्रियपर्यन्ताश्चैतन्यात्मकेन लक्षणोऽपि संगताः, यत एतादृङ्नास्ति कश्चिदपि जेवोयश्चैतन्यवियुक्तोऽपि जेवेत्याख्यां विभक्तिं, लब्धपर्याप्तसङ्घसमैन्द्रियकोटिपतितेऽपि जीवे चैतन्यस्य स्रष्टृमांशतया सर्वदा सद्भावो वर्तते इति अग्रे सर्वं स्फुटं भविष्यति । यच्च पुनर्जीवस्य ङे लक्षणमिति परिग्रहे सति ‘चैतन्यलक्षणो जेव’ इति लक्षणस्वरूपनिश्चये जाते, यस्य वस्तुनो यल्लक्षणं तल्लक्षणाऽभावे तद्वस्तुनोऽप्यभावे इति जेवचैतन्ययोरन्वयव्यतिरेकसम्बन्धात् चैतन्ययुक्तो जेव इत्येकप्रकारः ॥ अथवा कर्मवशवर्तिनो ये संसारस्था जीवास्ते त्रसस्थावरभेदाभ्यां विभिन्नास्सन्ति, केचन त्रसनामकर्मोदयात्रासत्वं भजन्ति, अर्थात् त्रासभयोत्पादकस्थानेभ्यो भूत्या स्वेच्छया स्थानात्स्थानान्तरं गन्तुं समर्थाः, कतिपयाश्च स्थावरनामोदयात् त्रासभयस्थानकमनुभवन्तोऽपि तत्स्थानान्तरैरं गन्तुमसमर्थाः स्थावरत्वं भजन्ते, नास्त्येतादृक्कश्चिदपि जीवो यत्त्रसस्थावरभेदाभ्यां बहिर्भूतस्यात् ॥ अथवा पुरुषवेद खीवेदनपुंसकण्डेदात्मकेषु त्रिषु विभागेषु संसारिणो जीवा भिन्नतामनुभवन्ति । तत्र ये दारान् प्रति स्नाभिलाषमाविर्भावयन्ति ते पुंवेदत्वं पिपुरति । ये च जीवा प्रतेपुरुषं स्वेच्छां दधति ते स्त्रीवेदभावं भजन्ते । ये च प्रतिनरं प्रतिनारीं च स्वादुबन्धं

वदन्ति ते तु तृतीयाप्रकृतत्वमनुभवन्ति । वेदत्रयवहर्वर्त्तं कर्माणुपरिकलितो न विद्यते कोऽपि जीवेऽस्मिंल्लोके अथवा केचन जीवा देवगतिभाजः, केचन मनुष्यगतिमनुभवन्ति; केचन तिर्यग्गत्यां तिर्यक्त्वं भुञ्जानाः, कतिपयाश्च स्वाशुभकर्मानुसारेण नरकगत्यामवाच्याऽसह्यगाढुःखोपेतं नारकपर्यायं विभ्रानाश्चतुर्गतिविभागेन विभिन्नाः संसारिणो जीवा वर्त्तन्ते इति ज्ञानेना ज्ञानचक्षुषा दृश्यतेऽस्माभिरपि जिनागमात् श्रूयते च ॥ अथेन्द्रियविभागेन जीवाः पञ्चधा विभक्ताः, कतिजीवाः स्पर्शनिन्द्रिययुक्ताः, कतिपयाश्च स्पर्शनिन्द्रिय-रसनन्द्रिययुगलं धारयन्तः, केचिच्च स्पर्शन-रसन-घ्राणाख्याने इन्द्रियाणि विभ्रानाः, पूर्वोक्तमिन्द्रियत्रिकं चक्षुरेन्द्रियेतेतं केचनादधन्तः, कतिपयाश्च जन्मान्तरे पार्जितशुभकर्मणो जागरूकत्वेन स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षुः-श्रोत्रनामकानि पञ्चान्येन्द्रियाणि विभ्रन्तः सुखं भुञ्जाना जीवा दृग्गोचरा भवन्ति अनन्तसंख्यशालिनः कर्मकर्मदमशोपणांशुमालिनः सिद्धान् वर्जयित्वा एकेन्द्रियादिपञ्चप्रकारतावहर्वर्त्तनो जीवस्य संभवोऽसंभाव्य एव । अथवाऽस्मिबुद्धवलेके पृष्टत्वमनुभजमानाः केचन पृष्टेकायिकाः, अप्तवं भुञ्जानाः केचनापूकायिकाः, अग्नित्वं केचनाऽनुभवन्ति अत एवाऽपेकायिकाः, वायुस्वरूपमनुसरन्तो वाटुकायिकाः, वनस्पतित्वं दधन्तः कतिचिद् वनस्पतिकायिकाः (एते पञ्चाऽपि प्रकाराः स्थावरान्तर्गताः) त्रसत्वं भजमानाः त्रसकायिका इत्येवं पेढाऽपि संसारसमापन्नगा जीवास्समाख्याताः ।

ननु द्वितीयगाथायां जीवस्य चतुर्दशभेदाः प्रतिज्ञाताः, अस्यां तु प्रकारान्तरेण जीवा व्यावर्णिताः, तत्कथं संभवति ? सत्यं, पूर्वोक्तगाथायां ते जीवस्य चतुर्दशभेदा व्यावर्णितास्तान्ग्रे मूलगाथया कथयिष्यन्ति ग्रन्थकर्तारः, अत्र तु हे अन्ते भेदा उक्तास्तत्र जीवाश्चतुर्दशप्रकारा एवेति निश्चयाऽभावप्रतिपादनार्थं ते भेदा अभ्यधायिष्यत । अन्यदपि एतद् ज्ञेयं यद् जीवाः

श्रीनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
टिकायां-
॥ ८ ॥

पूर्वोक्तप्रकारका एवेति न, प्रकारान्तरेण सप्तविधा अष्टविधा त्रिषुष्यधिकपञ्चशतविधा अपि प्रज्ञापनादिग्रन्थेषु सुविरच्यताः
विस्तरभयादत्र न प्रतन्यते, तत एवावसेयाः ॥ ३ ॥

अथ 'यथोद्देशं निर्देश' इति न्यायेनादौ जवस्य चतुर्दशभेद भिन्नत्वं प्रतिपादयति;—

एगिंदिय सुहस्त्रियरा, सन्नियर पणिंदिया य सबित्तिचउ। अपज्जत्ता पज्जत्ता, कमेण चउदस जिअट्टाणा ४

टीका—' एगिंदयति ' ' एकेन्द्रियाः—स्रक्षमेतराः, ' स्रक्षमैकेन्द्रिया चादरैकेन्द्रियाश्चेत्यर्थः, ' संइ तरपञ्चेन्द्रियाश्च ' संज्ञिपञ्चेन्द्रिया इतरशब्देनासंज्ञिपञ्चेन्द्रियाश्च, ' स द्वित्रिचतुः' द्वीन्द्रिय—द्वीन्द्रिय—चतुरिन्द्रियसहिताः पूर्वोक्ताश्चत्वारः सर्म-
लिताः सप्तभेदा भवन्ति, ते सप्तभेदा अपर्याप्तनामकर्मोदयेन अपर्याप्ताः, पर्याप्तनामकर्मोदयेन च पर्याप्ता इति पर्याप्ताऽ-
पर्याप्तविभागेन क्रमेण चतुर्दशजीवस्थानानि भवन्तीति गाथाक्षरार्थः । व्यासार्थस्त्वयम्;—अपर्याप्तस्रक्षमैकेन्द्रियाः, अप-
र्याप्तवादरैकेन्द्रियाः, पर्याप्तस्रक्षमैकेन्द्रियाः, पर्याप्तवादरैकेन्द्रियाः, अपर्याप्तद्वीन्द्रियाः, अपर्याप्तत्रिन्द्रियाः, अप-
र्याप्तचतुरिन्द्रियाः, अपर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाः, अपर्याप्ताऽसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाः, अपर्याप्तसंज्ञि-
पञ्चेन्द्रियाः, पर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाश्चेति जवस्य चतुर्दशभेदाः । कर्मपरमाणुपरिकलिताः संसारस्थासर्वे जवा एषु चतुर्दशभेदेषु
अन्तर्गताः । चतुर्दशभेदवाहिवर्त्ता नास्ति कोऽपि संसारे जीवः । तत्राग्रे वक्ष्यमाणस्वरूपाणां स्वयोग्यानां पर्याप्तानां समापनं
विनैव ये मरणशरणं गतवन्तस्तेऽपर्याप्ता इत्युच्यते, ये च स्वयोग्याः पर्याप्तिः समापय्यैव पञ्चत्वमश्नुवते ते पर्याप्ताः समाख्याताः ॥
स्रक्षमैकेन्द्रियादिजीवानां स्वरूपं ग्राह्यपुरन्दरैर्जवाभिगमादिषु विस्तरेण श्रोक्तं तथाऽपि मन्दमतीनामवबोधाय संक्षेपत एवोच्छ्रियते

जीवस्य
चतुर्दशभे-
दानां व्या-
ख्यानम्.

ॐ S ॐ U ॐ A ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A ॐ

किञ्चित् ; ये एकेन्द्रियर्जवा समुदितास्सन्तोऽपि दृग्गोचरा न भवन्ति केवलं केवलज्ञानशालिनस्सर्वज्ञा एव सर्वपरिच्छेदात्मकेन
 केवलज्ञानेन ताम् दृष्टुं सामर्थ्यभाजस्ते सूक्ष्मनामकर्मोदयात्सूक्ष्मा इति प्रोच्यन्ते । यद्यप्यत्र जीवशरीरयोर्भिन्नत्वाच्च वाः
 समुदिता इत्युदलेखि, परं तत्र सूक्ष्मैकेन्द्रियवानां समुदितानि शरीराण्यपि दृष्टिपथं नायान्तं त्यवगन्तव्यम्, अन्यथा सिद्धा-
 स्वस्थापन्नेष्वपि ङ्घेषु दोषप्रसङ्गः । एते सूक्ष्मैकेन्द्रियाः समग्रचतुर्दशरज्ज्वात्मके लोके अञ्जनचूर्णपूर्णसमुद्रकवचिरंतरं
 खचिताः, यावद्यौकिकप्रदेशोऽपि सूक्ष्मङ्घविरहिते न भवति, एषां ङ्घवानां सूक्ष्मनामकर्मोदयात्सूक्ष्मत्वमस्ति, अतएव केनापि-
 न्द्रियैणैतेषां सद्भावज्ञानं छद्मस्थानां न स्यात्, परं केवलाऽऽलोकाऽवलोकितसमस्तले कवर्त्तिपदार्थानामतीन्द्रियज्ञानिनां न
 किञ्चिदप्यगोचरम्, तैश्च केवलज्ञानेन सर्वमपि द्रव्यपर्यायजातमालोक्य तेषां सूक्ष्मङ्घवानामस्ति च प्रतिपादितम्, नहि रागद्वेष-
 मोहप्रभृतेषु प्रचलवैरिवारविजेतारः कदाप्यनृतं ब्रूयुः, अनृतभाषणहेतूनां रागद्वेषमोहानां सर्वथैव तेष्वभावत्वात्, अतएवाऽऽसा-
 दृशैरपि तेषां सूक्ष्मङ्घवानां सद्भावस्वकर्त्तव्य ॥ ननु ये सूक्ष्मार्थाः चर्मच भ्यां दुर्निरक्ष्यास्ते सूक्ष्मदर्शक्यन्त्रेण कथं
 न दृश्यन्ते ? सत्यम् ; -सूक्ष्मदर्शक्यन्त्रं तु चक्षुषेः साहाय्यकृत्, अत अन्याऽन्यस्थूलद्रव्याऽपेक्षया दे सूक्ष्मा न तु सूक्ष्मनामे-
 दयात् सूक्ष्मास्ते तु सूक्ष्मदर्शक्यन्त्रस्य साहाय्येनाधिकतेजोभ्यां च भ्यां विलोक्यन्ते परमेष्ठां तु इन्द्रियातिविषयत्वात् न
 नेत्रगोचरत्वम्, वादरवायुरदृश्यमानोऽपि जागरूकस्पर्शनिन्द्रियद्वारा स्पष्टं विज्ञायतेऽस्ति तेन, न च सूक्ष्मदर्शक्यन्त्रेणाले कथं,
 एवं सूक्ष्मदर्शक्यन्त्रेणादृश्यमाना अपि एते सूक्ष्मर्जवास्सद्भावतथे ररीकर्त्तव्याः ॥ एषु सूक्ष्मसंज्ञकेषु जट्टेषु ये पृथ्वीकायिका ये
 चाप्यायिकास्तेजस्कायिका वायुकायिकाश्च ते प्रत्येकमसंख्यातास्समुदिता अप्यसंख्याता, ये च सूक्ष्मवचनस्य तिकायिकास्ते त्वनन्ताः,

अनन्तर
मुपस्था-
दीक्षायां-
॥ ९ ॥
A
T
A
T
V
A

‘अनन्तरानन्त्यति कायिकृतीयानां शरीरमेकं भवति यत् सुक्ष्मनिगोदानां श्मश्रुमसाधारणशरीरानाम्ना सुक्ष्मानन्तकायानाम्ना
‘तौल्यशरीरे, तादृशमसंख्यातसुक्ष्मनिगोदानामेको गोलको भवति, तादृशा गोलकाऽस्मिंश्चोकेऽसंख्यातसंख्याकाऽस्सन्ति, यदुक्तम्,
“ गोलो य अंसरिजा अंसलनिगोयो हवइ गोलो । इक्किंमि निगोए अणंतजीवा सुणेयवा ” ॥ १ । तथा ये पृथ्वी-जला
जति-वायु-वनस्पत्यादयश्चारादीन्द्रियेणाऽऽभवमायान्ति ते निखिलाऽपि पृथ्वी कायिकादयो वादरा अवगन्तव्याः, तत्र पृथ्वी-
कायिकाऽपूकायिकाऽभिकायिकाऽवाऽकायिकाऽभ जीनाः प्रत्येकमसंख्याताः, ये च वादरवनस्पतिकायिकास्तत्र कन्द-मूलाऽऽर्द्रक-
अक्रुगेनालादयः साधारणशरीरिणोऽनन्ताः, ये चाऽऽत्रनिम्बादयो वृक्षा ये च फल-जायास्ते प्रत्येकशरीरेणोऽसंख्यातसंख्याकाः ।
तथा शरीर-कर्पादिका-चन्दनक-कृमिप्रभृतयो जीवा द्वीन्द्रियसंज्ञकाः, एते वादराः किन्तु न सुक्ष्मास्तथाविधसुक्ष्मनामकर्मोदया-
ऽभावात् । एवं त्रीन्द्रियचतुरेन्द्रियादयोऽपि वादरा एवाऽवगन्तव्याः । तेषु ईलिका-पर्लिका-यूका-मकेटकवृतेलिकादय-
शीन्द्रियाः, अमर-वृधिक-मथिका-मशकादयश्चतुरिन्द्रियाश्च वोधव्याः, तथा पञ्चेन्द्रियेषु ये जननीजनकयोस्संयोगं विनैव तथा-
विधजलादिमाधेनोत्पद्यमाना मण्डूक-मर्ष-मत्स्यादयस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियाः, मर्स्यानां मलमूत्रादिचतुर्दशाऽऽनुचिस्थानञ्जूपत्यद्य-
मानाऽसंभ्रूञ्चममरुण्यादयश्च ते सम्भ्रूञ्चमपञ्चेन्द्रियसंज्ञका ज्ञेयाः, एकेन्द्रियादारभ्य सम्भ्रूञ्चिमपञ्चेन्द्रियपर्यन्ता निखिला
अपि तथाप्रकारकविगिष्टमनोविज्ञानराहित्येन भूतभण्ड्यत्कालसत्कविचाराणाशून्येनाऽसंज्ञिन उच्यन्ते । तथा ये च जंवा
मावृषेऽसंयोगपूर्वकं गर्भाशये उत्पद्यन्ते ते गर्भजपञ्चेन्द्रियाः, पर्याप्तवस्थायामेते सर्वेऽपि अर्त्ताऽनागताऽद्वासत्कपरामशक्ति-
कदीर्घकालिकसंज्ञायाः सद्भावेन संज्ञिपञ्चेन्द्रियाः प्रोच्यन्ते । एवं लेशतो जीवस्य स्वरूपं प्रदर्शितं, विस्तरस्तु जीवाभिगम-

S
U
M
A
N
G
A
L
A

उच्य-
चतुर्दश-
भेद
व्याख्या,

प्रज्ञापना-लोकप्रकाशादिग्रन्थेभ्यस्समवसेयः । ४ ।

उवस्य चतुर्दशभेदानामतो व्याख्यायाथ उचलक्षणं प्रतिपादयति;—

नाणं च दंसणं चैव, चरित्तं च तवे तह वीरेणं उवओगो र, एरं उवस्स लब्बणाम् ५

व्याख्या;—‘ नाणं ’ चि, उवस्य चतुर्दशभेदास्तु वर्णिताः, परमयं उचि इति ज्ञापकं जीवस्य लक्षणवहक्षणं किमिति शङ्काव्यपेहार्थभेदमुच्यते । पूर्वतावत् लक्षणस्य व्याख्या;—लक्षयते वस्त्वन्नेति लक्षणमथवाऽसाधारणधर्मो लक्षण- भेते, अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवदेपाडेते यल्लक्षणं तदेव लक्षणम् । यस्मिन् लक्षणे अव्याप्त्यादयः केचिदपि दोषास्तल्लक्षणं लक्षणकेट्यां न घटते, यथा ‘ गोः किंल्लक्षणं ? ’ इति गुरुणाऽयुक्ताश्चत्वारोऽन्तेवासिन एवमूहुः, प्रथमस्तावत् गोः कपिलत्वं लक्षणमाह, तत्राऽव्याप्तिदोषः, सिताऽसितवर्णवर्तनां तत्राऽप्रवेशात् । द्वितीयस्त्वाह ‘ शृङ्गित्वं गोल्लक्षणम्, तत्राऽतिव्याप्ति- हेड्यादीनामपि तत्र प्रवेशात्, एकशफत्रत्वं गोल्लक्षणमिति तृतीयसोक्तै असंभवदोषदृष्टत्वं यतो गवामेकशफवत्वस्याऽसंभवः, चतुर्थस्त्वेवमुवाच, सास्नावत्त्वं च गोल्लक्षणम्, तत्र सिताऽसितकपिलादिवर्णभिन्नानां निखिलानामपि गवां समादेशात् गोव्यतिरिक्तोष्टमहिड्यादीनां चाऽप्रवेशात् सर्वासामपि गवां साहायास्तद्भावत्वात् अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवदोषवर्जितं लक्षणवहक्षणं ॥ तथाविधगुणजन्यविशिष्टज्ञानरहितानां जनानां व्यवहिताऽतीन्द्रियगोचरपदार्थावत्रे धार्थमनुमानमप्यावश्यकम्, यथा कश्चिन्नरः पर्ते वह्निमपश्यन् धूमदर्शनादनुमेति चेदधाटे यदत्र वह्निना भाव्यम्, एवमनुमन्यमानानां ज्ञानदर्शना- दिगुणानामाधारवत्त्वादधिकरणं च वेनाऽऽधेयस्यासंभवत्वात् ज्ञानादयो जीवद्रव्याश्रिता गुणत्वाद् रूपवत् । न पृथि-

व्यादिभूताऽश्रिता ज्ञानादयो गुणाः, प्रत्येकं तेष्वनुपलभ्यमानत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा-सत्वकठिनत्वादि, भूतादिव्यति-
रिक्ता जीवद्रव्याश्रिता गुणाः भूताद्यनाश्रितत्वे सति साश्रितत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम् । अनेनेत्थं निश्चितिः सज्जाता यज्ज्ञानादयो
ऽवस्य लक्षणभूताः । एतेषां ज्ञानादिरुणानां सूक्ष्मनिगोदप्रभृतिषु निखलेष्वपि जन्तुषु कया रत्या सद्भावस्तत्परामृश्यते;-
अस्मिद्गते सर्वे पदार्थास्सामान्यधर्म-वेशिष्टधर्मोपेताः, तत्रेदंकेऽद्विदथाऽयं घटोऽयं पट इति किञ्चित्त्व घटत्व-पटत्व-
वेशिष्टो यः पदार्थधर्मः स सामान्यधर्मः, तत्रेदंकिञ्चिदिति आकारवर्जितं पदार्थमानं नैश्चथिकाः र्थाऽवग्रहग्राधान्येन दर्शन-
मेव गण्यते, उपलक्षणाद् व्यंजनाऽवग्रह ईहा च दर्शनरूपेति । 'अयं घटः' इत्यत्र यद्यपि घटत्वविशिष्टनैश्चथिकाऽप्यायेन
ज्ञानमेव, परं व्यावहारिकार्थाऽवग्रहाऽपेक्षया दर्शनत्वेनाऽन्युररं क्रियते । तथा अयं घट एव स च शुक्लादिवर्णोपितस्सुवर्ण-
मयः पाटलेषु निर्मित इत्याकारको विशिष्टधर्मोपेतो यो पदार्थविवोधस्तज्ज्ञानरुच्यते, एवं द्रव्यस्य सामान्याऽववोधस्तदर्शनं,
पदार्थविशिष्टाऽववोधात्मकञ्च ज्ञानम् । अथवा पदार्थसामान्यधर्मसत्कोपयोगस्तदर्शनं, पदार्थविशिष्टधर्मसत्कोपयोगस्तज्ज्ञानम्
निराकारोपयोगात्मकं दर्शनं, साकारोपयोगात्मकञ्च ज्ञानं एते सर्वे समानार्थाः । इत्येवं दर्शनज्ञानरुणावात्मनो ह्यव्यधर्मौ ।
अल्पतया वेशिष्टतया वैते गुणा ऽवमृते नान्यत्र स्तः, प्राणिमात्रवत्तैन्या विज्ञानशक्तैर्वाऽयं ज्व इत्युपलक्ष्यते । एते
दर्शनज्ञाने लब्ध्यपर्याप्तसूक्ष्मैर्केन्द्रियमादकृत्वा पर्याप्तसंज्ञिपञ्चेन्द्रियं यावत् यथाक्षयोपशमं सकलेष्वपि जन्तुष्ववश्यं भवतः ।
न च पृथ्वजलाऽग्निवाऽुप्रभृतिष्वेकेन्द्रियेषु प्रत्यक्षं विज्ञानशक्तेरुपलभ्यमानत्वात्तस्या अभाव इति वाच्यम् । यथै-
पध्यादिभैर्भूच्छित्तम् चैमते मर्त्यस्याव्यक्तैत्तन्यमस्त्येव, एवं प्राणभूयोपात्तनिविडकर्मैर्षधिव्याहृतचैतन्येष्वेकेन्द्रियादिष्वपि

अव्यक्तविज्ञानशक्तिविद्यमानता वर्चस्वते, अयं चैतन्यांशोऽस्माभिः कर्मपाशाच्चगुण्टितैः प्रत्यक्षं नानुभूयते परं केवल-
 ज्ञानबलावलोकितलोकत्रिकैस्सर्वज्ञपरमेश्वरैस्तेषु चैतन्यांशो प्रत्यक्षं दर्शयते, आगमेऽप्युक्तं;—“सर्वजीवाणां अपि अणं अक्व-
 रस्स अणंतमो भागो निच्छुग्धाडिओ, जइ पुण सोऽपि आवरिजा तेणं जीवो अजीवत्तणं पाविजा ” ॥ तस्मात् प्रतिजीवं
 स्तोक्तया विपुलतया सम्पूर्णतया वा ज्ञानदर्शनगुणावश्यं भवत इति निश्चयचम् । तथाऽशेषछद्मस्वर्जवेषु पूर्व-
 सामान्यबोधोदात्मको दर्शनोपयोगस्ततो विशिष्टावबोधस्वरूपो ज्ञानोपयोग उत्कृष्टतया प्रत्येकमन्तमुहूर्त्तकालिकश्च, क्षपित-
 धातिकर्मणां सर्वज्ञानां निःशेषदोषोत्तानां सिद्धानाञ्च प्रथमो ज्ञानोपयोगस्ततो दर्शनोपयोगः प्रत्येकं समयमात्रकालि-
 कश्चेति ॥ तथा ज्ञानेन वस्तुधर्मं सम्यक्परिज्ञाय दर्शनेन च श्रद्धानं विधाय जेवाऽऽच्च-पुन्यपापाऽऽश्रवसंवरदिषु हेयोपा-
 देयात्मिका आत्मनो या प्रवृत्तिस्तदेव चारिचम्, उक्तञ्च तत्वार्थभाष्ये;—‘विरतिर्नाम ज्ञात्वाम्युपेत्साकरणं” अथवा मेहम-
 छपरजिता अत एव नानाविधवधवन्धना देशातनामनुभवन्ते जन्तवस्तमपराधिनं मोहं चेजेतुं महुरूपदेशते लघुकर्ममाणस्सन्तः
 पञ्चमहात्रतद्वादशाणुत्रताद्यात्मकं कवचं पिधाय दुर्जयमपि तं दुभटाग्रेसरं येन विशिष्टगुणेन पराजय्य केवललक्ष्मं मनुभवन्ति
 तदेव चारिचम्, चरति आत्मा मोक्षे गच्छति येन तच्चारिचमिति हृदयम् । ज्ञानदर्शनवदिदं चारित्रमपि लब्ध्यपर्याप्तब्रह्मे-
 केन्द्रियप्रभृतिषु समग्रजीवेषु स्वस्वक्षयोपशममाश्रित्य अल्पांशतया ब्रह्मंशतया वाऽवश्यं विद्यते, तत्राऽक्षपितमोहनीयकर्मणो
 हे छद्मस्थास्तेषामनन्तमांशप्रमाणं चारित्रमस्ति, अयमनन्तमांशोऽपि पृथक्पृथक् जीवानाश्रित्य तास्तम्यभाग् विद्यते,

१ अशोकुरादिदृष्टान्तजन्यानुमानेन तु अस्माभिरपि विज्ञायते ॥

ॐ नवतत्त्व-
सुमङ्गला-
टिकायां-
॥ ११ ॥

यथा सूक्ष्मनिगोदस्य प्रथमसमये यो चारित्रस्याऽनन्तमांशस्तदपेक्षयाऽन्यसूक्ष्मनिगोदस्यानन्तमांशो वेव क्षितसूक्ष्मनिगो-
दञ्चैवस्य चारित्रांशाद् अनन्तरुणः, एवमन्यत्रापि यथायोगं भावन्त्यम् । ये च पुनः क्षपितमोहन्त्यकर्ममाणः केवलिनस्सि-
द्धाश्च तेषां संपूर्णं चारित्रं वर्त्तते, एवं सर्वजवानां चारित्ररुणशुक्त्वात्, चारित्रस्य विना जीवमनन्याऽऽधारत्वात् चारित्रमपि
जीवस्य लक्षणम् ॥ ननु “ सर्वे जीवाश्चारित्ररुणोपेता ” इति कथनं न सम्यग् जाघटीति, यतो देशविरतिनामकं पञ्चम-
गुणस्थानं धैर्यावधि नाऽस्ति ते मिथ्यादृष्टयोऽथवा सूक्ष्मनिगोदप्रभृतीर्जवा येऽप्रत्याख्यानावरणेऽनन्तानुबन्धिस्वरूप
सर्वधातिकपायोदयवन्तस्तेषां जवानां चारित्ररुणस्याचिर्भावो लेशतोऽप्यसंभाव्य एव, यावत्कालं जीवा अनन्तानुबन्धि-
कपायोदयभाजस्तावत्सम्यक्त्वमपि न लभन्ते तदा चारित्रस्य का वार्त्ता ? पुनर्यदि सूक्ष्मनिगोदादयो भेद्यदृष्टयश्चाऽपि
लेशतश्चारित्ररुणोपेतास्तर्हि देशविरत्याख्यपञ्चमगुणस्थानवर्त्तिनः श्रद्धा एव चिरताऽचिरताः कथमुच्यन्ते ? हे भवदुक्त्या
तु पञ्चमगुणस्थानपर्यन्तं सर्वजीवा देशतश्चारित्ररुणसहितास्तस्माच्चिखिलजन्तुषु चारित्रं कथं संभवेत् ? सत्यं; परं विचा-
रण्यास्पदमेतत्, यतः सर्वधातिकपायोदयवतामपि जवानां कतेचिच्चारित्रपर्याया अनावृता एव, यथा निन्दि-
घनघटावृटेऽह्नि सवितू रश्मयो न दृश्यन्ते परं रश्मिगताल्पप्रभायुक्तत्वात् तद्दिनेन सर्वथाऽन्धकारमयेन न भूयते, यदि
दिनस्याल्पप्रभासङ्गतत्वं न स्यात्तदा दिनत्रियामयोर्भेदोऽपि न भवेत् । एवं श्रद्धापूर्वको यमनियमत्रतादिग्रहणात्मके
निवृत्तप्रवृत्तिरूपो वा चारित्ररुणस्तेषु सूक्ष्मनिगोदप्रभृतीषु न वर्त्तते परमव्यक्ताऽतिस्तोककपायमन्दतात्मकं चारित्रं
विद्यते एव, अनन्तानुबन्ध्यादिसर्वधातिकपायास्सर्वोत्कृष्टा भवेयुस्तथाऽपि कतिपयचारित्रपर्यायाणां निरावर्णीयत्वात्

प्रतिज्वमव्यक्तचारित्रं निःशङ्कम् । तदुक्तं श्रीकर्मप्रकृतिमहाशास्त्रेः—“ वरियंतरायकेवलदंसणमेहण्येयाणवरणाणं । असम-
 त्तपज्जएसु सबदव्वेहु उ विवागो ” ॥ १ ॥ अस्या गमनिका—र्यन्तराय—केवलदर्शनावरणाष्टाविंशतिविधमोहन्त्यप-
 विधज्ञानावरणानां पञ्चत्रिंशत्प्रकृत्यानां असमस्तपर्यायेषु सर्वद्रव्येषु सर्वाङ्गेषु विपाकः । तथा हि;—इमा र्यन्तरायादयः
 पञ्चत्रिंशत् प्रकृतयो द्रव्यतस्सकलमपि र्वद्रव्यमुपमन्ति, पर्यायोस्तु न सर्वापि, यथा मेधैरतिनिचिततरैरपि सर्वात्मनान्त-
 रितयोस्सूर्याचन्द्रमसोर्न तत्रमा सर्वथाऽपनेतुं शक्यते, उक्तञ्चः—“ दुट्टुवि मेहसदुदए हेइ पहा चंदखाराणं ” त्ति, तथाऽत्राऽपि
 भावन्त्यमिति ” । तथा इच्छाया निरोधस्तदेव नैश्वयिकं तपः, अथवा इच्छानिरोधस्य यदभ्यासात्मकं हेतुस्वरूपं चिह्नस्वरूपं
 वा यदनशनादिसेवनं तदपि व्यवहारेण तपः प्रकीर्त्यते, यद्वाऽष्टप्रकारकं कर्म तापयत्येते तपः, उपोषणोनेदरताप्रभृति-
 व्यवहारतपस अभ्यासेनेच्छानिरोधात्मकं नैश्वयिकं तपः प्राप्यते, अत एव व्यवहारतपो नैश्वयिकतपसश्चिन्हमस्ति हेतु-
 स्वरूपं वा । यथा सर्वमिष्टान्नपानसामग्रीपरिकलितः कश्चित् परमार्हद्भक्तस्तो पुण्यलभ्यां सामग्रीमविगणय्याऽऽच्वाऽम्लचतुर्थभक्त-
 पष्ठाष्टमादिप्रत्याख्यानं कुरुते तस्मादनुमितिस्संजायते यदस्यात्मा इच्छानिरोधात्मकतपोरुणोपेतः । अयं तपेरुणस्सर्वज्ञस्य
 क्षपितमोहन्त्यर्यन्तरायकर्मणस्संपूर्णतया विद्यते, यतस्तपसः प्रादुर्भावो मेहन्त्यर्यन्तरायक्षय—क्षयोपशमाभ्याम्
 अन्येषां तु निजनिक्षयोपशमादुसारेण नूनाधिकतया वर्तते, ननु सर्वज्ञानां साकल्येन तपस आविर्भावस्तदा निःशेषरपि
 केवलभिरनाहारकैर्भवितव्यम् । मैवम्, दग्धघातिकर्मन्धनास्सर्वज्ञा आहारमाहाराऽभिलाषार्थनाः सन्ते न गृह्णन्ति, अभि-
 लाषोत्पादककर्मणस्तेषामभावात्, केवलमैदारिकशरीरनिर्वाहार्थमेवाऽऽहारमादत्ते, देशनादिकर्मणि कायवलस्येपद्वृहत्त्वा-

श्रंनवतत्त्व-

सुमङ्गला-
टीकायां-

॥ १२ ॥

त्कायलोपबृंहस्य चाहारपरतन्त्रत्वात्, न चैवमाहारमुपादीयमाने तपोगुणस्य हानिग्रसङ्गः, तपसस्तु इच्छानिरोधात्म-
केन लक्षणेन भूयमानत्वात्, व्याधिग्रस्तेन गृह्यमाणकटुकपथवत् इति ॥ इत्थं भेदं तपोऽपि ज्ञानचारित्र्यादिगुणवत्सूक्ष्म-
निगोदादिष्वपि प्रागव्यावर्णितयुक्त्याऽस्त्येव, तस्मादयं तपोगुणोपि जीवस्य लक्षणं, उच्यते विहाय न कुत्रचित्प्रवर्तते तपः ॥
तथा वर्त्यमपि उच्यते लक्षणम्, तत्र वि-विशेषेण ईरयति प्रेरयति आत्मानं तासु तासु क्रियासु तद् वर्त्यमुच्यते, वीर्यं,
उत्साहः, वलं, स्थाम, पराक्रमः, शक्तिरिति पर्यायाः, इदं वर्त्यं द्विधा, करणवर्त्यं, लब्धिवर्त्यं च, तत्र मनोवाक्कायाऽऽलम्बनेन
प्रवर्त्तमानं वर्त्यं करणवर्त्यमुच्यते, ज्ञानदर्शनचारित्र्योपयोगेषु प्रवर्त्तमानमात्मनस्स्वाभाविकं वर्त्यं लब्धिवर्त्यं कथ्यते । यद्वाऽऽ-
त्मनि शक्तित्वेन सम्भूतं यद्वीर्यं तद्विद्यवर्त्यं, तस्याऽऽशक्तेर्हेतुभूतं मनोवाक्कायात्मकं साधनं तत्करणवर्त्यम् । इदं करणवर्त्यं
सकलसयोगिसंसारिणां भवति, लब्धिवर्त्यं तु वर्त्यातरायस्य क्षयोपशममाश्रित्य छत्रस्थर्जवानां न्यून-न्यूनतर-न्यूनतमा-
ऽधिकाऽधिकतराऽधिकतमाद्यसंबन्धप्रकारकं भवति, केवलानां सिद्धिसंबन्धशालिनां च वर्त्यान्तरायस्य सम्बन्धेण सम्पूर्णतया
लब्धिवीर्यं विद्यते, इदं वर्त्यं सूक्ष्मैकेन्द्रियजीवेऽपि अनन्ततमांशेन विद्यते, तस्मात् प्रतिजित्वं वर्त्यस्याऽल्पाऽधिकतया सम्पूर्ण-
तया वाऽवश्यं सद्भावाद्द्वीर्यस्य च जीवं विनाऽनन्याऽऽधारत्वाद् वर्त्यमपि उच्यते लक्षणम् ॥ ननु वर्त्यपर्यायस्वरूपा शक्तिस्तु
पुनरेऽपि विलोक्यते, यतस्समयमात्रेण परमाणुः लोकान्ब्रह्मोत्कर्षयन्तं यावद्गन्तुं समर्थः, शक्तिश्च वर्त्यपर्यायतया समा-
ख्याता, तत्कथं वर्त्यं जीवस्यैव लक्षणम् ? उच्यतेः-शक्तिस्तु केनाऽपि प्रकारेण प्रतिलब्धं विद्यते, किञ्चिदपि द्रव्यमेतादृङ्
नास्ति यस्मिन् कस्याश्चित्शक्तेरपि पर्युदासः । अत्र तु योग-उत्साह-पराक्रमात्मिका शक्तिरिष्यते, तथाविधायाश्च शक्तेः पर-

उच्यते
श्रंतिपादन्तम्

॥ १२ ॥

माणुष्यसंभवः, अतो ऽर्था जीवस्यैव लक्षणं, न तु परमाण्वात्मकपुद्गलद्रव्यस्याऽपि ॥ तथोपयोगोऽपि ऽर्था लक्षणत्वेन व्याख्यातः, स च द्वादशधा, तद्यथा-पञ्चविधं ज्ञानं, त्रिविधमज्ञानं, चतुर्विधं दर्शनं, तत्र पञ्चविधज्ञानत्रिकारकाऽज्ञानात्मकोऽष्टविधस्साकारोपयोगः, चतुर्विधदर्शनात्मके निराकारोपयोगश्च एवं साकारनिराकारलक्षणेषु द्वादशसप्तयोगेषु यथासंभवं ऽर्थावश्यं वर्त्तते, अयमुपयोगो ऽर्थावश्यं मूलगुणत्वेनाऽऽख्यातः, यदा स उपयोगस्साकारादिविशेषणविशिष्टस्तदा ज्ञानं, निराकारविशेषणयुक्तस्तदा दर्शनमिति कथ्यते, इत्थं लेशतः प्रदर्शितानि ज्ञान-दर्शन-तपे-ऽर्था-उपयोगात्मकानि ऽर्थावश्यं लिङ्गानि सत्तापेक्षया निखिलेष्वपि जीवेषु संपूर्णतया वर्त्तन्ते, तथाऽपि कर्मपरमाणुपरिकरपरिकलितानां संसारिणां तु अल्पाऽधिकतयाऽऽविर्भूतानि सन्ति, सिद्धानां साकल्येन प्रादुर्भूतानि भवन्ति ॥ ५ ॥

पूर्वप्रपञ्चितगाथया ऽर्थावश्यं लक्षणं व्याख्याय याभिर्जीवाः पर्याप्ता अपर्याप्ता वोच्यन्ते तत्पर्याप्तिस्वरूपप्रदर्शनपूर्विकां, 'एकेन्द्रियादिर्जीवानां कतिपर्याप्तयो वर्त्तन्ते' तत्प्रतिपादिकां गाथामाह;—

आहर-सरिर-इन्द्रिय, पञ्च-आणपाण-भस्-मणे
चउ-पंच-पंच-छप्पिय, इग-विगलाऽ-सन्नि-सन्नि-सन्नि ६

टीका—'आहार' चिः घण्टालालान्यायेन मध्यवर्ती 'पञ्च' शब्द आहारादिपदैरानप्राणादिपदैश्च सह प्रत्येकं सम्वन्धनीयः, तद्यथा;—आहारपर्याप्तिः, शरिरपर्याप्तिः, इन्द्रियपर्याप्तिः, आनप्राणपर्याप्तिः, भाषापर्याप्तिः मनःपर्याप्तिश्च ननु पर्याप्तिशब्दस्य केऽर्थः? इत्याशङ्कयामुच्यते;—आयुषः क्षयानन्तरं विवक्षितमवानिर्गत्य यस्मिन् भवे जन्तुस्समुत्पद्यते तत्राऽऽ-

भवपर्यन्तं जीवननिर्वाहार्थमाहारग्रहणाद्या आवश्यकक्रियास्तेनाऽवश्यं विधेयाः, तत्तत् क्रियार्थं सदुपजायमाना या शक्तिसैव 'पर्याप्तिः' । पुनर्जीविषु याश्चाक्तय उत्पद्यन्ते ता पुद्गलद्रव्योपचयस्याऽऽलम्बनेनैवोत्पद्यन्ते, यतस्संसारिन्दिवानां सर्वे पुद्गलिकव्यापाराः पुद्गलसंघातस्याऽलम्बनेनैव भवन्ते, यद्यपि ज्वस्य शक्तिस्त्वन्तत्राऽपरिमिता च, परं सा तु सिद्धिव्यूतसङ्गशालिनां सिद्धानामेव, अपुद्गलिका च सा आत्मसाक्षात्कारस्वरूपा, भवस्थानां तु पुद्गलिका, यदुक्तं कर्ममत्रकृतैः—“द्रव्यनिमित्तं हे संसारिणां र्थ्युत्पद्यते” अतस्तत्शक्त्युत्पत्तौ निमित्तभूतो यः पुद्गलोपचयस्सोऽपि कारणे कार्यस्य व्यपदेशेन पर्याप्तित्वेन व्याख्यायते, अनेनैव हेतुना च पर्याप्तयोऽपि पुद्गलसंघातस्वरूपाः प्रोच्यन्ते ॥ तत्त्वार्थभाष्ये तु “पर्याप्तिः क्रियापरिसमाप्तिरात्मनः” तत्तच्छक्तौ निमित्तभूतपुद्गलसमूहसत्कक्रियाया या परिसमाप्तिस्सा पर्याप्तिरित्यर्थः । एवं शक्तिः, शक्तौ हेतुभूतः पुद्गलोपचयः समाप्तिश्चेति पर्याप्तशब्दस्य त्रयोऽर्थाः ॥ बृहत्संग्रहण्यादिग्रन्थेषु तु पर्याप्तिशब्दः सामर्थ्यविशेषार्थत्वेन व्याख्यातः, तच्च सामर्थ्यं पुद्गलद्रव्योपचयजन्यम् । उत्पत्तिस्थानमागतेन जीवेन प्रथमसमयगृहीता ये पुद्गलास्तेषां तत्प्रथमसमयगृहं तदुद्गलसम्बन्धेन तत्स्वरूपप्राप्तानां द्वितीयादिप्रतिमसमयगृहमाणाऽऽहारादिस्वरूपाणां खलरसादिपरिणमने या शक्तिस्सा पर्याप्तिः, यथोदरवत्तिन्या तथाप्रकारकतैजसादिपुद्गलशक्त्या गृहं ताऽऽहारादिपुद्गलाः खलरसादिरूपतया परिणम्यन्ते, तथैव प्रथमसमयादिगृहं तदुद्गलानां तथाविधा या शक्तिसैव पर्याप्तिरित्यर्थः ॥ बृहत्संग्र-

१ प्रतिमसमयमाहारग्रहणं, सप्तधातूनां रचना, इन्द्रियद्वारा स्वस्वविषयोपादानं, आसौर्वासाग्रहणविसर्जनं, संभाषणं, मानसिकास्तर्का इति पट्कार्याण्यवश्यं कर्तव्यानि इति ॥

हृष्यां तु—“आहारसंरईदिय—ऊसास वओ मणोऽभिनिवृत्ति, हेइ जओ दलियाओ करणं पइ सा उ पञ्जत्” । १ ॥
 अस्या गमनिका—“आहारशरीरेन्द्रयोच्छ्वासवचोमनसामभेन्द्रवृत्तेरभेन्द्रिष्यतिर्यते दलिकादलभूतात् पुद्गलसमूहात्तस्य दले-
 कस्य स्वस्वविषये परिणमनं प्रते यत् करणं शक्तिरूपं सा पर्याः” इत्यनया व्याख्याऽऽहारादिपरिणमनक्रियायां करणत्वे-
 नाऽपि पर्याप्तिः प्रदर्शिता ॥ अथ नामग्राहं पर्याप्तिव्याख्यायते;—तत्र ङीचः पुद्गलेपचयालम्बनेन समुत्पन्नया यया शक्त्या
 बाह्यमाहारमादाय खलरसरूपतया परिणमयति सा आहारपर्याप्तिः १, पुद्गलेपचयाऽऽलम्बनसमुत्पन्नया यया शक्त्या ङीचे
 ररभूतमाहारं रसाऽऽहंसांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रलक्षणसप्तधातुस्वरूपेण परिणमय्य शरीरं रचयति सा शरीरपर्याः २, पुद्गले-
 पचयालम्बनजन्नेन तेन सामर्थ्यविशेषेण रसादेसप्तधातुरूपतया परिणमितमाहारमिन्द्रियरूपतया परिणमयति सा इन्द्रिय-
 पर्याप्तिः ३, अयमर्थः अकारान्तरेणाप्यन्यत्रोक्तः, “पञ्चानामिन्द्रियाणां प्रायेग्यान् पुद्गलान् गृहीत्वाज्जाभेगनिर्वृत्तिरेन
 ङीचेण तद्भावयत्यनशक्तिः तान् पुद्गलान् इन्द्रियस्वरूपेण परिणमयितुं सामर्थ्यं सा इन्द्रियपर्याप्तिः” । संग्रहण्यां तु “ङीचे
 यया धातुरूपतया परिणमितदाहारादेकस्य द्वयेल्लयाणां चतुर्णां पञ्चानां वेन्द्रियाणां प्रायेग्यानि द्रव्याण्युपादायैकद्वि-
 त्वादिन्द्रियरूपतया परिणमय्य स्वस्वविषयेषु परिज्ञानसमर्थे भवति रेन्द्रियपर्याप्तिः” । ङीचः पुद्गलसमूहाऽऽलम्बनसमुत्प-
 न्नया यया शक्त्या पुनरुच्छ्वासयेग्यपुद्गलानादायोच्छ्वासरूपतया परिणमय्याऽऽलम्ब्य च मुञ्चति सा उच्छ्वास पर्याः ४,
 ङीचः पुद्गलनिचयाऽऽलम्बनसमुपजातेन येन शक्तिविशेषेण भाषाप्रार्थेग्यपुद्गलानादाय भाषात्वेन परिणमय्याऽऽलम्ब्य च
 मुञ्चति सा भाषापर्याप्तिः ५ । ङीचः पुद्गलोपनिचयजातया यया शक्त्या पुनर्मनोयोग्यपुद्गलद्रव्यानादाय मनस्त्वेन परिणम-

अंनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
ईकायां-
॥ १४ ॥

श्याऽऽलम्ब्य च विस्तुजति सा मनःपर्याप्तिः ६ ॥ तत्त्वार्थभाष्ये वृत्तं च-पर्याप्तिपञ्चक्रमङ्गीकृतं न पदकम्, मनःपर्याप्तिरिन्द्रियपर्या-
प्त्यन्तर्गणनात्वात्, इन्द्रियं बालं करणं, मनस्त्वन्तःकरणमिति, व्याख्याऽपि प्रकारान्तरेणैव विहिता, तच्चैवम्;—(भाष्यम्) ॥
पर्याप्तिः पञ्चधा—आहारपर्याप्तिः, शरीरपर्याप्तिः, इन्द्रियपर्याप्तिः, प्राणापानपर्याप्तिः, प्राणापानपर्याप्तिः, भाषा-
पर्याप्तिरिति, पर्याप्तिः क्रियापरिसमाप्तिरात्मनः ॥ व्याख्या ॥ पर्याप्तिः पञ्चविधेत्यादि, पर्याप्तिः पुद्गलरूपा—आत्मनः-
कर्तुः करणविशेषः, येन करणविशेषेणाहारादिग्रहणसामर्थ्यमात्मनो नोष्यद्यते तच्च करणं यैः पुद्गलैर्निर्वत्यते ते पुद्गला आत्मनात्ता-
स्तथाविधपरिणतिभाजः पर्याप्तेशब्देनोच्यन्ते इति सामान्येनोद्दिष्टम् । पर्याप्तिं नामग्राहं विशेषेण निर्दिदिक्षन्नाह—‘ तद्यथेत्यादि ’
आहारग्रहणसमर्थकरणपरिनेष्पचिराहारपर्याप्तिः, शरीरकरणनिष्पत्तिः, शरीरपर्याप्तिः, इन्द्रियकरणनिष्पत्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः,
प्राणापानानुच्छ्वासानिश्वासे तद्योग्यकरणनिष्पत्तिः प्राणापानपर्याप्तिः, भाषायोग्यपुद्गलग्रहण(परिणमनालम्बन) विसर्ग-
समर्थकरणनिष्पत्तिर्भाषापर्याप्तिः, यथोक्तं—“ आहारशरीरइन्द्रिय, ऊसासवउमणोभिनिवृत्ति । होइ जओ दलियाओ करणं पइ
सा उ पज्जत्ति ” ॥ १ ॥ इति शब्द इयत्ताप्रतिपादनार्थः ॥ ननु च पद पर्याप्तियः पारमर्षप्रवचनप्रसिद्धाः कथं पञ्चसङ्ख्याका
इति, उच्यते;—इन्द्रियपर्याप्तिग्रहणादिह मनःपर्याप्तिरपि ग्रहणमवसेयमतः पञ्चैवेति निश्चयः, ननु च शास्त्रकारेणाऽनिन्द्रियमुक्तं-
मनः, कथमिन्द्रियग्रहणात् गृह्यते तदित्युच्यते, यथा शब्दादिविषयग्राहिणि साक्षाच्चक्षुरादीनि, न तथा मनः, सुखादीनां
पुनस्ताक्षाद्ग्राहकं मनोऽसंपूर्णमिन्द्रियमित्यनिन्द्रियमुक्तं, इन्द्रलिङ्गत्वानुभवानु भवत्येवेन्द्रियमिति ॥ तत्राहारपर्याप्तिनिरू-
पणायहः—(भाष्यम्) शरीरेन्द्रियवाङ्मनःप्राणापानयोग्यदलिकद्रव्याहरणक्रियापरिसमाप्तिराहारपर्याप्तिः

पर्याप्ति-
स्वरूपम्

॥ व्याख्या ॥ शरीरस्थेन्द्रियाणां वाचो मनसः प्राणापानयोश्चाऽऽगमप्रसिद्धवर्णाक्रमेण यानि योग्यानि दलकद्रव्याणि तेषामाहरणक्रिया ग्रहणमादानं तस्याः परिसमाप्तिराहारपर्याः; करणवेशपः, अत्र च मनोग्रहणात् परिस्फुटमिन्द्रियग्रहणेन मनसोऽप्युपादानमिति (भाष्यम्) गृह्यतस्य शरीरतया संस्थापनक्रियापरिसमाप्तिः शरीरपर्याप्तिः, संस्थापनरचना घटनमित्यर्थः ॥ व्याख्या ॥ सामान्देन गृह्यतस्य योग्यपुद्गलसंघातस्य शरीरेपाङ्गतया संस्थापनक्रिया विरचनक्रिया तस्याः पर्याप्तिः शरीरपर्याप्तिः शरीरवर्गणायोग्यपुद्गलप्रतिनयता च रचना इत्यर्थः ॥ (भाष्यम्) त्वगादीन्द्रियनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः ॥ व्याख्या ॥ त्वगिति स्पर्शनेन्द्रियं तदादीन्द्रियं स्पर्शन-रसन-प्राण-चक्षुः-श्रोत्र-मनोलक्षणं तत्स्वरूपनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः ॥ (भाष्यम्) प्राणापानक्रियायोग्यद्रव्यग्रहण(परिणमनाऽऽलम्बन)निसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः ॥ व्याख्या ॥ प्राणापानानुच्छ्वास-नेश्वासक्रियालक्षणं, तयोर्वर्गणाक्रमेण योग्यद्रव्यग्रहणशक्तिः सामर्थ्यं तन्निर्वर्तनक्रियासमाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः । (भाष्यम्) भाषायोग्यद्रव्यग्रहण(परिणमनाऽऽलम्बन)निसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिर्भाषापर्याप्तिः ॥ व्याख्या ॥ अत्रापि वर्गणाक्रमेणैव भाषायोग्यद्रव्याणां ग्रहणनिसर्गं, तद्विषया शक्तिः सामर्थ्यं तन्निर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिर्भाषापर्याप्तिरिति ॥ (भाष्यम्) मनस्त्वयोग्यद्रव्यग्रहण(परिणमनाऽऽलम्बन)निसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमा-

१ आहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तिषु ग्रहणपरिणमनलक्षणक्रियाद्वयम्, प्राणापानभाषामनःपर्याप्तिषु च ग्रहणपरिणमनाऽऽलम्बननिसर्गलक्षणक्रिया चतुष्कं, यत्रनिसर्गस्तत्राऽऽलम्बनमावश्यकं, धन्वजीवाऽऽकर्षणा देवदिति ॥

श्रेणवतत्त्व-
सुमङ्गला-
टीकायां-
॥ १५ ॥

न्तिर्मनपर्याप्तित्तिरित्येके ॥ व्याख्या ॥ मनस्त्वयोग्यानि-मनोवर्गणायोग्यानि मनःपरिणामप्रत्यलानि यानि द्रव्याणि
तेषां ग्रहणनिसर्गसामर्थ्यस्य निर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिर्मनःपर्याप्तिरिति ” - श्री तत्त्वार्थवृत्तिः, अष्टमाध्यायः - ॥

पूर्वोक्तपर्याप्तिपट्टकमध्ये यस्य जीवस्य यति पर्याप्तयस्तासां पर्याप्तिनां युगपदेव प्रारम्भो जायते, समाप्तिस्तु क्रमेण भवति ।
यत आहारार्दनां पर्याप्तिनां पुद्गलाः क्रमशः सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतरपरिणामवन्तः, तत्रैवम्-आहारपर्याप्तेः शरीरपर्याप्तिस्त्वसूक्ष्म-
तरपुद्गलद्रव्योपचयघटितत्वात् सूक्ष्मा, ततोऽन्दिन्द्रियपर्याप्तिस्त्वसूक्ष्मतरपुद्गलसमूहरचितत्वात् सूक्ष्मतरा, तस्या अपि विशेषसूक्ष्म-
तरपुद्गलनिचयरचनात्मिका प्राणायानपर्याप्तिः सूक्ष्मतरा, एवमेतदपि परिभाषयेत् । यथा सूक्ष्मसूक्ष्मतरा सूक्ष्मसूक्ष्मतरा चै-
काऽपेक्षया श्रुतेति सूत्रं कर्तयते, सूक्ष्मसूक्ष्मतरा सूक्ष्मतरसूक्ष्मतरा चैकापेक्षया सूत्रं निर्मेते एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति
तत्त्वार्थभाष्यवृत्ताबुद्धिखितम् । एवमुपपातक्षेत्रमागतो जीवो युगपदेव स्वयोग्यपर्याप्तिरचनां प्रारभते, तत्राऽऽहारपर्याप्तिस्तु प्रथमे
समये एव निष्ठासुपयाति शेषास्त्वन्तर्मुहूर्त्तमात्रकालेन समाप्तं गच्छन्ति, तद्यथा-आहारपर्याप्तिः समाप्त्यनन्तरमन्तर्मुहूर्त्तेन
शरीरपर्याप्तौ निष्ठाभेदे, शरीरपर्याप्त्यनन्तरमिन्द्रियपर्याप्तिरन्तर्मुहूर्त्तेन पूर्णतां याति, ततोऽन्तर्मुहूर्त्तेन प्राणायानपर्याप्तिः, ततो-
ऽन्तर्मुहूर्त्तेन भाषापर्याप्तिः, ततो भाषापर्याप्तिसमाप्त्यनन्तरमन्तर्मुहूर्त्तमात्रकालेन मनःपर्याप्तिः, सर्वासामपि समाप्तिकालोऽ-
न्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः ॥ अयं पूर्वोक्तः क्रम आदौ रिकशः राऽपेक्षया व्यावर्णितः, वैक्रियाऽऽहारकशरीरेणां तु आदौ रिकशरीरिवत्
आहारपर्याप्तिः प्रथमे समये एव निष्ठाभेयति, ततोऽन्तर्मुहूर्त्तेन शरीरपर्याप्तिः समाप्तिभेति, ततस्समयमात्रेणेन्द्रियपर्याप्तिस्त-
तस्समयमात्रेण प्राणायानपर्याप्तिः, ततस्समयमात्रेण मनःपर्याप्तिः परिसमाप्तं याति, श्री भगवत्यादौ तु देवानां भाषामनः-

पर्याप्ति-
स्वरूपम्

पर्याप्त्येः समकालमेव समाप्तिरभिहिता, अनया विवक्षया तयोरेकत्वमाश्रित्य सुराणां पञ्चपर्याप्तायो व्याख्याताः ॥
 आसां-पर्याप्तौ मध्ये एकेन्द्रियाणां प्रथमाश्चतस्रः पर्याप्तयो भवन्ति, द्वन्द्विय-त्रन्द्विय-चतुरेन्द्रियलक्षणानां विकलेन्द्रियाणां
 मनःपर्याप्तौ विना पञ्चपर्याप्तये वर्तन्ते, असंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणामपि प , संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां तु पद् पर्याप्तयस्सन्ति निजनिज-
 भवयोग्यपर्याप्तिः समाप्तौ न च्वा ये उवाः पञ्चत्वं प्राप्नुवन्ति ते पर्याप्ताः, ये च स्वकीयभवप्रायेग्याः पर्याप्तौ समापयन्ति,
 प्रागेवाऽऽयुषः क्षयेण मरणमभ्युद्यते ते अपर्याप्ताः ॥ इमं पर्याप्ताऽपर्याप्तनामानं द्वैभेदं लब्धिकरणाभ्यां पुनर्द्वैप्रकारकं,
 एव उवाः पर्याप्ताऽपर्याप्तापेक्षया चतुर्भेदभेदास्सञ्जाताः, तद्यथा लब्ध्यपर्याप्ताः १ करणाऽपर्याप्ताः २ लब्धिपर्याप्ताः ३
 करणपर्याप्ताश्च ४ । तत्र हे उवाः स्वयोग्यपर्याप्तौ समापनाद् प्रागेवाऽवश्यं म्रियन्ते, न तु स्वयोग्यपर्याप्तौ स्समापयन्ति ते
 लब्ध्यपर्याप्तसंज्ञकाः, यथैकेन्द्रियाणां चतस्रे भवप्रायेग्याः पर्याप्तयस्तत्र हे एकेन्द्रिया आहारशरेरेन्द्रियाख्यास्तिस्रः पर्या-
 प्तिरचयन्ति, परं प्राणापानपर्याप्तिसमापनात् प्रागेव पञ्चतामियन्ति ते लब्ध्यपर्याप्तका भावन्त्या एवं द्वन्द्वियदिष्व-
 ष्टह्यम् ॥ हे च उवाः पर्याप्तनामकम्मोदयेन स्वयोग्यपर्याप्तिः समाप्तिं न च्चैव कालं कुर्वते ते लब्धिपर्याप्ता उच्यन्ते यैः
 पुनर्जीवैः स्वयोग्यपर्याप्तयस्समाप्तौ न ताः ते करणपर्याप्ताः, अथवा मतान्तरेण इन्द्रियपर्याप्तिसमाप्तयन्तरं सर्वेऽपि करण-
 पर्याप्ताः । यैश्च जीवैरद्यावधि निजभवप्रायेग्यपर्याप्तयस्समाप्तौ न ता इति वर्तमानकालादेक्षया विचार्यमाणा उवाः
 करणाऽपर्याप्ताः कथ्यन्ते । अस्मिन् भङ्गे केवलं वर्तमानाऽवस्था एव द्रष्टव्या, भट्टिष्यत्काले लब्धिपर्याप्ताः स्युः लब्ध्य-
 पर्याप्ता वा स्युर्नास्ति तद्विचाराणाञ्च ।

अनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
र्तकायां-

। १६ ॥

अथ लब्ध्यपर्याप्तादिभेदचतुष्के परस्परं संवेधश्चिन्त्यते-तद्यथा यो लब्ध्यपर्याप्तः स करणपर्याप्तोऽपि भवति, यो लब्ध्य-
पर्याप्तस्स करणपर्याप्तः करणाऽपर्याप्तोऽपि वृत्तते, यः करणपर्याप्तस्स लब्ध्यपर्याप्त एव भवति, यः करणाऽपर्याप्तः स लब्ध्य-
पर्याप्तो लब्ध्यपर्याप्तो वा विद्यते, एवं परस्परं संवेधो विचारण्यः ॥

अथ प्रतिभेदं कालमानमाहः-लब्ध्यपर्याप्तस्य भवग्रथमसमयादारभ्याऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणं कालमानमुक्तं, यतो लब्ध्यपर्या-
प्तस्यान्तर्मुहूर्त्तादधिकमादुरेव नास्ति । लब्ध्यपर्याप्तस्य तु भवग्रथमसमयादारभ्याऽन्तर्मुहूर्त्तं यावन्निजाऽऽद्युपस्समापनं
तावत्प्रमाणं कालमानम् । करणाऽपर्याप्तस्य तु भवग्रथमसमयादारभ्याऽन्तर्मुहूर्त्तं यावत् कालप्रमाणं, यतस्ततोऽनन्तरं लब्ध्य-
पर्याप्तो भवति लब्ध्यपर्याप्तो वा । करणपर्याप्तस्यत्वन्तर्मुहूर्त्तन्यूननिजाद्युपस्समाप्तिपर्यन्तं कालप्रमाणम् ॥

ये च ऽवा लब्ध्यपर्याप्तास्तेऽपि आहार-शररे-न्द्रियलक्षणास्तिष्ठः पर्याप्तः समापय्यैव कालं विदधति । यतो भवाद्भवा-
न्तरं जगन्निषवोर्जवाः पारमविक्रमाद्युरवह्दान भवान्तरं संक्रामन्ति, आयुर्वन्धश्चेन्द्रियपर्याप्तिपरिसमाप्तिमृते न भवत्येवेति ॥

ननु कते ऽवाः पूर्वोक्तप्रकारेण स्वयोग्यपर्याप्तिभिरपर्याप्ता एव त्रियन्ते, केचन च निजप्रायोग्यपर्याप्तेः समाप्ते-
न्त्वा त्रियन्ते, तत्र को हेतुः? उच्यते-यैर्जैर्गैर्गजन्मनि पर्याप्तनामकर्म उपाजितं ते तु पर्याप्तनामकर्मोदयेन स्वयोग्यपर्या-
प्तानां निष्ठां विदधति, यैश्च ऽवैर्गैर्गजन्मनि अपर्याप्तनामकर्म बद्धं ते निजभवप्रायोग्यपर्याप्तानां समाप्तिं न कुर्वन्ति ॥

१. अस्यां संवेधचिन्ताया स्वस्वयोग्यनिखिलपर्याप्तिपरिसमाप्तिर्लक्षणं करणपर्याप्तत्वमवसेयम्, न तु रन्द्रियपर्याप्तिसमाप्तिर्लक्षणं
मतान्तरीयमिति ।

ननु पर्याप्तलब्धिपर्याप्तलब्धिर्वा कथं नामकर्मजन्या मन्तव्या ? यस्मात् पर्याप्तानां पूर्णताचामपूर्णतायां वा दीर्घ-
मल्पं वाऽऽयुरेव निमित्तं, दीर्घं चायुष्मि सति पर्याप्तानां समाप्तिर्भाविन्, अल्पे च सति समाप्त्यभावः, ततः किं नामकर्म-
ग्रभवा पर्याप्तिसमाप्तिरुत दीर्घाऽल्पपायुर्जन्या ? सत्यम्, पक्षिणाद्युद्धयेने यथा पवमानः, चक्षुषां दर्शनक्रियायां यथा प्रकाशः,
मत्स्थानाञ्च तरणक्रियायां यथा जलमवकथं साहाय्यकृत् परं पक्षिचक्षुःप्रभृतीनां स्वशक्त्या विना वाय्वादेसद्भावेऽपि
उद्धयनादिक्रिया न संभवन्ति, एवं पर्याप्तानां पूर्णतायामपूर्णतायां वा आयुरपि सहकारिकारणत्वेन संक्रियते, परं प्राधा-
न्येन तु पर्याप्तापर्याप्तनामकर्मणी एव निमित्ते स्त इति ॥ अथ समाप्ति गताः पर्याप्तयः किं कार्यं विदधति इति परिस्रष्टे
उत्तरमुच्यते—ऽचि आहारपर्याप्तलक्षणया शक्त्या प्रतिसमयमाहारग्रहणात्मिकां क्रियां कुरुतेऽथवा गृह्णतमाहारं खलरसादि-
सप्तधातुरूपतया परिणमयति, शरीरपर्याप्तेः समाप्त्या तज्जन्यसामर्थ्यविशेषेण काययोगात्मिकां चेष्टां कर्तुं धावनवल्गनादि-
क्रियायां, लेमाहारेण कवलाऽऽहारेण वाऽऽत्तान् पुद्गलान् शरीरतया परिणमयितुं च ऽचि वस्समर्थो भवति, इन्द्रियपर्याप्ति-
पूर्णताजन्यशक्तिविशेषेण इन्द्रियद्वारा इन्द्रियगोचरं तं तं विषयं बुध्यते ऽचि; प्राणाऽपानपर्याप्त्यापर्याप्तो ऽचि; प्राणाऽ-
पानयेभ्यदलिकानादाय तान् दलिकान् प्राणाऽपानतया परिणमय्याऽवलम्ब्य चोच्छ्वासनिश्वात्सत्वेन त्पादयति, तथा भाषा-
पर्याप्तिपर्याप्तेषु ऽचिषु भाषणात्मकं वाग्बलमुत्पद्यते । मनःपर्याप्तिपरिनिष्ठया च ऽचि विश्विन्तनात्मकं मनोबलं ग्रामेर्हति ६॥

इत्थेवं प्राक्तनगाथायां पर्याप्तिपदस्वरूपं कस्य ऽचिस्य कतिपर्याप्तये भवन्ति चेति व्याख्यायाऽस्यां गाथायां ऽचिस्य
बाह्यलक्षणात्मकान् पूर्वोक्तपर्याप्तिभिश्च निष्पन्नान् प्राणान् व्याचिख्यासुराहः—

पणिंदियत्तिबलूसा—साऊद पाण चउ सग अट्ट इगहुत्तिचउरेंदणं, असन्निस्सीण नव दसय । ७
 व्याख्या:—‘पणिंदय’त्ति पञ्चेन्द्रियाणि स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षुः श्रोत्रलक्षणानि, ‘तिवल’ इति ङीणि बलानि
 मनोबल-चावल-कायवलस्वरूपाणि, उच्छ्वासः, आयुर्देति दश प्राणाः संसरोदरवर्तेज-ववाहलक्षणात्मकाः, तेषु च यथासंख्यं
 चत्वारः पद् सप्त अष्टं प्राणाः क्रमेणैकेन्द्रियद्वन्द्वियत्रीन्द्रियचतुरेन्द्रियाणां भवन्त, असंखि-संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणाञ्च क्रमेण
 नव दश च प्राणा वर्चन्ते इति गाथाक्षरार्थः ॥

वेत्तरार्थस्त्वयम्;—“ इन्द्रियमन्द्रलिङ्गमन्द्रदृष्टमन्द्रसृष्टिमन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ” (पाणि० अ. ५. पा. २
 सू. १३) इति सूत्रेण इन्दनादिन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानादिन्द्रियशब्दनिष्पत्तिः । आत्मनो विज्ञानोत्पत्ते-
 यानि प्रकृत्युपकारकाणि तान्येवेन्द्रियाणि, तानि च स्पर्शन-रसना-घ्राण-चक्षुः-श्रोत्रलक्षणानि पञ्चधा, तान्यपि द्रव्य-
 भावभेदाभ्यां द्विधा, तत्र द्रव्येन्द्रियं निर्दृष्ट्युपकरणभेदाद् द्विविधं, पुनरपि निर्दृष्टराभ्यन्तरवाह्यभेदाद् द्विधा । तत्र कर्मणा
 नैर्वर्त्यत इति निर्दृष्टिः, उत्सेधाङ्गुलासंख्येयभागप्रमितानां शुद्धानामात्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानेनाऽ-
 वस्थिता याऽऽभ्यन्तरा स्वस्वविषयज्ञानसमर्था दृष्टिः सा आभ्यन्तरनिर्दृष्टिद्रव्येन्द्रियमित्युच्यते । तेष्व्वात्मप्रदेशेषु वर्धकीसं-
 स्थान्त्वेन पुद्गलविपाकेना निर्माणनाम्ना आरचित अङ्गोपाङ्गनाम्ना च निष्पादित इन्द्रियव्यपदेशभाक् कर्णशङ्कुल्यादि-
 विशेषो यः प्रतिनियतसंस्थानस्तद् वाह्यनिर्दृष्टिद्रव्येन्द्रियमुच्यते आभ्यन्तरवाह्यभेदिभिन्नायास्तस्या एव निर्दृष्टेयनोपकारो विद्दि-
 यते तदुपकरणम् । तत्रोपकरणमिन्द्रियकार्यजनकं, तदुपकरणमप्याभ्यन्तरवाह्यभेदाद् द्वियकारकं, तत्राऽभ्यन्तरोपकरणेन्द्रियं

चक्षुषः कृष्णशुक्लमण्डलं, बाह्यदुपकरणेन्द्रियं पत्रपक्ष्मद्वयादि इयम् । एवं शेषेष्वपि संभावन् यम् । सत्यामपि बाह्याऽऽभ्यन्तर-
भेदभिन्नायां निवृत्तं उपकरणेन्द्रियस्येपघातान्न जीवो द्रष्टुं पारयति ॥ भादेन्द्रियमपि लब्धुपयोगभेदाद् द्विधा, तत्र ज्ञानदर्श-
नावरणक्षयोपशमानुसारिणंन्द्रियद्वारा स्वस्वविषयग्राहिणं या शक्तिस्तच्छब्धिद्रव्येन्द्रियमेति कथ्यते, तथा जीव इन्द्रियद्वारा
स्वस्वविषयग्रहणक्रियायां प्रवर्तते तदुपयोगभावेन्द्रियमुच्यते । पूर्वोक्ता ज्ञानदर्शनाऽऽवरणक्षयेपशमानुसारिणं लब्धिस्तु
प्रतिष्ठेषु युगपदेव प्रवर्तते, धरं विषयाऽवधेरूपे व्यापारस्तु प्रतिसमयमेवेनैवेन्द्रियेण भवति, अत उपयोगेऽपेक्षया एके
जीवो चैव क्षितैवेन्द्रियोपयोगवानेव वर्तते, अथवा ज्ञानदर्शनाऽऽवरणक्षयेपशमलक्षणा लब्धिस्तु सर्वेष्वप्येवेन्द्रियप्रभृतिषु जीवेषु
वर्तते, परं द्रव्येन्द्रियं कस्यचिदेकं, कस्यचिच्च द्वे, इति जातिनामकमर्मादुसारेण भवते, अते लब्धेन्द्रियापेक्षया सर्वे जीवा
पञ्चेन्द्रियलब्धेऽभाजः । द्रव्येन्द्रियाऽपेक्षया एवेन्द्रिया द्वेन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाश्च, उपयोगेन्द्रियाऽपेक्षया
त्वेवेन्द्रियाश्च भवन्ति ॥ अथेन्द्रियाणां स्थानं कुत्र कुत्र विद्यते तच्चिन्त्यतेः—तत्र स्पर्शनेन्द्रियस्थानं सकलं शररं, सर्वस्मिन् देहे
बाह्यभागोऽभ्यन्तरभागश्चाऽऽभ्यन्तरस्पर्शनेन्द्रियपुद्गलयुक्ताऽऽत्मप्रदेशैर्व्याप्तौ भवतीत्यर्थः ॥ तथा मुखे बाह्येन्द्रियेन्द्रियस्व-
रूपाया जिह्वा दृश्यते तस्यां जिह्वायामुप रेषादधस्ताच्चाऽऽभ्यन्तरसनेन्द्रियपुद्गलयुक्ताऽऽत्मप्रदेशैरुत्तमङ्गुलस्यासंख्यातभाग-
प्रमाणस्थूलमेकं प्रतरं (ग्रस्तं वा) वर्तते, अनेनैव प्रतरस्वरूपेन्द्रियद्वारा जीवे मधुरतिकादिसं ज्ञातुं समर्थो भवति । तथा
नासिकायामुपरिषर्त्तुपरभागेऽङ्गुलासंख्येयभागमात्रस्थूलमाभ्यन्तरप्राणेन्द्रियपुद्गलयुक्ताऽऽत्मप्रदेशैस्सहितं स्थानं वर्तते
रेन स्थानविशेषेण गंधविषयं ग्रहंतुमलंभवति जीवः तथा चक्षुषि कर्णनिकान्तः अङ्गुलासंख्येयभागपरिमिताऽऽभ्यन्तर

श्रुतवत्त्व

सुमङ्गला-

र्तिकायां-

॥ १८ ॥

चक्षुरिन्द्रियपुद्गलयुक्ताऽऽत्प्रदेशोऽस्माहिता या आकृतिरस्ति तच्चक्षुरिन्द्रियस्थानं, कर्णनेकायां सत्याम्पि तस्या अभावे नहि द्रष्टुं शक्नो भवति जीवः ॥ तथा कर्णपर्यटिकायामन्तःसुषिरभागेऽङ्गुलाऽसंख्येयभागमाणाऽऽभ्यन्तरश्रोत्रेन्द्रियपुद्गलयुक्ताऽऽत्मप्रदेशोरुपेता या आकृतिर्वर्तते तच्च श्रोत्रेन्द्रियस्थानम्, अनैव स्थानेन जीवश्शब्दादेकं शृणोति, इत्येवं ब्राह्मती दृश्यमानानि त्वग्-जिह्वा-नासिका-चक्षुः-श्रोत्राणि स्वयं-इन्द्रियस्वरूपाणि न, किन्तु पूर्वोक्ततदाभ्यन्तरेन्द्रियाधाररूपानि विज्ञेयम् ॥ अथ बाह्याऽऽभ्यन्तरभेदभेदानां पञ्चानामिन्द्रियाणामाकृतिरुच्यते;—तत्र पूर्वमाभ्यन्तरेन्द्रियाऽऽकृतिः कथ्यते;—नजनेजशरप्रमाणाऽऽस्कारवचनानासंस्थाना स्पर्शनेन्द्रियाऽऽकृतिः, रसनेन्द्रियाऽऽकृतिः क्षुद्रप्रसंस्थाना, घ्राणेन्द्रियं कल-स्युकापुष्पसंस्थानम्, चक्षुरिन्द्रियं मक्षराकारकं, श्रोत्रेन्द्रियं तु कदम्बपुष्पाकारकं भवति । एता आकृतय आभ्यन्तरेन्द्रियाणां ज्ञेयाः, ताश्च सर्वेषु समानाः ॥ बाह्येन्द्रियाणां तु भिन्नभिन्नप्रकारकाणि संस्थानान्यवगन्तव्यानि ॥

इदानीमाभ्यन्तरेन्द्रियाणां दीर्घत्वं-पृथुत्वं स्थूलत्वञ्च लिख्यते, तद्यथा;—स्वस्वशरप्रमाणायता, पृथुत्वेनाऽपि स्वशरप्रमाणाऽङ्गुलाऽसंख्येयभागमात्रस्थूला स्पर्शनेन्द्रियाऽऽकृतिः । तथा दीर्घत्वेन पृथुत्वेन चाङ्गुलपृथक्त्वप्रमाणाऽङ्गुलाऽसंख्येयभागस्थूला रसनेन्द्रियाऽऽकृतिः । घ्राणेन्द्रियाकृतिश्च दीर्घत्वेन पृथुत्वेन स्थूलत्वेन चाङ्गुलाऽसंख्येयभागपरिमिता । एवं चक्षुःश्रवणेन्द्रियाकृतिरपि अङ्गुलाऽसंख्येयभागप्रमाणा दीर्घत्वं-पृथुत्वं-स्थूलत्वं-वर्तते इति ॥ अधुनेन्द्रियाणां विषयाः विषयग्रहणञ्च क्षेत्रं प्रदर्शयते । द्रव्यवर्तिनः खिग्ध-रूक्ष-शीत-ऊष्ण-मृदु-कर्कश-गुरु-लघुलक्षणा अपटसंख्याकाः स्पर्शाः स्पर्शनेन्द्रियगोचरा भवन्ति, तान् स्पर्शादुत्कृष्टतो नवयोजनेभ्य आगतान् द्रव्यान्तरैरप्रतिहतशक्तिकान् जानाति न परतोऽ-

इन्द्रिय-
स्वरूपम् ।

॥ १८ ॥

प्यागतान् । परत आगतानां मन्दपरिणामवच्चात् ॥ पदार्थवर्त्तनस्तक्त-कटु-कपाया-ऽऽम्ल-मधुरलक्षणाः पञ्चरसा-
 रसनेन्द्रियविषया वर्त्तन्ते, तेषुपि उत्कर्षतो नवयोजनेभ्य आगता एव विज्ञायन्ते न परत आगताः । पुद्गलस्थितौ सुगन्ध-
 दुर्गन्धलक्षणौ गन्धौ प्राणेन्द्रियगोचरौ, तावपि उत्कर्षतो नवयोजनेभ्य आगतावैव परिच्छिद्येते । तथा पुद्गलवर्त्तनशुक्ल-
 कृष्णरक्तादयो वर्णाः पुद्गलस्थितप्रतेनयतसंस्थानानि च चक्षुरिन्द्रियस्य विषयत्वेनैररि क्रियन्ते, चक्षुरेन्द्रियमुत्कर्षतः
 सातिरेकाद् योजनशतसहस्रादारभ्य कटकुट्यादिभिरव्यवहितानस्पृष्टान् दूरस्थितान् अभास्वरपुद्गलान् पश्यति, भास्वरचन्द्र-
 सूर्यादयस्तु अनेकलक्षयोजनादपि दृश्यन्ते ॥ तथा सचित्ताऽचित्तमिश्रभेदभिन्नाशब्दाः श्रोत्रेन्द्रियगोचराः, ते च शब्दा
 उत्कर्षतो द्वादशयोजनेभ्य आगताश्च श्रूयन्ते न परतस्समागताः, परत आगतानां तेषां मन्दपरिणामवच्चात्, तथाहि;—परत
 आगताः खलु ते शब्दपुद्गलास्तथास्वाभाव्यान्मन्दपरिणामास्तथोपजायन्ते येन स्वविषयं श्रेत्रज्ञानं नोत्पादयेतुर्भ्रूवाः,
 श्रोत्रेन्द्रियस्याऽपि च तथाविधमद्भुततरं बलं न विद्यते येन परतोऽप्यागतान् शब्दान् शृणुयादिति ॥ जघन्यविषयग्रहणक्षेत्रं
 तु नयनवर्जश्रेत्रार्दानां प्राप्तविषयपरिच्छेदकत्वात् अहुलाऽसंख्येयभागपरिमितं, ततोऽहुलाऽसंख्येयभागादप्यागतं शब्दा-
 दिद्रव्यं परिच्छिद्यते, नयनश्चाऽप्राप्तकारिति तद् जघन्यतोऽहुलसंख्येयभागादव्यवहितं परिच्छिनति; अयमत्राऽऽशयः;—
 जघन्यतोऽहुलसंख्येयभागमात्रे व्यवस्थितं पश्यति न तु तत् सर्वोक्तस्म । प्रतिप्राणिप्रसिद्धश्चायमर्थः, तथा च नातिसन्निकृष्ट-
 मञ्जनरजोमलादिकं च; पश्यति, उक्तञ्च;—“अवरमसंखेज्जगुलभागतो नयणवज्राणं । संखेज्जगुलभागे नयणस्स ” इति ॥

? पुष्करार्धक्षेत्रवर्त्तनमुप्यापेक्षयेदम् ।

शेनवत्त्व
सुमङ्गला-
र्त्तिकायां-
॥ १९ ॥

अस्मिंश्लोके कर्णेन्द्रियसंख्या सर्वाल्पा, ततश्चतुरेन्द्रियसंख्या विशेषाधिका, ततो ब्राणेन्द्रियसंख्या विशेषाधिका, ततो रसनेन्द्रियसंख्या विशेषाधिका, ततोऽपि स्पर्शनेन्द्रियसंख्याऽनन्तगुणा इति ॥ पुनर्ये संज्ञिवास्ते तु इन्द्रियेण तत्तद्विषयं गृह्यत्वा मनोद्वारा एव विषयस्वरूपं जानन्ति, परं मनस्साहाय्यं विना संज्ञिवानां केवलेनेन्द्रियेणैव विषयावबोधे न संजायते । इतरेषामसंज्ञिनां तु मनसस्साहाय्यं विनैव केवलमिन्द्रियद्वारा एव विषयज्ञानं संजायत इतिन्द्रियस्वरूपम् ॥

अथ मनोबलनामा षष्ठः प्राणो व्याख्यायते;—येन द्रव्यविशेषेण संज्ञिवाश्रित्नात्मकं व्यापारं कर्तुं प्रभवन्ति तन्मन उच्यते, एतन्मनो मनोवर्गणागतपुद्गलद्रव्यैर्नैषधते, पुनरेतन्मनो गर्भजानामपपातिकदेवनारकाणाञ्च वर्तते नान्येषाम् । एतच्च मनो द्रव्यभावेदात् द्विविधम् ॥ तत्र मनःपर्याप्तनामकर्मोदयेन काययोगद्वारा मनोयोग्यपुद्गलद्रव्यान् आदाय चिन्तनात्मकव्यापारप्रवृत्तमनोयोगेन तान् मनोयोग्यपुद्गलद्रव्यान् चिन्तन-मननव्यापारसाधनतया परिणमय्याऽवलम्ब्य च विस्तृजति ते पुद्गला एव द्रव्यमनस्त्वेन शोच्यन्ते, तथा चोक्तं शून्यध्ययनचूर्णो;—मणपञ्जतिनामकम्मोदयतो जोगे मणोदब्धे धेतुं मणत्तेण परिणामिया दब्धा दब्धमणो भन्नइ”ति ॥ द्रव्यमनोरूपपुद्गलसमूहस्याऽऽलम्बेन ऽवस्य यश्रिन्तनात्मको व्यापारस्तद् भावमनः कथ्यते, तदुक्तं शून्यध्ययनचूर्णै—“ मणदब्धालंबणो ऽवस्स मणवावरो भावमणो भन्नइ ” ति ॥ अतो द्रव्यमनसा विना विशेषभावमनो न घटते, भावमनसा विना द्रव्यमनस्तु केवलनां घटते ॥ दिग्भ्ररास्त्वेतत् पूर्वोक्तं द्रव्यमनः अष्टद्वलपद्माकारकं हृदयस्थं मन्यन्ते, परं तन्न समर्चिनम् । यत एकदेशस्थमनःकरणेन सर्वात्मप्रदेशेषूपयोगप्रवृत्तिर्न संभवति, उपयोगप्रवृत्तिस्तु सर्वाऽऽत्मप्रदेशेषु विलोक्यते, ततो मनसः एकदेशस्थितिकल्पनाऽकल्पन्या, यच्च पुनः

सुखदुःखाद्यनुभवलक्षणं मनोज्ञानं सर्वाऽऽत्मप्रदेशेषु संजायते, यच्च सर्ववाह्याऽऽभ्यन्तरदेहव्यापिस्पर्शनेन्द्रियेण सर्वप्रदेशेषु स्पर्शज्ञानं प्रादुर्भवति तदपि सर्वात्मप्रदेशव्यापिना मनसा विना न संजायते, तस्मान्नस एकदेशस्थितिकल्पनमयुक्तम् ॥
द्रव्य-भावात्मकस्य द्व्यकारकस्याऽपि मनसो व्यापारस्तन्मनोबलम् ॥

अथ सप्तमो वचनबलाऽऽख्यः प्राणः-भाषापर्याप्तनामकर्मोदयेन काययोगद्वारा भाषाप्रायेग्यपुद्गलद्रव्यान् आदाय भाषात्वेन परिणमय्याऽवलम्ब्य च वाग्योगेन या विसर्जनशक्तिस्तद्भवचनबलमुच्यते, अथवा शब्दोच्चारणलक्षणा ऽवस्य या शक्तिस्तदपि वाग्वलं प्रकथ्यते । इयं पूर्वोक्तस्वरूपा भाषा ऽवभाषात्वेन भण्यते, अर्ज्वद्रव्योत्पन्ना अव्यक्तशब्दलक्षणा भाषा अर्ज्वभाषात्वेन कथ्यते । द्व्यकारकाऽऽर्च्यं भाषा पुद्गलद्रव्यसंघातनिष्पन्ना । तार्किकास्तु शब्दं नभोगुणत्वेन ख्यापयन्ति तन्न युक्तम्, यतो वायुना जलमाना, धूम्र इव संह्रियमाणा, जलमिव द्वारं प्रति अट्टस्रियमाणा, वायुसिंघुहादिषु प्रतिस्खल्यमाना विविधक्रियालक्षणा भाषा प्रत्यक्षमनुभूयते, विशिष्टाः क्रियाश्च विना पुद्गलद्रव्यं न भवन्ति, अत एव भाषा पुद्गलद्रव्यनिष्पन्ना मूर्तिमती च, नभस्त्वक्रियममूर्त्तश्च, ततो द्विधाऽपि भाषापुद्गलविकारजा, परं न नभेगुणरूपा । प्रथमे समये जीवो भाषापुद्गलानादत्ते, द्वितीये च समये तान् भाषायोग्यपुद्गलान् भाषात्वेन परिणमय्याऽवलम्ब्य च विसृजते, एवञ्च एकसमयात्मिका भाषायाः स्थितिः, सततभाषणात्मकप्रवाहापेक्षया तूत्कर्त्तेऽन्तर्दूर्त्तं यावदपि स्थितिः । पुनर्ज्वि यद्दिग्गन्तुत्वे वक्ति तस्यां दिशि स्थिता अन्ते श्रवणलब्धिभाग्वास्तां वक्तृमुखनिस्तृतां मूलभाषां शृण्वन्ति, मूलभाषापुद्गलैश्च वासितामपि शृण्वन्ति, परं शेषासु दिक्षु स्थिता ऽवा मूलभाषापुद्गलद्रव्यैर्वासितामेव भाषां शृण्वन्ति न मैलाम् एते भाषा-

पुद्गला वक्रमुखभादं कृत्वा लोकान्तं यावत् स्पृशन्ति इति जेवभापास्वरूपम् ॥ अजीवभापास्वरूपं तु पुद्गलपरिणामव्याख्याज्वसरे व्याख्यास्यामो वयमिति वचनबलसंज्ञकः सप्तमः प्राणः ॥

अथ कायबलं वर्ण्यते;—शरीरद्वारा वस्तुग्रहणविसर्जनाद्यात्मको यो जेवस्य व्यापारः, अथवा शरीरस्य या शक्तिस्तत् कायबलमुच्यते, तच्च शरीरमौदारिक-क्रेया-ऽऽहारक-तैजस-काम्मर्माणभेदेन पञ्चधा । तत्र दारिकशरीरप्रायोग्यपुद्गलद्रव्यैर्नेष्पन्नमौदारिकशरीरम्, अथवा रसाऽऽमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रलक्षणसप्तधातुभिर्निष्पन्नं यच्छरीरं तदैदारिकम् अथवा तीर्थकर-गणधर-चक्रि-वासुदेवप्रभृत्नाम्बुदारुणवतां महात्मनां यच्छरीरं तदैदारिकमुच्यते । विविधप्रकारकाः क्रियाः कर्तुं समर्थं यच्छरीरं तद्वैक्रियं, यतोऽनेन शरीरेण जेवः कदाचिद् गगनगाम् भवति, कदाचिच्च भूगाम् भवति, एको भवति अनेकऽपि भवन्ति, गुरुर्भवति लघुरपि भवति, महान् भवति, अल्पोऽपि भवति, दृश्यो भवति अदृश्येनाऽपि भूयते इत्यादिका नाना प्रकारकाः क्रिया अनेन शरीरेण कर्तुं प्रभवति जेवः । अथवा वैक्रियप्रायोग्यपुद्गलद्रव्यैर्निष्पन्नं यच्छरीरं तद्वैक्रियमुच्यते ॥ तथाविधाऽऽहारकलब्धिभाक् चतुर्दशपूर्ववित् संयम-ग्रमचगुणस्थानवत् परमपारमैश्वर्योपेतश्चेतीर्थकरादीनां प्रभुत्वं द्रष्टुं ह्यक्षमार्थविवारणाऽव्याप्तसंदेहदोलाधिरूढस्य मनसस्समाधिं विधातुं वा तथाप्रकारकाऽऽहारकशरीरप्रायोग्यपुद्गलद्रव्यैर्नूतनं यच्छरीरं विरचय्य तीर्थकरसम्प्रेषयति तदाहारकशरीरम् ॥ जग्धाहारस्य पाचकं तेजोलेख्या-इ-तेलेख्यानिमित्तं वा तैजस-शरीरप्रायोग्यपुद्गलद्रव्यैर्निष्पन्नं यच्छरीरं तजैजसनाम । मतिज्ञानावरण-याद्यष्टपञ्चाशदधिकशतकर्मप्रकृतीनां पिण्डाऽऽत्मकं यच्छरीरं तत्काम्मर्माणशरीरं, एतत् काम्मर्माणशरीरमात्मानमन्यवपुश्चतुष्कञ्चोत्पादयति, भवाद् भवान्तरं गच्छतो जीवस्य साहाय्य-

कृद् उत्पत्तिप्रथमसमये आहारग्रहणाक्रियायां हेतुत्वमपि भजते ॥ शरैरपञ्चकमष्टे औदारिकशरं शेषशरं रचतुष्काऽऽक्षया
 स्त्रुलपुद्गलद्रव्यैर्नैष्पन्नम् । वैक्रियशरं ततः स्रक्षमपुद्गलद्रव्यैर्नैष्पन्नम् । तत आहारकशरं स्रक्षमतपुद्गलद्रव्यैस्सजातं, ततोऽपि
 तैजसशरं स्रक्षमतमपुद्गलद्रव्यैर्नैष्पद्यते, ततोऽपि कार्मणशरं रस्याऽऽवस्रक्षमतमपुद्गलद्रव्यैर्नैष्पत्तिश्च सिद्धान्ते सुख्याता
 अथ कस्मिन् शरिरे कति परमाणवस्तच्चिन्त्यते;—औदारिकशरं रमत्यल्पपरमाणुभैर्नैष्पन्नम्, वैक्रियं च ततोऽसंख्येयगुणपर-
 माणुपरिकलितम्, ततोऽप्याहारकशरं रमसंख्येयगुणपरमाणुभिस्संजायते, ततोऽपि तैजसशरं रमनन्तरुणपरमाणुभैर्नैष्पद्यते,
 ततोऽप्यनन्तरुणपरमाण्वात्मकं कार्मणशरं च भवति ॥ अथैतेषां शरिणां स्वामिनः प्रच्यन्ते;—

औदारिकशरं एकेन्द्रियगतस्रक्षमनेगोदादिसर्वतरश्चां नैःशेषमनुष्याणाञ्च विद्यते, वैक्रियशरं सर्वदेवनारकाणां वैक्रिय-
 लब्धमतां गर्भजमनुजानां गर्भजतरश्चां च वर्त्तते, केषाञ्चिद् बादरवायुकायिकानामपि वैक्रियं शरं भवति, आहारक-
 शरं तु आहारकलब्धिभाजां चतुर्दशपूर्वविदां संयतानामेव नान्येषां वर्त्तते, आर्मुक्तेः सर्वे ज्वाः तैजसकार्मणशरं रभाज-
 स्सर्वदेव लभ्यन्ते ॥ अथैदारिकादिशरं रप्रमाणं;—औदारिकशरं (प्रत्येकवनस्पतिशरं राऽऽक्षया) सहस्रयेजनप्रमाणे-
 च्चम् । वैक्रियं तु चतुरङ्गुलाधिकैकलक्षयोजनपरिमितं, आहारकशरं रमेकहस्तप्रमाणं, तैजसकार्मणे तु चतुर्दशरज्वात्मकलेक-
 प्रमाणे भवतः, एतच्चोत्कृष्टतो विज्ञेयं, जघन्यतस्तु औदारिकमङ्गुलाऽसंख्येयभागप्रमाणं, वैक्रियमपि अङ्गुलाऽसंख्येयभाग-
 परिमितं, उत्तरवैक्रियाऽऽक्षया त्वङ्गुलसंख्येयभागो विज्ञेयः, आहारकशरं बद्धुष्टिकहस्तमितं, तैजसकार्मणे अङ्गुलाऽ-

१ अनेनेत्थं न ज्ञेयं यत् सर्वे जीवा मुक्तिगामिनः, ये भव्या मुक्तिगामिनस्तेषामामुक्तेः, अन्येषां तु सदैव इति ॥

संलयेयभागप्रमाणोच्चे भवतः । इति शरीरस्वरूपस्य दिङ्मात्रमिदम्, विस्तरस्तु ३ प्रज्ञापना-तत्त्वार्थ-लोकप्रकाशादिभ्योऽ-
वसेयः ॥ पूर्वोक्तपञ्चशरेद्वारा जीवस्य यो व्यापारः स कायवलनामाऽष्टमः प्राणः ॥

उच्छ्वासनामकर्मोदयतः उच्छ्वासपर्याप्त्या पर्याप्तौ जीवः काययोगेन उच्छ्वासयोग्यपुद्गलद्रव्यानादाय उच्छ्वासतया परिण-
मय्याऽवलम्ब्य च मुञ्चति स उच्छ्वाससंज्ञको नवमः प्राणः । उच्छ्वासनामकर्मोदयेन जीव उच्छ्वासलब्धिं प्राप्नोति, उच्छ्वास-
पर्याप्त्या तु उच्छ्वासयोग्यपुद्गलद्रव्यानादाय उच्छ्वासत्वेन परिणमयितुं समर्थो भवति । सत्यामपि उच्छ्वासलब्धिं पर्याप्तज-
न्यसामर्थ्यं विना परिणमनाऽऽलम्बनादिषु ग्रहृत्वेन हे भवति । बाणप्रक्षेपविद्यायां निष्णातोऽपि धनुर्ग्रहणादिव्यापारसृते बाणप्र-
क्षेपशक्ते न सफलं करोति, एवमत्राऽपि उच्छ्वासपर्याप्तजन्यशक्तिमन्तरेण केवल्योच्छ्वासलब्ध्या कार्यं न सिद्ध्यति । अयमु-
च्छ्वासी बाह्याऽभ्यन्तरभेदभिन्नः, ये एकेन्द्रियद्वन्द्व्या विना प्राणेन्द्रियमुच्छ्वासन्ति निःश्वसन्ति स आभ्यन्तर उच्छ्वासः, ये च
पिपीलिकादयश्चन्द्रिया भ्रमरादयश्चतुरेन्द्रिया मनुजप्रसृतेपञ्चेन्द्रियाश्च नासिकया उच्छ्वासन्तो निःश्वसन्तो वा दृश्यन्ते तेषां
य उच्छ्वासः स बाह्यः । अयमुच्छ्वासः पुद्गलविकारजः, अतिह्रस्वपरिणामत्वान्नेन्द्रियप्रत्यक्षः परमवर्यं ज्ञानगोचरः ॥

येन प्राणविशेषेण प्रतिनियतभवे नियतकालपर्यन्तं यदवस्थानं तदायुः, अथवा परभवे एव जीवं प्रतित्य उदयमेतति
आयुः, एतदायुः पुद्गलद्रव्यनचयात्मकं येन पुद्गलद्रव्यनिचयोदयेन जीवो जीवति । एतच्च द्विधा-द्रव्यायुः कालायुश्च, आयुः-
कर्मणो ये पुद्गलास्तद्द्रव्यायुः, तैलाभावे दीपो यथा न प्रकाशते तद्द्रव्यायुपः पुद्गलानामभावे प्रतिनियतभवे जीवे जीवितुं
न शक्नोति । आयुःकर्मपुद्गलानां साहाय्येन नियतकालपर्यन्तं यावज्जीवेन जीव्यते स जीवनकालः कालायुर्नाम्ना प्रच्यते,

वक्ष्यमाणप्रकारेण द्रव्यायुपस्समाप्तिन्तरेण कदाचिदपि ज्ञेयो मरणं नावामीति, परं कालायुस्तु यद्यपवर्त्तनीयं विद्यते तदा
 नेयतकालसमाप्तेः प्रागेव ज्ञेयो मरणमश्नुते, यदायुरनपवर्त्तनीयं तर्हि तु नियतकालसमाप्यनन्तरमेव पञ्चत्वमामोत्ति, ॥
 अथाऽपवर्त्तनाऽनपवर्त्तनायुषोः स्वरूपं लिख्यते;—तत्र पूर्वस्मिन् भवे ज्ञेयेन तथाविधाऽध्यवसायैरायुषः स्थितिर्विव-
 क्षितकालप्रमाणा एतादृशं शिथिला बद्धा येन शस्त्राद्युपघातप्रसङ्गे सति पूर्वभवबद्धाया आयुषः स्थितेः समापनात् प्रागेव
 मरणमश्नुते, तथाप्रकारकं यदायुस्तदपवर्त्तनमुच्यते, तथा च मैत्रेन्द्रं प्रवचनम्;—“अपवत्तणिज्जमेयं आउं अहवा अरेस
 कम्मपि । वंधसमए वि बद्धं सिढलं चिय तं जहाजोगं” ॥ १ ॥ तथा प्राग्भवे ज्ञेयेन तथा प्रकारैरध्यवसायैरायुः कर्मणः
 स्थितिरैतादृशं निविडा बद्धा येन शस्त्राद्युपघातप्रसङ्गेऽपि प्राग्जन्मोपात्ता स्थितिः समयमात्रेणाऽपि नूना न भवति, एतादृशं
 यदायुस्तदनपवर्त्तनीयम् । तथाचेत्तं;—“जं पुण गाढनिकायण बंधेण पुव्वमेव किल बद्धं । तं होइ अणपवचाणजुगं कम्मवेयणि-
 ज्जफलं” ॥ १ ॥ इति पूर्वोक्तस्वरूपे अपवर्त्तनाऽनपवर्त्तने आयुः कालायुप एव भेदो भवति; न तु द्रव्यायुषः, यथा सुदीर्घ-
 मपि कालायुरपवर्त्तनीयं सत् स्वल्पमपि भवति, एवं द्रव्यायुर्न भवत्येव, द्रव्यायुषः समाप्यनन्तरमेव ज्ञेयः पञ्चत्वं प्राप्नोति ।

ननु आयुषः कर्मत्वात् तस्य च पुद्गलात्मकत्वादायुरपि पुद्गलस्वरूपम्, स्थितिरपि आयुःपुद्गलानामेव, ततो निखि-
 लानामाद्युःपुद्गलानां क्षयेऽपि विवक्षिता स्थितिर्न समाप्ता इत्येतत्कथं ? सत्यम्, उच्यते;—यथा प्रदीपस्य वत्तिकायां बृहत्यां
 कृतायामन्तर्वत्तस्नेहस्य शीघ्रेण क्षये जाते प्रदीपे निर्विण्णे रात्येवमुच्यते यद्यं प्रदीपोऽल्पकालमेवाऽज्वलत्, तद्ब्रह्मायुषे
 निखिलपुद्गलानां वक्ष्यमाणोपक्रमैः शीघ्रेण क्षये सति कालाऽयुषेऽपवर्त्तनीयत्वात्पूर्वकालेऽपि जन्तूनां मरणं दृष्टिगोचरं भवति,

यत् आयुःपुद्गलद्रव्यसद्भावे एव जीवो जन्वेतुं शक्नोति नान्यथा । अथवा शतहस्तपरिमिता र्दधा रञ्जुरेकपर्यन्ताद्गधा सर्त क्रमशः अतिविलम्बेनाग्निना दह्यते, सा एव कुण्डलं कृता दग्धा सर्त तूर्णमेव भस्मसाद् भवति, एवमायुःपुद्गलानां क्रमेण क्षये संजायमाने यावत् परिमितमायुः तावत् कालपर्यन्तं जीवेन जीव्यते, परं यदि प्रतिसमयं विशेषविशेषतरपुद्गलक्षय-लक्षणा उपक्रमप्रभवा परिपार्तं स्यात्तदा तु अन्तर्मुहूर्त्तमात्रेणाऽपि कालेन निःशेषपुद्गलानां क्षये सति आयुपस्समाप्तिः ईर्त्त्रं संजायते ॥ शस्त्रा देवाह्वानिमित्तेन यस्यायुषः क्षयः स्यात् तत् सोपक्रममायुः, अथवाऽऽयुषः समाप्त्यनेहसि यत्र किञ्चिदपि बाह्यं निमित्तं भवेत् तत् सोपक्रमसंज्ञकमाटुः । यस्यायुषः समाप्तिकाले बाह्यनिमित्तं न किञ्चिदपि प्रतिभाति, परमायुः-क्षय एव यत्र कारणं तन्निरुपक्रमाख्यमाटुः । उक्तस्वरूपमनपवर्त्तयमाटुः सोपक्रमनिरुपक्रमभेदभिन्नम् । अपवर्त्तय तुं सोपक्रममेव । आयुःक्षयहेतव उपक्रमा अध्यवसान-निमित्त-आहार-वेदना-पराधात-स्पर्श-श्वासोच्छ्वासप्रकारैः सप्तविधाः, तथा चाहुः श्रीपूज्याः-“ अञ्जवसाणनिमित्ते आहारे देयणा पराधाए । फासे आणापाणु सचाविहं श्लिञ्जए आळ ” ॥ १ ॥ सोपक्रममाटुष्कं देदनयार्त्तस्य मूर्च्छतो जन्तोः । बन्धप्रायोग्याभ्यां विगच्छति स्नेहरैक्ष्याभ्याम् ॥ १ ॥ निरुपक्रमं तु न तथा-ऽऽटुष्कं दृढसंहितं यदिष्टं तत् । नन्वग्न्याद्वैरनुपक्रम्यं कंकडुकमपरान्नम् ॥ २ ॥ आयुष्कस्याऽव्यवा बन्धनटुक्ता जटन्ति ते तस्मात् । आर्द्राद् वस्त्राद्यद्वत् प्रशोष्यमाणाल्जलावयवाः ॥ ३ ॥ प्राणाऽऽहारनिरोधाऽध्यवसायनिमित्तचेदनाघाताः । स्पर्श-श्रायुर्भेदे, सप्तैते हेतवः प्रोक्ताः ॥ ४ ॥

नटु आयुषः क्षये उपक्रमा हेतुत्वेन व्याख्याताः, एतैरध्यवसानाद्यैरुपक्रमैरायुः त्वरितं क्षयं यथा प्राप्नोति, तथाऽऽयुषो

बुद्धं हेतवो वर्तन्ते न वा ? अत्रोच्यते, यथेपक्रमाः खलु आयुषः क्षणे निमित्तभूता वर्तन्ते एवमायुषे बुद्धं उपाया न विद्यन्ते, गतजन्मनि यदायुयत्स्थितिपरिमितं बुद्धं तत् समयमात्रेणाऽपि कालेनाऽनुत्तरं यथाशालिनस्तं शंकरा अपि वर्धयितुं न सामर्थ्यभाजः । यद्यद्बुद्धवर्तनाकरणेन यथा ज्ञानाऽऽवारकादिकर्मणां स्थितिरसयोर्वृद्धिः संजायते एवमायुःकर्मणोऽपि स्थितिरसे वृद्धिमर्त भवतः परं सा बुद्धिर्वन्धं यावदेव प्रवर्तते न परतः, तथा चोक्तं श्रीशिवशर्मस्त्रैरमतल्लिकाभिः कर्म-प्रकृतौ उद्धवर्तनाकरणे ' आवन्धाउवइइ ' चि ॥

ननु अपवर्तन्याऽनपवर्तन्यमेदलक्षणतारतम्येन आयुर्वर्धयते तत्र के हेतुः ? उच्यते, आयुर्वन्धाऽवसरे यदि आयुर्वन्धप्राये ग्यास्तथाविधत्त्राऽध्यवसाया भवेयुस्तदा तैस्त्रेऽध्यवसायैर्गृहता आयुःकर्ममुद्गलाः केषुचिद् आत्मप्रदेशेषु अतिपिण्डिता भवन्ति, अतः स आयुःकर्मपिण्ड उपक्रमैरभेदोऽस्ति एतत्प्रकारकं यदायुस्तदनपवर्तन्यम् । आयुर्वन्धकाले यदे मन्दाध्यवसायाः स्युस्तदा तैर्मन्दपरिणामैरुपात्ता आयुःकर्मपुद्गलास्सर्वाऽऽत्मप्रदेशेषु अतिविरलतया चभिन्ना भवन्ति, तस्मात् ते पुद्गला उपक्रमसाध्याः पिण्डितत्वाऽभावात् एतदपवर्तन्यमायुः ॥ अयमर्थः श्रीतत्त्वार्थद्वयै विस्तरेण प्रपञ्चितः, जिज्ञासुभिः शेषुर्वचनैस्त्वलेकन्यः । पूर्वोक्तनिरूपक्रमानपवर्तन्य-संप्रक्रमानपवर्तन्य-संप्रक्रमानपवर्तन्य-लक्षणेपु त्रैप्रकारेष्वायुःषु केऽवा कस्मिन्नायुषि वर्तन्ते तच्चिन्त्यते;—सर्वे देवाः सर्वे नारका असंख्येयवर्षायुष्का दृगलिकतिर्यङ्मनुष्या बलदेवा वारुदेवाश्चकर्त्तने गणधरास्त्रैकराश्चरमशररिणिश्च निरुपक्रमाऽनपवर्तन्यप्रकारकायुभाजि भवन्ति, शेषाश्च त्रैप्रकारकायुष्मन्ते भवन्ति, यदुक्तं;—“ उचमचरमसररा सुरनेरइआ असंखनरतिरिआ हुंति निरुवक्कमाओ दुहावि-

सेसा सुणोयव्वा ” ॥ १ ॥ के जीवाः कदाऽऽयुर्वन्धं कुर्वन्ति परित्रश्चे उचरमाहः—नारका देवा असंख्यवर्षायुष्कतिर्यद्-
मनुष्याश्च विद्यमानानुरूप्यप्मासाऽवशेषे पारभवेकमायुर्वन्धन्ति । निरुपक्रमायुष्मन्तः पृथ्वी—अप—तेजो—वायु—वनस्पतिक्रियाका
र्द्धन्द्रियन्द्रियचतुरेन्द्रियाः यञ्चेन्द्रियाश्च स्वायुषस्त्रिभागाऽवशेषे सति आगामिभवायुर्वन्धं विदधति । सोपक्रमायुष्कास्तु
सर्वेऽपि निजनिजायुषस्त्रिभागाऽवशेषे नवमभागाऽवशेषे सप्तविंशतितमभागाऽवशेषे एकाऽशीतितमभागाऽवशेषे अन्तर्मुहूर्त्ताऽवशेषे
वा पारभवेकमायुर्वन्धन्ति । उक्तञ्च;—“ बंधति देवनारय—असंखनरतिरि छमाससेसा उ । परभविष्या उ सेसा निरुवकमत्ति-
भागसेसा उ ॥ १ ॥ सोवकमाउया पुण सेसतिभागे अहव नवभागे । सत्तार्वस इमे वा अन्तर्मुहुत्तमे वावि ” ॥ २ ॥
इत्यायुर्नामको दशमः प्राणो व्याख्यातः, एवञ्च “ पणंदिय ” चि गाथाऽपि व्याख्याता । इति ज्वतत्त्वम् ॥

व्याख्यातं जीवतत्त्वं, लेशतस्सुभन्दधिया मयका । तेनाऽस्तु भव्यसंधी ज्ञानात्मकजीवतत्त्वयुतः ॥ १ ॥
इति संविज्ञशाखीय-विद्वद्दुष्टंदावतंश-कृतध्वान्तरणे-सुनेचक्रचूडामणे-तपागच्छगगनदिनमणे
अमन्सुक्तिविजय अपरनामभूलचन्दजी गणेपादपद्मचंचरीक-सर्वज्ञशासनग भस्तिमालि-निरवद्य-
चारित्रशालि-तपागच्छाचार्यपुरंदर—श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरपद्मोदयाद्रिसहस्रांशु—अमेयप्रभाव-
प्रवचनप्रवीणचेतस्काऽनवद्यसंयमसेवाहेवाक-व्याख्याप्रज्ञाऽऽचार्यवर्यश्रीमद्विजयमोहनसूरीश्वर-
विनेयरत्न-गीतार्थवर-पाठकप्रवरोपाध्यायपदालङ्कृत—श्रीमत्प्रतापविजयगणेशिष्याणुप्रवर्तक-
श्रीधर्मविजयविरचितायां नवतत्त्वप्रकरणस्य सुमङ्गलादीकायां जीवतत्त्वं समाप्तम् ॥

श्रीनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
दीकायां-
॥ २३ ॥

ॐ S ॐ U ॐ A ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A
ॐ वतत्त्व-
समाप्तिः ॥
॥ २३ ॥

सङ्गतोऽस्तिकायः; धर्मशाखावस्तिकायो धर्माऽस्तिकायो, तद्विपरितोऽधर्माऽस्तिकायः, आकाशाऽस्तिकायः प्रतीतः, एते त्रयोऽपि त्रिविभेदाः, यथा धर्माऽस्तिकायस्कंधः, धर्मास्तिकायदेशः, धर्माऽस्तिकायप्रदेशः, तत्र सकलदेशप्रदेशानुगतसमान-परिणामवद् द्रव्यं धर्माऽस्तिकायस्कंधः, तस्यैव बुद्धिकल्पितो देशो ह्यादिप्रदेशात्मको भागो धर्मास्तिकायदेशः, तस्यैव प्रदेशो निर्विभागभागो धर्मास्तिकायप्रदेशः। अयं देशप्रदेशादिको विभागः कदाचिन्नार्तकालेऽभवत्, न च वर्तमानकालेऽपि वर्त-वर्तते, न चाऽऽगामिकाले वर्तस्यति, केवलं शेषबुद्धिवैशद्यार्थमेव मतेकल्पनापरिकल्पितो देशप्रदेशादिको विभागः समव-सेयः। एवमधर्माऽस्तिकायाऽऽकाशाऽस्तिकायोरपि त्रिणे भेदानि समवगन्तव्यानि। तद्यथा-अधर्माऽस्तिकायस्कन्धः, अधर्मास्तिकायदेशः, अधर्माऽस्तिकायप्रदेशः; आकाशाऽस्तिकायस्कंधः, आकाशाऽस्तिकायदेशः, आकाशाऽस्तिकाय-प्रदेश इति त्रयाणां नवभेदाः सज्जाताः। तत्रैव अद्धा कालः तस्य च अतीताऽनागतयोर्वेनष्टाऽनुत्पन्नत्वेनाऽऽसत्त्वाद् वर्त-मानसमयलक्षणमेकविधत्वमेव, न सन्ति तस्य भेदाः॥ “पुग्गला चउहे” त्यादे वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते, ततः पुद्गलानां चत्वारो भेदाः सन्ति; तद्यथाः-स्कन्धो देशः प्रदेशः परमाणुश्च, तत्र ह्यणुकादयः क्रमेण एकाणुकादिवृद्ध्या अनन्ताणुकाऽव-साना अनन्तसंख्याकाः स्कन्धाः, तेष्वेव स्कन्धेषु कल्पिता ह्यणुकव्यणुकादयः कियन्तो भागा देशा उच्यन्ते, तेष्वेव स्कन्धेषु देशेषु वा कल्पितास्तेषां निर्विभागा भागाः प्रदेशाः प्रदेशाः परमाणवस्तु पुनः स्कन्धेषु देशेषु वा असंबद्धाः स्कन्धादिका-रणरूपा अर्तवहक्ष्मा निर्विभागभागा ज्ञातव्याः। इत्येवं सर्वमेलनेऽप्यस्य चतुर्दशभेदा भवन्तीति गाथाक्षरार्थः॥
व्यासार्थस्त्वयम्;—अस्मिंश्छेके पद्द्रव्याणि वर्तन्ते, ये केचन जगति पदार्था दृष्टिपथं समायान्ति केचित्तु चक्षुर्गोच-

रार्ति तत्त्वान्न चाक्षुषविषया भवन्ति ते सर्वेऽपि पद्द्रव्यान्तर्गताः । तत्र द्रव्यपदकमध्ये स्थानात् स्थानान्तरं गमनशिला ऽव-
 पुद्गलाः, इतरे नियतस्थानशालिनः, तत्र जीवो यावत्कालं संसारे पर्यटति तावत्पर्यन्तं स्वकीयभवे अँदारिकवैक्रियादि-
 शरालम्बनेन भवाद्भवान्तरं गच्छन् कार्मणशररालम्बनेन च गमनक्रियां कुलते, यदा निर्मलध्यानाऽग्निदग्धकर्म-
 न्धनो भवते ऽवस्तदा तु स्वस्वभावादेव स्वाऽवगाढाऽऽकाशप्रदेशेभ्यः प्रदेशान्तरमस्पृशन् पूर्वप्रयोगाद्-सङ्गत्वाद्-बन्ध-
 च्छेदा-त्तथागतिपरिणामाच्च सिद्धिस्थानं गच्छति ॥ पुद्गला अपि स्वस्वभावतया ऽवस्य प्रेरणया वा गमनक्रियाभाजस्सन्ति,
 एवमनया रीत्या जीवपुद्गलानां गतिः प्रवर्तते, परं तस्यां गमनक्रियायामन्यद्रव्यस्याऽपेक्षाऽऽवश्यक, यद्द्रव्यसाहाय्येन
 गतिपरिणामवतां ऽवपुद्गलानां गमनक्रिया भवति तद् धर्म्मोऽस्तिकायनामकं द्रव्यम् । उड्डयनसामर्थ्यभाग् विहंग उड्डयन-
 शक्तिसद्भावेऽपि वायुना विना न विहायसा गन्तुं शक्नोति, तरणक्रियासामर्थ्यसंपन्नोऽपि मत्स्यो जलं विना न तरणक्रिया-
 कुशलतां भजति, आकर्णदर्घाऽऽयतलोचनेनाऽपि पुंसा प्रकाशमन्तरेण घटपटादिपदार्था न दृश्यन्ते, एवमेव गमनशक्ति-
 मन्तोऽपि ऽवपुद्गला धर्म्मोऽस्तिकायं विरह्य्य स्थानात्स्थानान्तरं गन्तुं न सामर्थ्यमाजो भवन्ति अस्य धर्म्मोऽस्तिकायस्य
 निर्दिभाज्यभागरूपाऽसंख्येयाः प्रदेशाः सर्वे च ते शृङ्खलावयवा इव परस्परं सम्बद्धा वर्तन्ते, अनेन धर्म्मोऽस्तिकायसंज्ञक-
 द्रव्येण चतुर्दशरज्जुपरिमितः समस्तलोके व्याप्तः, अतस्तस्य संस्थानमपि लोकसंस्थानवत् कटिन्यस्तहस्तपादप्रसारित-
 पुरुषवद्भा दैशाखसंस्थानं विद्यते ॥ इह लेखे ऐतद्द्रव्यमेकमेवाऽस्मृत्तञ्च, भाषेच्छ्लासनःप्रभृतिप्रायेऽप्यपुद्गलद्रव्यादानं
 धर्म्मोऽस्तिकायं विना गमनक्रियाऽऽसम्भवे न संजायते, तस्माद्ऽवस्य गमनाऽऽगमनादिचेष्टासु भाषाप्रभृतिरयोग्यपुद्गल-

द्रव्यग्रहणात्मकचलनक्रियासु च धर्मास्तिकाय उपकारकत्वेन व्यवस्थितः, उक्तञ्च लोकप्रकाशे;—“जीवानामेव चेष्टासु गमना-
गमनादिषु । भाषामनोवचःक्राययोगाद्भवेति हेतुताम् ” ॥ १ ॥

उच्युद्गलानां स्थितीकरणे यदुपकारिद्रव्यं तद्धर्मास्तिकायसंज्ञं, गतिसाहाय्यकधर्मास्तिकायसंज्ञं, गतिपरिणामपरिणता उच्युद्गला
स्थितिसाहाय्यकरणः स अधर्मः, तस्य अस्तिकायः प्रदेशसमूहः सोऽधर्मास्तिकायः ॥ गतिपरिणामपरिणता उच्युद्गला
यथा धर्मास्तिकायाऽऽख्योपकारिद्रव्यसाहाय्येन गमनक्रियाकुशलसंज्ञायन्ते तद्वत् स्थितिपरिणामपरिणतानां जीवपुद्ग-
लानां स्थितिरधर्मास्तिकायसंज्ञकोपकारिद्रव्यसा चव्याद्भवत्यर्थः । मार्जन्यपरिश्रमपरिश्रान्तः पथिकः परिश्रमनिवा-
रणार्थं पृथिवीरुहः छायां दृष्ट्वा यथा स्थितौ कुरुते, उड्डीयमानस्य विहङ्गमस्य भूर्वृक्षो गिरिशिखरं च स्थितौ निमित्ततया
यथा भवति, एवं स्थितिपरिणामपरिणतानां जीवानां स्थितावधर्मास्तिकायः कारणत्वेन समाख्यातः, यद्यस्मिँल्लोके अध-
र्मास्तिकायस्याऽभावस्यात् तदा उच्युद्गलानां गमनमेव प्रवर्त्तत । उक्तञ्च लोकप्रकाशे;—“अयं निपदनस्थान-शय-
नाऽऽलम्बनादिषु । प्रयाति हेतुतां चित्तस्थैर्यादिस्थितासु च” ॥ १ ॥ अत्र प्रेरकश्रीदयति;—ननु धर्मास्तिकायाऽधर्मास्तिका-
याऽऽकाशास्तिकायकालसंज्ञकानि चत्वारि द्रव्याण्यपे स्थिराण्येव, तत्राऽपि स्थित्युपकारिणाऽधर्मास्तिकायाऽऽकाशेन भवि-
तव्यम्, ततो उच्युद्गलानामेवाऽधर्मास्तिकायः स्थितिहेतुरिति किमर्थमुच्यते ? अत्रोच्यते—धर्मास्तिकायादि द्रव्यचतुष्कं
त्वनादिकालतः स्वस्वभावादेव स्थितिपरिणामेन स्थितं, तस्य धर्मास्तिकायादिद्रव्यचतुष्कस्य न कदाचनाऽपि गतिपरिणामः
संभवति । गतिपरिणामाभावे गमननिवृत्तिलक्षणस्थितिपरिणामस्य कुतः कल्पना ? यतोऽधर्मास्तिकायः स्थितासुपट्टं-

हकस्यात् । यानि द्रव्याणि स्वस्वभावतयैवाऽनादिकालतः स्थितेपरिणामपरिणतानि तत्र स्थितावन्यद्रव्यस्यापेक्षा न वर्तते । यानि गमनस्थितरूपोभयपरिणामवन्ति तानि द्रव्याणि गमनस्थितिकर्मणि सापेक्षाति । एतौ द्वावपि धर्माऽस्तिकायाऽधर्मास्तिकायै चतुर्दशरज्जुप्रमाणपरिमितै समसंस्थानै समसंख्याकप्रदेशै गमनसाहाय्यकस्थितिसाहाय्यकलक्षणमध्येदुर्गं शर्करावदन्योऽन्यप्रविष्टै च वर्तते ॥ २ ॥

धर्माऽस्तिकायादिद्रव्याणामवगाहप्रदायकमाधारभूतं यद्व्यं तदाकाशाऽस्तिकायसंज्ञकं प्रोच्यते, अस्मिन्नाकाशाऽस्तिकायाऽऽह्वे द्रव्ये निखिलानि द्रव्यान्तराण्यवगाहमादायाऽऽधाराऽऽद्यतथा स्थितानि, आकाशाऽस्तिकायाख्यं द्रव्यमाधारत्वेन स्थितं, आकाशद्रव्यव्यतिरिक्तानि पञ्चद्रव्याण्यार्थेयतया व्यवस्थितान् त्यर्थः । यथाऽऽकाशाऽस्तिकायस्याऽभावो भवेत्तदा स्थानाऽभावे धर्माऽस्तिकायादिद्रव्याणां कुत्र स्थितिः स्यात् ? तस्मात् सर्वत्र सकलद्रव्याणामवगाहदानलक्षण आकाशाऽस्तिकायोऽव्यस्त्येवेति निश्चयम्, अनुभवसिद्धश्चेत्, अदृश्यमानाऽऽकाशो काष्ठस्तं कं लोकानां शतं सहस्रं वा मातृ त्यत्र सर्वत्र आकाशस्य सद्भाव एव ऽजम् । यथा धर्माऽधर्मौ असंख्यप्रदेशात्मकं लोकाकाशं व्याप्य व्यवस्थितैः देशखसंस्थानै तथाऽयमाकाशास्तिकार्येऽप्यनन्तप्रदेशात्मकोऽनन्तयोजनप्रमाणाऽपारक्षेत्रं व्याप्य व्यवस्थितो लोहगोलकसंस्थानः अयमाकाशो लोकाऽऽकाशाऽलोकाऽऽकाशाभ्यां द्विधा विभक्तः, तत्र यावत्परिमिते आकाशे धर्माऽधर्मौ जीवपुद्गलाश्च वर्चन्ते तावत्प्रमाणश्चतुर्दशरज्जुमानो लोकाकाशोऽलोकाऽऽकाशाऽपेक्षयाऽनन्तगुणहन्, अन्यः सर्वोऽप्यलोकाऽऽकाशो धर्मादिद्रव्यैर्विप्रकृतो लोकाकाशाऽपेक्षयाऽनन्तगुणाधिकः । लोकाकाशस्य संस्थानञ्च धर्माऽधर्मद्रव्यसंस्थानवद् वैशाख-

संस्थानं विज्ञेयम् ॥ ग्रार्च्छ-प्रतीच्छ-कैवेरत्यादयो देशोऽपि आकाशाऽस्तिकायस्य विभागाऽऽत्मिकाः, परं नतु नैयायिका यथा देहनामकं कल्पनाकल्पितं नूतनद्रव्यं मन्यन्ते तद्वद्द्रव्यान्तरम् । आकाशविभागेनैव देशिकपरत्वाऽपरत्वादिव्यवहारः सञ्जायते, यतो लक्ष्ययोजनप्रमाणोच्चे मेरुगिरौ अधस्तादाराभ्य सहस्रयोजनोपरि सुमध्यभागे गोस्तनाऽऽकारा उपर्यधोव्यवस्थिताश्चत्वारश्चत्वारः संस्मृता अपट्टं रुचकप्रदेशाः, तत्रतः प्रत्येकं दिक्षु क्रमशो द्वाभ्यां प्रदेशाभ्यां वृद्धिमत्प्रत्येकं दिङ्निर्गच्छते, चतस्रो विदेशोऽपि त्रुटितमुक्ताहारवदैककाऽऽकाशप्रदेशाऽऽत्मिकास्तत एव निर्गच्छन्ति । स्थापनाः; विदिशा—वि ॥ धर्माऽस्तिकायाऽध्यस्मास्तिकाययोर्यथा प्रज्ञापरेकल्पताः स्कंधदेशप्रदेशात्मका विभागाः प्रोक्तास्तथाऽऽकाशाऽस्तिकायस्याऽपि त एव विभागाः स्कंधदेशप्रदेशस्वरूपा बोद्धव्याः ॥ ३ ॥

दिशा—वि

दिशा—वि

दिशा—वि

दिशा—वि

दिशा—वि

दिशा—वि

दिशा—वि

दिशा—वि

दिशा—वि

दिशा—वि

अथ कालार्थवाचको गाथास्थोऽद्वाशब्दो व्याख्यायते । अद्वा-कालः-अनेहाः-समय इति पर्यायाः । अमणजन्यो यः समयाऽऽवलोकामुहूर्त्तदिलक्षणः कालः स च व्यावहारिकः । वस्तुतस्त्वयं कालो न परमाणुसमुदायाऽऽत्मकः, किन्तु सर्वद्रव्येषु वर्तनादिपर्यायाणां सर्वदा सद्भावादुपचारेण काले द्रव्यत्वेनेच्यते, कालस्य द्रव्यत्वसम्बन्धिव्याख्यानां ग्रन्थान्तरेषु विस्तरेण प्रपञ्चितं, ग्रन्थगौरवभिया देहमात्रमत्र प्रदर्श्यते । तद्यथा; वर्तना-क्रिया-परिणाम-परत्वाऽपरत्वलक्षणो नैश्चयिककालः, तत्र सा देसान्तसाधनन्ताऽना देसान्ताऽनाधनन्तभेदभिन्नेषु चतुःप्रकारेष्वेकेनाऽपि केनचित्

प्रकारेण द्रव्याणां वर्तनं वर्तना, इयं वर्तना प्रति समयं परिवर्तनात्मिका, अतो वैश्वितैकवर्तना द्विसमयं यावदपि स्थितं न कुरुते, अतो या वर्तनायाः परावृत्तिः सा पर्यायत्वेनाऽभिधीयत इति वर्तनापर्यायः, उक्तञ्च;—“द्रव्याणां सादिसान्तादिभेदैः स्थित्यां चतुर्भिर्दे । यत्केनचित्प्रकारेण वर्तनं वर्तना हे सा ॥ १ ॥ प्रयोगपरिणामविश्रायपरिणामाभ्यां जायमानान्वनत्वं-प्राचिनत्वलक्षणा या परिणतिः स परिणामः कथ्यते । केञ्चिदपि द्रव्यं न सर्वदैव नूतनं ऊर्णं वा भवितुमर्हति । वस्तुषु या नूतनत्वर्णस्वधर्मयोः परावृत्तिः स पर्यायः, अत्र नूतनशब्दान्मलादिरहिते ङर्णशब्दान्मलेऽप्येतः पदार्थो न ग्राह्यः, किन्तु अभिनवपर्यायोपेतं तन्नवं, पुराणपर्यायसहितं तर्णद्रव्यमुच्यते । काललेकेऽप्युक्तम्;—“द्रव्याणां या परिणतिः प्रयोगविस्रसादिजा । नवत्वर्णताद्या । नवत्वर्णताद्या च परिणामः स-कचित्तः” ॥ १ ॥ अथवा द्रव्यस्य द्रव्यगुणस्य च यः स्वभावः स परिणामः, तच्चेत्कं तत्त्वार्थभाष्ये;—“धर्मादीनां द्रव्याणां यथेक्तानां च गुणानां स्वभावः स्वतत्त्वं परिणामः, अयं परिणामः सादिपरिणामाऽनादिपरिणामभेदाभ्यां द्विधा विभक्तः, तत्र धर्माऽस्तिकायाऽधर्माऽस्तिकायाऽऽकाशास्तिकायज्ञेवाश्चेति चत्वारि द्रव्याण्यभूतान्यनादिपरिणामभाञ्जि, यतस्तेषां पूर्वोक्तानां चतुर्णां द्रव्याणां गतिसाहाय्यकत्वस्थितिसाहाय्यकत्वाऽवगाहदायकत्वचेतनावच्चादिगुणास्तेषु तेषु द्रव्येषु न कदाचिदमुकस्मिन् काले समुत्पन्नाः, किन्त्वनादिकालात् सञ्जाता अनन्तकालं यावच्च स्थास्यन्ति, इत्यतस्तानि द्रव्याणि अनाधनन्तपरिणामभाञ्जि कथितानि । पुद्गलद्रव्यं तु सादिपरिणामभाक्, यतः पुद्गलस्य स्पर्शपरिणामा रसपरिणामा वर्णपरिणामादयस्सर्वेऽपि न नैरन्तर्येण तिष्ठन्ति परंतु परावृत्तिं भजन्ते, अतो यदा शुक्लवर्णस्य नलवर्णतया परावर्तनं जातं तदा तस्य नलवर्णस्यादिः, शुक्लवर्णस्य चान्तः,

श्रंनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
र्त्तकायां-

॥ २७ ॥

इत्येवं सादिसान्तपरिणामवन्ति पुद्गलद्रव्याणि । ननु यथा पुद्गलस्थितानां वर्णादीनां परावृत्तिधर्मयुक्तत्वात् पुद्गलद्रव्यं सादि परिणामोपेतं व्याख्यातं, एवं जीवस्य लक्षणत्वेन व्याख्यातानाहुयोगानामपि परावृत्तिस्सिद्धान्ते समाख्याता, तर्हि कथं जीवद्रव्यमनादिपरिणामवत् ?, सत्यं, उपयोगानां परावर्तनमस्माभिरप्यवश्यमाद्रियते, उपयोगस्वभावाऽपेक्षया ऽव-द्रव्यं सादिपरिणामभाग्, न तत्र काऽप्यारेका, पूर्वं यज्जीवद्रव्यमनादिपरिणामोपेतत्वेन व्याख्यातं तनु चेतनापेक्षयैव सस-भेहितं, न चेतनायाः परावृत्तिः केषाञ्चिदग्रेति, यच्च चैतन्ये व्यक्ताऽव्यक्तत्वं न्यूनाऽधिकत्वञ्च दृश्यते तदपि कर्माविरण-परतन्त्रम्, सत्ताऽपेक्षया तु लक्ष्मनिगोदादारस्य पञ्चेन्द्रियं यावत् सर्वे जीवा समानाऽनन्तचैतन्यभाज इत्यलमितिचर्चया चर्चाभिलापुञ्जस्तु प्रज्ञावद्भिः श्रीमदर्हवप्रवचनसंग्रहात् तत्त्वार्थाधिगमल्लज्जात् तत्तदन्वेपणीयं, अस्माकं प्रयासस्त्वस्माद्दृशां मन्दमे-धाविनामवबोधायेति ॥ अतःतकाले सज्जाता अनागतकाले भविष्यन्त्यो वर्तमानकाले भवन्त्यश्च या या द्रव्याणां चेष्टाः स स क्रियापर्याय इति लोकप्रकाशाऽनुसारेण, तत्त्वार्थाऽऽसारेण तु क्रियाशब्देन गतिव्याख्याता सा च गतेस्त्रिविधा, प्रयोगगतिः विश्रसागतिः मिश्रा च, तत्र परप्रयोगजन्या प्रयोगगतिः, स्वस्वभावत्वेन सज्जाता विश्रसागतिः, उभयाभ्यां समु-त्पन्ना च मिश्रागतिः, अत्र गतिशब्देन स्वस्वप्रवृत्तौ गमनमित्यर्थतया पूर्वोक्तार्थेन सहाऽविरोधः ॥

यस्याऽऽश्रयेण द्रव्येषु पूर्वभाविचपश्चाद्भूवित्त्वयोर्व्यपदेशः स परत्वाऽपरत्वपर्यायः, स च त्रिधा-प्रशंसाकृत-क्षेत्रकृत-कालकृतभेदैश्च, तत्र ज्ञानं धर्मश्च परः, अज्ञानमधर्मश्चाऽपर इत्यात्मको व्यपदेशः स प्रशंसाकृतः । एकस्यां दिशिस्थितयोः पदार्थयोर्भेदः पदार्थोदूरवर्त्ती स परः, समीपवर्त्ती सोऽपर इति लक्षणो व्यपदेशः स क्षेत्रकृतः, चतुर्वर्षिकचालाऽपेक्षया पञ्चवर्षिको बालः

अऽवतस्ते
कालद्रव्य-
निरूपणम्

॥ २७ ॥

परः, पञ्चार्थिकाऽपेक्षया चतुर्वर्षिकश्चाऽपर इत्यात्मको व्यपदेशः कालकृतः, इति त्रिभिः प्रकारैः परत्वाऽपरत्वपर्यायै सुविज्ञेयै ॥ इत्थं वर्तनादिपर्यायाः कालस्योपकारकत्वेन समाख्याताः, यदवादिपत प्रौढविज्ञानविभासनभास्कराः श्रेमदुमास्वातिह्वरयः “ वर्तना परिणामः क्रियापरत्वाऽपरत्वे च कालस्य ” (तत्त्वा० अ-५-६-२२) परत्वाऽपरत्वपर्यायेषु प्रशंसाकृत-क्षेत्रकृत-कालकृतलक्षणेषु प्रशंसाकृत-क्षेत्रकृतै परत्वाऽपरत्वे वर्जयित्वा कालकृतं परत्वाऽपरत्वमेवाऽत्र कालस्योपकारकं विज्ञेयम् । तथा चाहुः—“ तदेवं प्रशंसाकृतक्षेत्रकृते परत्वाऽपरत्वे वर्जयेत्त्वा वर्तनादीनि कालकृतानि कालस्योपकारः ” (तत्त्वा० भा० अ-५-६-२२) । अथवा ऋजुह्वरनयाऽपेक्षयाऽतीतस्य विनष्टत्वेनाऽनागतस्य चाऽनुत्पन्नत्वेन वर्तमानैकसमयाऽऽत्मको नैश्चयिकः कालः, यदुक्तम्;—“ वर्तमानः पुनर्वर्तमानैकसमयात्मकः । असौ नैश्चयिकः सर्वोऽप्यन्यस्तु व्यावहारिकः ” ॥१॥ इति नैश्चयिककालस्वरूपम् ॥ व्यवहारकालस्तु ‘समयावर्लमुहुत्ता’ इति वक्ष्यमाणगाथया विस्तरेणाग्रे व्याख्यास्यते ॥

अथ स्कंधदेशप्रदेशादिशब्दानां व्याख्या चितन्यते;—तत्र स्कन्दन्ते-शुष्यन्ति पुद्गलविचटनेन, दृश्यन्ते-पुष्यन्ति पुद्गलचटनेनेति स्कन्धाः, अनया व्याख्यया एव प्राक्तनमहर्षिभिः धर्म्माऽस्तिकाया दिशाश्चतद्रव्येषु स्कन्धदेशप्रदेशादिव्यवहारो नीररकृतः, तेषु पुद्गलविचटनचटनयोरभावत्वात् केचन विद्वांसस्तु ‘ कस्याचिदपि द्रव्यस्याऽनेकपरमाणुसमुदायाऽऽत्मको योऽखण्डो विभागः स स्कन्धः ’ इति मन्यन्ते, अनेन व्याख्ययानेन धर्म्माऽस्तिकायादिष्वपि स्कंध-देश-प्रभृतिव्यवहारप्रवृत्तिर्दृश्यते, यथा चतुर्दशरज्जुप्रमाणो वज्राकारो यो धर्म्माऽस्तिकायः स धर्म्माऽस्तिकायस्कन्धः, एवं चतुर्दशरज्जुपरिमितो वज्राकारको योऽधर्म्माऽस्तिकायः सोऽधर्म्माऽस्तिकायस्कन्धः, अनन्तयोजनप्रमाणोऽप्येतो धनगोलकाकारो य आका-

अनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
र्त्तिकायां-
। २८ ॥

शाऽस्तिकायः स आकाशाऽस्तिकायस्कन्धः, जवन्येनाऽङ्गुलाऽसंख्येयभागप्रमाण उत्कृष्टेन चतुर्दशरेज्जुप्रमाणोऽसंख्येयप्रदेश-
शात्मको यो जीवः स उ वस्कन्धः (अर्जवतत्त्वव्याख्याप्रसङ्गे नास्ति उ वस्कन्धव्याख्यानप्रयोजनं तथापि प्रसङ्गत उक्तम्) ।
द्विप्रदेशात्मक द्विप्रदेशात्मकसंख्यप्रदेशात्मकोऽसंख्येयप्रदेशाऽऽत्मको यावदनन्तप्रदेशाऽऽत्मको यः पुद्गलविभागः स पुद्ग-
लाऽस्तिकायस्कन्धः । पुनरेषु पुद्गलस्कन्धेषु विवक्षितैकस्कन्धस्य द्वै विभागौ यदा विहितौ तदा द्वावपि स्कन्धौ व्यपदि-
श्येते, यथा कश्चित् काष्ठस्तम्भः द्विधाविभक्तस्तदा द्वयोरपि विभागयोः स्कन्धसंज्ञा, पुनस्तयोरेव द्वयोर्विभागयोर्यदि चत्वारो
भागा विहिताश्चेत्तदा चतुर्णामपि स्कन्धसंज्ञा सञ्जायते, यतः पुद्गलद्रव्येषु स्कन्धदेशयोर्व्यपदेशौ आपेक्षिकौ स्तः, न तथा
धर्माऽधर्माऽऽकाशद्रव्येषु, यते तेषु देशकल्पना केवलं बुद्धिर्जाया, न कदाचिदपि प्रज्ञापरेकल्पितो देशः स्कन्धात् पृथग्-
भूत्वा स्वयं स्कन्धसंज्ञां भुनक्तीति ॥

स्कन्धाऽपेक्षया तस्यैव स्कन्धस्य यो न्यूनो न्यूनतमो वा विभागस्स देशः, देशः खण्डो विभाग इत्येकार्थाः, यथाऽक्षतान्मै-
क्तका द्विभिन्नो यो विभागः सोऽखण्डमुक्ताफलाऽपेक्षया देश उच्यते, पुनर्यदा महत्या शिलायाः खण्डः शिलापेक्षया देश
उच्यते, एवमेकसात् प्रतिविश्यात् स्कन्धाद् भेदेन सञ्जातः सोऽप्रतिबद्धदेशः, पुनः स्कन्धादभिन्नः तस्मिन्नेव स्कन्धे केवलं
प्रज्ञापरेकल्पितो यो विभागविशेषः स प्रतिबद्धदेशोऽभिधेयते । अयं विभागात्मको देश एकप्रदेशन्यूनान्दन्तप्रदेशात्मकाद्

१. सूक्ष्मवादभेदभिन्नपृथिवीकायिकादेरपेक्षयेद् ज्ञेयम् । २. केवलिसमुद्घाताऽपेक्षयेद्म् ॥

विभागादारभ्य द्विप्रदेशात्मकं विभागं यावद्भवति, यथाऽनन्तप्रदेशात्मके स्कन्धे एकप्रदेशोनलक्षणे ये विभागः स देशः, द्विप्रदेशोनोऽपि देशः, त्रिभिः प्रदेशैर्न्यूनः सोऽपि देशः, एवं तावद्भव्यं यावज्जघन्यविभागात्मको द्विप्रदेशलक्षणो देशो भवति । धर्म्माऽस्तिकायो यद्यव्यखण्डस्कन्धः, तथाऽप्यखण्डाऽऽकाशस्य यथा घटाकाशः पटाकाशो मठाकाश इत्यादि भेदाः घटाद्युपाधिवशतः सञ्जायन्ते, तद्वद्धर्म्माऽस्तिकायस्याऽपि कल्पनापरिकल्पिता देशप्रदेशप्रभृतयो विभागा उपजायन्ते, एवमधर्म्माऽस्तिकायेऽप्युह्यम् ॥ स्कन्धलग्नो परमाणुः स प्रदेशः, प्रकर्षतया देशः प्रदेश इत्यर्थः, नान्यो प्रदेशान्धूनो विभागः क्वचलिभेरपि दृष्टः, तत्राऽनादिकालतो धर्म्माऽस्तिकायस्याऽसंख्येयाऽणव एकत्र पिण्डिताः सम्भूय तिष्ठन्ति, अतस्तस्याऽणवः प्रदेशा उच्यन्ते, एवमेवाधर्म्माऽऽकाशजवद्रव्याणामपि प्रदेशा ज्ञातव्याः, तथा द्विप्रदेशस्कंधादारभ्याऽनन्तप्रदेशेस्कंधं यावत् सर्वेष्वपि स्कन्धेषु रेऽणवः सन्ति ते सर्वे प्रदेशनाम्ना उच्यन्ते स्कंधादप्रतिबद्धः पृथग्-भिन्नो योऽणुः स परमाणुः, परम उत्कृष्टोऽणुः स परमाणुः, विवक्षितस्य यस्य परमाणेरथ पुनर्भागो न भवितुमर्हति । प्रदेशपरमाणवोर्मध्येऽयमेव विशेषः, प्रदेशः स्कंधादभिन्नस्तैव स्कन्धे प्रतिबद्धः, परमाणुस्तु स्कंधाद् भिन्नः स्कन्धेऽप्रतिबद्धः, क्षेत्रं तु द्वयोरपि तुल्यं, यावत्परिमिते क्षेत्रे स्कंधादभिन्नस्तैव स्कन्धे प्रतिबद्धः, परमाणुरपि तेषु ॥ धर्म्माऽधर्म्माऽऽकाशाऽस्तिकायानां ऽवस्य च यथा स्कन्ध-देश-प्रदेशेन स्थेयते तावत्परिमिते क्षेत्रे परमाणुरपि तेषु ॥ धर्म्माऽधर्म्माऽऽकाशाऽस्तिकायानां ऽवस्य च यथा स्कन्ध-देश-प्रदेशात्मका भेदाः प्रज्ञया परिकल्पितास्तथा परमाणुनामके भेदो न परिकल्प्यते, यतः परमाणुस्तु स उच्यते यः स्कंधाद्विभिन्नः, नहि उक्तस्वरूपेभ्यो धर्म्माऽधर्म्मादिभ्येऽणुः पृथग् भवति, अतः परमाण्वाऽऽख्यः प्रभेदो न जायते तेषाम् दुर्लभ-द्रव्यं तु वस्तुतः परमाण्वात्मकमेव, स्कन्ध-देश-प्रदेशास्तु तस्य परमाणोरेव विकाराः । द्रव्यषट्कमष्टे ऽवदुर्लभद्रव्ये विभा-

वक्षभावावर्त्तं, तत्र देवत्व-भट्टजत्व-नरकत्वाद्ये जीवस्य विभावाः, स्कन्धदेशादयः पुद्गलस्य च, तस्मात्तत्त्वतः परमाणुस्वरूप-
मेव पुद्गलद्रव्यम्, स्कंधादयस्त्वूपचारतः पुद्गलाऽभिधानाः। ननु परमाणुप्रदेशयोर्यदा क्षेत्रं समं तदा द्वये रेकमेव नाम रक्षितव्यम्?।
किमर्थं नामाऽन्तरम्? उच्यते-प्रदेशपरमाणू तुल्यक्षेत्रेणै, परं स्कंधदेशाभ्यां भिन्नः स परमाणुः, ताभ्यामभिन्नः स प्रदेश इति
भिन्नाऽभेदोपेक्षया नामाऽन्तरम् । यथा काचित् पितृगृहे तिष्ठत् सत् कन्यासंज्ञया व्यपदिश्यते, सैव श्वसुरगृहे सत्-
वधूनाम्ना प्रचख्यते, ई च्चसादृशेऽपि स्थानभेदात् संज्ञाभेदो दृश्यते एवमत्राऽप्यवरेयम् । अयं परमाणुः तद्दृग्शक्येण न
छिद्यते, जातेऽदसा न दह्यते, अम्भसान् न क्लिद्यते, केन चित् पुद्गलान्तरेण न प्रतेहन्यते च। यद्यपि पर्वतजलाऽपि परमाणोर्गतेऽद्या-
ताऽभावात् परमाणुरप्रतेहतगतिरुच्यते, तथाऽपि त्रिधा प्रतीघाते भवति, तत्र विमात्र स्तग्धरूक्षत्वेन परमाणोरन्यपरमाणुना सह
सम्बन्धाद् बन्धनपरिणामप्रतीघाटी भवति, अलोकधर्माऽस्तिकायस्याऽभावत्वेन गमन क्रियायाऽपकारकाऽसम्भवाद् परमाणु-
लोकान्ते प्रतेहन्यते, स उपकाराऽभावप्रतीघाते उच्यते, तथा विस्त्रसापरिणामपरिणतः कश्चित् परमाणुरत्यन्तश्चरित्या-
गच्छन् तादृग्वेगवता आगच्छता केनचिदन्यतरपरमाणुना प्रतीघातित्वात्प्रतीघातित्वे वृत्तौ, स देगप्रतीघातित्त्वेन प्रोच्यते, एवं
चेवधित्कस्मिन् परमाणौ प्रतीघातित्वात्प्रतीघातित्वे वृत्तौ, परं स्थूलदृष्ट्या परमाणुरप्रतीघातित्वेनैवोच्यते ॥ अयं
परमाणुरेकाकाशप्रदेशाऽवगार्ह अस्ति, पूर्वोक्तस्वरूपाः परमाणवः संख्याता असंख्याता अनन्ता वा सूक्ष्मपरिणामप-
रिणता एकत्र सम्मिलेतास्सन्ति तदा चर्मचक्षुषामगोचरा भवन्ति, अचित्तमहास्कन्धादेवत्, यदा ते एव अनन्ताः सन्त
एकत्र सम्भूय वादरपरिणामस्कन्धत्वेन संभवन्ति तदा केचन स्कंधा दृष्टिपथं समायान्ति, एष सूक्ष्मपरिणामो वादरपरिणामो

वा न परमाणुषु गुणतया स्वतष्ठेति, परं यदा परमाणूनां स्कंधो भवति तदा एकतरः परिणामः स्वयमुपजायत इति परमाणु-
स्वरूपं लेशतो प्रदर्शयितुम्, दिङ्मात्रमेतत्, विशेषमधिजिगांसवः प्रौढतमान् ग्रन्थान्तराच्च विलोकयन्तु ॥ ८ ॥

अर्जवस्य चतुर्दशभेदानुत्तवा द्रव्यपट्टमध्ये कतिद्रव्याण्यर्जवस्वरूपाणि ? प्रत्येकद्रव्यस्य च कः स्वभाव इत्याविर्भ-
वयेत्तुमाह;—

धम्माऽधम्मा पुगल, नह जाले पंच हुंति अज्जीवा । चलणसहावे धम्मो, थिरसंठणे अहम्मो र १

टीका;—‘ धम्म ’ इति, धर्माऽस्तिकायः, पुद्गलाऽस्तिकायः, नम आकाशः तस्याऽस्तिकायः कालश्चेति पञ्चद्रव्याण्यर्जवस्वरूपाणि ऽर्जवद्रव्येण सह पद् भवन्ति । पूर्वोक्ताऽर्जवपञ्चमध्ये विना पुद्गलद्रव्यं चत्वारि द्रव्याण्यमूर्त्तानि नेऽक्रियाणि च, पुद्गलद्रव्यं तु रूपं, रूपं ‘ रूपस्यशो दिसन्निवेशो मूर्त्तिः ’ इति वचनात्, तदेवामूर्त्ति-
रूपेण; तेषामेव रूपादिमत्त्वात्, रूपग्रहणं गन्धादिनामुपलक्षणम्, तद्व्यतिरेकेण तस्याऽसम्भवात् अनन्ताऽनन्तपरमाणु-
प्रचयरूपाः स्तम्भकुम्भादयस्स्कन्धाश्चर्मचक्षुर्ग्राह्याः, अचित्तमहास्कन्धादयस्तु चर्मचक्षुषान न दृश्यन्ते एकजवस्य यावन्तः
प्रदेशास्तावन्तः प्रदेशा धर्माऽधर्माऽस्तिकाययोः प्रत्येकं वर्तन्ते । आकाशोऽनन्ताऽनन्तप्रदेशात्मको लोकाऽलेकव्याप्तं च,
पुद्गला पुनरनन्ता लेकव्यापिन एव, कालस्तु तत्त्वते वर्तमानसमयरूप एव, अतो न देशप्रदेशकल्पना तस्य ॥
गाथापश्चार्धेनाऽथ धर्माऽधर्मयोर्लक्षणमाह—‘ चलण सहावे धम्मो ’ इत्यादि, गतिपरिणामपरिणतानां ऽर्जवपुद्गलानां

गमनक्रियायां साहाय्यको धर्माऽस्तिकायः, एवमेव स्थितिपरिणामभाजां जंचुद्गलानां स्थितिकर्मणि साहाय्यकेऽधर्माऽ-
स्तिकायः । एतं हि धर्माऽधर्मौ मनुजादीनां प्रयत्नादप्रयत्नाद्वा गते स्थितिपरिणामपरिणतानां पदार्थानां लोके गति-
स्थितिहेतु, अलोके पुनरनयोःभावात् सिद्धानामिन्द्रादेवानामपि गतिस्थितं न स्यातामित्यनयोःसामान्येनाऽस्तित्व-
ख्यापनम् । अत्र कश्चिद्वारेकां कुरुते—ननु जीवपुद्गलेषु गतिस्थितिशक्तेरभावः ? यत एवमुच्यते यदेतं धर्माऽधर्मोऽपि च
जंचुद्गलानां गतिस्थितं कारयतः ? उच्यते, भवं मन्येथाः, यतो न धर्माऽधर्मौ जंचुद्गलानां हस्ताद्यवयवं धृत्वा प्रसह्य
गति स्थितं निर्वर्त्तयतः, जंचुद्गलास्त्वयमेव गतिस्थितिसामर्थ्यभाजः, चिन्तु पूर्वोक्तरीत्या उडुयनशक्तिभाजो बहद्भूमस्य वाहुः,
तरणकुशलानां मत्स्यानाद्युदकं, आकर्णायतलोचनानामपि पुंसां दर्शनक्रियायां यथा पुष्पदन्तयेः प्रकाश उपकारकस्तथाऽत्राप्य
वगन्तव्यम् । कस्मिंश्चेदपि कर्मणे कारणचतुष्कमेक्षितम्, उपादानकारणं १ अपेक्षाकारणं २ नेमित्तकारणं ३ असाधारण-
कारणञ्च ४ । कुंभकारो घटं निर्मिते तत्र मृत्तिका उपादानकारणम्, दण्डचक्रादिनिमित्तकारणं, चक्रप्रमणमसाधारणकारणम्,
आकाशाद्यपेक्षाकारणम्, एवमेतावपि धर्माऽधर्मौ जंचुद्गलानां गतिस्थितिकर्मण्यपेक्षाकारणत्वेन समाख्यातं । ९ ॥

एवं धर्माऽधर्मयोः स्वभावं कथयित्वाऽऽकाशाऽस्तिकायस्य स्वभावं पुद्गलस्य भेदचतुष्टयञ्च व्यचिख्यासुराचार्ये
गाथान्तरमाहः—

अवगाहे आगासं, पुगलजीवाण पुगला चउहा खंधादेसपएसा, परमाणु चेव नाथए १०

टीका—अवगाहन्ते गमनाऽऽगमनं कुर्वन्ति जंचुद्गलादीनि यत्र सेऽवगाह अवकाश आकाश इत्यनर्थन्तरम् । पुद्गलजी-

वानामवगाहदानस्वभाव आकाशः, स च लोकाऽलेकप्रमाणपरिमितः स्कंध-देश-प्रदेशभेदभिन्नः प्राग्व्यावर्णितस्वरूपे धर्माऽधर्मजीवपुद्गलानामवगाहप्रदायको ज्ञातव्यः ॥ 'पुगला चउहा' इत्यादि, पूरणगलनधर्मिणः पुद्गलाः, इदं पुद्गलद्रव्यं चतुर्भेदभिन्नं, तद्यथा-स्कन्धः, देशः, प्रदेशः, परमाणुश्च, एतेषां भेदानां व्याख्या 'धर्माऽधम्म' इति गाथायामनुपदेमवोक्ता तथाऽपि प्रसङ्गतोऽत्रापि लेशतः प्रदुर्न्यन्ते, चतुर्दशरज्जुपरिभेते कटिविन्यस्तकरशाखफुकाकारे त्रेशाखसंस्थानयेऽस्मैल्लोकैऽजनपेयायामजनमेव सर्वत्र पुद्गला निचिताः, तत्र केचित् पुद्गलाः परमाणुस्वरूपा निर्बिभाव्यभागलक्षणाः, केचिद् ह्यादिपरमाणुमिलनाद् द्विप्रदेशिस्कन्धस्वरूपाः, त्रिभिः परमाणुभिर्नैष्यन्नासिप्रदेशिस्कन्धाः, एवं चतुःप्रदेशिनः पञ्चप्रदेशिनः शतप्रदेशिनः सहस्रप्रदेशिनः संख्यप्रदेशिनोऽसंख्यप्रदेशिनोऽनन्तप्रदेशिनः स्कन्धाः सुधिया चेतोयाः । परमाणूनां परस्परसंयोगाद्यः स्कंधः सञ्जायते तत्र संयोगे दुरुच्यवृत्त्या परमाणुवर्तिनी स्निग्धता रुक्षता च हेतुः, यत उक्तं पूज्यपादारविन्दैः श्रीमद्भिरुमास्वातेद्धरिप्रकाण्डैस्तत्त्वार्थवृत्ते पञ्चमाध्याये- "स्निग्धरुक्षत्वाद्भ्रन्धः," इयं स्निग्धता रुक्षता वा कियत्प्रमाणा स्यात्, समाना अल्या उताऽधिका, आधिक्यञ्चाऽल्पता कस्या इते विशेषाधिगमस्तत्त्वार्थटीकानोऽवसेयः, मन्दमतीनां बोधायाऽयं प्रयासः, यदि विस्तरस्यात्तदा प्रयासवैफल्यं भवेत् ॥ उक्तलक्षणेषु स्कन्धेषु कस्यचिद्देशस्य कल्पनाऽथवा विवक्षितस्कन्धादमुकविभागस्य ततो भेदः स देशः स देशः, तेष्वेव स्कन्धेषु देशेषु वा सम्बद्धो निर्बिभाव्यभागलक्षणी यो विभागः स प्रदेश इति पुद्गलस्य चत्वारो भेदाः । नन्वजीवद्रव्याणां लक्षणव्यावर्णनप्रसङ्गे पुद्गलभेदकथनमयुक्तम् ? सत्यं, धर्माऽधर्माऽऽकाशद्रव्याणां तु भेदाः पूर्वं व्याख्याताः परं पुद्गलस्य भेदाः प्राङ्ग्लोक्ता अत इदानीं कथनं नाऽयुक्तं, पुद्गलस्य

अनवतत्त्व
सुमङ्गला-
र्त्तकायां-

॥ ३१ ॥

लक्षणं तु 'सदंध्यारे' ति गाथायां, कालस्य च 'समयावर्लमुहुते' ति गाथायामग्रे स्फुटतया वक्ष्यमाणं तथाप्यत्रासति-
संक्षेपेण लिख्यते; वर्णगन्धरसस्पर्शशब्दान्धकाराऽऽदलक्षणाः पुद्गलाः, इति ताऽऽतपवर्पादेहेतुश्च काल इति ॥ १० ॥
पुद्गलस्य भेदचतुष्कमभिधाय पुद्गललक्षणमाह;—

सदंध्यार उज्जैअ, पमाछया तवेहिया । वण्णगंधरस फारा, दुगलणं तु लक्खणं ११

टीका;—'सदंध्यारे' ति-शब्दान्धकारोद्योतप्रमाछायाऽऽतपवर्णगन्धरसस्पर्शाः पुद्गलानां परिणामाः पुद्गलद्रव्यस्य
लक्षणत्वेन व्याख्यायन्ते, एभिश्शब्दादिभिः पुद्गलद्रव्यं लक्ष्यते, तस्मादेते पुद्गलस्य लक्षणभूता इति गाथाक्षरार्थः ॥
अथ शब्दादयः प्रत्येकं संक्षेपतो व्याख्यायन्ते । तत्र शब्दो-नादो-ध्वनिः-स्वर इत्यादयस्समानार्थाः, अयं शब्दः
सचित्ताऽचित्तमिश्रभेदात्त्रिधा, तत्र ज्वेन सुखद्वारोच्चार्यमाणः शब्दः सचित्तः, द्वयोररमनोः परस्परं प्रतिस्वलनाद्
यो जायते सोऽचित्तः, ज्वेन प्रयत्नेन वाद्यमानस्य मृदङ्गादेर्यः शब्दः स मिश्रः, अथवा शुभाऽशुभभेदाभ्यां व्यक्ताऽव्यक्तभे-
दाभ्यां वा द्विप्रकारकशब्दः, यं शब्दं श्रुत्वा कर्णयोराह्लादस्सञ्जायते स शुभः राजहंसशुकपिकमर्दनामिव, यश्च कर्णकटुः
खरोष्त्रादीनामिव सोऽशुभः । इन्द्रियप्रभृतीनां तैर्यकपञ्चेन्द्रियपर्यन्तानां यश्चरुदस्तत्र व्यक्ताऽक्षराणामभावादव्यक्तः,
मनुष्यादीनां शब्दस्य तु व्यक्ताऽक्षरात्मकत्वाद् व्यक्त इति भेदप्रभेदाः स्वप्रज्ञयाऽवगन्तव्याः । उक्तप्रकारेभ्यु शब्देषु कश्चि-
१ कीरभारण्डादीन् वर्जयित्त्वेदं ज्ञेयं, यतस्ते स्पष्टाऽक्षरा वाचं ब्रुवते ॥

अनवतत्त्वे
शब्दादि-
पुद्गल-
स्वरूपम्

दपि शब्दोऽष्टस्य शैवादरपरेणाभिपुद्गलस्कंधादुत्पद्यते । शब्दः स्वयं तु चतुःस्पर्शं पुद्गलस्कंधोऽस्ति, अष्टस्य शैवादरपरिणामि-
 पुद्गलस्कंधेभ्यः तथाप्रकारकञ्च वप्रयत्नेन अथवा तेष्वष्टस्य शैस्कंधेषु तथास्वाभाव्या द्विकारात् तेष्वेव स्कंधेष्ववगाढा भाषा-
 वर्णणापुद्गलाः शब्दत्वपरिणामं संप्राप्योच्छलन्ति । सा भाषावर्णणा चतुःस्पर्शिपुद्गलस्कन्धलक्षणा, जीव औदारिकवैक्रिया-
 ऽऽरहाकशरैरैशब्दमुत्पादयति, न पुनस्तैजसकाम्मणशरीराभ्यामुत्पादयितुं समर्थः, पुनर्नेज्वाऽऽमभ्येऽट्टे परस्परऽऽस्फा-
 लनाद्यः शब्दस्सञ्जायते सोऽपि नेजीवैदारिकदेहन्य एव चिह्नैः ॥ नैयायिकास्तु शब्दमाकाशगुणत्वेन मन्यन्ते तथा
 च ख्यापयन्ति, पुनराकाशस्याऽमूर्त्तत्त्वादाकाशगुणभूतं शब्दमप्यमूर्त्तत्वेन वर्णयन्ति, परं तत्र सन्त्तनं युक्त्यसंगतत्वात्
 प्रत्यक्षबाधकत्वाच्च, तच्चैवम्;—शब्दे नाऽऽकाशगुणो नाऽप्यमूर्त्तः, मूर्त्तता च शब्दस्योच्चैर्मेधनेऽस्वनेन सिंहक्षेत्रेऽदितादिना
 अन्देन केनचिदप्युक्तैः शब्देन जायमानात् कर्णानां बधिरत्वात् सुप्रतीता, न चाऽमूर्त्तभूतेन शब्देनाऽऽस्फाल्यमानं श्रवणं
 बधिरत्वमापन्नं पद्यते, उच्चैश्शब्देन कदाचिच्छर्णभित्तिकगृहाण्यपि चिश्णतामानुवन्त कदाचिद् गिरिशिखरणामपि निपतनं
 शाहे श्रूयते, नाऽमूर्त्तशब्दस्यैतावत् शक्तिः कल्प्यन्ते मेधाविभिः, अन्यच्च पाश्चात्यवैज्ञानिकसशोधनानुसारेण ' वायर-
 लेस-टेलिग्राफ-टेलिफोन-रेडिये-फोनोग्राफ ' संबन्धेषु यंत्रेषु शब्दस्य ग्राह्यत्वं प्रत्यक्षमनुबोध्यते, न च मूर्त्तमतां पुद्गलाना-
 मन्तरेणाऽमूर्त्तानामाकाशधम्मर्मादीनां ग्रहणं संभाव्यते, तस्मात् शब्दः पुद्गलगुणे मूर्त्तश्च । तत्त्वार्थवृत्तावपि चेक्तः—शब्दः
 पुद्गलद्रव्यपरिणामः, तत्परिणामता चाऽस्य मूर्त्तत्वात्, मूर्त्तता च द्रव्यान्तरविक्रियाऽऽपादनसामर्थ्यात् पिप्पलाऽऽदिवत्,
 ताड्यमानपटहस्थकल्लवादेप्रकम्पनात्, तथा शङ्खादिशब्दानामतिप्रवृद्धानां श्रवणबधिरकरणसामर्थ्यम्, नाऽऽकाशादाव-

श्रीनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
टीकायं-
॥ ३२ ॥

दृष्टंऽस्ति, तथा अर्त्पयायित्वात् पर्वतप्रतिहताऽश्मवत्, द्वाराऽनुविधायित्वादातपवत्, संहारसामर्थ्यादिगुरुधूपवत्, वायुना
अप्रेरमाणत्वात् तृणपर्णादेवत्, सर्वदिग्ग्राह्यत्वात् प्रदपवत्, अभिवर्चयत्वात् तारासमूहादेवत्, अभिभाषुकत्वात् सवितृम-
ण्डलप्रकाशवत्, महता हि शब्देनाऽल्पेऽभिभूयते शब्द इति अर्त्तम्, तस्मात् पुद्गलपरिणामः शब्द इति । शब्दस्याऽऽ-
काशरुणत्वाभावे-पुद्गलपरिणामत्वे वा विशेषं ज्ञेयासु भिस्तत्त्वार्थसूत्रस्थं वादस्थलं विलेकन्यम् ॥

अंधकारः, तमः, तमसः, तिमिरमिति पर्यायाः, अंधं करोतीत्यन्धकारः, यथाकुड्याद्यावरणेन व्यवहितं वस्तु विशिष्टज्ञमन्त-
रेण ज्ञेनेन न दृश्यते तथाऽन्धकाराऽऽदृतमपि पदार्थमाश्रवणदीर्घनेत्रेऽपि दृष्टुं न पारयति, अतोऽन्धकारः पुद्गलपरिणामः,
उक्तञ्चाऽन्यत्र;—“ तमस्तावत्पुद्गलपरिणामो दृष्टिप्रतिवन्धकारित्वात् कुड्यादेवदावारकत्वात् पटादेवत् ” ॥ ननु च द्रव्यरुण-
कर्मनिष्पत्तैवैधर्म्याद् भावाऽभावस्तमः, यदि चेदं द्रव्यं भवेत् तदाऽनित्यत्वाद् घटादिद्रव्यवन्निष्पद्यते, न च द्रव्यवन्निष्पद्यते,
अमूर्त्तत्वादस्पर्शत्वात् प्रकाशविरोधादणुभिरकृतत्वाच्च, नाऽपि गुणः, गुणेन चाऽऽधारवत्त्वेनाऽवश्यं भाव्यं, अस्याऽऽधाराऽऽप-
लब्धस्तु सुअर्त्ता प्रकाशविरोधाच्च, कर्माऽपि न भवति, तदाऽऽश्रयाऽऽपलब्धेः संयोगविभागसंस्काराऽहेतुत्वात्, अतस्तेजसे
यत्राऽभावस्तत्र तमः, तथा तेजसो द्रव्यान्तराऽऽवस्थाच्च तमो भवतीति, अत्रोच्यते;—व्यवधानक्रियासामर्थ्यत् कुड्यावत्तमः
पुद्गलम्, अमूर्त्तत्वाऽऽस्पर्शत्वपरमाण्वकृतत्वान्यसिद्धानि, मूर्त्तत्वादेयोगात्तमसः, सत्यपि च मूर्त्तत्वादित्ये न स्पर्शादयोऽ-
सादादिभेदक्ष्यन्ते, तमसस्तथाविधपरिणतिभाक्त्वात्, वातायनदृश्यरेणुस्पर्शादेवत्, यत्पूर्त्तं प्रकाशविरोधादिति न क्लि-
केश्चित्कार्यद्रव्यं तेजसे न प्रकाशेन विरुध्यते, तमस्तु प्रकाशविरोधि तस्मान्न पृथिव्यादि कायं तम इत्येतदुक्तम्, तेजःप्रका-

अर्त्वतस्ते
शब्दादि-
पुद्गल-
स्वरूपम् ।

। ३२ ॥

श्री N आ V आ T आ T V A

S U A N G A L A

शयरेकत्वाऽभ्युपगमाञ्जलद्रव्यं च विरेधकमित्यसिद्धार्थत्वे, स्यादारेका निरन्तरं धारं वर्तते बलाहके प्रदीपेऽलेन्दकादिव्यवस्थापितः प्रद्योतत एव बहिः, यदि च विरोधः । न्न बहिः प्रकाशो विभाव्येत जलपातेनाऽपि तत्त्वादिते, अत्रोच्यते; प्रादीपाः पुद्गलास्ताथात्म्यमपरित्यजन्तो निःसृताः तथा विधताऽद्विन्दुसम्पर्क द्विजहते, तत्समकालं चाऽपरे प्रदीपशिखया विकीर्णाः कृशाऽपुद्गलास्तमाकाशमश्रुवते, न च ते जलपातेन विध्यापयितुं शक्याः, परिणामवैचित्र्याद्बलवानलाऽवयवा इहंते, स्याद्वादिनां च चिञ्चिद्द्रव्यं केनचित्सह विरुध्यते दध्यादि तैलादिना न तु रुडादिना, न च चिञ्चिन्न विरुध्यते तैलं दध्यादिना, न च तस्य द्रव्यता हातुं पार्यते, अतः परिणतिक्रमविशेषात्तथाविधं परिणाममपहाय पुद्गलाः परिणामान्तरेण वर्तन्ते, पृथिव्यादिपरमाणुजातिनियमश्चाऽसिद्धः, सर्वेषां स्पर्शत्वे सति रूपादिमत्त्वात्, गुणक्रिययोश्च द्रव्यपरिणाममात्रत्वात् तदाऽऽधाराऽनुपलब्ध्याद्यप्यसिद्धमिति ॥

चन्द्र-ग्रह-नक्षत्र-तारक-रत्न-खद्योतप्रभृतीनां यः इतः प्रकाशः स उद्योतः, जातवेदसे य उष्णस्वरूपः प्रकाशः स उद्योतत्त्वेन न भण्यते । अयमुद्योतश्चन्द्रादीनां विमानशरिरप्रभृतिभ्यः प्रतिसमयं निर्गच्छन् पुद्गलप्रवाहाऽऽत्मकोऽस्ति । वर्तमानकालेऽपि यथा इलेक्ट्रिकाख्यविद्युत्प्रदीपेभ्यो निर्गच्छन् रश्मिसमूहः प्रत्यक्षं दृष्टिपथमायाति, एवमुद्योतोऽपि पुद्गलप्रवाहाऽऽत्मकः प्रतिसमयं तच्च द्विमानेभ्यो निर्गच्छति, तथा चोक्तं तत्त्वार्थबृत्तं—“ उद्योतश्च चन्द्रिकादिराह्लादकत्वाञ्जलवत् प्रकाशकत्वादिनिवत्, तथा अनुष्णाऽऽत्त्वात् पद्भरागोपलादीनाम्, अतो मूर्त्तद्रव्यविकार उद्योतः ” इति ॥ ह्यर्थाचन्द्रमसोस्तथाप्रकारकाऽन्यतेजस्विपुद्गलानाञ्च प्रकाशरश्मिभ्यो निर्गच्छन् योऽन्य उपप्रकाशः सा प्रभेत्युच्यते, यतोऽप्रकाशस्थानवर्तन्यपे-

घटपटादिद्रव्याणि सुखेन दृश्यन्ते, इयं प्रभाऽपि प्रकाशपुद्गलेभ्यो विरलतया निर्दीरन्तं पुद्गलसमूहाऽऽत्मिका, प्रकाशपुद्गलेभ्यो यदि विरलतया प्रभापुद्गला न निर्गच्छेयुस्तदा प्रकाशस्थितानि द्रव्याणि त्रिलोक्यितुं शक्यन्ते, परं प्रकाशस्थानादन्यत्रवर्तने द्रव्याणि न विलेक्यन्ते, पुनः प्रभायाः पुद्गलस्वरूपत्वं न स्यात्तदा यत्र सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहनक्षत्रादीनामंशवो न प्रवेशन्ति तत्र गृहादिस्थानेषु निरन्तरं गाढतिभिरया नश्यैव भाव्यम्, न चैवं भवति, तस्मात्तेषां प्रकाशपुद्गलानां ये रश्मिलक्षणः प्रकाशस्तस्मात् प्रकाशाद् ये नेशाऽभावस्वरूपोऽन्धकाराऽभावस्वरूपे वा य उपप्रकाशः सा प्रभेत्सुच्यते ।

पुष्पदन्तयोः प्रकाशे आतपेद्योतलक्षणे आदर्शे जलाद्यच्छद्रव्येषु च दृश्यमानं यत् पुद्गलप्रतिबिम्बं तच्छायास्वरूपम् । सचिदृमण्डलाद्यथा पुद्गलपरिणामात्मको रश्मिप्रवाहे निसृजति तथा वादरपरिणामिपुद्गलस्कंदेभ्येऽपि प्रतिसमयं ' फुवारा ' ऽऽख्यजलनिर्झर इव तदाऽऽकारकस्रक्ष्मस्कंधसमुदायो निर्गच्छति, प्रतिसमयं पुद्गलस्कंदेभ्यो निर्गच्छन् स स्रक्ष्मस्कंधसमुदायो देवाकरप्रभृतीनां प्रकाशे कृष्णवर्णतया पेण्डितो भवति, यत्समुदायो लोके ' छाया ' इति नाम्नेच्यते । स एव वादरपरिणाभिपुद्गलस्कंधेभ्य उत्पन्नः स्रक्ष्मस्कंधसमुदाय आदर्शजलादिनिर्मलवस्तुनामाश्रयं संग्राह्य यादृग्वादरपरिणामिपुद्गलस्कंधस्वरूपं साक्षात्तादृगेव तेषु तेष्वत्यच्छद्रव्येषु दरीदृश्यते यल्लोके प्रते बिम्बनाम्ना संकीर्त्यते, अतश्छायाऽपि पुद्गलपरिणामरूपा एव । वर्तमानसमयेऽपि आङ्गलदेशेऽर्थ्या फोटोग्राफसंज्ञिका प्रतिकृतिनिर्भेतेनिस्सारिता ऽपि छायायाः पुद्गलत्वं प्रत्यक्षेकरोति । छायायाश्च पुद्गलत्वे भ्रमंङ्गर्मलयगेरिखरिपुरंदरैः प्रज्ञापनोपाङ्गुटीकायामुल्लेखो व्यधाचि स ईवम्;—
“ अथ किमात्मकं प्रतिबिम्बं ? उच्यते;—छायापुद्गलाऽऽत्मकं, तथा हि—सर्वभेन्द्रयकं वस्तु स्फुलं चयाऽपचयधर्मं रश्मिबन्ध,

रश्मय इति छायापुद्गला व्यवह्रियन्ते ते च छायापुद्गलाः प्रत्यक्षत एव सिद्धाः, सर्वस्याऽऽप्ते स्थूलवस्तुनः छाया अध्यक्षतः प्रतिप्राणि प्रदत्तेः, अन्यच्च यदि स्थूलवस्तु व्यवहिततया दूर स्थिततया वा नाऽऽदर्शाऽऽदेष्ववगाढरश्मिर्भवति, तर्ते न तत्र दृश्यते, तस्मादवस्थिते सन्ति छायापुद्गला इति । ते च छायापुद्गलास्तत्तत्सामग्रे वशाद् विचित्रपरिणमनस्वभावास्तथा हि;—
 ते छाया पुद्गला देवा वस्तुन्यभास्वरे प्रतिगताः सन्तः स्वसम्बन्धिद्रव्याकारमात्राणाः इयामरूपतया परिणमन्ते निशि तु कृष्णाऽऽभाः, एतच्च प्रसरते दिवसे सूर्यकरनिकरे निशि तु चन्द्रोद्यते प्रत्यक्षत एव सिद्धम्, त एव छायापरमाणव आदर्शादिभास्वरद्रव्यप्रतिगताः सन्तः स्वसम्बन्धिद्रव्याकारमात्राणां यादृग्वर्णः स्वसम्बन्धिने द्रव्ये कृष्णो नैलः सितः दृष्टो वा तदाभाः परिणमन्ते, एतदव्यादर्शाऽऽदेष्वध्यक्षतस्सिद्धम् ” इति ॥ तत्त्वार्थवृत्तावप्युक्तम्;—“ कथं पुनर्दर्पणतलादिषु प्रतिविम्बं सुखार्दानां सम्मुखमेव छायाऽऽकारेण परिणमते, न पराङ्मुखं, कथं वा कठिनमादर्शमण्डलं प्रतिभिद्य मुखतो विनिर्गताः पुद्गलाः प्रतिविम्बमाजिहत इति, यत्तावदुच्यते सम्मुखमेव प्रतिविम्बमुदेति नान्यते मुखमिति तत्र परिणामः स तादृशः पुद्गलानाम्, न हि तद्विषयः पर्यनुयोगः कर्तुं शक्यः, को हि नामाऽभिदध्यात् प्रेक्षापूर्वकारेण पयः किमिति दध्यादित्त्वेन परिणमते तृणगोमक्ष्याद्ये वा क्षीरादित्त्वेनेति, अत्र युक्त्या, तथा हि तं पश्यामे न च दृष्टेः किञ्चिदनुपपन्नम्, उपहास्यश्चैवमाचक्षाणो भवति, केन हेतुना वा चक्षू रूपं गृह्णाति, तस्मान्न परिणामः पर्यनुयोगाद्, येषामपि न परिणामस्तेषामपि सुखाद्याश्रित्याऽनेकं कारणं प्रतिविम्बोत्पादः सप्रतिघस्तेनाऽऽकारेण भवति नाऽऽनेनेति तुल्यः पर्यनुयोगे विधेयः, प्रतिभेदः पुनः कठिनशिलातलपरिश्रुतजलेनाऽयस्त्रिपण्डेऽपि पुद्गलप्रदशेन शनरात् प्रस्वेदवारिलेशनिर्गमनेन व्याख्येयः

मदन्यानि सर्वाण्यप्यमूर्त्तानि, वर्णादियश्चेन्द्रियादिकरणैस्तेषु तेषु पुद्गलद्रव्येषु प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, अतः कारणात्तान् वर्णादिन् पुद्गलस्य लक्षणत्वेन बुधा जगद्गुः । पुद्गलद्रव्यस्थितः कृष्णवर्णाधात्मको गुण एकगुणाधिको द्विगुणाधिकस्त्रिगुणाधिक-संख्यगुणाधिकोऽसंख्यगुणाधिकोऽनन्तगुणाधिक इत्याद्यनन्तभेदभिन्नः, अल्पाधिकतारतम्येनाऽनन्तभेदयुक्त इत्यर्थः ? तथाहि;—लोकवर्तिनेखिलपरमाणुषु परमाणुसमूहजन्यद्विप्रदे शैस्कंधप्रभृत्यनन्तप्रदेशैस्कन्धपर्यन्तेषु च वर्णास्तिष्ठन्ति, तत्र जगति देकेचित्परमाणवस्तेषु त्रिपरमाणु वर्णपञ्चमध्यादेकतमो वर्णोऽवश्यं भवति, यस्मिन् परमाणौ विवक्षितसमष्टे ये वर्णा दृष्टः स वर्णो नैरन्तरेण न भवति, कालाऽन्तरेण वर्णाऽन्तरत्वं नियमेनोपजायते, जघन्यतः समयाऽन्तरे उत्कृष्टस्त्वसंख्यसम-याऽनन्तरं वर्णस्य परिवर्त्तनं सञ्जायते, अनेनेदमपि विज्ञायते यत् त्रिपरमाणु प्रकटतयैञ्जन वर्णेन भूयते, परं सत्ताऽपेक्षया तु पञ्चभिरपि वर्णैस्तत्र स्थीयते; स्कन्धेषु तु निश्चयनरेन पञ्चवर्णास्सम्भवन्ति, व्यवहारेण यस्य वर्णस्य बाहुल्यं तद्वर्णवान् स स्कन्धः प्रोच्यत इति ॥

प्राणेन्द्रियगोचरो यो गन्धः सेऽपि पुद्गलस्य लक्षणतया व्याख्यातः, यते नहे धर्माऽधर्मादिष्वमूर्त्तद्रव्येषु तस्य सम्भवः, पुद्गलं विहाय नाऽन्यत्र गन्धस्य सद्भावः, एतादृक् पुद्गलद्रव्यमपि न विद्यते यत्र गन्धस्याऽभावत्वं स्यात्, तते गन्धः पुद्गलस्य लक्षणम् । अयं गन्धो द्विधा—जनानामानन्दप्रदः सुगन्धः, विप्रियश्च दुर्गन्धः, त्रिपरमाणु प्रकटतया द्वयोर्गन्धयोर्मध्ये एकतरो भवति, सत्ताऽपेक्षया तु द्वावपि, कालाऽन्तरे तयोः परावर्त्तनं जायते, यदा सुगन्धस्याऽऽविर्भावस्तदा दुर्गन्धस्य तिरोभावः, यदा दुर्गन्धस्याऽऽविर्भावस्तदा सुगन्धस्य तिरोभावित्त्वमवसेयं, स्कन्धेषु समकालं द्वावपि स्तः, यस्य

बाहुल्यं तदन्धवान् स्कन्धो निगद्यते, एवं वर्णस्वरूपमिव निःशेषं विज्ञेयम् ॥

रसनेन्द्रियगोचरस्तक्त-कट्वाऽऽम्ल-कपाय-मधुरादिभिन्नो यो रसः सोऽपि पुद्गलस्य लक्षणत्वेनेररीक्रियते लब्धवर्णः, पुद्गलद्रव्यं चिरहृत्याऽन्यत्र द्रव्येष्वस्य रसस्याऽसम्भव एव । परमाणै स्पष्टतथैके रसः सत्ताऽपेक्षया तु रसपञ्चकमपि, स्कन्धेषु तु पञ्चानामपि निश्चयेन सम्भवः, यस्याऽऽधिक्यं तस्य प्राधान्यं वेध्यम् । द्विरुणाधिकत्व-संख्येयगुणाधिकत्वा-ऽसंख्येयगुणा-ऽधिकत्वाऽनन्तगुणाधिकत्वहनत्वा दितारतम्यं तु सर्वेष्वपि स्कन्धेषु वर्णरसगन्धस्पर्शाऽऽपेक्षेयं स्वधिया ॥

स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यो यो विषयः स स्पर्शाऽभिधानः, स च इतोष्ण-स्निग्धरूक्ष-गुरुलघु-मृदुकर्कशभैरष्टप्रकारः, अस्मिन् इतोऽऽद्दयस्पर्शा धर्माऽस्तिकायाऽऽदिषु द्रव्येषु न भवन्ति, अमूर्तत्वात्तेषां, स्पर्शाश्च गुणाः; गुणत्वेन साऽऽधारणैव भवितव्यं तेषां स्थितिः । अतीपरमाणु समकालं इतोष्ण-स्निग्धद्रव्यस्य लक्षणभूताः, यतो नहि पुद्गलद्रव्यं चिरहृत्याऽन्यत्र इतरूक्षै, उष्णस्निग्धै, उष्णरूक्षै वा, भिन्नभिन्नकालाऽपेक्षया सत्ताऽपेक्षया वा इतोष्ण स्निग्धरूक्षाल्याश्चत्वारोऽपि स्पर्शाः सम्भवन्ति । तथा चेत्तं इतरूक्षै वा, भिन्नभिन्नकालाऽपेक्षया सत्ताऽपेक्षया वा इतोष्ण स्निग्धरूक्षाल्याश्चत्वारोऽपि स्पर्शाः स्युः स्पर्शो नाऽन्यः, स च इतोष्णस्निग्धरूक्षाल्यः, तत्राऽप्येकपरमाणुं परस्परानुविरोधिद्वयं समस्ति " इति । बृहच्छतके तु लघुमृदुस्पर्शावपि परमाणुं अपरावृत्तिभावेनाऽवस्थितै इत्तुक्तं, अतस्तेषां मते परमाणुषु युगपचतुर्णामपि स्पर्शानां संभवः सञ्जातः, सत्ताऽपेक्षया योग्यतया वा पद् स्पर्शा अस्ति । तथा अदृक्वर्णणाऽर्वाग्र द्वयणुकादिस्कन्धेषु समकालं चत्वारः स्पर्शाः,

तत औदारिकैः क्रियाऽऽहारकर्गणायोग्यपुद्गलस्कंधेष्वष्टस्पर्शाः सम्भवन्ति, ततोऽप्यग्रवर्तिन्यस्तौजस-भाषा-ऽऽनप्राण-मनः-
कार्मणवर्गणाश्चतुःस्पर्शाऽऽत्मिकाः स्रक्ष्मपरिणामपरिणताश्चेति ॥ इत्येवं लेशतो व्याख्याताशब्दाऽन्धकारोद्ये तत्रभाषायाऽऽतपाः
पुद्गलविकाराऽऽत्मका वर्णरसगन्धस्पर्शाश्च पुद्गलस्थितगुणस्वरूपा भावःन्याः ॥ ११ ॥

एवं पुद्गलस्य विकाराऽऽत्मकं गुणाऽऽत्मकञ्च लक्षणं प्रतीपाद्याऽथ कालस्य भेदाऽत्मकं लक्षणं द्वाभ्यां गाथाभ्यां प्रदर्शयते;—
एगाको डिसतसट्टि, लक्ख हुत्तरी सहस्सा ए । देदसर-सोलहिया, आवालि ए इग मुहुत्त म् १२
टीका;—‘ एगे ’ ति—एकाकोटं सप्तषट्छंशः सप्तसप्ततिसहस्रा द्वे शते पेश्याऽधिके संख्याका आवलय एकस्मिन्
मुहूर्ते सञ्जायन्ते ॥ १२ ॥

समयाऽऽवलीमुहुत्त, दीह पक्खा ए मस वरिस ए
भणिओ पलिया सगर, उसप्पिणि १३

टीका;—‘ समये ’ ति—समयः परमनिकृष्टकालः, पुद्गलेषु यथा परमाणुनिर्विभाज्यविभागस्वरूपस्तथा कालद्रव्ये सम-
योऽपि निर्विभाज्यभागाऽऽत्मकः, समयान्नास्त स्रक्ष्मः कालः, असंख्यैः समयैरेकाऽऽवलीका, षट्प शदधिकद्विशताऽऽवले-
काभिरैकः क्षुल्लकभवः, षट्त्रिंशदधिकपञ्चशतपञ्चषष्टिसहस्रक्षुल्लकभवैरेकं मुहूर्तं घटिकाद्वयप्रमाणं, त्रिंशद्भिर्मुहूर्तैर्दिवसः, प -
दशभिर्दिवसैरेकः पक्षः, द्वाभ्यां पक्षाभ्यां मासः, द्वादशभिर्मासैर्वर्षः, असंख्यवर्षात्मकं पलयेपमं, दशकेटाकेटिपलयेपमैरेकं सागरे-

पमम्, दशकोटाकोटिसागरोपमपरिमिता एका उत्सर्पिणी, उत्सर्पिणी तुल्यास्त्ववसर्पिणी, एषः सर्वोऽपि कालः ह्यर्थगतिक्रियापरि-
च्छिन्नो ज्ञातव्य इति संक्षेपार्थः॥ व्यासार्थस्त्वयम्;—कालो निश्चयव्यवहारभेदाभ्यां द्विविधस्तत्र वर्तनादिपर्यायलक्षणो वर्त-
मानसमयमात्रप्रमाणो वानैश्चयिकः कालः प्राग्व्यवर्णितस्वरूपः, समयाऽऽवलकाद्गृह्यते देवभक्तौ व्यवहारकालः पुष्पदन्त-
योर्नैयतया गत्या परिभ्रूयते, यतो देवस-तेश्च-मास-वर्षादिनामुत्पत्तिज्योतिष्योर्व्यवहारकालः स ज्ञायते, तत्र यस्य
कालस्याऽथ विभागो न भवेदेतादृगल्यन्तर्हृत्कालः स समयः, यथा कश्चिद्वर्षवान् युवा निशितमल्लस्य तं क्षणधारया कम-
लानां शतं युगपदेव छिनत्ति, तत्र छेदनसमये पत्रात् पत्रान्तरं गच्छती मल्लस्याऽसंख्यातसमयाः संजायन्त इति ज्ञानिना दृष्टम् ।
र्योद्ग्री जीवस्त्वेवं मनसि हर्षयते यन्मया क्षणमात्रेणैतत् कमलानां शतं छिन्नं, परं तत्राऽपि पूर्वोक्तं त्याऽसंख्यातसमयाऽऽत्मकः
कालो भवति । यद्वा कस्यचिच्छेर्णतमस्य वाससो विदारणे तन्तोस्तन्त्वान्तरस्य यद् विदारणं तत्राऽप्यसंख्यातसमया भवन्ति,
नेर्भाज्यभागलक्षणः परमनिकृष्टः कालः स समयनाम्ना सर्वज्ञसमये निगद्यत इति तत्त्वम् । पूर्वोक्तस्वरूपैरसंख्यातसमयै-
रेका आवलिका निष्पद्यते, एकस्यामावलिकायामसंख्यातसमयाऽसंभवन्तीत्यर्थः, केषाञ्चित्त्वहृत्क्षमनिगोद्वानामायुः पद-
पञ्चाशदधिकशतद्वयाऽऽवलिकाप्रमाणं, तस्मात् स शुद्धकमव इति प्रोच्यते, लेकयत्तिञ्चानामायुः शुद्धकमवान्दूनं न विद्यते ।
४४४६^{२४५} आवलिकानामेकः प्राणोऽथवा श्वासोच्छ्वासो निष्पद्यते, अत्र निरामयस्य दूनः पुरुषस्य यः श्वासोच्छ्वासः स
प्राणत्वेन विज्ञेयः, सामयस्य तु नियतत्वाऽभावान्न गण्यते, तथा चोक्तं,—“हृत्स अणवगल्लस्य, निरुवकेडुस्स जंतुणो एगे
ऊसासनीसासे एस पाणुत्ति वुच्चइ” ॥१॥ सप्तभिः प्राणैरेकस्तोकः, सप्तभिस्तोकैरेको लवः, लवानां सप्तसप्तत्या एको मुहूर्त्तः,

एकस्मिन् श्वासोच्छ्वासरूपे प्राणे साधिकसप्तदशशुद्धकभवानां निष्पत्तिः, एकस्मिन् मुहूर्ते तु षट्त्रिंशदधिकपञ्चशताऽतिरेकप-
 पृष्टिसहस्रसंख्याकाः (६५५३६) शुद्धकभवा भवन्ति, तथा च प्रत्यपादि बृहत्संग्रहण्याः—“ पणसद्विसहस्रपणसय छरे सा
 इगमुहूर्तबुडुभवा । आवलेयाणं दोसय छपना इग खुडुभवे ” ॥ १ ॥ पुनर्नवसमयादारभ्य समयन्यूनमुहूर्तयावत् सर्वोऽपि
 कालोऽन्तमुहूर्तोऽभिधानः, अतोऽन्तमुहूर्तमप्यसंख्यप्रकारं, नवसमयपरिमितं जघन्यं, दशसमयादारभ्य द्विसमये नमुहूर्तं यावन्
 मध्यमं, समयोनमुहूर्तप्रमाणमुत्कृष्टम् ॥ पुनरिदं मुहूर्तं चन्द्रमुहूर्तं—सूर्यमुहूर्तं—देवाभ्यां द्विधा, लोके तु त्रिंशन्मुहूर्तान्तिके
 देवस इति यद्भवति इत्येते तत्र चान्द्रमुहूर्तैरेव व्यवहारः, चिञ्चिन्नुनसार्धत्रयेदश (१३६) चान्द्रमुहूर्तैरेकं सूर्यमुहूर्तं
 निष्पद्यते, अन्नेन सूर्यमुहूर्तेण लोके व्यवहारो न प्रचलति । त्रिंशच्चान्द्रमुहूर्तैरेको देवसः सञ्जायते, सोऽपि चान्द्र देवस-
 सैर देवसभेदाभ्यां द्विविधः, तत्र त्रिंशन्मुहूर्तप्रमाणः पृष्टिघटिकापरिमितो वा देवसः स सूर्य देवसाऽऽख्यः, चिञ्चिदधिक
 सार्धकेन त्रिंशन्मुहूर्तप्रमाणा चन्द्रकलानां हानिदृष्टिभ्यामुत्पद्यमाना या तिथिः स चान्द्र देवसः, लोके सूर्यदिवसोऽहोरात्र-
 नाम्ना चान्द्र देवसश्च तिथिच्चेन भण्यते । एकस्मिन् पक्षे पञ्चदशदिनानि पञ्चदशनिशाश्च भवन्ति, पूर्वव्यावर्तितस्वरूपैः
 पञ्चदशदिनैरेकः सूर्यपक्षः, पञ्चदशतिथिभैश्चैकश्चान्द्रपक्षः, लोकैस्तु चान्द्रपक्षेनैव व्यवहारो विधीयते । द्वाभ्यां पक्षाभ्यामे-
 को मासः, सोऽपि पञ्चविंशस्तथा;—त्रिंशद्दिहोरात्रैरेक ऋतुमासोऽथवाऽपरनाम्ना कर्ममासः, २९^{३३} अहोरात्राणामेक-
 श्चान्द्रमासः, २७^{३३} अहोरात्राणामेकं नक्षत्रमासः, ३१^{३३} अहोरात्राणामेकोऽभिवर्धितमासः, सार्धत्रिंशदहोरात्राणामेकः
 सूर्यमासः, लोकैस्तु २९^{३३} अहोरात्राणां संपूर्ण त्रिंशत्तिथिस्वरूपे यश्चान्द्रमासस्तेनैव व्यवहियते, तथा षड्भिर्मासैरेकं सूर्या-

३३३३ अहोरात्राणां भवति, परं लोकव्यवहारे चान्द्रायणस्य न विद्यते प्रयोजनम्, सूर्यायणमेव व्यावहारिकम् । तथा
 द्वादशभिर्मासैरेकः संवत्सरः, सोऽपि मासमेदवत् पञ्चधा, तद्यथा;—३६० अहोरात्राणामेकः ऋतुसंवत्सरः कर्मसंवत्सरो वा,
 ३६६ अहोरात्राणामेकः सैरसंवत्सरः, ३५४^३ अहोरात्राणामेकश्चान्द्रसंवत्सरः, ३२७^३ अहोरात्राणामेके नक्षत्रसंवत्सरः,
 ३८४^३ अहोरात्राणामेकोऽभेवर्धतमाससंवत्सरः । तथा पञ्चभिः सैरवैरेकं युगं, चतुरस्रं तिलक्षसंवत्सरैरेकं पूर्वाङ्गं, चतुरस्र-
 तिलक्षपूर्वाङ्गैः (७०५६०००००००० सैरसंवत्सरैः) एकं पूर्वं, चतुरस्रं तिलक्षपूर्वैरेकं द्वुदताङ्गम्, एतत्प्रमाणमायुरा-
 स्तुं युगादिजिनेशस्य । चतुरस्रं तिलक्षद्वुदताङ्गैरेकं द्युदितं, इत्येवमडडाङ्गाऽ-डडाऽ-ववाङ्गाऽ-वव-हुहुकाङ्ग-हुहुक-
 उत्पलाङ्ग-उत्पल-पवाङ्ग-पवा-नलताङ्ग-नलिन-अर्थनपुराङ्ग-अर्थनपुर-अयुताङ्ग-अयुत-नयुताङ्ग-नयुत-प्रतुताङ्ग-प्रयुत
 चूलिकाङ्ग-चूलिका-इर्-प्रहेलिकाङ्ग-इर्-प्रहेलिका इति सर्वसंख्याः पूर्वपूर्वसंख्याऽपेक्षया चतुरस्रं तिलक्षरुणता इयाः,
 सिद्धान्ततत्पर्यन्ता संख्यामर्यादा प्रदशेता, इतोऽग्रवर्त्तिन्यः संख्याः पत्येपमसागरेपमाद्यभिधाः, ताश्च पत्यस्येपमानेन प्रद-
 र्थन्ते, तत्रैवम्;—धान्यपत्यवत्यस्तेनोपमा यस्य कालप्रमाणस्य तत् पत्योपमम्, तत्रिधा-उद्धारपत्योपमम्, अद्वापत्योपमम्,
 क्षेत्रपत्योपमञ्च, तत्र वालाऽग्राणां तत्त्वण्डानां वा प्रतिसमयमुद्धारणमुद्धारस्तद्विषयं तत्प्रधानं वा पत्योपममुद्धारपत्योपमं १ ।
 अद्वा कालः स च प्रस्तावाद्वालाऽग्राणां तत्त्वण्डानां वेद्धारणे प्रत्येकं वर्त्तशतलक्षणस्तत्प्रधानमद्वापत्योपमम् २ । क्षेत्रमा-
 कशप्रदेशरूपं तत्प्रधानं क्षेत्रपत्योपमम् ३ । पुनरैकेकं द्विधा, बादरं सक्षम ; तत्राऽऽयामविस्तराभ्यामवगाहेन चेत्सेधा-

शुभल नेष्यैक्ये जनप्रमाणो वृत्तत्वाच्च परिधिना केञ्चिद्दूनपद्भागोऽधिक्ये जनत्रयमानः पल्ये ङुण्डते शिरसि एकाऽह्वा
 द्वाभ्यामहेभ्यां यावदुत्कर्तस्सप्तभिरहेरात्रैः प्ररूढाने यानि वालाऽग्राणि तैः ग्रचयवेशोषाञ्चिद्वितरमार्कणं तथा त्रियते
 यथा तानि वालाऽग्राणि बह्विर्न दहते, वायुर्नापहरते, जलं न कोथयति, समष्टे समष्टे एकैकवालाऽग्राऽपहारेण यावता
 कालेन स पल्यः सकलेऽपि सर्वाऽऽत्मना नैलेपे भवति, तावान् कालः संख्येयसमयमानो बादरमुद्धारपल्येपमम्, एतेषां
 च दशकेटिकोद्यो बादरमुद्धारसागरेपमम्, महत्त्वात् सागरेण समुद्रेणैपमा यस्तेते कृत्वा, बादरे च प्ररूप्यते स्रक्ष्मं सुखा-
 स्वयेयं स्यादिति बादरेद्धारपल्येपमसागरोपमये नैरूपणं, न पुनरनयोर्निरूपणेऽन्यद्विशेषफलमस्ति, एवं बादरेष्वद्वा-क्षेत्र-
 पल्येपमसागरोपमेष्वपि वक्तव्यम् । तथा एकैकस्य वालाऽग्रस्याऽसंख्येयानि खण्डानि कृत्वा पूर्ववत्पल्ये त्रियते, न च
 खण्डानि द्रव्यतः प्रत्येकमत्यन्ताच्छ्लोचनछन्नस्थे यदटीव स्रक्ष्मं पुद्गलद्रव्यं चक्षुषा पश्यते तदसंख्येयभागमात्राणि, क्षेत्र-
 तस्तु स्रक्ष्मपनकशरं यावति क्षेत्रेऽवगाहते तिसंख्येयगुणानि, बादरपर्याप्तपृथ्विकार्यिकशरंरुल्यान्ति वृद्धाः,
 प्रतिमसमयेकैकखण्डाऽपहारेण सकले नैलेपनाकालः संख्येयवर्षकोटिप्रमाणः स्रक्ष्ममुद्धारपल्येपमं, तदशकेटिकेद्यः स्रक्ष्ममुद्धा-
 रसागरेपमम्, आभ्या स्रक्ष्मेद्धारपल्येपमसागरेपमाभ्यां द्वीपाः समुद्राश्च मन्यन्ते तथा वर्षशते वर्षशतेऽतिक्रान्ते पूर्वोक्त-
 पल्यादैकैकवालाऽपहारेण नैलेपकालः संख्येयवर्षकेटिमाने बादरस्रक्ष्मापल्येपमं, तदशकेटिकेद्ये बादरस्रक्ष्मासागरेपमम् ।
 तथैव वर्षशतेन वर्षशतेन एकैकवालाऽग्राऽसंख्येयतमखण्डाऽपहारेण नैलेपनाकालेऽसंख्यातवर्षकेटिमानः स्रक्ष्मस्रक्ष्मापल्येपमं,
 तदशकेटिकेद्येस्रक्ष्मस्रक्ष्मासागरेपमम्, तदशकेटिकेद्योऽवसर्णेण, एतावत्प्रमाणा उत्सर्णेण्यपि, उत्सर्णेण्यवसर्णेण्येद्वयेरेकं

अनवतव-
सुमङ्गला-
दकार्यं-
। ३८ ॥

कालचक्रं, अनन्तानि कालचक्राण्येकः पुद्गलपरावर्त्तः, अनन्ताः पुद्गलपरावर्त्तौ अर्तं ताद्वा, तथैवाऽनागताऽद्वाऽप्ये । आभ्यां च
द्वैमाद्वापल्योपमसागरोपमाभ्यां सुरनोरकनरतिरश्चां कर्मस्थि तैर्मवस्थितिः कायस्थितिश्च ऋच्यते । तथा प्राग्वत् पल्याद्वाला-
ऽप्रस्पृष्टनभःप्रदेशानां प्रतिसमये कैकाऽपहारेण (स्पृष्टनभःप्रदेश) निर्लेपनाकालोऽसंख्येयत्संख्येयवसर्पिण् मानी चादरं
क्षेत्रपल्योपमं, तद्देशकेटकोट्यो वादरं क्षेत्रसागरेपमं, तथैवाऽसंख्यातखण्डं कृतवालात्रैः स्पृष्टानामस्पृष्टानां च नभःप्रदेशानां
प्रतिसमयेकैकाऽपहारेण निर्लेपनाकालो वादरासंख्येयगुणकालप्रमाणं द्वैमैत्रपल्योपमम्, प्राग्वत् तद्देशकेटकोट्यः द्वैम-
क्षेत्रसागरेपमञ्च, एताभ्यां द्वैमक्षेत्रपल्योपमसागरोपमाभ्यां प्राये द्विवादे प्रमाणचिन्तायां प्रयेजंनं सकृदेव नाऽन्य-
इति ॥ इति पल्योपमसागरेपमस्वरूपम् ॥ उक्तस्वरूपैर्दशकोटाकेटं द्वैमाद्वासागरोपमैरेका उत्सर्पिण्, तावत्प्रमाणा चैकाऽ-
वसर्पिण्, एकैकस्याहुत्सर्पिण्यामवसर्पिण्याञ्च पडारकाः सन्ति, तत्रादावसर्पिण्यां तावत् प्रथमः सुपमसुपमनामिकं आरकश्चटुः-
केटाकोटं सागरोपमप्रमाणः, सुपमाख्यो द्विर्त्याऽऽरकः त्रिकोटाकोटं सागरप्रमाणः, सुपमदुःपमाहस्तुर्त्याऽऽरको द्विकोटा-
कोटं सागरोपममानः, दुःपमसुपमसंज्ञश्चतुर्थाऽऽरको द्विचत्वारिंशद्सहस्रनूनेककेटाकोटं सागरेपममानः, दुःपमनामा पञ्च-
माऽऽरक एकविंशतिवर्षसहस्रपरिमितः, षष्ठो दुःपमदुःपमनामाऽऽऽऽ तावद्वर्षप्रमाणः, एवमुत्सर्पिण्यामपि आरकपट्टकं विद्ध्यं,
नवरं तत्र व्युत्क्रमेण आरका भवन्ति, यथा प्रथमो दुःपमदुःपमः, द्वितीयो दुःपम इत्यादि । उत्सर्पिण्कालः ऋमेधाऽऽ-
सुर्बलादिभिः क्रमेण वर्धमानः, अवसर्पिण्कालश्च तैरेव लक्ष्मेधाऽऽसुर्बलादिभिः क्रमेण हीयमानः । उत्सर्पिण्यवस-
र्पिणिसमुदायाऽऽत्मको विंशतिकोटाकोटं सागरोपमप्रमाणः कालः कालचक्राऽभिधानः सिद्धान्ते प्रोच्यते । गाथाऽन्तर्दत्तं यः

अत्रवतस्ते
षडारक-
वरूपम् ।

S U M A N G A L A
॥ ३८ ॥

N A V A T A T V A

कालशब्दस्तेन 'कालचक्रम्' इत्यर्थो गृह्यते, समयपर्यायः कालोऽपि गृह्यते च ।
 "कालो द्विविधोऽवसरेषु उत्सरेषु विभेदतः । सागरकेटकेटीनां वैशल्या स समाप्यते ॥ १ ॥ अवसरेषां षडरा, उत्सरेषां त एव विपरिताः । एवं द्वादशभिरैवैवर्तते कालचक्रमेदम् ॥ २ ॥ तत्रैकान्तसुषमारश्चतस्रः कोटिकोटयः । सागराणां सुषमा तु तिस्रस्तूकेटकोटयः ॥ ३ ॥ सुषमदुःषमा ते द्वे, दुःषमसुषमा पुनः । सैका सहस्रैर्विषाणां द्वेचत्वारिंशतो नितान् ॥ ४ ॥ अथ दुःषमैकवैशतिरब्दसहस्राणि तावत् तु स्यात् । एकान्तदुःषमाऽपि ह्येतत्संख्याः परेऽपि विपरिताः । ५ । प्रथमेऽत्रये मर्त्यास्त्रिद्व्येकपत्यङ्गिताः । त्रिद्व्येकगव्युत्तुच्छ्रयास्त्रिद्व्येकदिनभोजनाः । ६ ॥ कल्पद्रुफलसंतुष्टाश्चतुर्थे त्वरे नराः । पूर्वकेट्वायुषः पञ्चधनुःशतसमुच्छ्रयाः ॥ ७ ॥ पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः । पुनः षोडशाब्दादुषो हस्तसमुच्छ्रयाः ॥ ८ ॥ एकान्तदुःखप्रचिता उत्सरेषामष्टदृशाः । पश्चाद्दुःष्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वप्ति ॥ ९ ॥ इति । अथवाऽतीताऽनागतवर्तमानभेदे द्विविधोऽपि कालः, तत्राऽतीताऽनागतावनन्तसमयाऽऽत्मकः, वर्तमानस्त्वेकसमयाऽऽत्मकः, अन्तकालाऽपेक्षयाऽनागतकालेऽनन्तगुणः, अथवा द्वावप्यनागताऽतै तुल्याविति मतद्वयमपि भिन्नभिन्नयुक्त्या सम्यग्भाति, तत्त्वं तु केवलैकगम्यम् ॥

उक्तस्वरूपोऽयं व्यावहारिककालोऽमूर्तः सार्धद्वयद्विपाऽन्तर्वर्त एव, यतो न सार्धद्वयद्विपवद्भूतं ज्योतिष्वक्रं भ्रमणात्मिकां गते क्रियां कुर्वते, कालस्य समयाऽन्तर्द्विर्त्तुर्दिपरिवर्तनं तु ज्योतिष्वक्रभ्रमणपरिच्छिन्नम्, तस्मात् सार्धद्वयद्विपवद्भूतैरेषु द्विपसमुद्रेषु मास-संवत्सरा-ऽयन-युगादिव्यवहारो न प्रचलति, यत्र कुत्रचिद्विषयस्तत्र नैरन्तरेण देवसः, यत्र

अनवतत्त्व

टीकायां-

॥ ३९ ॥

रात्रिस्तत्र रात्रिरेव, ततः सर्वद्विपसद्वेषु देवलोकेषु स
स सार्धद्वयद्विपान्तर्वैतुष्यदन्तयोः परिअमणस्वरूपया ग
अरिहंता । सर्वे कालविरेसा जस्स गह्विरे सनेप्फन्ना ” ॥ १ ॥ ३ ॥

त्रयोदशगाथाभिर्जर्विद्रव्यस्य पञ्चाऽऽविद्रव्याणाञ्च पृथक् पृथक् स्वरूपं व्याख्यायेदान् मध्येद्रव्यपदकं किं द्रव्यं परि-
णाभित्वादिभिः कतेभिः पर्यायैर्युक्तमिति प्रश्नावकाशं मनसे निर्धार्य तस्य समाख्यर्थममं वक्ष्यमाणां गाथामाचार्य आहः—

परिणामि-उ-व-मुत्तं, सपप्सा-एग खित्त-उरिया य निहं-कारण-त्ता, सएगय-इयर अप्पवेरे १४

टीका;—‘परिणाम्,’ त्यादि; द्रव्यषट्कमध्ये निखिलानि द्रव्याणि परस्परं समानधर्मेणि उताऽन्यथा ? इति विवेचयेत्
परिणाम् त्यादिने सप्रतेपक्षानि द्वादश द्वाराणि शोच्यन्ते, तद्यथा;—षट्सु द्रव्येषु कते द्रव्याणि परिणाम्ने, कते चाऽपरि-
णाम्ने ? (१) कते उवाऽऽत्मकानि कते चाऽऽवलक्षणा नि ? (२) कानि मूर्त्तानि कान्यमूर्त्तानि ? (३) कानि द्रव्याणि सप्र-
देशानि कानि च प्रदेशवर्जितान्यखण्डस्कंधाऽऽत्मकानि ? (४) कते द्रव्याणि एकत्वसंख्याभाञ्जि कते चाऽनेकत्वसंख्ये-
पेतानि ? (५) षट्सु द्रव्येषु कते द्रव्याणि क्षेत्रस्वरूपाणि (आधारस्वरूपाणि) कते च क्षेत्रलक्षणानि (आधेयाऽऽत्मकानि)
? (६) कते सक्रियाणि कते चाऽक्रियाणि ? (७) कते नित्यानि कते चाऽनित्यानि ? (८) कते द्रव्याणि द्रव्यान्त-
रणं क्रियाऽन्तराणं कारणस्वरूपाणि, कते च कारणस्वरहितानि ? (९) कते द्रव्याणि कर्तृलक्षणानि कते च कर्तृत्व-

नरकधृष्टेषु इत्यादिस्थानेषु आयुःप्रभृतीर्यः सर्वव्यवहारे भवते
एव प्रचलते, उक्तञ्च;—“लेगाऽणुभज्जणियं जे इसचकं भणंति

॥ १ ॥ ३ ॥

अऽवतस्ते
द्रव्याणां
परिणामि-
त्वादि
वर्णनम्

॥ ३९ ॥

वियुतानि ? (१०) द्रव्यषट्के कते द्रव्याणि सर्वव्यापने कते च देशव्यापने ? (११) कते च सम्रदेशत्वोत्तानि
 कते चाऽप्रदेशत्वधर्मदुक्तानि ? (१२) इति द्रव्याणां परस्परणे साधर्म्यमवगन्तुमेयं गाथा प्रकीर्त्ता ॥ अद्वैतेषां द्रव्य-
 सत्कपरिणामित्वाऽपरिणामित्वप्रभृतेनामदुयोगाद्वाराणां विवरणं लेख्यते, पूर्वं तावत्परिणामशब्दो विव्रियते;—परिणामन-
 मवस्था विशेषादवस्थाऽन्तरगमनं परिणामः, त द्रव्याऽस्तिकनयमतेन परिणमनं नाम यत्कथञ्चित् सदैवैतरपर्यायरूपं
 धर्मान्तरमधिगच्छते, न च पूर्वपर्यायस्य सर्वथाऽवस्थानं नाप्येकान्तेन विनाशः, उक्तं प्रज्ञापनार्त्काय—“परिणामे ह्यर्था-
 न्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् । न च सर्वथा विनाशः परिणामस्तद्विदाभिष्टः” ॥ १ । पर्यायाऽस्तिकनयमतेन
 पुनः परिणमनं पूर्वसत्पर्यायाऽपेक्षया विनाश उत्तरेण चाऽसता पर्यायेण प्रादुर्भावः, तथाचाऽसुमेव नयमधिकृत्याऽन्यत्रोक्तम्;—
 “सत्पर्यायेण विनाशः प्रादुर्भावोऽसद्भावपर्ययतः । द्रव्याणां परिणामः प्रोक्तः खलु पर्ययनयस्य ” । १ ॥ स च ऽवपरि-
 णामाऽऽवपरिणामाभ्यां द्विविधः, द्रव्येषु ऽवत्सुकं ऽवद्रव्यं, अन्यान्यऽवस्वरूपाणि, अऽवाऽऽत्मकेषु द्रव्येषु केवलं
 ऽद्रव्यद्रव्यमेव परिणामे, इतराण्यशेषाण्यपि अऽवस्वरूपाणि धर्माऽधर्मादीनि परिणामवियुतानि अवस्थाऽन्तरगमनाऽभावात्,

१ एतेषां धर्माऽधर्मादीनां यदपरिणामित्वं प्रत्यपादि तन्निश्चयनयापेक्षया, अन्यथाऽऽपेक्षिकं तु तेषामपि परिणामित्वं, यथा
 कश्चिन्ना कस्मिंश्चिद्विश्वितस्थाने स्थितः तदा तत्रस्थानि धर्माऽधर्माऽऽकाशद्रव्याणि तत्पुरुषवेदिनि, ‘तत्पुरुषवेशेष्टत्वं’ स एव
 परिणामो धर्मादीनाम् । यदा स नरस्तत उत्थाय अन्यत्रोपवेष्टस्तदा चैव क्षितधर्माऽधर्माऽऽकाशदेशस्तत्पुरुषविशेषपरिणाम-
 राहित्यात् तत्पुरुषविशेषत्वपर्यायवियुतः, यत्र च तेन पुरुषेणोपदि स धर्मादीनां देशस्तत्पुरुषवेशेष्टः स एव परिणामः, परिणा-

अनवतत्त्वं
सुमङ्गला-
र्त्तकायां-
। ४० ॥

एवञ्च द्रव्यपट्टकमध्ये ज्वपुद्गलद्रव्ये परिणामिन्, तत्र ज्वपरिणामो दशविधः, पुद्गलपरिणामोऽपि दशविधश्च, तत्राऽऽदे-
जीवपरिणामो व्याख्यायते, स चैवम्;—गतिपरिणामः १ इन्द्रियपरिणामः २ कषायपरिणामः ३ लेख्यापरिणामः ४ योगपरि-
णामः ५ उपयोगपरिणामः ६ ज्ञानपरिणामः ७ दर्शनपरिणामः ८ चास्त्रपरिणामः ९ देदपरिणामः १० । तत्र गम्यते प्राप्यते
नैर्यिकादिगतिनामकर्मोदयेनेते गतेः, नैर्यिकत्व-तैर्यकत्व-मनुजत्व-देवत्वपर्यायपरिणतैः, गतिरेव परिणामो गतिपरिणामः,
ज्वस्तं गत्यात्मकं परिणामं धर्म्मोऽन्तरं भजते, यथा कश्चिन्मनुजो वर्तमानाऽवस्थायां मनुजगतिपर्यायपरिणतः, समारे तु
नेजायुषि यदा देवत्वेनोत्पन्नस्तदा मनुजपर्यायस्य विनाशः, देवपर्यायस्य चोत्पादः, आत्मद्रव्यस्य च ध्रौव्यमिति स गति-
परिणामो ज्वस्योच्यते । तथा इन्दते आचारकर्मणं क्षयेणाऽनन्तज्ञानदर्शनचरित्रैर्यस्वरूपं परमैश्वर्यं प्राप्तंति इन्द्र-
आत्मा, तस्येदमेन्द्रियं प्राग्व्यावर्णितस्वरूपं, पञ्चविधमिन्द्रियं ज्वेनाऽवाप्यते अत इन्द्रियपरिणामोऽपि जीवपरिणामः, यथै-
न्द्रियत्वपरिणामभाक् कश्चेदेन्द्रियो नेजाऽऽदुपस्समाप्तै इन्द्रियत्वेनोऽत्पन्नस्तदा एवेन्द्रियसंज्ञपरिणामस्य विनाशः,
इन्द्रियाख्यपर्यायस्योत्पत्तिरात्मनश्च द्रुवता, एवमग्रेऽपि स्वमन्धिकयोह्यम् ॥ कषन्ति हंसन्ति परस्परं प्राणिनोऽस्मि-
न्नेति कषः संसारस्तमयन्ते गमयन्ते प्रापयन्ते कषाया वक्ष्यमाणस्वरूपाः, कषाय एव परिणामः कषायपरिणामः,
तत्तत्कषायमोहं योदयवर्तिना ज्वेन तत्तत्कषायोऽद्भूयत इति कषायोऽपि ज्वपरिणामः, यथा क्रोधकषायोदयवर्ती
मश्च अवस्थान्तरगमनपरिच्छिन्नः, तच्चाऽत्र प्रत्यक्षमनुवोभूयते, अतस्तेषामपि धर्म्मोऽधर्म्मोऽऽकाशद्रव्याणामापेक्षिकं परिणामित्वं
निर्वाधमिति । अन्त्या रीत्या घटाकाशः 'मठाकाशः' इत्यादावपि विज्ञेयम् ॥

अज्वतरन्दे
दशविधे
ज्व-
परिणामः

। ४० ।

नेमिचं कषायोदयाऽन्तर्गतकृष्णादिलेश्यापरिणामाः, ते च परमार्थतः कषायस्वरूपा एव, तदन्तर्गतत्वात्, केवलं योगाऽन्तर्गतद्रव्यसहकारणभेदे चित्राभ्यां ते कृष्णादिभेदैर्भिन्नास्तारतम्यभेदेन विचित्राश्रोपजायन्ते, तेन यद् भगवता कर्मप्रकृतौ तेषु शेषशार्मिऽऽर्च्येण शतकाऽऽख्ये ग्रन्थेऽभिहितं “ ठेइ अणुभागं कसायओ कुणइ ” इति तदपि सर्गचिन्मेव, कृष्णादिलेश्यापरिणामानामपि कषायोदयाऽन्तर्गतानां कषायरूपत्वात्, तेन यदुच्यते कैश्चित्— योगपरिणामत्वे लेश्यानां “ जोगापयडिपएसं ठेइ अणुभागं कसायओ कुणइ ” इति वचनात् प्रकृतप्रदेशबन्धहेतुत्वमेव स्यान्न कर्मस्थितेहेतुत्वमिति, तदपि न समोचनं, यथोक्तभावावार्थापरिज्ञानात्, अपि च न लेश्याः स्थितेहेतवः, केतु कषायाः, लेश्यास्तु कषायोदयाऽन्तर्गता अनुभागहेतवः, अत एव च “ स्थितिपाकविशेषस्तस्य भवति लेश्याविशेषेण ” इत्यत्राऽऽनुभागप्रतिपत्त्यर्थं पाकग्रहणं, एतच्च सुनिश्चितं कर्मप्रकृतौ तर्ककाद्बु, ततः सिद्धान्तपरिज्ञानमपि न सम्यक्तेषामस्ति, यदप्युक्तं—कर्मनिष्यन्दे लेश्या, निष्यन्दरूपत्वे हे यावत्कषायोदयस्तावन्निष्यन्दस्याऽऽत् सद्भावात् कर्मस्थितेहेतुत्वमिति

१ कषायोदयसहचारिणः कृष्णादिलेश्यापरिणामा अनुभागबन्धहेतव इत्यर्थः ॥

१ कर्मप्रकृतौ बन्धनकरणे ‘ एकैकस्मि कसायोदयस्मि ’ इतिगाथाटीकायाम्—एकैकस्मिन् कषायोदये स्थितिस्थाननिबन्धनभूते नानाजीवाऽपेक्षयाऽऽनुभागबन्धाऽध्ववसायस्थानानि कृष्णादिलेश्यापरिणामविशेषरूपानि “ सकषायोदया हे कृष्णादिलेश्यापरिणामविशेषा अनुभाग बन्धहेतव ” इतिवचनात् असंख्येया लोका भवन्ति असंख्येयलोकाऽऽकाशप्रदेशप्रमाणानि भवन्तीत्यर्थः । कर्मप्रकृति—मलयगिरीयवृत्तिर्मुद्रिता—गाथा—५२—पत्र ४० .

दुज्यते एतेत्यादि तदप्यश्लं, लेख्यानामदुभागबन्धहेतुतया स्थितेबन्धहेतुत्वाऽयोगात्, अन्यच्च-कर्मनिब्यन्दः कं कर्मकल्क
 कर्मसारः ? न तावत्कर्मकल्कः, तस्यासारतया उत्कृष्टाऽदुभागबन्धहेतुत्वात्पत्तिप्रसक्तेः, कल्के हे असारे भवति,
 असारश्च कथमुत्कृष्टाऽदुभागबन्धहेतुः ? अत्र च उत्कृष्टाऽदुभागबन्धहेतवोऽपि भवन्ति अथ कर्मसार इति पक्षस्तर्हि कस्य
 कर्मणः सार इति वाच्यं ? यथायोगमथानामपि वेदधानामपि कर्मणां शाले चेपाका वर्णन्ते, न च कस्यापि कर्मणो
 लेख्याऽऽत्मके विपाक उपदर्शितः, ततः कथं कर्मसारपक्षो जायते ? तस्मात् पूर्वोक्त एव पक्षः श्रेयान् इत्यङ्गीकर्तव्यः,
 पूज्यश्चेहरेभद्रद्वरेभिरपि तत्र तत्र तथैवाङ्गीकृतत्वादि ते ॥ यथा सप्तधातुव्यतिरिक्ता वातपित्तकफात्मिकाऽऽहारपरिणतिरुपजायते
 तद्वन्मनेवाकाययोगपरिणामव्यतिरिक्ता लेख्यालक्षणा योगद्रव्यपरिणतेरपि सञ्जायते, ननु सिद्धान्ते योगद्रव्याणां योगत्रय-
 परिणामवहेत्यापरिणामः कथं नेक्त इते चेद् वातपित्तकफलक्षणाऽऽहारपरिणतेरवश्यंभावेऽपि गृहीताऽऽहारस्य सप्त-
 धातुत्वेन परिणाम एव केवलं शाले यथा श्रूयते तथाऽत्रापि लेख्यालक्षणयोगपरिणामसद्भावेऽपि गृहीतमनेवाकाययोग-
 द्रव्याणां मनेवाकाययोगत्वेन एव परिणामः सिद्धान्ते गीयते, नचाऽत्र काचिदनुपपत्तिः, एव योगान्तरं तद्रव्यत्वमपि लेख्यानां
 सम्यगुपपद्यत इति मे मतिः, तत्त्वं केवलगम्यमिति ॥ कृष्णादिभेदभिन्नायामस्यां कस्याञ्चिद्वहेत्यायां वर्तमाने उचि-
 वेविक्षितलेख्यातो लेख्यान्तरं गच्छति तदा विवक्षितलेख्यापरिणामस्य विनाशः, अन्यतरलेख्यापरिणामस्य चोत्पादः, उचिवस्य
 च दुवत्वमिति । योगस्तत्त्वत औदारिकादिशरं रसंयोगसमुत्थ आत्मपरिणामविशेषव्यापारः, तद्यथाः-औदारिकादिशरं-र-
 क्तस्याऽऽत्मने र्थपरिणतिविशेषः काययोगः, तथैदारिकैः क्रियाहारकशरं रव्यापाराहतवाग्द्रव्यसमूहसाचिव्याञ्चिव्या-

शुभ्रवतस्व
सुमङ्गला-
टकायां-

॥ ४२ ॥

पारो वाग्योगः, तथैदा रिकैक्रेयाहारकशरं रव्यापाराहृतमनोद्रव्यसमूहसाचिव्याङ्गवव्यापारो मनोयोगः, स च योगस्त्रिविधः, मनोवाक्कायलक्षणभेदात्, एवंमृते न अश्विदपि द्रव्यं मनोवाक्काययोगवत्, अतोऽयमपि योगपरिणामो जंचपरिणामः । संज्ञे-
पञ्चेन्द्रियादिषु अयुच्छिवस्थानेषु त्रयाणामपि योगानां सत्ताऽपेक्षया सद्भावेऽपि विवक्षिताऽनेहसि त्रयाणां योगानां सम-
कालं व्यापाराऽपेक्षयाऽभावात् एक एवाऽन्यतमः कश्चिद् योगो वर्तते, यदाऽन्तर्दृष्टार्थाद्यनन्तरं योगपरावृत्तिसञ्जायते तदा
पूर्वरत्या योगपरिणामस्य विनाशोत्पादै आत्मनश्च द्रव्यं स्वयमेव परिभावन्यम् ॥ उपयुज्यते सामान्यतया विशेषतया
वा वस्तुतत्त्वपरिज्ञानार्थमित्युपयोगः, स च द्वादशप्रकारकः प्राग्ब्याख्यातस्वरूपः, उपयोगपरिणामेऽपि एवं विहाय न
केनचिद्ब्येणोरोक्रियते ततः सोऽपि एवंपरिणामः, परिणामित्त्वं चास्य मतिज्ञानोपयोगिनो श्रुतज्ञानोपयोगं गतस्याऽत्मनो
मतिज्ञानोपयोगश्रुतज्ञानोपयोगाऽऽत्मनां यथासंख्यं विनाशोत्पाददृष्टवत्त्वाऽपेक्षया विज्ञेयम् । ज्ञायते वस्तुतत्त्वं परिच्छिद्यतेऽनेन
तज्ज्ञानं मत्यादिभेदभिवं पञ्चप्रकारकमष्टप्रकारकं वा, ज्ञानमेवपरिणामो ज्ञानपरिणामः, सोऽपि एवं विनाऽनन्याऽऽधारत्वात्
जंचपरिणामः, ज्ञानोपयोगयोर्भेदत्वं प्राग् व्यावर्णेतमतो नाऽत्र स्पष्टकुर्मो वयम्, परिणामित्त्वं च मतिज्ञानश्रुतज्ञानवतः
सम्यग्दृष्टेर्जिंस्य मेध्याच्चयोगात् मत्यज्ञानं श्रुताऽज्ञानं जायते तदा अथवा घातिकर्मक्षपणाऽनन्तरं केवलज्ञान-
स्योत्पादै ' नहुं मेम छाउमत्थिए नाणे ' इति वचनात् मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्विनाशे च जाते विनाशोत्पादश्रुतत्व-
च

१ मत्यज्ञान-श्रुताऽज्ञान-विभङ्गज्ञानात्मकाऽज्ञानत्रिकक्षेपादष्टकं ज्ञानस्य ।

अर्चवतस्ते
द्रव्यानां
परिणामि-
त्वादि-
स्वरूपम् ।

॥ ४२ ॥

सुज्ञेयम् । दृश्यते सामान्यतया वस्तुतत्त्वाऽवबोधो जायते येन तद्दर्शनं, चक्षुर्दर्शनाऽचक्षुर्दर्शनाऽवधिदर्शनकेवलदर्शनमेवैश्वर्यवर्धम्, ज्ञानपरिणामवदयं दर्शनपरिणामोऽपि जीवपरिणामः, उच्छेदेव दृश्यमानत्वात्तस्य, परिणामेत्पादटेनाशष्टवत्त्वानि च पूर्ववद् बोध्यानि, । चर्यते गम्यते सर्वकर्मक्षयं विधाय महानन्दस्थानस्वरूपं मोक्षं प्रति हेन तच्चारित्रम्, तच्च सामर्थिकादिभेदैः पञ्चविधं वक्ष्यमाणस्वरूपं, अस्य चारित्रस्याऽऽत्मनो गुणत्वात् उच्यपरिणामत्वं सुख्यातम् । सामार्थिकचारित्रः छेदोपस्थापनीयचारित्रो वा परिहारचिशुद्धिसंज्ञकं चारित्रं सूक्ष्मसंपरारयं यथाख्यातं वाऽवाप्नोति, अथवा अपशमिकः सूक्ष्मसंपरायाद् यथाख्याताद् वा पतित्वा छेदोपस्थापन्यं सामर्थिकं संयमं वा याति तदा तेषां चारित्राणामुत्पादविनाशात्क्षया आत्मनश्च श्रुवतया परिणामित्वं चिन्त्यम् । वेद्यतेऽनुभूयते कामाऽऽसक्तत्वं हेन स देदः पुंवेद-हेद-नपुंसकहेदात्मकभेदस्त्रिप्रकारकः, अमुं वेदं उवा एवाऽनुभवन्ति, नाऽऽवा अतस्सोऽपि जीवपरिणामः, विवक्षितवेदोदयात् वेदोदयाऽन्तरमुपजायते तदा परिणामित्वमुत्पत्तिविनाशश्चैव्यापेक्षिकमिति ॥ दशविधेऽप्ययं परिणामः कर्मोपाधिजन्यस्वरूपः प्रायोगिको न तु जीवस्य स्वस्वभावजः, अत एव पूर्वोक्तदशविधजीवपरिणामाऽपेक्षया सिद्धानामपगतकर्मप्रश्चानामपरिणामित्वं सुतरांप्रत्ययते । ननु सिद्धानामपि प्रतिसमयं ज्ञानोपयोगदर्शनेपयोगयोः परावृत्तिसंज्ञायते, यतो यस्मिन् समये विवक्षितसिद्धः केवलज्ञानोपयोगपरिणतः तत्समयाऽनन्तरं तस्य विवक्षितसिद्धस्य केवलदर्शनेपयोगपरिणतत्वात् अवस्थाऽन्तरं जातं,

१ परिणामित्वविषये यथा रीत्या परिणामित्वं उदलेखि तथैव रीत्या तद् भवतीत्येवं न विज्ञेयं, प्रकाराऽन्तरैरपि परिणामित्वं भावयितुं शक्यते, ग्रन्थगौरवभयान्निखिलप्रकाराणां नाऽत्र प्रदर्शनं कृतं, शेषुपीवद्विस्वविधया परिभावनेयम् ॥

अनवतत्त्व-
सुमन्त्रा-
टिकायां-
॥ ४३ ॥

परिणामश्च अवस्थाऽन्तराहिलक्षणः, अत्राऽपि केवलज्ञानोपयोगाऽऽत्मकस्य पूर्वपरिणामस्य विनाशः, केवलदर्शनीपयोगपरिणामस्य चोत्पादः, आत्मनश्च ध्रुवत्वमेति सिद्धस्याऽपि परिणामित्वं संघटते, परिणामित्वं च भवद्भिः कर्मोपाधिजन्यं व्याख्यायते, काऽत्र समाधत्तिः ? उच्यते-सिद्धानामुपयोगाऽपेक्षया या परावृत्तेर्जायते सा न कर्मोपाधिजन्या, केवस्याऽनन्तज्ञानाऽनन्तदर्शने गुणभूते, एतयोरुपयोगप्रवर्तने प्रतिसमयमिति केवस्य स्वभावो न तु परभावः, यदाऽयं केवः कर्मप्रपञ्चपरिकलित आसीत्तदा न प्रतिसमयमुपयोगपरावृत्तिरभूत् नाप्यनन्तज्ञानदर्शने चाविरभूताम्, सम्यग्दर्शनज्ञानचरित्राऽऽत्मकरत्नत्रय्याराधनपूर्वकः कर्मक्षयो यदा सञ्जातस्तदा प्रादुर्भूतावेतावनन्तज्ञानदर्शनलक्षणावात्मगुणैः, ततोऽत्र परावृत्तेस्स्वभावजा न तु कर्मजन्या । अपि चाऽस्मिन् प्रकरणे यत् परिणामित्वं तच्च दशविधं, यदि सिद्धानां ज्ञानदर्शनीपयोगपरावृत्त्यपेक्षया परिणामित्वं गण्यते तदा उपयोगलक्षणमेकविधमेव परिणामित्वम्, ततोऽपि पूर्वव्याख्यातं दशविधं परिणामित्वं अत्र न घटत इति ॥ उक्तो केवपरिणामः ॥ अथाऽकेवपरिणामः-स च दशविधः पुद्गलपरिणामाऽऽत्मकः, तद्यथा;-बंधनपरिणामः १ गतेपरिणामः २ संस्थानपरिणामः ३ भेदपरिणामः ४, वर्णपरिणामः ५ गन्धपरिणामः ६ रसपरिणामः ७ स्पर्शपरिणामः ८ अरुरुल्लुपपरिणामः ९ शब्दपरिणामः १० । तत्र तावदादौ बन्धनपरिणामो व्याख्यायते, स केवमुः-समगुणस्निग्धस्य परमाण्वादेः समगुणस्निग्धेन परमाण्वादिना सह सम्बन्धो न भवति, तथा समगुणरूक्षस्याऽपि परमाण्वादेः समगुणरूक्षेण परमाण्वादिना सह सम्बन्धो न भवति, किन्तु यदि स्निग्धः स्निग्धेन रूक्षः रूक्षेण सह विपममात्रत्वात्तेषां परस्परं सम्बन्धः । अयं बन्धनपरिणामोऽकेवपरिणामः यतो न केवप्रदेशानामसंख्येलोकाऽऽकाशप्रदेशप्रमाणानां बन्धनपरिणाम उप-

अकेवतस्ते
केव-
परिणाम-
वर्णनम्

॥ ४३ ॥

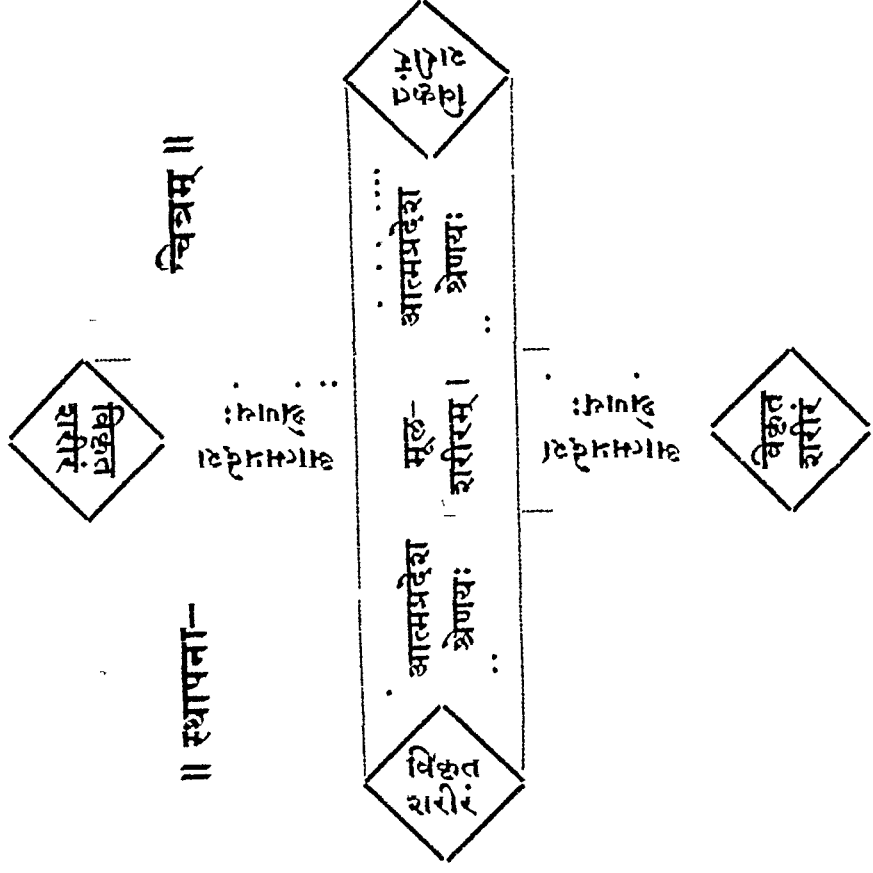
ॐ S ॐ U ॐ M ॐ A ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A ॐ

ॐ N ॐ A ॐ V ॐ A ॐ T ॐ A ॐ T ॐ V ॐ A ॐ

जायते कदाचिदपि तेषां पृथक्त्वाऽऽभावात् । ननु यदा
 क्रियलब्धना आहारकलब्धना वा है क्रियशरणाणि अने-
 कसंख्यात्मकानि आहारकशरं वा विकुर्व्यते तदा
 एकवस्याऽपि विभिनानि शरीराणि प्रत्यक्षदुपलभ्यन्ते,
 शरणां विभिन्नत्वे च आत्मप्रदेशानां सुतरां विभिन्नत्वं,
 कथञ्च्यते आत्मप्रदेशानां पृथक्त्वाऽभावत्वमिति, मैवम्,
 यतो वै क्रियादिलब्धिविचित्रशरणां पृथक्त्वेऽपि नात्म-
 प्रदेशानां पृथक्त्वम्, यत्र मूल(भवधारण्य)शरं ततो
 नरत्य मूलशरं राऽवगाहप्रमाणा तस्यैव जीवस्य आत्मप्रदे-
 शश्रेण्ये विकुर्वितशरणि यावदनुगच्छन्ति, आत्मप्रदे-
 शानां संकेचविकासात्मकत्वाद्देतदनुपपन्नं, तस्मान्नाऽऽ-
 त्मप्रदेशानां पृथक्त्वमपि त्वपृथक्त्वमेवेति ॥ गतिपरि-
 णामे द्विविधः, स्पृशद्गतिपरिणामेऽस्पृशद्गतिपरिणामश्च,
 तत्र द्रव्यान्तरं स्पृशते ये गतिपरिणामः स स्पृशद्गतिपरि-

॥ स्थापना-

चित्रम् ॥

णामः, यथा ठिक्क रिका जले तथाप्रयत्नेन प्रक्षिप्ता सती जलस्याऽपान्तराले जलं स्पृशन्ती गच्छति, बालजनप्रसिद्धमेतत् । तथाऽस्पृशतो गतिपरिणामोऽस्पृशद्गतिपरिणामः, यद्द्रव्यं न केनाऽपि सहाऽपान्तराले संस्पर्शनमनुभवति तद्द्रव्यस्याऽस्पृशद्गतिपरिणामः ॥ पुद्गलद्रव्याणां पारिमण्डल्यादिसंस्थानपञ्चकमध्ये केनाऽपि संस्थानेन विरचनं स संस्थानपरिणामः । स्कंधाऽवस्थानेनावस्थितानां पुद्गलद्रव्याणां यो भेदः स भेदपरिणामः । पुद्गलद्रव्येषु पञ्चप्रकारकवर्णानामुत्पत्तिः स वर्णपरिणामः । पुद्गलेषु गन्धस्योत्पत्तिः स गन्धपरिणामः । तेष्वेव पुद्गलेषु पञ्चप्रकाराणां रसानामुत्पत्तिः स रसपरिणामः । पुद्गलेष्वप्येकप्रकारकस्य स्पर्शस्योत्पादः स स्पर्शपरिणामः । पुद्गलपरमाणुषु गुरुत्व-लघुत्व-गुरुलघुत्व-अगुरुलघुत्वानामुत्पत्तिः सोऽगुरुलघुत्वपरिणामः । पुद्गलेषु तेन तेन प्रकारेण शब्दानामुत्पत्तिः स शब्दपरिणामः । इत्युक्तप्रकारेण पुद्गलद्रव्यं दशविधैः परिणामैर्युक्तत्वात् परिणामि, अन्यानि चत्वार्यप्येवंद्रव्याणि परिणामवर्जितानि । अतः पदसु द्रव्येषु द्रव्ययुग्मं जंचपुद्गलाऽऽत्मकं परिणामि, शेषं धर्माऽधर्माऽऽकाशकालक्षणं द्रव्यचतुष्कमपरिणामि ॥

पदसु द्रव्येषु एकं जीवद्रव्यं जीवस्वरूपं, शेषाणि पञ्चाप्यज्वस्वरूपाणि ॥ मूर्त्तित्वपरीक्षायां पुद्गलद्रव्यमेकं मूर्त्तमत्, शेषाणि पञ्चाऽप्यमूर्त्तानि, वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शा यस्मिन् विद्यन्ते तन्मूर्त्तं, तेषां वर्णगन्धादीनां यस्मिन्नभावस्तदमूर्त्तम् । सप्रदेशि-अप्रदेशिनोः परिप्रश्ने धर्माऽस्ति कायाऽधर्माऽस्ति कायाऽऽकाशाऽस्ति कायज्वाऽस्ति कायपुद्गलाऽस्ति कायाऽऽत्मकानि पञ्चद्रव्याणि प्रदेशसमूहोपेतानि, अवशिष्टं कालद्रव्यं प्रदेशवर्जितं, अस्ति कायत्वाऽभावात् । पदसु द्रव्येषु एकत्वाऽनेकत्व-

१ जीवस्तु स्वस्वरूपाऽपेक्षयाऽमूर्त्तं इत्यत्र स्वस्वरूपं चिन्तितमस्मिन् मूर्त्ताऽमूर्त्तविषये ।

ॐ S ॐ U ॐ M ॐ A ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A ॐ

ॐ N ॐ A ॐ V ॐ A ॐ T ॐ A ॐ T ॐ V ॐ A ॐ

शोरनुयोगे धर्माऽधर्माऽऽकाशाऽस्तिकायानां प्रत्येकमेकैकत्वम्, पुद्गलानामानन्त्यं सुवेख्यातमतो पुद्गलद्रव्यमानन्त्यभाक्, लोके काष्ठपुस्तादीन्यनन्तानि पुद्गलद्रव्याणि, जीवद्रव्याण्यनन्तानि, पृथिक्कायिकादीनामसंख्यातत्वेऽपि नेगोदवर्त्त-
 जीवानामानन्त्यात् । कालस्तु अनन्तत्वोपेतः, (अर्त्ताऽनागतकालाऽपेक्षया) अनन्तसमयाऽऽत्मकत्वात्तस्य । द्रव्यपट्टे
 कृते द्रव्याणि क्षेत्रमिवाऽऽधारभूतानि ? कृते च वज्रमिवाऽऽधेयतया स्थितानि ? इति चिन्तायां केवलमाका-
 शाऽस्तिकायाख्यं द्रव्यं क्षेत्रमिवाऽऽधारभूतं, अन्यानि पञ्चाऽपि आधेयतया स्थितानि । अयमत्राऽऽशयः;—आकाशं विरहय्य
 शेषाणि पञ्चाऽपि द्रव्याणि अवगाहदानस्वभावे आकाशे आधेयतया स्थितानि, तत आकाशः क्षेत्रं, शेषाणि क्षेत्रेणि ॥ द्रव्येषु
 सक्रियाऽक्रियद्रव्यचिन्तायां यद् द्रव्यं गत्यादिक्रियोपेतं तत् सक्रियं, अन्यदक्रियं, द्रव्येषु पट्टसु ऽवपुद्गलाऽऽख्ये द्रव्ये सक्रिये,
 गत्यादिक्रियाकर्तृलक्षणत्वात्तयोः, शेषाणि निष्क्रियाणि धर्माऽधर्माऽऽदीनि चत्वारि । नित्याऽनित्ययोः परिप्रश्ने यद् द्रव्यं
 नैरन्तर्येण एकस्यामवस्थायामेव वर्त्तते तन्नित्यं अन्यदनित्यं, पट्टसु द्रव्येषु व्यवहारनयमङ्गीकृत्य जीवपुद्गले अनित्ये, यतो
 जीवः स्वकर्माऽनुसारतो गत्या गत्यन्तरं परिभ्राम्यति, देवपर्यायं विहाय मनुजपर्यायं विभक्तिं, मनुजत्वं च त्यक्त्वा तिर्यत्त्वं
 दधाति, इत्थं पर्यायनयापेक्षेयदनित्यत्वं, द्रव्यास्तिकनयापेक्षं तु ऽचोऽपि नित्य एव । एवं पुद्गलद्रव्यमपि परमाणुत्वं वर्ज-
 येत्वा स्कन्धत्वमादत्ते, न लवर्णाऽऽत्मकं पर्यायमुज्झत्वा शुक्लघर्णपर्यायमङ्गीकुरुते, अत एतदपि पुद्गलद्रव्यं पर्यायनयाऽपेक्ष-
 याऽनित्यम् । निश्चयनयेन तु षड् द्रव्याण्यपि नित्यानि अनित्यानि च, तद्यथा;—धर्माऽस्तिकायद्रव्यं अमूर्त्तत्वाऽ—चेतनत्वा-
 ऽक्रियत्व-गतिसहायकत्वादिगुणैर्नित्यं, देश-प्रदेशा-ऽगुरुलघुपथयैरनित्यं । अधर्माऽस्तिकायद्रव्यममूर्त्तत्वा-ऽक्रियत्वा-

ज्वेतनत्त्व-स्थितिसहायकत्वादिभिर्नैतयं, देश-प्रदेशाऽ-रुलघुपर्यायैरनित्यम् । एवमाकाशद्रव्येऽपि योज्यम् । नवरं गतिस्थिति-
 सहायकत्वस्थानेष्वगाहदायकत्वं ज्ञेयम् । तथा कालद्रव्यं अमूर्त्तत्वा-ऽचेतनत्वाऽक्रियत्त्वैर्वर्चनानादिलक्षणैश्च नित्यं, अतः ताऽना-
 गत-वर्त्तमानाऽपेक्षयाऽनित्यम् । तथा ज्वेचद्रव्यं ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वर्चयद्विगुणैरमूर्त्तत्वादिभिः पर्यायैश्च नित्यं, देवत्व-मनु-
 जत्वादिभिरनित्यं । पुद्गलद्रव्यमपि मूर्त्तत्वाऽचेतनत्वादिभिनित्यं, परमाणुत्व-स्कंधत्वाऽऽदिभिः पर्यायैरनित्यम् ॥ ननु सिद्धावस्थां
 समापन्ना ज्वेवा सिद्धत्वमाश्रित्य नत्या आहोश्चिदनेत्याः उच्यते—अनित्या इति, यतो यन्नित्यं तन्नियमादनाद्यनन्तं स्यात्,
 सिद्धत्वं तु नैवम्, अद्वैदग्न्यर्थः—सिद्धज्वानां ज्वेचत्वं तु पूर्वोक्तं नैव सिद्धत्वं तु न तथाप्रकारं, यतो विवक्षितकाले
 सिद्धत्वस्योत्पादः, सिद्धिशिला तु शाश्वत् ॥ ननु जिनविम्ब-जिनवैत्य-सुमेरुप्रभृति यानि यानि लोके शश्वतानि वस्तूनि
 तानि नित्यानि उताऽनित्यानि ? अत्राऽऽह—जगत्यां ये दे शाश्वताः पदार्थास्ति आकारमात्रेण प्रमाणमात्रेण वा नित्यानि,
 यतस्तेषामाकारे प्रमाणे वा कालाऽन्तरेऽपि न तारतम्यं स्यात्, परं पुद्गलद्रव्यमाश्रित्याऽनित्यानि, यतः कारणात्
 प्रतिसम्यं तेभ्यः शाश्वतद्रव्येभ्योऽनन्ताः पुद्गलपरमाणवः पृथक् भवन्ति, अनन्ताश्च तत्र गत्वा सम्मिलन्ति, अतः कारणात्
 भिन्नता, परं पुद्गलद्रव्याणां नैरन्तरेणाऽवस्थानस्याऽभावः, आकारः शाश्वतः पुद्गलद्रव्यं तत्रस्थमशाश्वतमेवेत्यर्थः ।

द्रव्येषु पदसु कतमद् द्रव्यं कारणात्मकं, कतमच्च कारणतावर्जितमित्यनुयोगे इदं ज्ञेयम्—यद् द्रव्यं द्रव्यान्तराणां कार्येषूप-
 जुज्यते तत् कारणस्वभावाऽऽत्मकं, यच्च द्रव्याऽन्तरक्रियासु कारणत्वेन नोपयुज्यते तत् कारणताऽपेतम् । विना ज्वेचद्रव्यं
 धर्माऽधर्माऽऽकाशादिद्रव्यपञ्चकं कारणत्वोपेतं, ज्वेचद्रव्यं चकारणाऽऽत्मकं, यतो धर्माऽस्तिकायो ज्वेचपुद्गलानां गति-

परिणामपरिणतानां गमनक्रियायाहुपकारकः, अधर्माऽस्ति कायः स्थिते परिणामपरिणतानां उच्यते पुद्गलानां स्थित्युपकारकः, आकाशाऽस्ति कायो उच्यते पुद्गलानामवगाहदायकत्वेनोपकारकः, पुद्गलाऽस्ति कायो उच्यते शर-वाङ्-मनः-प्राणापान-सुख-दुःख-उचित-मरणादिषूपकारकः, कालद्रव्यं तु उच्यते वर्तनादिपरिणामोपकारकः, उक्तञ्च विवेकज्ञानवितरणकल्पशशिखिलैः श्रेयसिन्द्रुमास्त्रातिहरेप्रकाण्डैस्तत्त्वार्थसूत्रैः—“ गतिस्थित्युग्रहो धर्माऽधर्मयोरुपकारः (त० ५-१७) ” “ आकाशाऽवगाहः (त० ५-१८) ” “ शर-वाङ्-मनः-प्राणाऽपानाः पुद्गलानां (त० ५-१९) ” “ सुखदुःख-उचितमरणोपग्रहाश्च (त० ५-२०) ” “ वर्तना परिणामः क्रियापरत्वाऽपरत्वे च कालस्य (त० ५-२२) ” इत्यादि ॥ एवमुक्तप्रकारेण उच्यते द्रव्यं प्रति पञ्चाऽपि धर्मादिने द्रव्याणि उपकारकत्वेन कारणद्रव्याणि, उच्यते द्रव्यं तु द्रव्यान्तरं प्रति उपकारत्वाऽभाववद् अतोऽकारणद्रव्यम् । ननु उच्यते द्रव्याऽन्यानि द्रव्याण्युपकारकाणि एवं पुद्गलद्रव्यं प्रत्ययुपकारकाणि दृश्यन्ते, अतो उच्यते द्रव्यमेव पुद्गलद्रव्यस्य कारणतावर्जितं भवेदिति ? कश्च उच्यते द्रव्यमेकमेव तादृक् प्रतिपाद्यते ? सत्यं, पुद्गलद्रव्यं प्रति उच्यते द्रव्यमेव द्रव्याऽन्तराण्युपकारकं परं पुद्गलद्रव्यं स्वयमपि उच्यते द्रव्यमुपकारकं, अकारणद्रव्यं तु तत्रोच्यते यत् स्वयं द्रव्याऽन्तरं प्रत्ययुपकारकं सत् स्वं प्रति द्रव्याऽन्तराणि उपकारकाणि भवेयुः, उच्यते द्रव्यं चेतत्स्वरूपं, न तु पुद्गलद्रव्यं, यतः पुद्गलाऽस्ति कायं प्रति अन्यानि द्रव्याण्युपकारकाणि सन्त्यपि उच्यते द्रव्यं प्रति स्वस्येपग्राहकत्वेन तस्याऽकारणद्रव्यत्वं परिभाषयाम् । ननु धर्माऽधर्मादिने द्रव्याणि द्रव्याऽन्तरं प्रति यथेपकारकाणि, एवं उच्यते उच्यते द्रव्यं प्रति उच्यते द्रव्यं परिणामोपग्रहकारकमस्ति न वा ? उच्यते—“ परस्परौपग्रहो उच्यते ” इति तत्त्वार्थसूत्रोक्त्यनुसारेण उच्यते उच्यते

प्रति अस्त्युपकारकं परस्परारोपक्षया, परं कारणादिद्वाराणां परप्रत्ययेकत्वान्नास्त्यत्र विरोधः ॥ अथ षट्सु द्रव्येषु कतिसंख्यानि द्रव्याणि कर्तृलक्षणानि कति चाऽकर्तृण्येति चिन्तायां-यद् द्रव्यं द्रव्यान्तरस्य क्रियां प्रति अधिकारवत् तत् कर्तृत्वोपेतं, यच्च द्रव्यान्तरस्य क्रियां प्रत्यनधिकारि तत् कर्तृत्वचियुतम् । “ क्रियां करोति ते कर्त्ता ” इति सामान्यशब्दव्युत्पत्त्यनुसारेण तु यद्यपि पणामपि द्रव्याणां कर्तृत्वं, तथाऽप्यस्मिन् प्रकरणे सर्वेषां द्रव्यान्तराणां स्वाभेत्वेनोपभोक्तृ तत् कर्तृलक्षणम् । षट्सु द्रव्येषु धर्म्मार्थममीदिद्रव्याणां गतिसाहाय्यकादिरुणानामुपभोक्ता जीवः, ततो ऽच-द्रव्यं कर्तृत्वोपेतम्, द्रव्यान्तराणि कर्तृत्ववर्जितान् त्यर्थः ॥ द्रव्येषु सर्वव्यापित्वदेशव्यापित्वविचारणार्थां यद् द्रव्यं सर्वाऽव-गाहं व्याप्नोति तत् सर्वव्यापि, यच्चाऽवगाहस्यैकदेशं व्याप्य तिष्ठति तद् देशव्यापि, आकाशाऽस्तिकायं चिरहय्य चत्वारोऽप्य-स्तिकायाश्चतुर्दशरज्जुपरिमितलोकाऽऽकाशं व्याप्य स्थिता अतस्तानि चत्वार्येते द्रव्याणि देशव्यापिनि, कालोऽपि सार्धद्वय-ईपान्तर्वर्त्तित्वाद् देशव्यापी, आकाशद्रव्यं सर्वव्यापित्वात् सर्वव्यापि, इत्थं द्रव्यषट्कमध्ये आकाशद्रव्यमृते शेषाणि षट्चाऽपि देशव्यापीनि, आकाशस्तु सर्वव्यापि ॥ सप्रवे शिच्चाऽप्रवेशित्वयोरुद्योगे-चैव क्षितद्रव्यस्य द्रव्यान्तरतया यत् परिणमनं स प्रवेशः, सोऽस्यास्ति तत् सप्रवेशेद्रव्यं, यच्च कदाचिदपि द्रव्यान्तरत्वेन न परिणमते परं स्वरूपतयैव तिष्ठति तदप्रवेशेद्रव्यं, धर्म्मार्थममीदिषु षट्सु द्रव्येषु सर्वाण्यपि अप्रवेशिद्रव्याणि यतो न विवक्षितद्रव्यं स्वरूपं त्यक्त्वा द्रव्यान्तरतया परिणमते । इत्येवं संक्षेपतः ‘ परिणामः ’ चेत् गाथायास्तुक्तानि द्वाराणि विवृतानि, विशेषस्तु प्रज्ञापनादिमहाशास्त्रसमूहाद्विकल्पेभ्यः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

द्रव्यनामानि	पुरुषाणि	जीवः	सूतः	सप्तदेशी	एकः	क्षेत्रम्	सक्रियः	निष्क्रियः	कारणम्	कर्ता	सर्वदाः	अप्यदेशी
१ धर्माऽस्तिकायः	०	०	०	१	१	०	०	१	१	०	०	१
२ अधर्माऽस्तिकायः	०	०	०	१	१	०	०	१	१	०	०	१
३ आकाशाऽस्तिकायः	०	०	०	१	१	१	०	१	१	०	१	१
४ जीवाऽस्तिकायः	१	१	०	१	०	०	१	०	०	१	०	१
५ पुद्गलाऽस्तिकायः	१	०	१	१	०	०	१	०	१	०	०	१
६ कालः	०	०	०	०	०	०	०	१	१	०	०	१

इदानीं द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-गुणा-ऽऽकारलक्षणैर्द्वारैः केञ्चिद्विशिष्टतया षड् द्रव्याणि विव्रियन्ते, तद्यथा;—धर्माऽस्ति-
 कायो द्रव्यत एकः, क्षेत्रतोलोकाऽकाश(चतुर्दशरज्जु)प्रमाणः, कालतोऽनाद्यनन्तः, भावतो वर्णगन्धरसस्पर्शरहितः,

S ॐ U ॐ N ॐ A ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A ॐ

N ॐ A ॐ V ॐ A ॐ T ॐ A ॐ T ॐ V ॐ A ॐ

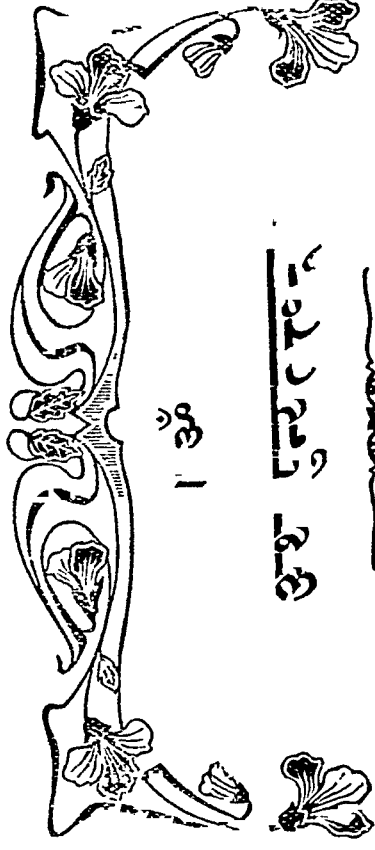

अनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
ईकायं-
। ४७ ॥

रुणतो गतिसाहाय्यकः, संस्थानतो वज्रसंस्थान्यः ॥ १ ॥ अधर्माऽस्तिकायो द्रव्यत एकः, क्षेत्रतो लोकाऽऽकाशप्रमाणः, कालतोऽनाद्यनन्तः, भावतो वर्णगन्धरसस्पर्शवियुतः, गुणतस्स्थितिसाहाय्यकः, संस्थानतो वज्रसंस्थान्यः ॥ २ ॥ आकाशाऽस्तिकायो द्रव्यत एकः, क्षेत्रतो लोकाऽलेकमानः, कालतोऽनाद्यनन्तः, भावते वर्णगन्धरसस्पर्शविलितः, गुणतोऽवगाहदायकः, संस्थानतो गोलाकारकः ॥ ३ ॥ ऽवाऽस्तिकायो द्रव्यतोऽनन्तस्वरूपः, क्षेत्रत एकं ऽवमाश्रित्य जघन्यतयाऽङ्गुलाऽसंख्येयभागः, उत्कृष्टस्त्वनेकान् ऽवान् एकं वा ऽवमाश्रित्य लोकाऽऽकाशप्रमाणः, कालतोऽनाद्यनन्तः, भावतो वर्णगन्धरसस्पर्शरहितः, गुणतो ज्ञानदर्शनादिरुणोत्तः, आकृत्या देहाकारकः, सद्बुधाताऽक्षया लोकाऽऽकारको वा ॥४॥ पुद्गलाऽस्तिकायो द्रव्यतोऽनन्तसंख्याऽऽत्मकः, क्षेत्रतो लेकाऽऽकाशपरिभतो नखिलपुद्गलद्रव्यजाताऽपेक्षया, परमाणवपेक्षया सूक्ष्मपरिणामपरिणताऽनन्तप्रदेशेस्कंधाऽपेक्षया वा एकाऽऽकाशप्रदेशावगाहः, कालतेऽनाद्यनन्तः, भावतो वर्णगन्धरसस्पर्शद्विपेतः, रुणतः पूरणगलनस्वभावः, संस्थानत्वेनदीर्घचतुरस्रन्यस्रचतुलपरिमण्डलादिसंस्थान्यः ॥ ५ ॥ कालो द्रव्यत एकः क्षेत्रतः सार्धद्वयद्विप्रमाणः, कालतोऽनाद्यनन्तः, भावतो वर्णादेवेयुक्तः, आकृत्या अवक्तव्यः ॥ ६ ॥ इत्येवं व्याख्याता अऽवतत्त्वस्य चतुर्दशभेदाः। प्रकरान्तरेणाऽर्जवस्य मूर्त्ताऽमूर्त्तविभागेन, द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-रुणभेदैर्वर्णगन्धरसस्पर्शसंस्थानभेदैश्च पृथ्विकपञ्चशतप्रभेदा भवन्ति, तेषां वर्णनं ग्रन्थविस्तरभयादत्र न लेख्यते, ग्रन्थान्तरेषु सुप्रतीतं, जिज्ञासुभिश्च तत्रतो विलोकनीयम् ॥ १५ ॥

व्याख्यायाऽऽवतत्त्वं, भेदप्रभेदैर्यन्मयोपात्तम् । तेनाऽस्तुश्रमणसङ्घो, जेवाऽऽवत्त्वचिज्ञानयुतः ॥ १ ॥
इत्याराध्यपादाचार्यवर्यश्रीमद्विजयमोहनसूरीश्वर विनयावतंसोपाध्यायप्रवरश्रीप्रतापविजयजीगणिवरणाञ्जवञ्चरीक-
प्रवर्त्तकश्रीधर्मविजयविरचितायां श्रीनवतत्त्वप्रकरणसुमङ्गलाटीकायां द्वितीयमजीवतत्त्वं समाप्तम् ॥

ॐ S ॐ U ॐ I ॐ A ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A ॐ

ॐ

ॐ नृत्तम्

प ऽऽचारपरायणः समुदिते भव्याऽब्जबेघार्थमा, दुर्ज्ञेयोऽपि जिते जितेशहरेधात्राद्यन्तरारिः स्मरः।
 धेन प्रास्तमशेषवाद्यहिकुलं स्याद्वादसौपणिना, सोऽयं सार्वजन्यं प्रकुरुतां स्त्रिशसङ्घस्सदा । १ ।
 एवं जीवाऽऽवतत्वयोस्सम्यग् विवरणं विधायाम्थ तृतीयं क्रमायातं पुन्यतत्त्वं व्याचिख्यासुराचार्यस्तावादादौ द्विच-
 त्त्वारिंशत्संख्याकपुन्यभेदमष्टे सप्तदशभेदाननया गाथया विवृणोति;—
 साउच्चगेय मणुदुग—सुरदुगंपंचिदिज इ पणदेहा अइतितणुवंग, अ इमंन्दरण संठण १६
 टीका;—सातेदनेयं कर्म्म, उच्चैर्गोत्रं मनुजद्विकं मनुजगतिमनुजानुपूर्वीलक्षणं सुरद्विकं देवगतेदेवाऽऽपूर्वीस्वरूपं,

पञ्चेन्द्रियजातेः, पञ्चशरीराणि अदारिकवैक्रियाऽऽहारकतैजसकर्मणरूपानि, आदिश्रुतानां त्रयाणां शरीराणामैदारिक-
वैक्रियाऽऽहारकाऽऽत्मनामङ्गोपाङ्गानि, वक्ष्यमाणसंहननपट्कमध्ये प्रथमसंहननं वज्रर्षभनाराचनामकं, एवं वक्ष्यमाणसंस्थान-
पट्कमध्ये समचतुरस्राऽऽख्यं प्रथमसंस्थानं, इत्येतासां सप्तदशप्रकृतानां शुभविपाकवत्त्वात् पुन्यप्रकृतयः प्रकर्त्तव्यन्त इति
गाथाऽक्षरार्थः ॥ व्यासार्थस्त्वयम् ;—इहलेले मिथ्यात्वाच्चरितेप्रमादकपाययोगाऽऽत्मकैः कर्मबन्धहेतुभिरुपात्तकर्मणिो
ऽन्वाः प्रदेशोदयद्वारा विपाकोदयेन वीपात्तं कर्म यदानुभवन्त तदाऽऽश्रूयमानशुभाऽश्रुभकर्मणामनुसारेण ऽन्वा अपि
तथा विधिशुभाऽशुभाऽध्यवसायवन्तस्सन्तः पुनः स्वाऽवगाढाऽऽकाशप्रदेशवार्त्तिकार्म्मणवर्गणापुद्गलान् सर्वाऽऽत्मप्रदेशैर्गृह्णित्वा
कर्मतया तान् परिणमय्य शुभाऽशुभपरिणामाऽनुसारेण स्थितिरसे तेषु कर्मपुद्गलेषु ग्रहणसमयेनैवोत्पाद्य क्षरन्स्वद् बहुच-
यःपण्डवद्वाऽऽत्मप्रदेशानामभेदाऽऽत्मकं सम्बन्धं कुर्वन्ति । तत् कर्म घाति-अघातिभेदाभ्यां द्वेविधं, यत् कर्म अनन्त-
ज्ञानान्तचारेत्राऽनन्तर्याऽऽत्मकमात्मगुणं सर्वथा देशेन वा हन्ति तत् घाति, यच्चैवं न तदघाति । वक्ष्यमाणकर्माऽ-
ष्टक्रम्ये ज्ञानाऽऽवारकदर्शनाऽऽवरणीयमोहनाऽऽन्तरायलक्षणानि चत्वारि कर्माणि ज्ञानादिरुणानां घातकत्वाद् घातानि,
अज्ञानाद्यशुभविपाकजनकत्वादशुभानि । वेदनय-आयु-नाम-गोत्राऽऽख्यानि चत्वारि अघातीनि कर्माणि सुखदुःख-
प्रभृतिशुभाऽशुभविपाकजनकत्वात् शुभाऽशुभस्वरूपाणि । एवं घाति-अघातिनोर्मध्ये यान्यशुभानि कर्माणि ताः पापप्र-
कृतयः, यानि च शुभानि कर्माणि ताश्च पुन्यप्रकृतयः । पुन्यं नाम पुनाति आत्मानं पवित्रकरोति पुन्यम् ॥ अशुभकर्म्म-
पांशुपांशुल आत्मा यैः कर्म्मभिः क्रमशः शुभं कर्म्म अर्जयित्वा पवित्रं भवति, क्रमेण च सत्तागतकर्म्मप्रदेशान् आत्मप्रदेशेश्चः

परिशाटयन् शिवसुखभाक् च भवति तानि कर्माणि पुन्यसंज्ञकानि, तैः पुन्यसंज्ञककर्मभिर्जो यत् शुभं कर्म वधाति तत्क-
 र्माऽपि पुन्यनाम्ना उच्यते, एवं पुन्यं कारणकार्यभेदाभ्यां क्रियाफलभेदाभ्यां वा द्विविधं, तत्र द्वैः सुपात्रदानादिभिः कारणैः
 क्रियाभिर्वा शुभविपाकजनकं पुन्यं-कर्म उपार्जयति तत् पुन्यस्य कारणं क्रिया वा प्रोच्यते, यच्च सातोदयादिस्वरूपेणोपभुज्यते
 त्वैस्तत् पुन्यस्य कार्यं फलं वोच्यते । केपाश्चिन्मतेन पापमेवैकं कर्म न तु पुन्यकर्म विद्यते, ते च दार्शनिका एवमाहुः—
 “ पापमेवैकमस्ति न पुण्यं, तदेव पापं उत्तमामत्रस्थामनुप्राप्तं नारकभवायाऽलं अर्चयमाणं तु तैर्यङ्गराऽमभवायेति, तद-
 ल्यन्तक्षयाच्च मोक्ष इति, यथाऽल्यन्ताऽपथ्याऽऽहारसेवनात्परममनारोग्यं, तस्यैव किञ्चित्किञ्चिदपकर्पादारोग्यसुखम्, अथोपाऽऽ-
 हारपरित्यागान्मृतिकल्पो मोक्ष इति ” एतत्सर्वमप्ययुक्तं स्वमन्त्रिकाविजृम्भितं, यतो न तावत्पापमेवाऽपचीयमानं सुखका-
 रणं तस्य दुःखहेतुत्वेनेष्टत्वात्, विषस्याणुरपि किं कदाचित् पीयूपाय भवति ? एवं स्वल्पस्याऽपि पापस्य स्वल्पदुःखनिर्वृत्ते-
 क्त्वमनिवार्यम्, तथा चार्णयसो लोहपिण्डादपुरपि लोहमय एव घटो भवति न तु सैवर्णः, तस्मादस्ति सुखजनकं पुन्या-
 ख्यं कर्म इति ॥

अथ पुन्यबन्धस्य हेतवो व्याख्यायन्ते, तत्र मुख्यद्वयस्या तु मनोवाक्यानां यो शुभव्यापारः स पुन्यबन्धस्य हेतुः, तथा-
 ऽप्यत्र किञ्चिद् विविच्य प्रदृश्यते—सुपात्रेभ्यः तीर्थकरणधराऽऽचार्यस्थविरसुनेभ्योऽन्वप्रदानं १ सुपात्रेभ्यो निरवधवसतेर्धि-
 तरणम् २ सुपात्रेभ्यो वाससां प्रदानम् ३ सुपात्रेभ्यो निर्दुष्टप्राणुकजलप्रदानम् ४ सुपात्रेभ्यः संस्तारकस्य प्रदानम् ५ मनसः
 शुभसंकल्पः ६ वाचः शुभव्यापारः ७ कायस्य शुभव्यापारः ८ जिनेश्वर्यतिप्रभृतीनां नमनवंदनपूजनादीनि ९ इत्येतानि

नव पुन्यवन्धस्य हेतुत्वेनोदाहृतानि, तथा चोक्तं श्रीमत्स्थानाङ्गहृत्त्रे—“ णव विधे-पुणो-अन्नपुत्रे १ पाणपुत्रे २ वत्थपुत्रे ३ लेणपुत्रे ४ सयणपुत्रे ५ मणपुत्रे ६ वतिपुत्रे ७ कायपुत्रे ८ नसोक्कारपुत्रे ” ९ ॥ अन्यैरपि प्रत्यपादि—अन्नं पानं च वस्त्रं च, आलयः शय-
नासनम् । शुश्रूषा वन्दनं तुष्टिः पुन्यं नवविधं स्मृतम् ॥ १ ॥ अथ पात्राऽपात्रविचारणा विधीयते—तर्थाकरगणधरा मोक्षमार्गा-
नुयायिनो मुनयश्च सुपात्रत्वेनोक्ताः, देशविरतिवन्तो गृहस्थाः सम्यग्दृष्टयश्च पात्रतया समाख्याताः, र्दनमनस्काः करुणायोग्या
अङ्गोपाङ्गवर्हनाऽपि पात्रत्वेनोदाह्रियन्ते, शेषाः सर्वे अपात्रत्वेनोच्यन्ते । तत्राऽपि सुपात्राय धर्मबुद्ध्या प्राशुकमशनादिकं प्रदत्तो
भावुकस्याऽशुभकर्मणो महतो निर्जरा महान् पुन्यवन्धश्च । देशचेरतसम्यग्दृष्टेश्रावन्धर्मोऽन्नादिकं वितरतो मुनिदानाऽपे-
क्षया अल्पपुन्यवन्धनिर्जरे च भवतः । अङ्गादिर्हनेभ्योऽथवा तथाप्रकारेभ्यो दीनाद्यवस्थां प्राप्तेभ्योऽनुकम्पाबुद्ध्या दानं ददा-
तुर्गृहस्थदानाऽपेक्षयाऽपि अल्पतरपुन्यवन्धो भवति । यद्वा यः कश्चिदपि मम गृहाङ्गणे समायायात् तस्मै यद्यहं न किञ्चि-
दपि प्रदास्यामि तदा ममाऽऽहृतधर्मस्य लघुता भावित्येयं मनसि निर्धार्य दानं ददाति तदपि अल्पतरपुन्यवन्धहेतुत्वेन
जायते । श्वानकपोतप्रभृतिपशुपर्क्षणाभयदानेऽन्नादिदाने वा तेषां पात्रत्वाऽभावेऽपि करुणायास्सद्भावादवश्यं पुन्यवन्धः ।
तथा गेहं प्रति समागतानां सत्यस्याद्वादमतपराङ्मुखानां चाक्षणकापालिकतापसानां ‘ इमे अपि धर्मभाजः ’ यद्वा ‘ एभ्यो
वयं दानं चितरिष्यामस्तदा पुन्यवन्धो भाव ’ इति धिया दानं न प्रदेयं, परं जिनमतप्रोक्ताऽवितथधर्मभाजां श्राद्धानां द्वारा-
ण्यभङ्गानि, मम द्वारि समागतो न कश्चिदपि निराशो भूत्वा प्रतिगच्छेत्, यदि सोऽन्नादिकमगृह्णैत्तत्रैव प्रतिव्रजिष्यति तदा
ममाऽवितथैनेन्द्रधर्मस्य जुहुप्सा भविष्यति, अथवा मम दाक्षिण्यगुणेऽपि नूनत्वं स्यादित्यात्मिकां बुद्धिं विधाय तेभ्यो

जिनधर्मविमुखेभ्योऽपि यथाशक्ते अशनादिकं प्रदातव्यं, एव स्वकीयदानगुणस्येऽप्येवंपट्टहणा धर्मस्य प्रभावना च संजायेत ।
 पारगतविशुद्धधर्मस्य महिमानं दृष्ट्वा केचित्तं धर्ममपि प्रपद्यन्त । तथा च भगवन्तस्त्थैकरा अपि त्रिभुवनैकनाथा प्रवित्र-
 जिपवः सांत्सरिकमनुकम्पया प्रयच्छन्त्येव दानम्, उक्तञ्च—“सर्वेहं पि जिणेहं दुज्जयजियरागदोसमोहेहं । सत्ताणुकंप-
 ण दाणं न कहं चि पडि सिद्धम्” ॥ १ ॥ इति ॥ केचिच्च वार्णवप्रकूपतटाकादिविधाने सुपात्रदानादिवत् पुन्यबन्धं मन्यन्ते,
 यतस्तेषु तेषु स्थानेषु बहवः प्राणिनस्तृष्णाकुलास्सन्तस्समागत्य कणेहत्य पयःपानेन गतपिपासासंजायन्ते सुखञ्चानुभवन्ति,
 तथा केचन क्षेत्रादिषु तेषु तेषु प्रदेशेष्वधिकप्ररोहाऽऽशया दावानलं प्रज्वालयन्ति गवाद्यर्थं च तानि क्षेत्राणि रक्षयन्ति, कैश्चिन्तु
 सत्राऽऽगारसंयतपोषकं पुन्यबन्धस्याऽऽशंसया निर्मायते । एतत्सर्वमपि विचाराऽऽस्पदम्, वस्तुतस्त्वप्यः पात्राऽपात्रविचारः
 धर्ममार्गमनाव्याव्य तर्क्य इति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण पुन्यबन्धस्य हेतून् प्रदर्श्य अधुना यैर्द्विचत्वारिंशत्प्रकारैस्तत् पुन्य कर्म
 उच्यते तैः प्रकाराः क्रमशो लिख्यन्ते—तत्र यदुदयादारोग्यविषयपभोगादिजनितमाह्लादलक्षणं सातं वेद्यते तत् सात
 वेदनियम् ॥ १ ॥ यदुदयादुत्तमजातिकुलबलतपोरूपैश्वर्यश्रुतसत्काराऽभ्युत्थानाऽऽसनप्रदानाऽञ्जलिप्रहादिसंभवस्तदुच्चैर्गत्रम्
 ॥ २ ॥ गम्यते तथाविधकर्मसंचैर्जीवैः प्राप्यत इति गतिः, नारकत्वादियपर्यायपरिणतिः, ततो यया गतिनामकर्मप्रकृत्या
 मनुजगतित्तं लभते तन्मनुष्यगतिनामकर्म ॥ ३ ॥ विग्रहगत्या भवान्तरोत्पत्तिस्थानं गच्छतो ऽवस्थाऽनुश्रेणिनयता गम-
 नपरिपाटी आदुपूर्वं, ययाऽऽदुपूर्वं नामकर्मप्रकृत्या मनुजगतिबद्धदुर्जवेऽन्यत्र गच्छन् मनुष्यगतावर्णयते सा मनुजाऽऽनु
 पूर्वं । तयोर्मनुजगतिमनुजाऽऽनुपूर्वोद्वेकं मनुजद्विकम् ॥ ४ ॥ एवं सुरद्विकं सुरगतिमुराऽऽदुपूर्वं लक्षणं ज्ञेयं; तद्यथा;—इति

गतिनामकर्मणा तथाश्रकारककर्मसिधेर्वैद्वेगतित्वं लभ्यते सा देवगतिः ॥ ५ ॥ येन चाऽऽबुपूर्व्वीनामकर्मणा सुरगति-
त्रद्वायुर्जीवोऽन्यत्र गच्छन् सुरगतावान् यतो सा सुराऽऽबुपूर्व्वी ॥ ६ ॥ एकेन्द्रिय-द्वीन्द्रियादीनां-एकेन्द्रियद्वीन्द्रियशब्दप्रद्वृत्तिनि-
बन्धनं तथाविधसमानपरिणतिलक्षणं सामान्यं जातिः, तद्विपाक्योदयवेद्या कर्मश्रुतिरपि जातिः, अयमत्र पूर्वाचार्याणामाशयः—
द्रव्यरूपमिन्द्रियसङ्गोपाङ्गनामकर्मणा इन्द्रियपर्याप्तजनकपर्याप्तनामकर्मणा चासिद्धम्, भावस्थं (भावेन्द्रियं) तु स्पर्शनादी-
न्द्रियाऽऽधरणक्षयोपशमसामर्थ्यात् सिद्धम् “ क्षायोपशमिकान्द्रियाणि ” इति वचनात्, यत्पुनरेकेन्द्रियादिशब्दप्रद्वृत्तिनिमित्तं
सामान्यं तदन्याऽसाध्यत्वाज्जातिनामनेबन्धनमिति । ततो यथा जातिसामकर्मश्रुत्या ज्ञेयस्य पञ्चेन्द्रियत्वं स्यात् सा पञ्चेन्द्रि-
यजातिः ॥ ७ ॥ अथाऽष्टममैदा रेकशरीरनामकर्म, तत्र शरीर्ये इति शरीरम्, तीर्थकरत्वादिलाभाऽपेक्षया उदारैः पुद्गलैर्निष्पन्नमै-
दारिकं, अदारिकञ्च तच्छरीरमैदा रेकशरीरम्, यदुदयादौदारिकशरीरयोग्यान् पुद्गलानादायैदारिकशरीरतया परिणमयति परि-
णमय्य च ज्वप्रदेशैः सहाऽन्योऽन्यानुगमरूपतया सम्बन्धयति तदुदा रेकशरीरनाम ॥ ८ ॥ विक्रियया निष्पन्नं वैक्रियं, वैक्रियञ्च
तच्छरीरं वैक्रियशरीरं, यदुदयाद्वैक्रियशरीरयोग्यान् वैक्रियवर्षणागतपुद्गलानादाय वैक्रियशरीरत्वेन परिणमयति, परिणमय्य चाऽऽ-
त्मप्रदेशैः सहाऽन्योऽन्यानुगमस्वरूपेण सम्बन्धयति तद्वैक्रियशरीरनामकर्म ॥ ९ ॥ यदुदयादाहारकशरीरयोग्यान् आहारकवर्षा-
णागतपुद्गलानादाय आहारकशरीरतया परिणमयति, परिणमय्य च ज्वप्रदेशैः सहाऽन्योऽन्यानुगमरूपतया सम्बन्धयति तदा-
हारकशरीरनामकर्म ॥ १० ॥ यदुदयात्तैजसशरीरयोग्यान् तैजसवर्षणागतपुद्गलानादाय तैजसशरीरतया परिणमयति, परिणमय्य
च ज्वप्रदेशैः सहाऽन्योऽन्यानुगमात्मकमभेदं सम्बन्धं करोति, ततैजसशरीरनामकर्म ॥ ११ ॥ यदुदयात्कामर्मणशरीरयोग्यान्

अनेवतत्त्व-
सुमत्तला-
टिकायं-
॥ ५० ॥

५ N A V A T A T V A

S S U M A N G A L A

काम्मवर्णान्तःपातिपुद्गलस्कंधानादाय काम्मणशरीरतया परिणमयति परिणमय्य चाऽऽत्मप्रदेशैः सहाऽन्योऽन्याऽनुगामात्मक-
 मभिन्नं सम्बन्धं वेदधाति तत् काम्मणशरीरनाम ॥ १२ ॥ एतानि प्राङ् निर्दिष्टानि पञ्च शरीरनामकम्मणिं पुन्यसंज्ञकानि, किं
 तत्तच्छरीरनामकम्मजन्यं अदधिकभावफलस्वरूपं अदरिकादिशरीरमपि पुन्यसंज्ञकं भवति, पुन्यसंज्ञककर्मणः कार्यत्वात् ॥
 ननु अदरिकादिनामकम्मचतुष्कस्य भवतु पुन्यसंज्ञा शुभविपाकजनकत्वात्तेषां, परं काम्मणशरीरनाम कम्माऽपि पुन्यसंज्ञकं
 कथं प्रतिपाद्यते, यत एतत्तु भवभ्रमणस्य प्रधानं निमित्तं ? उच्यते—सत्यं ! सर्वाणि पैद्गलिकसुखानि दुःखानि वा काम्मणश-
 रीरनामकम्मप्रभवाणि, एवं सत्यपि यदत्र काम्मणशरीरनामकम्म पुन्यसंज्ञकत्वेन श्रोतुः प्रावचनिकास्तत्र पैद्गलिकसुखेषु
 काम्मणशरीरस्य प्राधान्यं विवक्षितं, नास्त्यन्या काऽप्युपपत्तिः ॥ अङ्गान्यष्टै शिरःप्रभृतीनि, उक्तञ्च;—“ सीसमुरोथरपिण्डि दो
 वाहू ऊरुया य अङ्गानि ” । तदवयवभूतान्यङ्गुलादीनि चोपाङ्गानि, शेषाणि तु तत्प्रत्यवयवभूतान्यङ्गुलिपत्रेखादीनि अङ्गो-
 पाङ्गानि । ततोऽङ्गानि चोपाङ्गानि चाङ्गोपाङ्गानि, अङ्गोपाङ्गानि चाऽङ्गोपाङ्गानि चाऽङ्गोपाङ्गानि, (सरूपाणाभेकशेष एकविभक्तौ
 १-२-६४-पा०) इत्येकशेषः । तन्निमित्तं कम्माऽङ्गोपाङ्गं, तत्रिधा—अदरिकाङ्गोपाङ्गं, वैक्रियाङ्गोपाङ्गं, आहारकाङ्गोपाङ्गं,
 तत्र यदुदयाददरिकशरत्त्वेन परिणतानां पुद्गलानामङ्गोपाङ्गविभागपरिणतिरुपजायते तदैदारिकाङ्गोपाङ्गनाम । यदुदयाद्वै-
 क्रियशरीरत्त्वेन परिणतानां पुद्गलानामङ्गोपाङ्गविभागपरिणाम उपजायते तदैदारिकाङ्गोपाङ्गनाम । यदुदयादाहारकशरीरत्त्वेन
 निष्पन्नानां पुद्गलानामङ्गोपाङ्गविभागपरिणाम उपजायत इति आहारकाङ्गोपाङ्गनाम । तैजसकाम्मणवपुषोस्तु आत्मप्रदेशतुल्य-
 संस्थानत्वात्तयोर्नास्त्यङ्गोपाङ्गसम्भवः । अत्र तनुपञ्चकमध्ये यानि अदरिकवैक्रियाऽऽहारकाणि त्रीणि वपूंषि तान्यङ्गोपाङ्गो-

नवतत्त्व-

सुमङ्गला-

टीकायां-

। ५१ ॥

पेतान्येवाऽन्यत्र एकेन्द्रियशरीराणि, ननु एकेन्द्रियाऽन्तर्गत वनस्पतिकायिकतरुप्रभृतिषु शाखा-प्रशाखा-पुष्प-फल-पत्र-
किसल्यादीनामवयवत्वेन सुविख्यातानां सद्भावात् कथमुच्यते अन्यत्रैकेन्द्रियशरीराण्यङ्गोपाङ्गानि? सत्यम्, यद्यपि लोके ते
शाखाप्रशाखादयोऽवयवत्वेन व्यवह्रियन्ते, परं तन्न सम्बन्धेनम् । यतस्तेषु तेषु शाखाप्रशाखासु मनोदलेषु प्रतिशाखं प्रतिप्रशाखं
प्रतिपुष्पं प्रतिपत्रं च भिन्नो जन्मः, न तु ते विवक्षितवृक्षजीवस्याऽवयव-भूताः, अत एकेन्द्रियेष्वैदारिकनामकर्मसद्भावे
सत्यपि अङ्गोपाङ्गनामकर्मणोऽभावाद् अवयवीभूतानामङ्गोपाङ्गनामसम्भवः सुसाध्यः । एकेन्द्रियव्यतिरिक्तेषु शेषेषु भवस्थ-
जीवेषु अदारिकवैक्रियनामकर्मप्रभृतिकर्मसद्भावेऽपि यद्यङ्गोपाङ्गनामकर्म न भवेत्तदा तु तेषामपि संसरणशीलानां संसा-
रिज्वानामेकेन्द्रियजन्मवदङ्गोपाङ्गाऽभावः स्यादिति, प्रत्यक्षाश्चाऽवयवा मनुष्यप्रभृतिषु दरीदृश्यन्त इत्यलमतिचर्चया ॥
अथ षोडशं वज्रर्षभनाराचाऽऽख्यं शुभं कर्म वित्रियते, तत्र संहननं नामाऽस्थिरचरनाविशेषः, तच्च-वज्रर्षभनाराच-ऋषभना-
राच-नाराचा-ऽर्धनाराच-र्कलिका-सेवार्त्तभेदैः षोढा, मध्येसंहननपदकं प्रथममेव शुभं शेषाण्यशुभानि, पुन्यतत्त्वव्याख्या-
प्रसङ्गात् प्रथमं वज्रर्षभनाराचमेवात्र व्यावर्ण्यते;—अस्मिन् 'वज्रर्षभनाराच' इति पदे त्रयः शब्दाः, वज्रं ऋषभो नाराचश्च,
तत्र वज्रं कर्कलिका, ऋषभः परिवेष्टनपट्टः, नाराचमुभयतो मर्कटबन्धः । एतानि कर्कलिकापरिवेष्टनपट्टनाराचाऽऽख्यानानि त्रीण्यपि
रचनाविशेषाणि यस्मिन् स्थाने समुदितानि सन्ति, साऽस्थिरचरनावज्रर्षभनाराचाऽऽख्या कथ्यते, ततश्च द्वयोः स्थानोभयतो
मर्कटबन्धेन बद्धयोः पट्टाकृतेना तूर्तयेनाऽऽस्थना परिवेष्टितयोरुपरि तदस्थितत्रयभेदिकलिकारूपवज्रनामकमस्थि यत्र भवति
तद् वज्रर्षभनाराचसंज्ञमाद्यं संहननम् ॥ १६ ॥ अथ सप्तदशं समचतुरस्रसंस्थानं, तत्र संस्थानमाकारविशेषः संगृहीत-

पुन्यतत्त्वे-
पुन्यभेदे-
प्रति-
पादनम्

॥ ५१ ॥

S U M A N G A L A

N A V A T A T V A

संघातितवद्धेवैदारिकादिपुद्गलेषु यदुदयाद् भवति तत्संस्थाननाम, तच्च षोढा, समचतुरस्रं, न्यग्रोधपरिमण्डलं, सादि,
वामानं कुब्जं हुण्डं चेति, तत्र समचतुरस्रमेकमेव भविपाकजनकत्वाच्छुभं, अन्येषां त्वशुभविपाकजनकत्वाद्दशुभत्वमिति ।
समाः साहृद्रेकशास्त्रोक्तप्रमाणलक्षणाऽविसंवादिन्यश्चतस्रोऽस्त्रयश्चतुर्दशभागोपलक्षिताः शरीराऽवयवा यस्य तत् समचतुरस्रम् ।
येन नामकर्मणा एतादृक् समचतुरस्रसंस्थानं सञ्जायते तत् समचतुरस्रसंस्थाननामकर्म अथवा ये लीवा-आत्माङ्गुलगण-
नयाऽधोत्तरशताऽङ्गुलप्रमितास्तेऽपि समचतुरस्रसंस्थान्याः । सुरनरपतिनताऽङ्घ्रयस्तेऽर्धप्रवर्तकर्तृकराः समे देवाश्चैतत्संस्थान-
भाजस्स्युः, शेषजीवाऽपेक्ष्यैतत्संस्थानं भाज्यम् ॥ १७ ॥ १५ ॥

वन्नचउ गुरुलहु-परधा उस्सास अयवुज्जोऽं ।

भखगइ निमिण तसदस, सुरनरतिरिआउतित्थयरं १६

टीका;—प्राक्तनगाथायां पुन्यतत्त्वस्य सप्तदशश्रुतः संख्यायाऽथाऽनया गाथयाऽवशिष्टाः काश्चिद् व्याख्यायन्ते । तत्राद-
वर्णचतुष्कं वर्णगन्धरसस्पर्शाऽऽत्मकं ब्रूते, यद्यपि वर्णचतुष्कं नामकर्मण उत्तरप्रकृतिभूतं शुभाऽशुभलक्षणं चतुर्द्वैप-
द्यमेदात्मकं क्रमशः कर्मग्रन्थादै व्याख्यातं, तथाऽप्यस्मिन्प्रकरणे पुन्यपापतत्त्वयोरुभयत्रापि अविवक्षितोत्तरभेदं तदेव वर्णच-
तुष्कमुक्तं तत्र ग्रन्थकर्तुर्वैधैव-कारणम् । नन्वेकस्य वर्णचतुष्कस्य पुन्यपापयोरुभयत्र कथं विन्यास इति चेत्शुभाऽशुभत्वाऽपेक्षया
विज्ञेयमिति । वर्णनामकर्मोऽपि पञ्चधा, तत्र श्वेतरक्तपीतलक्षणास्त्रयो वर्णाः शुभाः, नलकृष्णौ द्वौ चाऽशुभौ । 'वस्तुगन्ध अर्दने'

श्रंनवतत्त्व-

सुमङ्गला-

टीकायां-

॥ ५२ ॥

गन्ध्यते आघ्रायत इति गन्धः, स द्विधा, सुरभिगन्धो दुरभिगन्धश्च, तन्निवन्धनं गन्धनामकर्माऽपि द्विविधं, तत्र सुरभिगन्धः शुभ इतरश्चाऽशुभः । ('रस' आस्वादनस्नेहनयोः) रस्यते आस्वाद्यते इति रसः, स च पञ्चविधः तिक्तकटुकपायाऽऽम्लमधुरभेदात्, तन्निवन्धनं रसनासाऽपि पञ्चधा, तत्र कपायाऽऽम्लमधुररसाश्च शुभाः, अन्यौ तिक्तकटू चशुभौ । " ह्यप स्पृश संस्पर्शे " स्पृश्यत इति स्पर्शः, स च कर्कशमृदुगुरुलघुरुक्षस्निग्धशी तोष्णभेदादपृथा, तन्निवन्धनं स्पर्शनामाऽप्यपृथा, तत्र मृदुलघुस्निग्धोष्णाऽऽम्लमधुरश्चारी भेदाः शुभाः, अन्ये परिपन्थिनश्चत्वारोऽशुभाश्च । इत्येवं शुभाऽशुभवर्णत्रिंशत्तमध्ये शुक्लाद्या एकादश वर्णगन्धरसस्पर्शाः शुभकर्माऽन्तःपातिनः, अन्ये नीलवर्णाद्याः समाऽशुभवर्णचतुष्काऽन्तर्गता इति । तत्र यदुदयाञ्जीवनां शरीरेषु शुक्लादयो वर्णा मरालवलाकादीनामिव प्रादुर्भवन्ति तद् वर्णनामकर्म्म, पुन्यप्रकृतिच्चादाह्लादजनकत्वाच्च शुभम् ॥ १८ ॥ एवमग्रेऽपि भावनीयम्, यदुदयाज्जन्तूनां शरीरेषु सुरभिगन्ध उपजायते कमलानामिव तद् गन्धनामकर्म्म ॥ १९ ॥ यदुदयात्स्त्वानां शरीरेषु मधुरादयो रसा संजायन्ते सहकारफलादीनामिव तद् रसनामकर्म्म ॥ २० ॥ यदुदयात् प्राणिनां वपुषु स्निग्धपृष्ठादयस्स्पर्शा उपजायन्ते कुवलयकेसराणांमिव तत् स्पर्शनामकर्म्म ॥ २१ ॥ यदुदयाद् जीवानां शरीराणि न गुरुणि नाऽपि च लघूनि नापि गुरुलघूनि किन्त्वगुरुलघुपरिणामपरिणतानि भवन्ति तदगुरुलघुनामकर्म्म ॥ २२ ॥ यदुदयादोजन्ती भवति दर्शनमात्रेण वाक् संप्रवेन वा महासभागतः सन् सम्यानामपि त्रासमुत्पादयति, प्रतिवादिनश्च प्रतिभां प्रतिहन्ति तत्पराधातनाम ॥ २३ ॥ यदुदयादुश्च्छ्वासनिश्वाप्तलब्धिस्संजायते तदुश्च्छ्वासनाम ॥ २४ ॥ यदुदयाज्जन्तुशरीराणि स्वरूपेणाऽनुव्यान्यपि उष्णप्रकाशलक्षणमातपं विकुर्वन्ति तदातपनाम, तदातपनामविपाकश्च भानुमण्डलगतभूकायिक्रेऽन्वेव न वह्ति, प्रवचने प्रति-

पुन्यतत्त्वे-
पुन्यभेदे-
प्रति-
पादनम्

॥ ५२ ॥

लेधात्, तत्रोष्णत्वमुष्णस्पर्शोदयात् प्रकाशत्वमुत्कटलोहितनाभोदयाच्चेष्ट्यते । २५ ॥ यदुदयाञ्जन्तुगात्राणि अत्रुष्णप्रकाशरूपमुद्योतं
 कुर्वन्ति यथा यतिदेवोत्तरैः क्रियच्चन्द्रग्रहनक्षत्रतारा विमानरत्नपथयस्तदुद्योतनाम ॥ २६ ॥ ' सुभस्वगद् ' च्चि गमनं गतिः, खे
 विहायसा गतिः स्वगतिः, शुभा चासौ शुभस्वगतिः, नारकादिगतेषुदासाय खेति विशेषणम्, खरोऽत्रचित्तं अशुभगतित्वं चारणाय
 शुभेते पदं, यदुदयाद् हंसगजवृषभार्दनामिव प्रशस्ता गतिर्भवति तत् शुभस्वगतिनामकर्म, तच्च शुभं सुविपाकरूपत्वात् । २७ ॥
 ' निमिषि ' च्चि, यदुदयाञ्जन्तुशरैरेष्वङ्गप्रत्यङ्गानां प्रतिनियतस्थानवर्त्तता भवति तन्निर्ममाणनाम सूत्रधारकल्पं, तदभावे हि तद्-
 भृतककल्पैरङ्गोपाङ्गनामादिभिर्नैर्वर्त्तितानामपि शिरःपार्दनां स्थानप्रवृत्तेरनियमस्स्यात् ॥ २८ ॥ " तसदस " च्चि, गाथायां
 त्वग्रे वक्ष्यमाणमपि त्रसदशकं त्रसङ्गादवैव विप्रियते, तच्चैवम्; - " तस वायरपञ्चं पत्तेयथिरं सुभं च सुभगं च । सुस्सर आङ्गजसं
 तसाद्दसगं इमं होइ " ॥ १ ॥ तत्र त्रसन्ति उष्णाद्यभितप्ताः स्थानात् स्थानाऽन्तरं गच्छन्ते त्रसाः, परिस्पष्टमुखदुःखेच्छाप्र-
 द्वेषादि लज्जात्रसनामकर्मोदयात्त्रसाः, तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि त्रसनाम ॥ २९ ॥ यदुदयाञ्जिचानां चक्षुर्ग्रहिशरं रत्नलक्षणं
 चादरत्वं भवति तद्वादरनाम, वादरपृथिव्यादेरैकैकशरं रस्य चक्षुर्ग्रहित्वाऽभावेऽपि वादरत्वपरिणामविशेषाद् बहूनां सदुदाये
 चक्षुषा ग्रहणं भवति ॥ ३० ॥ यदुदयात् स्वयोग्यपर्याप्तिनिर्वर्तनसमर्थो भवति तत्पर्याप्तनाम । ३१ ॥ यदुदयात्प्रतिर्त्तित्वं
 भिन्नशरं रमुपजायते तत् प्रत्येकनाम, ननु कपिस्थाऽध्वन्थर्गुप्रमृतीनां मूलस्कन्धचक्रशाखादयः प्रत्येकमसंख्येयर्त्तित्वात्मकाः
 प्रवचने शोच्यन्ते, मूलादयश्च देवदत्तशरं रवद् अखण्डैकशरीरा उपलभ्यन्त इति तत्कथं तेषां प्रत्येकशरं रत्वम् ? प्रते ऽर्त्तित्वं
 शरं रभेदाऽभावादिति चेन्मैवं मंस्थाः, तन्मूलादिष्वसंख्येयानामपि जवानां पृथक् पृथक् शरं राऽभ्युपगमात्, केवलं श्लेषद्रव्य-

मे श्रितसकलसर्पवर्तिकावत् प्रवलरागद्वेषोपचितविचित्रप्रत्येकनामकर्मपुद्गलोदयात्तेषां परस्परविमिश्रणरसंभवः ॥ ३२ ॥
यदुदयाच्छरोऽस्थदन्तादीनां शररावयवानां स्थिरता स्यात् तत्स्थिरनाम ॥ ३३ ॥ यदुदयान्नाभेरुपरितना अवयवाः
शोभना जायन्ते तच्छुभनाम ॥ ३४ ॥ यदुदयादनुपकृदपि सर्वस्य मनःप्रियो भवति तत् सभाग्यनाम ॥ ३५ ॥ यदुदया-
ङ्गवस्वरः श्रोत्रं तेहेतुर्भवति तत्सुस्वरनाम ॥ ३६ ॥ यदुदयाल्लोको यत्तदपि वचनं प्रमाणीकरोति, दर्शनसमनन्तरमेव चाऽभ्यु-
त्थानाद्याचरते तदादेयनाम ॥ ३७ ॥ तपःशौर्यत्यागादिना समुपाजितेन यशसा कर्त्तनं यशःकर्त्तैः, यद्वा यशः सामान्येन
ख्यातिः, कीर्त्तुणोत्कर्त्तरूपया प्रशंसा, अथवा “ एकदिग्गामिने कर्त्तिः; सर्वदिग्गामुकं यशः; दानपुन्यभवाकीर्त्तिः पराक्र-
मकृतं यशः ” ॥ १ ॥ ते यशःकर्त्तं यदुदयाद् भवतस्तद्यशःकीर्त्तिनाम ॥ ३८ ॥ इति त्रसदशकम् ॥

यदुदयाद्देवभवनिवासहेतुकमायुः प्राप्यते तद्देवायुः ॥ ३९ ॥ यदुदयान्मनुजभवनिवासहेतुकमायुरवाप्यते तन्मनुष्यादुः
॥ ४० ॥ यदुदयात्तिर्यक्त्वपर्यायकारणमायुर्लभ्यते तत्तिर्यञ्चायुः ॥ ४१ ॥ एतानि त्र्यप्यप्यायुंषि शुभानि शुभविपाकप्रदायक-
त्वात्तेषां, ननु युक्तमुक्तं देवमनुजायुः पुन्यसंज्ञके शुभाल्लादजनकत्वात् तैर्दलिकसुखप्रधानत्वात् पुन्यकारणत्वाद्वा तयोः, परं
तिर्यगायुः कथं शुभं ? तनु क्षुत्पिपासासाहनताडनतर्जनछेदनभेदनप्रभृतेदुःखबहुलत्वाद्दशुभं प्रत्यक्षमेव पश्यामो वयम् अन्यत्र
क्वचित् कदाचित् कथञ्चित् पार्थिवपरायचानां हस्त्यश्वराजहंसशुकपिकादीनाम्, उच्यते—यद्यपि तैर्यञ्चस्तिर्यगायुर्भोजोऽनेक-
विधदुःखानि पराङ्मनास्ततो नितरां सहन्ते जन्मान्तरेऽविचारितकर्मविपाकास्सहसाकृतकर्मणस्तथाऽपि न तेषामायुर्दुःभ-
मुच्यते, यतो दुःखमनुभवन्तोऽपि ते स्वायुषस्समाप्तिपर्यन्तं जैजिःपवे न कदाचनाऽपि मृत्युं सम्हन्ते नारकवद्, प्रत्यक्षमेतद्

यतः प्रगृह्यमाणा मत्कुणादयो प्रधावन्ति, नारकास्तु प्रतिक्षणमेतदेहेहन्ते कदा वयं (क्षेत्रजनित-परस्पोर्द-रित-संक्लिष्टासुरेर्दे-
 तत्रिविध) दुःखतापान् मोक्षयामहे, कदाऽस्माकं मरणं समायायात् येन गत्यन्तरं गत्वा सुखभाजे भवामः । ननु यथा देवमनु-
 जादुस्य सह देवमनुजगते देवमनुजानुपूर्व्यौ च पुन्यप्रकृतावन्तर्गण्येते, तथा तिर्यगायुषा सह तिर्यगतिस्तिर्यगादुपूर्व च
 पुन्यप्रकृतिमध्ये कथं न पठ्यते ? उच्यते—यानि कर्माणि विशुद्धाऽध्यवसायैर्विध्यन्ते शुभविपाकरूपाऽनुभूयन्ते च तान्येव
 पुन्यकर्माणि, यानि च संक्लिष्टाऽध्यवसायैरात्मसात्क्रियन्तेऽनुभूयन्ते चाऽशुभविपाकरूपाऽन्यशुभान्ते प्रवदन्ति प्रवचनेप-
 निषेद्धेदनः । यदुक्तं शतके—“ वायालं पिसत्था विसोहिपुणमुकडस्स जेवस्स वास्इमप्सत्थाइरथुकडसंकि लिल्लस्स ?
 ४१ ॥ यदुदयादष्टमहाप्रातिहार्याद्य तेशयाः प्रादुर्भवन्ति तर्त्थकरनाम ४२ ॥ १६ ॥

तसब ररपज्जत्तं परेरथिरं सुभं च सुभगं च । सुस्सर अ इज्जसं, तस इदसं इमं हेइ १७

टीका;—व्याख्यातार्था ॥ १७ ॥ इत्थेवं समासतः पुन्यतत्त्वस्य द्वित्रिचत्वारिंशद् भेदाः समाख्याताः, तेषां मध्ये नारकादिपु-
 चतसृषु गतिषु कस्यां गतौ के भेदास्सन्ति तान् पृथक्कृत्याह;—नरकगतौ तावत् सातवेदन्यं—पञ्चेन्द्रियजातिः—वैक्रियद्विकं-
 तैजसनाम—कार्मणनाम—वर्णादिचतुष्कं अगुरुलघुनाम—पराघातनाम—उच्छ्वासनाम—त्रसनाम—वादननाम—पर्याप्त-

- १—अशोकवृक्षः सुरपुष्पवृष्टिद्विविध्वनिश्चाभ्रमासेनञ्च । भार्मण्डलं दुर्दुर्भेरात्पत्रं सत्प्रातिहार्याणि जिनेश्वराणाम् ॥ १ ॥
- २—जिनेश्वराणां जन्मदीक्षाकल्याणकादैः नरकगत्यामपि क्षणं सातवेदनीयस्यानुभवः सञ्जायते ॥
- ३—यद्यपि नारकाणां प्रायोऽशुभवर्णचतुष्कं उदयव द्धेद्यते स्थूलदृष्ट्या, सूक्ष्मदृष्ट्या त्वल्पांशेन शुभवर्णादिचतुष्कस्याऽपि सद्भावोऽस्ति ॥

नाम-प्रत्येकनाम-स्थिरनाम-शुभनाम-चेत्येतानि शुभकर्माणि उदयापेक्षया वर्तन्त इति सर्वविदां सिद्धान्ते ग्रीक्तम् । तिर्य-
गतौ तु मनुष्यत्रिक-देवत्रिका-ऽऽहाराद्विक-जिननामसंज्ञकानि नवसंख्याकानि वर्जयित्वा शेषाणि त्रयस्त्रिंशत् तत्र विद्यन्ते ॥
देवत्रिक-तिर्यगायुरातेषाऽऽख्यानि पञ्च वर्जयित्वा सप्तत्रिंशन्मनुजगत्याष्टुदयेन विद्यन्ते । मनुज-त्रिक-तिर्यगायुरै-दारिकद्विकाऽऽ-
तपाऽऽहाराकद्विकजिननामविकलानि द्वात्रिंशत्शुभकर्माणि देवैरनुभूयन्ते देवगतौ ॥ इन्द्रियमार्गणायां पुनरेकेन्द्रियजातौ सात-
वेदनीयै-दारिकाङ्ग-तैजस-कार्मण-दै-क्रयाङ्ग-वर्णा-दिचतुष्काऽगुरुलघु-पराघातोच्छ्वासोद्योत-निर्मणि-वादर-प्रत्येक-
स्थिर-शुभ-यशःकीर्त्तितिर्यगायुस्स्वरूपाणि द्वाविंशतिसंख्याकानि पुन्यकर्माणि वर्तन्ते । सातवेदनीयै-दारिकद्विक-तैजस-
कार्मण-वर्णादिचतुष्काऽगुरुलघु-पराघातोच्छ्वासोद्योत-निर्मणि-तिर्यगायुस्त्रस-वादर-पर्याप्त-प्रत्येक-स्थिर-शुभ-यशःकीर्त्ति-
रूपा द्वाविंश-तिशुभप्रकृतयो इन्द्रियजातौ जीवैरनुभूयन्ते । त्रीन्द्रिय-चतुरन्द्रियजातावप्येवमेव ज्ञातव्यम् । आतपं विहायैकव-
च्चारिंशत् पञ्चेन्द्रियजातौ ज्ञेयम् । एवं काययोगादिमार्गणास्वपि स्वयमेवोक्तम् ॥ इति पुन्यतत्त्वम् ॥

पुन्याख्यतत्त्वव्याख्यानादाधिगतञ्च यन्मया पुन्यम् ॥ पुन्यानुबन्धिपुन्यार्जनपरायणो भवतु भव्यौघः ॥ १ ॥

इत्याराध्यपादाऽऽचार्यवर्यश्रीमद्विजयमोहनसूरीश्वरविनेयावतंसोपाध्यायपदालङ्कृतश्रीमद्यतापविजयगणिचरणब्जचञ्चरकप्रवर्त्तक-
श्रीधर्मविजयाविरचितायां श्रीनवतत्त्वप्रकरणस्य सुमङ्गलाटीकायां तृतीयं पुन्यतत्त्वं समाप्तम् ॥

१-आहारकद्विकस्योदयस्तु चतुर्दशपूर्वविदां सयतमनुजानामेव नान्येषाम् ॥ २-आतपस्योदयस्तु वादरपर्याप्तपृथिवीकाधिकेज्वेव नान्यत्रेति ॥

अथ चतुर्थं पाठसूत्रम्

अङ्गोपाङ्गमयं जिनागमवरं येऽध्यापयन्तो दा, सिद्धान्तोदधिपारगाश्च समुपास्यन्ते विनेयैस्सदा ।
मोक्षावाप्तिसुलक्षणोक्तिपटवो विज्ञानसत्संपदा- धारा विजयन्तु पाठकवरा भव्यौघनन्दप्रदाः ॥ १ ॥

द्वैचत्वारिंशद्भेदाऽऽत्मकं पुन्यतत्त्वं व्याख्याय क्रमाऽऽयातं द्व्यर्थं तेषु त्रिभेदाऽऽत्मकं पापतत्त्वं व्याचिख्यासुः स्रत्रकारे
गाथाऽऽत्मकं स्रत्रं स्रत्रयतिः—

नणंतर एदसगं, नवर्षे नीअसर र्भेच्छत्तं थवरदस्सर एत्तरं, कसर एपण र्भेस्ते र्छिदुगं १८

व्याख्या—‘नाणंतरायं’ इत्यादि ज्ञानावरणप ; अंतरायपञ्चकं च भयमिलने दश, द्वैत्यस्य दर्शनावरण्यस्य निद्रा-
देभेद्युता नवप्रकाराः, नचैर्गोत्रम्, अशातावेदन्धं, मिथ्यात्वं, नामकर्म्मन्तिर्वैस्थावरदशकं, नरकगति-नरकाहु-नरका-
दुष्टीरूपं नरकत्रिकं, अनन्तानुबन्धि-अप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यान-सञ्चलनभेदात्मका हास्यपट्क-देदत्रिकेपेता कषायस्य प -

नवतत्त्व-
सुमङ्गला-
ईकार्या-

॥ ५५ ॥

वेगतिप्रकारा मोहनीयकर्मगताः, तिर्यग्गते-तिर्यगानुपूर्वीरूपं तिर्यग्द्विकं चेत्येते द्विपष्टेभेदाः विशेषतेऽग्रे व्याख्यास्यमानाः दुःखानुभवहेतुत्वात् पापप्रकृतित्वेन गण्यन्त इति गाथाक्षरार्थः ॥

भावाऽर्थस्त्वयम् ;—पाशयति शुण्डयत्यात्मानं पातयति चात्मन आनन्दरसं शोपयति क्षपयतीति वा पापम् । अस्मिन् संसारे संसारोदरवर्तिनां जन्तूनां समयप्रमाणोऽपि कालो एतादृङ्नास्ति यस्मिन् समष्टेऽयं जीवः कर्मनन्धं न विदध्यात् । “जाव णं एस जेवे एयह वेयह चलइ फंदइ घट्टइ निष्फंदइ तं भावं परिणमइ ताव णं अठविहबंधए वा सच चेहबंधए वा छविहबंधए वा एग विहबंधए वा नो णं अबंधए” इत्यागमः । ततः प्रतिसमयं पारस्पर्येण मोक्षमार्गकारणेशुभाध्यवसायैर्जीविन पुन्यं वध्यते, संसारवृद्धे निभेत्तैस्संक्षेपज नैतैरशुभाध्यवसायैश्च प्राणिनः पापं संचिन्वन्ति । विगतरागद्वेषसर्वज्ञपुरुप्राणीतप्रवचनानुसारेण दृष्ट्या सामान्यतः शुभमनोवाक्काययोगभाजे जन्तवो यद्यपि आह्लादप्रदं शुभं कर्म अर्जयन्ति, तथापि पुन्यतत्त्वविवरणप्रसङ्गे पात्रदानादयो हेतवः सविशेषतो यथा प्रतिपादितास्तद्वद् दुष्टमनोवाक्काययोगेषु अशुभकर्मवन्धन निवन्धनभूतेषु सत्सर्वेषु विशेषपापवन्धहेतवो नामग्राहं प्रदर्शयन्ते;—प्राणातिपातः १, मृपावादः २, अदत्तादानं ३, मैथुनं ४, परिग्रहः ५, अप्रशस्तक्रोधः ६, अप्रशस्तमानं ७, अप्रशस्ता माया ८, अप्रशस्तलोभः ९, अप्रशस्तद्वेषः १०, अप्रशस्तद्वेषः ११, अप्रशस्तक्लेशः १२, अभ्याख्यानम् १३, पैशुन्यम् १४, रत्यस्त् १५, परपरिवादः १६, मायामृपावादः १७, मिथ्यात्वशल्यम् १८ इति ॥ तथा चोक्तं श्रीव्याख्याप्रज्ञप्तैः—कहनं भंते ! जेवा गरुयचं हवमागच्छंति ? गोयमाः पाणाइवाएणं, मुसावाएणं, जाव मिच्छादंसण सहेणं, एवं खलु गोयमा ! जेवा गरुयचं हवमागच्छंति । कहनं भंते ? जेवा लहुयचं हवमागच्छंति ? गोयमाः पाणाइवायेर-

पापतत्त्वे-
पापवन्ध-
हेतवः

। ५५ ।

S U M A N G A L A

N A V A T A T V A

मरणं जाव भिच्छादंसणसह्येरमणेणं, एवं खलु गोयमाः ज्वा लहुयत्तं हवमागच्छति ॥ इत्थेवमप्रशस्ताशयेन रेव्यमानाः पाप-
स्थानका ज्ञानाऽऽवरणादिपापप्रकृतीनां बन्धहेतव उक्ताः, कतिपयेषु रागादिषु पापस्थानकेषु सेव्यमानेषु प्रशस्ताशयेन पुन्य-
बन्धोऽपि भवति, यथा देवगुरुधर्मेषु यो रागः स प्रशस्तः, कञ्चनकामिन्यादिषु योऽभिवृद्धः सोऽप्रशस्तः, प्रशस्ताऽप्रशस्तयो-
र्द्वयोरव्यभावः स मोक्षो मोक्षहेतुर्वा । क्रोधादिकपायाणां प्रशस्तताऽप्रशस्तता च श्राद्धप्रतिक्रमणसूत्रवृत्तावप्येवमभिहिता, सा
चैवम्-क्रोधोऽप्रशस्तः कलहादौ, यतः—“दूमेइ जणं तावेइ निअतणुं नेइ दुग्गइं धिद्धि । कोवो जलणोव जए कमणत्थं
जे न पावेइ ” ॥ १ ॥ प्रशस्तश्च दुर्वर्त्तपरेजन्शिक्षायां यथा श्रीकालकक्षरेः प्रमत्तशिव्याणां सुप्तानां त्यागरूपः, तेतलिसुत-
मन्त्रिप्रवोधाथं पोट्टिलादेवदशैतनुपक्रोधवद्वा, यतः ‘लालिजंते दोसा ताडिजंते गुणा बहु हुंति । गयवसभतुरंगाणव तो होज्ज
सुसिक्खपरिवारो ’ ॥ १ ॥ अप्रशस्तो मानो नमनाह्वेषे गुर्वादिब्बनम्रता सर्वाडिनिष्टहेतुः, यतः ‘नासेइ सुयं विणयं च
दूसइ हणइ धम्मकामत्थे । गवगिरि सिंगलणो नरो न रोएइ पिउणोचि’ ॥ १ ॥ प्रशस्तस्तु स्वकृतसत्यप्रतिज्ञाया आजन्मनि-
र्वही मन्थुदयननिर्यापनार्थं कारितयतिवेशवण्ठादिवत्, यतः—लज्जा गुणैघजननी जन्मिवायी-मत्यन्तशुद्धहृदयामनु-
वर्त्तमानाः । तेजस्विनः सुखमसूनापि संत्यजन्ति, सत्यस्थितिव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम्’ ॥ १ ॥ आपत्स्वदीनवृत्तिता च
हरिश्चन्द्रादेरेव, यतः—‘विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां, प्रिया न्याय्यावृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरम् । असन्ते
नाभ्यर्थाः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः, सतां केनोद्दिष्टं विषमसिधारत्रतभिदम्’ ॥ १ ॥ अप्रशस्ता माया यद्भव्यादिका-
ङ्क्षया परवञ्चना वणिजामिन्द्रजालिकादीनां वा, प्रशस्ता तु व्याधानां मृगापलपे व्याधिमतां कटुकैपथादियान् दक्षेपस्थि-

अंनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
टीकायां-
॥ ५६ ॥

तस्य विघ्नकरपित्रादीनां पुरः कुस्वप्नो मया दृष्टोऽप्याऽऽप्युष्कस्रचक इत्यादिका स्वपरहितहेतुः स्वपितुः सम्यग् यत्याचारग्रह-
णार्थं अर्थरक्षितप्रयुक्तमायेव, यतः— 'अमायेव हि भावेन मायेव तु भवेत् क्वचित् । पश्येत् स्वपरयोर्यत्र साऽुबन्धं हि-
तोदयम्' ॥ १ ॥ अग्रशस्तो लोभो धनधान्यादौ मूर्च्छा यतः— 'वंचह भिचकलत्तं, नाचिक्वह येअरमाइसयणे अ । मारेइ
बंधवेवे हु पुरिसो जो होइ धणद्धो ॥ १ ॥ अग्रशस्तश्च ज्ञानदर्शनचारित्रिविनयव्यावृत्त्यशेष्यसंग्रहादं नानाश्रुतार्थसंग्राहको-
मास्वातिवाचकवत्, एवं योगेष्वपि अग्रशस्तं मन आचरैद्रध्यानयोः, अग्रशस्तं तु धर्मशुक्लध्यानयोः, वागग्रशस्ता चैरोऽयम्,
जारीज्यमित्यादि पापमर्त्त, अग्रस्ता तु धर्ममर्त्त देवगुरुवर्णनादं, कायोऽग्रशस्तो विषयद्युताद्यारोवाहेवाकः, अग्रशस्तस्तु धर्म-
कृत्योद्युक्तः" । इत्येवं कथाययोगार्दनां शस्ताऽशस्तत्वे जनागमादुसारेण सम्यग्विचारणीये शेरुर्वद्विः । यद्यपि मोक्ष-
मार्गकचिचानां भव्यात्मनां शस्ताऽशस्तयोर्द्विविधयोरपि कथाययोगयोस्त्याग एव प्रधानतमः, तथापि तामुच्चकक्षामारुरुक्षूणां
पूर्वं तावत् अग्रशस्तकथाययोगैराग्रशस्तकथाययोगाः प्रतिक्षणं सावधान्भूय सुतरां वर्जयितव्याः, ग्रान्ते च श्रेणिमारुह द्वयेरपि
उदयाऽभावस्वयमेव सञ्जायत इति ॥

अथ पूर्वकैरद्यादशप्रकारैस्समुपार्जितमशुभं कर्म वैद्व्यरतिप्रकारैर्जिनिपभुज्यते ते प्रकाराः क्रमशः प्रदर्श्यन्ते । 'नाणं-
तराय' इत्यादि, तत्र 'एकदेशग्रहणात् समुदायस्यापि ग्रहणम्' इति न्यायेन 'नाणं' इत्यादिना पञ्चविधं ज्ञानावरणं च-
ज्ञेयम् । यावत् पञ्चविधज्ञानस्य स्वरूपं न विज्ञायते तावत् पञ्चप्रकारकज्ञानावरणं यस्याऽशुभकर्मणोऽपि स्वरूपं सम्यग्ज्ञातुं
न पार्यते, ततः पूर्वं तावच्छेते ज्ञानस्वरूपमालिख्यते;—ज्ञायते वस्तुपरिच्छेदतेऽन विशिष्टतेति ज्ञानम्, सामान्यविशेषा-

पापतच्छे-
पापबन्ध-
हेतवः ।

॥ ५६ ॥

S U 7 A N G A L A

N A V A T A T V A

अनवतत्त्व
सुमङ्गला-
टिकायां
॥ ५७ ॥

मनःपर्यवश्य स ज्ञानं मनःपर्यवज्ञानं, यद्वा मनःपर्यायज्ञानम् । तत्र संज्ञे भेदवैः काययोगेन गृहितानि मनःप्रायोग्यवर्गणा-
द्रव्याणि चिन्तयवस्तु चिन्तनव्यापृतेन मनोयोगेन मनस्त्वेन परिणमय्याऽऽलम्ब्यमानानि मनांसीत्युच्यन्ते, तेषां मनसां
पर्यायाश्चिन्तनानुगताः परिणामा मनःपर्यायास्तेषु तेषां वा सम्बन्धिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानम्, यद्वा आत्मभिर्वस्तुचिन्तने व्या-
पारितानि मनांसि पर्येते अवगच्छन्ति मनःपर्यायम् । अयमत्राशयः, मनो द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्च, तत्र द्रव्यमनो
मनोवर्गणा, भावमनस्तु ता एव वर्गणा ऽवेन गृहताः सत्यो मन्यमानाश्चिन्त्यमाना भावमनोऽभिधीयते, तत्रेह भावमनः
परिगृह्यते, तस्य भावमनसः पर्यायास्ते चैवंविधाः, यदा कश्चिदेवं चिन्तयेत् के स्वभाव आत्मा ? ज्ञानस्वरूपोऽमूर्तः, क्रमर्षणां
कर्ता सुखादीनामनुभोक्ता इत्यादयो ज्ञेयविषयाऽध्यवसायाः परगतास्तेषु तेषां वा यज्ज्ञानं तन्मनःपर्यायज्ञानम् । तानेव मनः-
पर्यायान् परमार्थतः समचबुध्यते, बाह्योऽस्त्वनुमानादेवेत्यसौ तन्मनःपर्यायज्ञानम् ॥ केवलं सम्पूर्णज्ञेयं तस्य तस्मिन् वा सकल-
ज्ञेये यज्ज्ञानं तत्केवलज्ञानम्, सर्वद्रव्यपर्यायपरिच्छेदीति भावः, अथवा केवलमेकं मत्यादिज्ञानरहितमात्यन्तिकज्ञानावरण-
क्षयप्रभवं, 'नह्यस्मि छाउमस्थि ए नाणे' इति वचनात् । अत्राहः—यदि मत्यादीनि ज्ञानानि स्वर्कयस्वर्कयाऽऽवरणक्षयोपशम-
सद्भावेऽपि प्रादुर्भवन्ति, ततो निःशेषतः सर्वयाऽऽवरणक्षये सविशेषेण भवेद्युथात्रिपरिणामवत्, कथं क्षयिकज्ञानस्याऽऽ-
विर्भावे तेषां मत्यादीनामभावः प्रोच्यते ? भाष्यकारोऽप्याहुः—' आवरणदेसविगमे, जाइं विजंति मइसुयाणि । आवरण
सव्वविगमे कह ताह न णुंति ऽविस्स' ? ॥ १ ॥ इति । उच्यते;—इह यथा सहस्रभानोरतिसमुन्नतवनाधनपटलान्तरितस्याऽपान्त-
रालाऽवस्थितकटकुड्याद्यावरणविवरप्रविष्टप्रकाशो घटपटादीनि प्रकाशयति, तथा केवलज्ञानावरणाद्वृत्तस्य केवलज्ञानस्याऽपान्त-

पापतत्त्वे
पञ्चज्ञान
वर्णनम् ।

रालाऽवस्थितमतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमरूपविवरनिर्गतप्रकाशो जीवार्दन् प्रकाशयति, स च तथा प्रकाशयन् मतिज्ञानमे-
 त्यादिलक्षणं तत्तत्क्षयोपशमरूपमभिधानमुद्ब्रह्मति, ततो यथा सकलधनपटलकटकट्याद्यावरणापगमे स तथाविधः प्रकाशः
 सहस्रभानोरस्पष्टरूपो न भवति चिन्तु सर्वात्मना स्फुटरूपेऽन्य एव, तथेहापि सकलञ्चलज्ञानावरणमतिज्ञानाद्यावरणविलये
 न तथाविधो मतिज्ञानादिसंज्ञितः ञ्चलज्ञानस्य प्रकाशो भवति, चिन्तु सर्वात्मना यथावस्थितं वस्तु परिच्छन्दन् परस्फुट-
 रूपोऽन्य एकेत्यदोषः उक्तञ्च श्रीपूज्यैः 'कटविवरागयकिरणा श्रेहंतरेयस्स जह दिगेसस्स । ते कड्ढेहावगमे न हुंति
 जह तह इमांइपे' । १ ॥ अन्यैरपि न्यगादि—“ मलवेद्धमणेव्यक्तियथानेकप्रकारतः । कम्मविद्वाऽऽत्मवेज्ञप्तिस्तथान्कप्र-
 कारतः । १ ॥ यथा जात्यस्य रत्नस्य निःशेषमलहानितः । स्फुटैकरूपाभिव्यक्तिर्विज्ञप्तिस्तद्वदात्मनः” । २ ॥ अन्ते पुनराहुः,
 सन्त्येव मतिज्ञानादीन्यपि सयोगिञ्चिवल्यादौ, केवलमफलत्वात् सन्त्यपि तदानीं न विवक्ष्यन्ते, यथा सूर्योदये नक्षत्रार्दनि,
 उक्तञ्च—‘अने अभिनिवोहियनाणार्इणि वि जिणस्स विज्झंति । अफलाणि य सूरुददे जहेव नक्खत्तमाइणि’ ॥ १
 असाधारणं वा ञ्चलमन्यसदृशत्वात्, अनन्तं वा केवलं ज्ञेयानन्तत्वात् अपर्यवसितानन्तकालावस्थायित्वाद्वा, निर्व्यघातं वा
 केवलं लोकलोकै वा कापि व्याघाताऽभावात्, केवलञ्च तज्ज्ञानं केवलज्ञानं यथावस्थितसमस्तभूतभवद्भाविभावस्वभावाऽव-
 भासि ज्ञानमिति भावना ॥

एतेषां मतिज्ञानार्दनां यद् यदावरणं तत्तद् तज्ज्ञानावरणसंज्ञकम् । यथा इन्द्रियानिन्द्रियजन्यं परेक्षमक्षरलब्धिरूपं मति-
 ज्ञानं, तदेनाऽऽव्रियते तन्मतिज्ञानावरणम् ॥ १ ॥ इन्द्रियानिन्द्रियजन्यं परेक्षमर्थोपलब्धिरूपं ज्ञानमथवा द्वादशाङ्गीरूपं यञ्छा-

नेवतत्त्वं

सुमन्त्राला-
टीकार्या-

॥ ५८ ॥

ख्यानं तच्छ्रुतज्ञानं, तद्येनाविद्यते तच्छ्रुतज्ञानावरणम् ॥ २ ॥ इन्द्रियनोइन्द्रियनिरपेक्षं मूर्त्तद्रव्यविषयमात्मप्रत्यक्षं यज्ज्ञानं तदवधिसंज्ञकं, तद्येनाऽऽविद्यते तदवधिज्ञानावरणं यम् ॥ ३ ॥ इन्द्रियनोइन्द्रियनिरपेक्षं सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियजीवमनोगतभावज्ञापकमात्मप्रत्यक्षं यज्ज्ञानं तन्मनःपर्यायज्ञानम्, तद्येनाच्छाद्यते तन्मनःपर्यवज्ञानावरणं यम् ॥ ४ ॥ मनइन्द्रियनिरपेक्षं लोकाऽलोकवर्त्तनःशेषद्रव्यपर्यायप्रदर्शकमात्मप्रत्यक्षं सम्पूर्णमनन्तं यज्ज्ञानं तत्केवलज्ञानम्, तद्येनाविद्यते तत्केवलज्ञानावारकं कर्म ॥ ५ ॥ यदुदयाद्वातव्यनिरवधद्रव्यसत्तायामपि गुणवत्यात्रदानफलज्ञोऽपि सम्यग्भावे विद्यमानेऽपि दातुं न शक्नोति तदानान्तरायम् ६ । यदनुभवाच्च सत्यपि देये प्रसिद्धापि दातुयाञ्चिच्छालोऽपि न लभते तद्धाभान्तरायम् ७ । भोग्यरुपभोग्यं वा विद्यमानमनुपहताज्ञोऽपि यदुदयान्न समर्थं भवति भोक्तुमुपभोक्तुं तद्भोगान्तरायरुपभोगान्तरायं च क्रमेण बोध्यम् ८-९ । यदुदयादनुपहतानाज्ञोऽपि कार्यावसरे शक्तिविकलो भवति तद्वीर्यान्तरायम् ॥ १० ॥ इत्येवं ज्ञानावरणपञ्चकमन्तरायपञ्चकञ्च विवृतम् ।

अथ दर्शनावरणनवकमनुभ्रप्रकृतिभूतं व्याख्यायते;— 'नवर्षे' च, चक्षुषा सामान्यग्राहं बोधश्चक्षुर्दर्शनं, तल्लब्धि-
विधातकं चक्षुर्दर्शनावरणम्, यदुदयादन्यत्त्वं नेत्ररोगित्त्वं वा जायते तच्चक्षुर्दर्शनावरणमित्यर्थः ११ । चक्षुर्वर्जशेषेन्द्रियचतुष्केन
मनसा च स्पर्शनाद्यात्मकः सामान्यबोधस्तदचक्षुर्दर्शनम्, तल्लब्धि-
विधातकमचक्षुर्दर्शनावरणम्, यदुदयाद्बोधस्तदवधिदर्शनम्, तस्याऽऽवरण-
प्रादुर्भवन्ति तदचक्षुर्दर्शनावरणमित्यर्थः १२ । तथाऽवधिना रूपिमर्यादया दर्शनं सामान्यबोधस्तदवधिदर्शनम्, तस्याऽऽवरण-
मवधिदर्शनावरणम्, यदुदयान्मूर्त्तद्रव्याणामात्मप्रत्यक्षस्सामान्याऽर्थग्राहको बोधो न भवति तदवधिदर्शनावरणमित्यर्थः १३ ।
यदुदयात् समस्तलोकाऽलोकवर्त्तनां मूर्त्ताऽमूर्त्तद्रव्याणामात्मप्रत्यक्षेन सामान्यात्मकेन बोधेन भूयते तत्केवलदर्शनम्, तस्या-

पापतस्ते
भेदप्रति-
पादनम्

॥ ५८ ॥

S U M A N G A L A

N A V A T A T V A

तदा सामान्यशक्तितः ससाष्टगुणं सामर्थ्यं स्यात्, प्रसिद्धश्चाऽयमर्थस्सिद्धान्ते- ' भिक्षार्थमन्यग्रामं गतस्य क्षुल्लकस्याऽऽगच्छतो न्यग्रोधशाखायां शिरः स्वलितम्, ततस्तेन ह्येन रात्रावेतन्निद्रोदये सा वटशाखा भङ्क्त्वा प्रतिश्रयद्वारि प्रक्षिप्ता ' इत्याद्युदाहरणेभ्य इति १९ । इत्येवं निद्रापञ्चकं दर्शनाऽऽवरणक्षयोपशमाह्लाब्धाऽऽत्सलाभानां दर्शनलब्धं नामावारकत्वात् पापप्रकृतित्वेन व्याख्यातम्, अन्यथा निद्राव्यायामात्सा त्वात्मानं सुखितो मन्यते ॥

येन कर्मणा न चकुले जन्म स्यात्तन्नीचगोत्रम् २० । यस्योदयेन दुःखपरम्परा लभ्यते नारकादिभवेष्विव तदसातवेदन्यम् २१ । ' अदेवे देवबुद्धिर्यां गुरुर्दुःखुरै च या । अधर्मे धर्मबुद्धिश्च मिथ्यात्वं तन्निगद्यते ' ॥ १ ॥ इतिलक्षणं मिथ्यात्वमोहनीयम् २२ । स्थावरदशकमग्रे व्याख्यास्यते ३२ । यया देवो नरके प्रयाति सा नरकगतिः ३३ । येन कर्मणा जैवो नरके तिष्ठति स्वारुपस्समाप्तिं यावत्तन्नरकायुः ३४ । यया कर्मप्रकृत्या देवो यलान्नरके नीयते सा नरकाऽऽनुपूर्वम् । ३५ । कपायाः पञ्च वैशतिः, ते चैवं षोडशकपाया नवनोकपायाश्च, कपायाश्चतुःप्रकाराः क्रोधमानमायालोभभेदात्, अत्येकं पुनश्चतुर्धा, चतुर्विधत्वं चैयामन्तान्तानुबन्धि-अप्रत्याख्यान सञ्चलनभेदैर्ज्ञातिव्यम् । तत्र येऽनन्तसंसारमूलकारणमिथ्यात्वोदयाक्षेपत्त्वादनन्तभवानुबन्धर्ला यथासंख्यं पर्वतरेखाशैलस्तम्भवंशं मूलकृमिरागसमानास्तेऽनन्तानुबन्धिः क्रोधादय आजन्मावधिभाविनो नरकगतिप्रदायिनस्सम्यत्त्वघातिनो ज्ञेयाः । ये च नजोऽल्पार्थत्वादल्पमपि प्रत्याख्यानमावृण्वन्ति यथाक्रमं पृथिङ् रेखा-अस्थि-मेपशृङ्ग-कर्मरागलुत्यारतेऽप्रत्याख्यानाः क्रोधादयो वर्षावधिभाविनस्तिर्यग्गतिदायिनो देशचिरतेधातिनः । तथा ये प्रत्याख्यानं सर्वचिरत्याख्यमावृण्वन्ति क्रमेण रेणुरेखा-काष्ठ-गोमृत्रिका-खड्जनरागसमानाः प्रत्या-

ख्यानाऽऽवराणाः के पादये मासचतुष्टयभाविनो मनुष्यगतिदायिनस्साधुधर्मघातिनः । ये पुनस्सञ्जलयन्ते पदं पयन्ति चारि-
त्रिणमपि क्रमशो जलरेखा-ते नशलता-अवलेखा-हृदिरागसमानास्ते सञ्जलनक्रोधादयः पश्चावयथे देवगतिप्रदा यथा-
ख्यातचारित्रघातिनः, एवं क्रोधादयः प्रत्येकं चतुर्भेदाः षोडशाऽभूवन् । ५१ । नोकपाया नव-हास्यादिपदकेन्दत्रयरूपा,
तत्र हास्यषट्कं हास्य-रते-अरते-शोक-भय-जुगुप्सालक्षणं ज्ञातव्यम्, तत्र येन सनिमित्तं निमित्तं वा हास्यं स्यात्तद् हास्यमे-
हन् यम् ५२ । तेन कर्मणा मने हरेषु शब्दरूपादिपदार्थेषु रागस्यातद्रतिमेहन् यम् ५३ । येन कर्मणा पुनरमनोज्ञेषु शब्दा-
देषु द्वे रास्यात्तदरतिमेहन् यम् ५४ । येनाऽर्षष्टवियोगादिदुःखं ध्रियते तच्छेकमोहनीयम् ५५ । येन कर्मणा जीवानां नाना-
विधैर्निमित्तैर्भयमुत्पद्यते तद्भयमोहन् यम् ५६ । यस्येदयेन वैभत्सवस्तुदर्शनेन निन्दादिकं करोति तज्जुगुप्सामोहन् यम् ५७ ।
अथ वेदत्रयं पुरुषेद-हृवेद-नपुंसकेदाऽत्मकं, तत्र यस्योदयेन पुंसः श्लेष्मोदयादम्लाभिलाषवत् स्त्रियं प्रत्यभिलाषः स पुरुष-
वेदस्तृणदाहतुल्यः ५८ । येनोदितेन स्त्रियाः पित्तदये मधुराभिलाषवत् पुरुषं प्रत्यभिलाषः स स्त्रीदेदः कर्षदाहतुल्यः ५९
येनोदितेन कर्मणा पण्डस्य यत्तश्लेष्मेदये मज्जिकाऽभिलाषवत् पुंस्त्रीविषयेऽभिलाषस्यात् स नपुंसकेदे नगरदाहतुल्यः
६० । एवं षोडशकार्यैर्नवनोकपायैः कषायपञ्चविंशतिर्विवृता । तिर्यग्द्विकं तिर्यग्गतितिर्यगानुपूर्वैरूपम्, तेन कर्मणा तिर्य-
गतैर्गम्यते तत्तिर्यग्गतिनाम ६१ । तेन तिर्यगतैर्बलाश्रियते सा तिर्यगानुपूर्वम् ॥ ६२ ॥

इत्येवं पापतत्त्वस्य द्वयश्रित्तिभेदेषु द्विषष्टिर्भेदाः प्रकृतिताः, अथ शेषभेदान् विवरिपुराहः—

इग्बितिच्छउज इअे, कुरुगइ उवह उ हुंति पवस्स अपढस्संहरण संठण २२

श्रेणवतत्त्व-

टीकायां-

। ६० ॥

टीका—' इग ' ति- यया एकेन्द्रियो द्वीन्द्रियहृ-न्द्रियश्चतुरेन्द्रियो वेति व्यपदेशमश्रुते ङवः सा सा एलेन्द्रियादि-
जातयः, एलेन्द्रियादयश्चैक द्वेत्रिचतुः संख्यस्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षुःस्वरूपेन्द्रियक्रमद्विभाजो विज्ञेयाः ६३-६४-६५-६६ ।
यदुदयेन खरोष्टार्दनाभिवाऽग्रशस्तगमनमङ्गिनाहुपजायते सा कुत्सिता खगतिरग्रशस्तविहायोगतिरित्यर्थः, विहायःपर्याय-
वाचकवशब्दश्च नामकर्म प्रथमप्रकृतिव्यवच्छेदार्थः, अन्यथा कुगतिरित्युक्ते नरकगत्यादिभगतेरपि प्रतर्तिस्यात् । ६७ ।
यद्वशेन स्वशरीरावयवैरेव प्रतजिह्वा-गलवृन्दलम्बक-चैरदन्तादिभिः स्वशरीरान्तर्वर्द्धमानैरुपहन्यते ङ ह्यते तदुपधात नाम,
६८ । ' हुंते पावस्स ' अर्म् पूर्वोक्ता भेदा निखिला अपि पापस्याऽशुभकर्मणो भवन्ति । ' हुंते पावस्स ' इति पदं डमरूकमणि-
न्यायेन गाथापूर्वादि यथा युक्तं तथा गाथापश्चार्धेऽपि योज्यम् । वह्यमाणा अग्रशस्तवर्णादयोऽपि पापभेदा एवेत्यर्थः । प्रश-
स्यते स्तूयते तत्प्रशस्तं, न तथाऽग्रशस्तमशोभनमिति यावत्, यस्योदयेन ङवस्यैदारिकादिशरीरं दुर्गन्धि भवति लघुनादिनामिव तदग्रशस्त-
कोकिलार्दनां यथा तदग्रशस्तवर्णनाम ६९ । यदुदयेन ङवस्यैदारिकादिशरीरं दुर्गन्धि भवति लघुनादिनामिव तदग्रशस्त-
गन्धनाम ७० । यदुदयेन ङवस्यैदारिकादिशरीरं तित्तकडुकरसभाग् भवति यथा निम्बमरिचार्दनां तदग्रशस्तरसनाम ७१ ।
यदुदयेनाऽऽत्मन औदारिकादिशरीरं तत्कर्कशुरुक्षस्पर्शभाग् भवति क्रमशो जलवृक्षपर्णविशेषपारगरेणूनामिव तदग्रशस्त-
स्पर्शनाम ७२ । ' अपसन्धं वण्णचउ अपढमसंघयण संठाणा ' प्रथमं संहननं प्रथमञ्च संस्थानं वर्जयित्वा शेषाणि पञ्चसं-
हननानि पञ्चसंस्थानानि च पापप्रकृतिसंघे ज्ञातव्यानि, प्रथमसंहननं प्रथमसंस्थानञ्च पुण्यप्रकृतिसंघे प्रागेव व्याख्यातम् ।
अन्तिमसंहननपञ्चकं च क्रमभनाराच-नाराचाऽ-र्धनाराच-र्क लोका-रेवात्तीभिधम् । तत्र क्रमभः परिवेष्टनपट्टः, नाराच उभयतो

पापतत्त्वे-
भेदप्रति-
पादनम्

॥ ६०

मर्कटबन्धः, यस्मिन् स्थिसंधावुभयते मर्कटबन्धे मर्कटबन्धस्ये परिष्टाच्च पट्टः स्यात्तद् ऋषभनाराचम्, अन्ते वज्रनाराचभेदं व्यपदेशन्ति, तन्मतेन भवञ्जमर्कटबन्धबद्धाऽऽश्नेरन्तः कीलकैवाऽत्र भवति, वज्रशब्दस्य कीलकापर्यायत्वात् ७३ 'वज्र-
र्षभचिह्नमभयतो मर्कटबन्धयुक्तं तृतीयं संहननं नाराचम् ७४ । यत्रैकपार्श्वे मर्कटबन्धोऽपरपार्श्वे च कीलका तदर्धनाराचम् । ७५ । यत्राऽश्नेनि कीलकामात्रबद्धानि स्युस्तत् कीलकाख्यम् । ७६ यत्र पुनरश्नेनि पृथक् पृथक् स्थितानि परस्परं संलग्नानि भवन्ति तत् सेवां ऋतं आगतं निपातनात्सेवात्तम् । ७७ । एवं पञ्चसंख्यानि संस्थानानि द्वितीयादिनि यथाक्रमं न्य-
ग्रोधपरिमंडल-सादि-वामन-कुब्ज-हुण्डानि । तत्र न्यग्रोधवद्वट इव परिमंडलं न्यग्रोधपरिमंडलम्, यथा न्यग्रोध उपरि सम्पूर्णाऽ-
वयवोऽधस्तनभागे तु न तथा, तद्वदेदमपि नाभेरुपरि विस्तरबहुलं सम्पूर्णलक्षणादिभाग, अधस्तु न तथा ७८ 'सादि-ते'
आदिरिहोत्सेधाऽऽख्यो नाभेरधस्तनो देहभागस्तेन यथेकलक्षणप्रमाणभाजा सह यद्वर्त्तते तत्सादिः ७९ कुब्जसंस्थानं
यत्र पाणिपादशिरैऽवादि-कं प्रमाणलक्षणोपेतम्, उरउदरादि च प्रमाणलक्षणाभ्यां हीनं तत् कुब्जम् ८० । तद्विपरितं
वामनसंस्थानम्, यत्र उरउदरप्रभृतिप्रमाणलक्षणरुक्तं पाणिपादशिरैऽवादि च प्रमाणलक्षणरहितं तद् वामनमित्यर्थः
॥ ८१ ॥ सर्वाऽवयवैरुभं हुंडसंस्थानम् ॥ ८२ ॥ १९ ॥

प्राप्तुक्तं द्व्यर्त्ततेभेदगतं स्थावरदशकमथ चित्रियते—

थावररुहुमअपज्जं, स हारणमथिररुभुभुभगणे दुस्सरण इज्जजसं, थवरदररं विट्ज्जत्थं २०

टिका—तेषुते उष्णादितसा अपि तत्परिहाराऽसमर्था भवन्ति ते स्थावराः, यद्विषा : शैव्याद्येकेन्द्रियस्थावरकारे

कायभाजः समाविशन्ति, तत्स्थावरनाम ॥ १ ॥ यत्प्रभावाच्च सर्वलोककव्यापिब्रह्ममपृथिव्यादिजीवेषु जीवास्तसमुत्पद्यन्ते
येन जीवाश्चर्मचक्षुषामहृदया भवन्ति यथा निगोदादयस्तत् ब्रह्मनाम ॥ २ ॥ यदुदयादाहारपर्यायादिपूर्वोक्ताः पर्याप्तिय
एकेन्द्रियादिर्जिवानां यथास्वं विकला अपरिपूर्णा भवन्ति यथा सर्वकालं लब्ध्यपर्याप्तानां तदपर्याप्तनाम ॥ ३ ॥ यत्सामर्थ्याद्गन-
न्तानां जीवानां साधारणमेकं शरं भवति यथा कंदाद्यनन्तकायिकानां तत्साधारणनाम ॥ ४ ॥ येन जीवानां भ्रूजिह्वैष्ठार्दिना-
मवयवानामस्थित्वं स्यात्तदस्थिरनाम ॥ ५ ॥ यदुदरेन नाभेरधः पादादयोऽशुभावयवायवास्सन्ति तदशुभम्, पादादिभिस्स्पृष्टो
हे परो रुष्यति तेषामशुभत्वम् ॥ ६ ॥ यदुदयादृष्टमात्रोऽपि प्राणं सर्वपाण्डुरेगजनकस्यात्तदुर्भगनाम, अशुभगनामेति यावत्
॥ ७ ॥ हेन जीवानां खरोर्द्दना भिवाऽमनोज्ञः स्वरः स्यात्तदुःस्वरनाम ॥ ८ ॥ यदुदयाद्युक्तियुक्तमपि दुवाणः परिहार्य-
वचनोऽग्राह्यवचनो भवति तदनादेयनाम ॥ ९ ॥ यदुदयाज्ज्ञानविज्ञानदानाऽऽदेरुणयुतस्याऽपि न यशःकर्त्तुं प्रादुर्भवतः
प्रत्युताऽऽश्लाघ्यता संजायते तदयशःकर्त्तनाम ॥ १० ॥ इत्येवं स्थावरदशकं पुण्यतत्त्वोक्तत्रयदशकाद् विपरिताऽर्थं भावन्-
यम् ॥ व्याख्याता द्वयर्त्तिपापप्रकृतयः । तासां मध्ये देवनारकादिषु चतसृषु गतिषु कस्यां गतौ कति प्रकृतय उदय-
वत्यो भवन्ति ? एकेन्द्रियादिजातिपञ्चकमध्ये कस्यां च जातौ कते प्रकृतय उदयवत्यो वर्तन्ते तस्याऽयं संक्षेपः-
देवगतौ-स्थावर-ब्रह्म-साधारणा-ऽपर्याप्ति-नरकात्रिक-नपुंसकदे-तियगद्विक-एकेन्द्रियादिजातिचतुष्क-ऋपभनाराचप्रभृति-
संहनपञ्चक-न्यग्रीधादिसंस्थानपञ्चका-ऽग्रशस्त विहायोगति-दुःस्वर-चैर्गोत्रलक्षणसप्त विंशतिप्रकृतिवर्जाः पञ्चपञ्चाशत् प्रकृ-
तयः स्त्यानर्द्धिप्रिकर्हनाश्च पुनर्द्धपञ्चाशत् प्रकृतय उदयत्वेन वर्तन्ते ॥ स्थावर-ब्रह्म-ऽपर्याप्ति-साधारण प्रथमवर्जसंह-

ननप -मध्यसंस्थानचतुष्क-एकेन्द्रियादिजातिचतुष्क-पुंवेद-हेवेद-तेर्यग्द्विकस्वरूपैकवंशतेप्रकृतिवर्जा एकपष्टिपाप-
 प्रकृर्नरकगतै नारका विपाञ्जनाऽनुभवन्ति, स्थानेर्द्वित्रिकस्याऽष्टुवेदयित्वात् त्रिकहर्नाश्च पुनरष्टपञ्चाशदपि विज्ञेयाः ।
 स्थावर-सूक्ष्म-साधारणैकेन्द्रियादिजातिचतुष्क-तेर्यग्द्विक-नरकत्रिकाऽऽत्मकद्वादशप्रकृतेर्हनाः सप्ततिप्रकृतये मनुजग-
 ल्याऽदयत्नेन मनुजैरनुभूयन्ते । नरकत्रिकवर्जा एकोनाऽऽतिपापप्रकृतयस्तिर्यग्गताऽदयतयाऽष्टुवेभूयन्ते दुःस्वर-नर-
 कत्रिक-पुरुषेदे-हेवेद-द्वेन्द्रियजाति-चतुरेन्द्रियजाति-अग्रशस्तविहायेगति-अन्तिमसंहननपञ्चक-मध्य-
 संस्थानचतुष्काऽऽत्मकैकोनवंशतेवर्जास्त्रिषष्टिप्रकृतय एकेन्द्रियजाताऽदयत्नेन वर्तन्ते एवं द्वेन्द्रियेन्द्रियचतुरेन्द्रिय-
 जातावपि विज्ञेयम् । केवलं हीयमानैकेनविंशतेप्रकृतिषु एकेन्द्रियजात्याः स्थाने यथाक्रमं द्वेन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-चतुरेन्द्रिय-
 जातयो वक्तव्याः । पञ्चेन्द्रियजात्यां पुनरेकेन्द्रियादिजातिचतुष्क-सूक्ष्म-साधारण-स्थावरलक्षणाः सप्त प्रकृर्तर्वर्जयित्वा
 शेषाः पञ्चसप्ततेप्रकृतय उदयवत्यो भवन्ति, एवं काययेगादिमार्गणास्वपि स्वयमभ्युह्यम् । इति पापतत्त्वम् ॥

दुःयतस्त्वव्याख्यानेनेपात्तं यन्मया सुकृतम् । पापं चिधूय तेन ब्रजन्तु शिवधाम्नि विद्वांसः । १ ॥

इत्याराध्यपादाऽऽचार्यवर्यश्च मद्भिजयमेहनस्तु श्वरविनेयावतंसे पाध्यायपदालङ्कृतश्च मत्प्रतापविजय-
 गणिशिष्याणुप्रवर्तकः नेत्रधम्मविजयविरचितायां नवतत्त्वप्रकरणसुमङ्गलाटिकायां
 दुःयं पापतत्त्वं समाप्तम्

उ-र-उ-श्र-र-र-र-

नैर्यन्थ्यं प्रति प्रस्थितांश्च विरतान् सत्त्वानुकम्पाऽमृषाऽस्तेऽत्र ह्यसुतोषपेपणरतान् सङ्ख्यानसंपद्गतान् ।
ये गार्तपदाभिलाषकुशलान् योगत्रयाराधकान् निर्द्रव्यानपेबेधिरत्नसुनेधेन् ध्यायाभिधेर्गश्वरान् १

टीकाऽ-ईव-पुन्य-पापाख्याने चत्वारि तत्वानि व्याख्यातानि, अथाऽनन्तरव्यावर्णितपुन्यपापयेः शुभाऽशुभाऽऽ-
श्रवस्वरूपत्वादुद्देशक्रमाऽऽयातमाश्रवत्त्वं विव्रियते, तत्रादावाश्रवत्त्वस्य द्वैचत्वारिंशद्देशप्रतिपादिकाभिर्मां गाथामाह—

इन्दिय कसाय उदर-जे गा पंच चउ पंच लेणि कम् ।
केरियाओ पणविसं, इमा उ तओ अणुक्कमसे २१ ।

टी —आ अभिविधिना श्रवति कर्म हेभ्यस्ते आश्रवा इन्द्रियादयः, अथवा आश्रूयते आगम्यते आर्नियते इति यावद-
नेन कर्मोदकं जीवतलोरे ध्रिवेत्याश्रवः, यथा पाथे धिमध्ववत्सिच्छिद्रा नैर्जलेनाऽऽपूर्यते जलाऽऽक्रान्ता निमज्जति चाऽ-

धस्स लिले, एवमेन्द्रियाद्याश्रवच्छिद्रसंपन्नो जीवपेतः प्रतिसमयं कर्मजलेनाऽऽपूर्यते दुरन्तसंसारपारावारं निमज्जति चेति
 भावार्थः । इदं वक्ष्यमाणस्वरूपमाश्रवतत्त्वं द्विचत्वारिंशद्भेदाऽऽत्मकं तथापि विवक्षया पञ्चप्रकारं त्रिप्रकारं वा ग्रन्थान्तरेषु
 विद्युतं, तथा च तद्ग्रन्थः—“ पंचविहो पन्नतो, जिणेहिं इह अण्हअे अणादीअे हंसामेसमदत्तं अवंभपरिगंहं
 चेव ” ॥ १ ॥ (प्रश्नव्या० गाथा-२) “ कायवाङ्मनःकर्मभेगः ” “ स आश्रवः ” “ शुभः पुन्यस्य,
 “ अशुभः पापस्य ” (तत्त्वा अ० ६-सू० १-२-३-४) । परमाहृतपरनारसहोदरकुमारपालमहपालप्रतिवेधककलिकाल-
 संज्ञाऽऽचार्यश्च मद्भस्मचन्द्रस्वरिपादैरपि योगशास्त्रे न्यगादिः—“ मनोवाक्कायकर्मणि योगाः कर्म शुभाऽशुभम् । यदाश्रवन्ति
 जन्तूनामाश्रवास्तेन कर्त्तताः ” ॥ १ ॥ इत्येवमाश्रवस्य विवक्षया भिन्नभिन्नभेदाः सञ्जायन्ते, तथापि तेषु भेदप्रभेदेषु पूर्व-
 क्तानां मनेवाकाययोगानां शुभाऽशुभत्वमेव शुभाऽशुभकर्मवन्धे निमित्तत्वम् । मैत्र्यादिभावनाभाविताऽन्तःकरणः सद्ब्रह्म-
 सम्यक्तत्त्व-हास्य-रति-पुरुषेदे-शुभाऽऽशु-र्नाम-गोत्रलक्षणं शुभं कर्म सञ्चिनुते स एवाऽन्ये वा विषयकथायकलुषित
 चेतस्को ज्ञानावरणयाद्यशुभं कर्म चेतनोति, उक्तं चाचार्यहेमचन्द्रमतल्लिकाभिः—‘ मैत्र्यादिवासितं चेतः कर्म स्रुते
 शुभाऽऽत्मकं । कषायविषयाऽऽक्रान्तं वितनोत्यशुभं पुनः ’ ॥ १ ॥ द्वादशाङ्गस्वरूपप्रवचनस्याऽविरिधेन विद्यमानं उच्येन्द्रसवि-
 तयं वचो ब्रुवाणः शुभं कर्म अर्जयति, तदेव प्रवचनविरोधि वचे भाषमाणः अशुभं कर्म वध्नाति, तथा चेत्तं—‘ शुभाऽर्ज-
 नाय न्निर्भयं श्रुतज्ञानाऽऽश्रितं वचः । विपरितं पुनर्इयमशुभाऽर्जनहेतवे ’ ॥ १ ॥ एवं काययोगेऽप्युद्धम्, तच्चैवं—कार्यत्सर्गाधि-
 वस्थायामसंचेष्टारहितेन काययोगेन जन्तुः सद्ब्रह्मादिपूर्वव्याख्यातं सत्कर्म चिनुते स एवाऽन्यो वाऽऽत्मा महारम्भिणा

प्राणिव्यापादकेनाऽशुभकाययोगेनाऽसद्वेद्यादिपापकर्म बध्नाति, न्यगादि च;—“शररेण सुगुप्तेन शररे चिनुते शुभम् सततारम्भेणा जन्तुघातकेनाऽशुभं पुनः” ॥ १ ॥ ननु शुभाऽशुभयोर्गाः सदसत्कर्मणां कारणत्वेन सञ्जायन्ते परं ते शुभाऽशुभयोर्गाः केन हेतुना शुभाऽशुभत्वमाभजन्ति ? उच्यते—यदाऽऽत्मा पूर्वेपात्ररागद्वेषस्नेहलेशाऽवलंबसकलाऽऽत्मप्रदेशो भवति तदा येष्वाकाशदेशेष्ववगाहस्त्वेव व्यवस्थितान् कर्मणशरीरयोग्याननेकरूपात् पुद्गलान् स्कन्दभूतानाहारवदात्मनः परिणामयति सम्बन्धयति, ततस्तानध्यवसायविशेषाज्ज्ञानादीनां गुणानामावरणतया विभजते हंसः क्षरोदके यथा, यथा वाऽऽहारकाले परिणते विशेषक्रमवशादाहर्त्ता रसखलतया परिणतेमानयत्यनाभोगर्व्यसामर्थ्यात्, एवमेहाप्यध्यवसायविशेषात् केञ्चिद् ज्ञानावरणयतया केञ्चिद्दर्शनाऽऽच्छादकत्वेनाऽपरं सुखदुःखादुभवनयोग्यतया परञ्च दर्शनचरणव्यामोहकारितयाऽन्यन्नारकतिर्यङ्मनुष्याऽमराऽऽदुष्केनाऽन्यद्गतिजातिशरीराद्याकारेणाऽपरमुच्चर्नचगोत्राऽशुभावेनाऽन्यद्दानाद्यन्तरायकारितया व्यवस्थापयति, तत्र प्रशस्तकार्येषु नेत्युक्तैरध्यवसायैरुपात्तानि शुभफलप्रदानि कर्माणि शुभानि, तेषां कर्मणादुपचये निमित्तभूता मनोवाक्काययोगा अपि शस्ताः । अप्रशस्तकार्येषूपयुक्तैः प्रविचारैरुपचितानि अशस्तफलदानि कर्माणि पापसंज्ञकानि, तेषु कारणिका मनोवाक्काययोगा अप्यसन्तः इति कृतं प्रसङ्गेति । अथ ह्यत्रोक्तगाथा विव्रियते—तत्रेन्द्रियस्वरूपं जीवतत्त्वे ‘पर्णदिय’ इति गाथायां सविस्तरं प्रपञ्चितं, तथाऽपि स्थानाऽऽन्यार्थं नामतो लेख्यते;—स्पृश्यते स्वविषयः स्पर्शलक्षणोऽनेनेति स्पर्शनं त्वगेन्द्रियम् । रस्यते आस्वाद्यते रसोऽनेनेति रसना—जेहेन्द्रियम् । घ्रायते गन्धोऽनेनेति घ्राणम्—नासिकेन्द्रियम् । चक्षुर्लेचनम्—चक्षुरिन्द्रियम्, श्रूयते आकर्ण्यते शब्दोऽनेनेति श्रोत्रम्—श्रवणेन्द्रियम् ।

अत्राऽऽह—एतैः पूर्वप्रपञ्चितैरिन्द्रैः कर्मवन्धः कथं स्याद्यत एतानि आश्रयतत्त्वे प्रकृतैः ? उच्यते—शीतोष्ण-
 स्निग्धरूक्ष-मृदुकर्कश-गुरुलघुप्रकारोऽष्टविधः स्पशः स्पशेनेन्द्रियस्य विषयः, तत्राञ्जुकूलमुष्ण-स्निग्ध-मृदादिकृत्वाणं स्पशं प्राप्य
 तुष्यति, प्रतिकूलं शीतोदिकं च लब्ध्वा रुष्यति, तोषरोपै च कर्म्मोऽऽश्रयस्वस्याऽनन्यहेतू, अतोऽनुकूलप्रतिकूलस्पर्शैर्यत् कर्म
 बध्यते स स्पशेनेन्द्रियाऽऽश्रवः । अम्ल-मधुर-तिक्त-कषाय-कटुलशणाः पञ्चभेदभेदो रसो रसेनेन्द्रियगोचरः, तत्र मधु-
 रादे रसं संग्राप्य तुष्टिः, तिक्तादिकं चाऽऽश्वाद्य द्वेषः सुप्रतीतः, एवं रसेनेन्द्रियविषयगुभाऽऽश्रमरमाऽऽस्तादृजन्ये रागद्वेषे
 रसेनेन्द्रियाऽऽश्रवै ॥ सुरभिदुरभेगन्धै प्राणेन्द्रियगोचरं, सुरभेगन्धमात्राय प्रीतिः, दुरभेगन्धं प्रति चाऽऽतीतिः, इति द्रीत्य-
 प्रीतिजन्यै प्राणेन्द्रियाऽऽश्रवै । रक्त-रहित-श्वेत-र्नल-कृष्णाऽऽत्मकं पञ्चप्रकारकं रूपं चक्षुरिन्द्रियविषयं, तत्र मनोज्जुकूलं रूपं
 दृष्ट्वा रागः, मनः प्रतिकूलं च दृश्य द्वेषः, इति रागद्वेषे चक्षुरिन्द्रियस्याऽऽश्रवै । गन्धिनाऽऽचित्तमिश्रभेदभिन्नः गन्धः श्रवणे-
 न्द्रियगोचरः, तत्र मनोहराणां तुर्याणां शब्दं श्रुत्वा रतिः, खरोप्युदीनां गन्धं निश्चय चाऽऽरतिः, शब्दमाश्रित्योत्पन्ने रत्यरती
 च श्रवणेन्द्रियस्याऽऽश्रवै ॥ इत्थेव मन्दित्रयपञ्चकस्य त्रयोविधगतिः संख्याकाः स्पर्शादिविषया अनुकूलप्रतिकूलतयाऽऽसेव्यमाना
 रागद्वेषोत्पादकत्वेन आश्रवाऽऽसमाख्याताः । यद्यपि निखिलाऽऽश्रवहेतवः संसारपाराचारपर्यटने प्रधानकारणास्तथापि क्षेत्रना-
 ऽऽश्रवाः प्रशस्तभेदेनाऽऽसेव्यमानाः पुन्यवन्धं विदधति, अप्रशस्ताशब्देन च पापवन्धं वितन्वन्ति, यथा यः कश्चिच्छुद्धकर्म्म
 चक्षुर्भ्यां प्रशमरसं निमग्नं दृष्टियुग्मप्रसन्नं सुराऽऽसुरनिकरनिषेव्यमाणं विजगत्पृथ्वं साक्षात् तीर्थकरभगवन्तं तोषामभावे प्रति-
 निधितुल्यां तन्मूर्त्तौ वा दृष्ट्वा जातसेवेगः सन्नात्मानन्दमनुभवति, यश्च ताभ्यामेवाश्रिभ्यां ललितललनाङ्गप्रत्यङ्गदगेनचेतस्कस्सन

मनसि दुष्प्रापान् महोदधिकलोलकल्पान् मृगतृष्णासमान् मनोरथान् चिन्तयित्वा स्वस्य संसाराऽनुषङ्गित्वं ख्यापयति तयोर्थ-
थासंख्यं आश्रवस्य शुभाऽशुभत्वं विज्ञेयम् । विचिधरसाऽऽस्वादिदुग्धः कश्चिद् विरसभोजनं लब्ध्वा खिन्नमनस्कतया हृदं
गृहभार्या वा विरसभापया विसंवदति यद्येषुष्टिग्रहारं वा कुरुते, साहुः साधुकल्पः श्राद्धो वा सरसं विरसं वा भुञ्जानः ' अरसं
विरसं वाचि सुइयं वा असुइयं । उल्लं वा जह वा सुकं मंशु कुम्मास भोयणं ' ॥ १ ॥ इति दशवैकालिकोक्तां गाथासदुस्मरन्
पुद्गलपरिणाममवधारयन् धर्मसाधकत्वेन च शरीरस्य पोष्यत्वं विचारयन् न रुच्यति नाऽपि तुष्यति तत्राऽपि क्रमेण शुभाऽ-
शुभत्त्वमवबोध्यम्, एवं स्पर्शनादिष्वप्यहम् । इति रागद्वेषाभ्यामारेव्यमानानामनुकूलप्रतिकूलस्पर्शादिविषयानां विषादपि
कष्टतरं फलमभ्यूह्य मन्त्रेन्द्रियत्वमहत्प्रणेत विशुद्धधर्मभावनाभावितात्मना येन प्रकारेणेन्द्रियाऽऽभवनिरोधस्स्यात्तथा प्रयतित-
व्यम्, यतः पुन्योदयलभ्यं पञ्चेन्द्रियत्वमहत्प्रणेत विशुद्धधर्माराधने नियुज्येत तदा स्वर्गाऽपवर्षाप्तिः, अन्यथाऽऽतीव
विषयाऽऽसक्ततया इष्टाऽनेष्टविषयग्रहणपरित्यागगृह्णो भवेत् तदा नारकतिर्यग्योनिषु दुरन्तदुःखावाप्तिरपि सुलभा ।
पञ्चेन्द्रियपदुतायाः फलमाश्रवनिरोधः न तु विषयादिषु लोभुपत्वमिति परिभाषनीयं जैनेन्द्रवाक्यादुत्सारितया, उक्तञ्च;--
“ आपदां कथितः पन्थाः, इन्द्रियाणामसंयमः । तज्जयः सम्पदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यतां । १ ॥ इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं,
यत्स्वर्गनारकादुभौ । नेष्टुहं तविस्मृष्टानि स्वर्गीय नरकाय च ” ॥ २ ॥

क्रोध-मान-माया-लोभसंज्ञकाः कषायाऽपि कर्माश्रवाः, क्रोधाद्याश्चत्वारः पापतत्त्वेऽनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानानावरण-
प्रत्याख्यानावरणसञ्चलनभेदैः सुतरां विवृतास्तथाऽपि लेशतोऽत्र स्थानाऽऽन्यार्थं प्रदर्श्यन्ते, क्रोधोऽऽतिः, मानो नम्रताऽ-

भावत्वं, माया कापट्यां, लोभस्संतेषराहित्यम् अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानावरणप्रत्याख्यानावरणसञ्चलनभेदेभेना अर्चि-
 क्रोधादिकषायाः पुनरेकैकश्रुतुःप्रकाराः, तद्यथा-अनन्तानुबन्ध्यनन्तानुबन्धिक्रोधः १, अप्रत्याख्यानावरणाऽनन्तानुबन्ध्य-
 क्रोधः २, प्रत्याख्यानावरणाऽनन्तानुबन्धिक्रोधः ३, सञ्चलनाऽनन्तानुबन्धिक्रोधः ४, तत्र येऽनन्तानुबन्धिक्रोधः स्वस्वरू-
 पेणाऽतिशयेनोग्रः स प्रथमप्रकारकः, यश्च स्वरूपेण मन्दपरिणामवान् स द्वितीयभेदभेदः, यस्तु स्वरूपेण मन्दतरः स तृतीयः,
 यश्च पुनः स्वरूपतया मन्दतमपरिणामात्मकः स सञ्चलनाऽनन्तानुबन्धिक्रोधश्चतुर्थः एवं शेषेषु मानमाथाप्रभृतेभेदप्रभेदेषु
 स्वधिया परिभावन्यम् उक्तरूपाः कषायाः प्रशस्ताऽऽशयेनारव्यमानाः शुभाश्रवाणां हेतुत्वं भजन्ति, अशस्ताऽऽशयेन
 चाऽशुभाऽऽश्रवाणां कारणतां वेत्ति, यथा जगदनुग्रहवेहितानेकग्रन्थसन्दर्भकलकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूत्रेचरणपङ्कजचञ्चरि-
 कायमाणपरमार्हतपरनारिः सहोदरकुमारपालाऽवन्पालचेहितं स्वभर्गिण्यत्पत्येणैराजस्य रसनाऽऽकर्षणमेव यद्वा संयमघण्टापथ-
 श्रष्टमन्तेवासिनं प्रति चारित्रराजमार्गे स्थापयितुं गुरेः केष इव जिनाऽऽज्ञानुसारिसाधुसाध्वंश्रावकश्राविकासमूहाऽऽत्मकस्य
 त्थैकरमहितस्य श्रमणसंबन्धमद्धारकस्य निष्पारसंसारसिन्धूत्तारणतरिकल्पस्य जैनेन्द्रप्रवचनस्य चोडाहकारिणं यथेच्छमुत्स-
 त्रप्रलापिनं प्रति वा यस्य कस्यचित् पारगताऽऽज्ञानप्रवणहृदयस्य सम्यग्दृष्टेर्भव्याऽऽत्मनः केषेद्भवस्स्यात्तत्र शुभाश्रवः ननु
 मातृपित्रादयः पुत्रभार्यादिस्वजनाय कुप्यन्ति तत्र प्रशस्ताऽऽश्रवोऽप्रशस्ताऽऽश्रवे वा ? उच्यते-जनजनकादयः स्वाध-
 परायणास्सन्त इमे यदि सुशिक्षिता भायतये भवेयुस्तदा वार्धक्ये वयं पुत्रकलत्रादिभिः पालिताः सुखभाजस्स्याम इति
 बुद्ध्या कुप्यन्ति तदा त्वप्रशस्ताश्रवः, यदि ते जनकादये नःस्वार्थस्सन्त एवं विचारयेयुर्दिने स्वजनास्तत्त्वाऽवबुद्धा

अभिविष्यन् तदा सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रय्याराधनपुरस्सरं दुरन्तसंसारपाशमुक्ताः स्युरिति श्रेष्ठ्या जायमानं चिक्षणं शुभाऽऽश्रवस्य हेतुः, संसारनेमिचं जायमानं ताडनतर्जनादि अप्रशस्तं, अनन्तरतया-परम्परतया वा मोक्षाऽस्वास्थ्यर्थं जायमानं चिक्षणं शुभाश्रवतया विज्ञेयम् । अनया रत्या मानमायादिष्वपि प्रशस्ताऽप्रशस्तत्वं स्वमनीषयोर्हं, तद्यथा-स्वकुलप्रशंसा-यामप्रशस्तता मानस्य, देवगुरुधर्मश्रेष्ठतासत्कं मानञ्च प्रशस्तम् । धनस्वजननिमेत्ता माया अशरता, प्रज्वल्यादिधर्मार्थं विद्यमाना च शुभा । अर्थकामाऽस्वाप्त्यर्थं प्रवर्धमानो लोभोऽसत्, ज्ञानदर्शनचरित्रार्थमेधमानश्च सन्निति सम्यक्सिद्धान्तानुसारिण्या दृष्टया तर्क्यम् ।

अनेन नैवं विज्ञेयं यत् प्रशस्तकषाय उपादेयः, यतो बुद्धुणा तु सोऽपि त्याज्य एव, केवलं कर्मसत्तापरायत्ता जन्तवः प्रायशोऽप्रशस्तकषायोदयवन्ते दृश्यन्तेऽस्मल्लोके, तस्मात्प्रशस्तं त्यक्त्वा अयं तावदुपादेयो यावत्सहस्रसंपरायणस्थानं, अनन्तरमयमपि स्वयमेव विनङ्क्ष्यति त्यलं विस्तरेण ॥ अथाऽव्रतानि;-अव्रतं नाम व्रतस्याऽभावोऽव्रतं, व्रतञ्च “ हिंसाऽव्रतस्ते-याऽब्रह्मपरिश्रहेभ्यो चरतिव्रतम् ” तद्विपरं तच्चाऽव्रतं, तच्च प्राणातिपातसृषावादाऽदत्तादानमैथुनपरिश्रहेभेदात् पञ्चधा, तत्र प्राणानाभिन्द्रियादिद्रव्यप्राणानामतिपातो वियोगः प्राणातिपातः, ननु हृक्ष्मवादरादिर्जीवानां यथायोगं लोके सर्वत्र सद्भावाद् हिंसा निवृत्तानां विरतानामपि हिंसाप्रसङ्गः; हिंसावताञ्च मोक्षप्राप्तिः सुदुर्लभा; सत्यं-भवता विरतानां संयतानां हिंसाप्रसङ्ग आसादितः, परं ‘हिंसा’ इति शब्दस्य कोऽर्थः ? तं सावधानं भूय श्रुयुत, “ प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ” इति तत्त्वार्थवचनात् प्रमादादनुपयोगाज्जायमाना हिंसा सैव हिंसात्वेनोच्यते, अनेनोपयोगवता अप्रमत्तेन भवि-

तव्यतातियोगेनाऽवश्यं भाविः मण्डूकप्रभृतेषु द्रजन्तुजातविराधना स्यात्तथाऽपि तत्राऽनाश्रवः, उक्तञ्च:—“ उच्चालियमि पाए
 इरियासमियस्य संकमट्टाए । वावजेज कुलिङ्ग मरेज्ज तं जोगमासेजा । १ ॥ न य तस्स तन्निमित्तो बंधो सुहुमो चि
 देसेओ समए । अणवज्जो उवओगेण सबभावेण सो जम्हा ” ॥ २ ॥ अत्र हिंसायां चतुर्भङ्गाः, यथा:—द्रव्यतो हिंसा
 भावतो न, १ भावतो हिंसा न द्रव्यतः २, द्रव्यभावाभ्याम हिंसा ३, द्रव्यभावाभ्यामुभयते हिंसा ४, तत्राऽऽद्ये भङ्ग
 अप्रमत्तगुणस्थानकादारम्य सयो गेऽवलिगुणस्थानं यावत्, यतोऽप्रमत्तत्वान्न भावतः योगसद्भावाद्द्रव्यतस्तु स्यादेव हिंसा,
 द्वितीयभङ्गकस्तु सर्पबुद्ध्या रज्जुम भिधातयतः, शैलेर्करणसमापन्नास्सिद्धाश्च द्रव्यभावाभ्याम हिंसका अतस्तौ तृतेयभङ्गवर्तिनः,
 चतुर्थे तु हिंसाध्यवसाययुक्तानां प्राणवधकानां निषादपुलिन्दप्रभृतीनामन्तर्भावः । इयमेव चतुर्भङ्ग सोदाहरणं पुनर्भावि-
 यामः—तत्र तावत् कश्चिदल्पकर्मा द्रव्य हिंसां कृत्वाऽपि न नारकादिदुःखभाग् भवति, द्रव्य हिंसां प्राणातिपातरूपां तु विदधाति
 परं सुकुमारहृदयत्वेन तथा विधदुष्टाऽध्यवसायाऽभावात् पीडोत्पादने सत्यपि न तथाविधकर्मबन्धे भवति इत न तत्फलभाजा
 भूयेत, द्वादशगुणस्थानवर्तिसाधुवत्, स हि सकलमोहर्नयक्षयजनिततीव्रत्रतरशुभाऽध्यवसाययोगवान् पथि गमाऽऽगमं-
 कुर्वाणः तत्राऽऽनुबन्धराहित्येन पादोत्क्षेपे तत्संयोगद्रव्यक्षेत्रकालभावसम्बन्ध्यवश्यं भाविभावस्वभावेन बद्धनैकाचितमरणात्
 कपोतशावकादीन् अथवा पक्षमेपोन्मेषेण वा शररास्वष्टम्भेन वायुकायर्णवान् हिनस्ति, तथापि तस्य प्रथमसमयवद्वा
 द्वितीयसमये वेदिता तृतीयसमयनिर्झर्णा इत्यपि पृथिव्या न हिंसाफलवभाक्त्वम्, सदुपयोगरूपेण तथैवाऽऽद्भूत-
 त्वादकल्पयत्वात्, तदुक्तं भगवत्यां:—“ अणगारस्स णं भंते : भावियप्पणे पुरथे जुगमायाए देहाए रीयं रीयमाणस्स

पायस्स अहे कुकुडपोए वा वट्टपोए वा कुल्लेगपोए वा परिआवञ्जेजा, तस्स णं इरियावहिया ने संपराइया, जस्स णं कोहमाणमायालोभा सवत्था बुच्छिन्ना तस्स णं इरियावहिया हवइ ” चि अयं प्रथमे भङ्गः । द्रव्यहिंसायाः प्राणादित्याग-
रूपाया अकारकोऽपि कठोरहृदयप्रादुर्भूतरैर्द्रव्यानपरायणो सर्पदुद्ध्या रज्जुमाद्वच द्वितीयभङ्गवर्ति, तन्दुलमत्स्यवत्, अयं च तन्दुलमत्स्यो नवमासान् गर्भं स्थित्वा निष्क्रमणाऽन्तरमन्तर्हूर्चमायुरिति वृद्धसंप्रदायः, सर्वे गर्भजतिर्येचो गर्भजमनुष्य-
वदिति वचनात्, स च महामत्स्यमुखे गतप्रत्यागतं कुर्वाणान् मध्यमत्स्यान् दृष्ट्वा स्वमनसि ‘ यद्यहमेयो द्रव्यमहाकाय-
स्स्यां तदा सर्वानभक्ष्यम्, ’ इति विचारणया संक्लिष्टचित्तप्रादुर्भूतरैर्द्रव्यानसहचारिणीं भावहिंसां विधाय सप्तमनरकफलवान्
भवति इति द्वितीयो भङ्गः । तृतीयभङ्गवचनश्लेषे करणसमापन्नाः सिद्धाश्च, तेषां योगेऽभावाद् द्रव्यभावाभ्यामप्यहिंसक-
त्वमिति । तथाविधदुष्टाऽध्यवसायोपपन्नेन केन चिद्ब्रह्महारादेनेव कठोरहृदयभावेन विद्यमाना हिंसा द्रव्यभावाभ्यामुभयतो
हिंसा चतुर्थभङ्गान्तःपातिर्न ॥ अत्र हिंसातात्पर्यप्रतिपादकाश्च श्लोकाः—

कठोरहृदयत्वेन हिंसा हेयेति सोच्यते । देहनाशो भवेत् पृडा या तां हिंसां प्रचक्षते ॥ १ ॥ दुःखत्वोत्पत्तिर्नःकेशः,
तत्पर्यायस्य च क्षयः । यस्याः स्यात् तत्प्रयत्नेन हिंसा हेया विपश्चिता ॥ २ ॥ प्रार्ण प्रमादतः कुर्यात् यत् प्राणव्यपरेपणम् ।
सा हिंसा जगदे प्राज्ञैर्जं संसारभूरुहः । ३ ॥ नित्याऽनित्ये ततो जीवे परिणामे विद्युज्यते । हिंसा कायवियोगेन पृडाऽतः
पापकारणम् ॥ ४ ॥ शरैर् अयतां मा वा दुवं हिंसा प्रमादिनां । सा प्राणव्यपरोऽपि प्रमादरहितस्य न ॥ ५ ॥ अविधा-
याऽपि हिंसा हिंसाफलभाजनं भवत्येकः कृत्वाऽप्यपरो हिंसा हिंसाफ़लभाजनं न स्यात् । ६ ॥ एकस्याऽल्पा हिंसा

ददाति काले तथा फलमनल्पम् । अन्यस्य महाहंसा स्वल्पफला भवति परिणामे ॥ ७ ॥ एकस्यैव सर्त्रस्य दिशति फलं सैव मन्दमन्यस्य । भवति सहकारिणामपि हंसा वैचित्र्यमत्र फलकाले ॥ ८ ॥ प्रागेव फलति हंसा (१) क्रियमाणा फलति (२) फलति च कृतार्था (३) । आरब्धा चाऽप्यकृता (४) फलति हंसानुभावेन ॥ ९ ॥ एकः करोति हंसां, भवन्ति फलभोगिनस्तथा बहवः । बहवो विदधति हंसां हंसाफलभुगू भवत्येकः ॥ १० ॥ कस्याऽपि दिशति हंसा हंसाफलमेकमेव फलकाले । अन्यस्य सैव हंसा दिशत्यहंसा फलं विपुलम् ॥ ११ ॥ हंसाफलमपरस्य तु ददात्यहंसा फलं तु परिणामे । इतरस्य पुनहंसा दिशत्यहंसा फलं नाऽन्यत् ॥ १२ ॥ इति हंसाऽभिधानं प्रथममत्रतम् ॥

अथ द्वितीयं मृषावादसंज्ञकमत्रतमाहः—मृषावादो नामाऽसत्योक्तिः, यद्वस्तु तेन स्वरूपेण विद्यते तत्तथैव वक्तव्यमित्युत्सर्गः, अनेन चौरं प्रत्ययं चैरः, काणमभिलक्ष्यायं काण इत्येवं न वक्तव्यमप्रियत्वात्तस्य, एवं सत्यमपि अहितं चेत्तदप्यसत्यमेव, यथा मृगयुभिः पृष्टस्यारण्ये मृगान् दृष्टवतो मया मृगा दृष्टा इति तज्जन्तुघातहेतुत्वान्न तथ्यम् । उक्तं कलिकालसर्वैराचार्यहेमचन्द्रपुरन्दरैर्योगशास्त्रिः—“ प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं स्मृतत्रतुच्यते । तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियं चाऽहितञ्च यत् ” ॥ १ । अतथ्यं वचः प्राणं हास्य-लोभ-भय-क्रोधात्मकैश्चतुर्भिः कारणैर्ब्रूते, यथा हसन् हि मिथ्या ब्रूयात्, लोभपरवशश्चार्थाऽऽकाङ्क्षया भयार्तः प्राणादिरक्षणेच्छया क्रुद्धः क्रोधतरलितमनस्कतया मिथ्या ब्रूयादिति । एतच्चाऽसत्यं चतुर्थं—भूतनिहवः अभूतेद्भ्रावन्, अर्थान्तरं, गैर्ही च तत्र च भूतनिहवो यथा-नास्त्यात्मा, नास्ति पुण्यं, नास्ति पापं चेत्यादि । अभूतेद्भ्रावन् यथा सर्वगत आत्मा श्यामाकतन्दुलमात्रे वा । अर्थान्तरं यथा गामश्वमभिदधतः । गहं त्रिधा, एका सावधव्यापारप्रवर्त्तनं यथा

क्षेत्रं कृपेत्यादि । द्वितीया अत्रिया, काणं काणमिति वदतः । तृतीया आक्रोशरूपा, यथा अरेः बान्धकित्नेयः । इत्यादि ॥ इत्येवं सृष्ट्वादानामकं द्वितीयमत्रतं सेवमानस्य कर्माण्याश्रवन्ति अतस्तद्व्याश्रवत्वेन समार्यातम् ॥ छिष्टाशयपूर्वकमत-श्रवचनमाश्रवत्वेनाऽऽस्तां, ग्रामादिकमप्यज्ञानसंशया देजनतवचनं कर्माश्रवहेतुभूतं, यतो सुशुक्ष्मोऽज्ञानजन्यां वा ग्रामा-दिकामपि सुषोक्तं न ज्ञवते, यदाहुर्महर्षयो दशैकालेभ्यः—“ अइअम्मि य कालम्मि पच्छुपन्नमणागए । जमहुं तु न जाणेज्जा एवमेअंति णो वए ॥ १ ॥ अइअम्मि य कालम्मि पच्छुपणमणागए । जत्थ संका भवे तं तु एवमेअंति णो वए ॥ २ ॥ अइअम्मि य कालम्मि पच्छुपणमणागए । निस्संकिंयं भवे जं तु एवमेअं ति निदिसे ” ॥ ३ ॥ इति द्वितीयमत्रतम् ॥

अधुना तृतीयमत्रतं प्रतन्यते;—वेत्तस्वामिना अदत्तस्य विचस्याऽऽदानं तत्स्तेयनामकं वृत्त्यमत्रतम् । तच्च स्वामिजीव-तीर्थकरगुर्वदत्तभेदेन चतुर्विधम् । तत्र स्वाम्यदत्तं तृणोपलकाष्टादिकं तत्स्वामिना यददत्तम्, जीवादत्तं यत्स्वामिना दत्तमपि जीवेनाऽदत्तं यथा प्रव्रज्यापरिणामविक्रलो मातापितृभ्यां पुत्रादिगुरुभ्यो दीयते । तीर्थकराऽदत्तं यत्तीर्थकरैः प्रतिपिद्धमायाकर्म-कादि गृह्यते । गुर्वदत्तं नाम स्वामिना दत्तमायाकर्मिकादिदोषरहितं गुरून्तुज्ञाप्य यद् गृह्यते भक्ष्यते । पथि गच्छतो वाह-नादेऽर्घ्यं, कापि विस्मृतं स्वामिना यन्न स्मार्यते, कापि नष्टं स्वामिना यन्न ज्ञायते, स्वामिपार्श्वे यदवस्थितं, स्थापितं न्यार्सकृतं इत्यादिप्रकारकं परक्यं द्रव्यं गृह्यतोऽदत्तादानदोषापत्तिः, संछिष्टाऽध्यवसायजनकत्वादिदमप्यत्रतम् ॥ इति तृतीयम् ॥

तुर्यं त्वब्रह्मसंज्ञकमत्रतम्;—ब्रह्मणि मोक्षे चरति येन त्रतेन सर्वथा ससङ्गत्यागात्मन्त्रेण तद्ब्रह्मचर्यं, तस्याऽभावः स्त्रीष्वभिष्वङ्ग-लक्षणस्तद्ब्रह्मचर्यं, तच्चाऽष्टादशधा, तत्रैवम्;—कियशरीरवत्यो देवाङ्गनास्ताभिस्सह मनसा वाचा कायेन च त्रिभिः प्रकारै-

नवतत्त्व-
सुमङ्गला-
टीकायां
॥ ६७ ॥

आश्रव-
तत्त्वेऽ-
व्रतानि ॥

॥ ६७ ॥

S U M A N G A L A

मैथुनसेवनं, अन्यैश्च काराणं, सेवमानानामन्धेषामन्धेन भित्ति त्रयस्त्रिभिर्गुणैः नव, एवं औदारिकाङ्गवत् भिर्मातुर्भि-
स्तर्यक्त्वेभ्यश्च सह पूर्वोक्तरीत्या मनेवाक्कारैर्मैथुनकरणं काराणमन्धेषां चाटुमोदनमिति त्रयस्त्रिभिर्गुणैः ताश्च जाता नव, उभयेः
सम्मेलनेऽष्टादश प्रकाराः, इत्येवमब्रह्मत्यागात्मकं ब्रह्मचर्यमप्यष्टादशभेदभेदमन्धेषु, उक्तं ;—“ देव्यात्कामरतिदुखात् त्रिविधं
त्रिविधेन विरतिरिति नवकम् ॥ औदारिकादपि तथा तद्ब्रह्माष्टादशविकल्पम् ” ॥ १ ॥

“ प्राणसन्देहजननं, परमं वैरकारणम्, लोकद्वयविरुद्धं परहृगमनं त्यजेत् ॥ १ सर्वस्वहरणं बन्धं शरीरावय-
वच्छिदात् । मृतश्च नरकं घोरं लभते पारदारिकः ॥ २ ॥ नासक्त्या सेवनीया हि स्वदारा अप्युपासकैः आकरः सर्व-
यापानां कैः पुनः परयेषितः ” ॥ ३ ॥ इत्यादिप्रवचनप्रसिद्धाऽब्रह्मदुष्टत्वेन संक्लिष्टसंक्लिष्टतरसंक्लिष्टतमाऽध्यवसायेत्पादकत्वे-
नाऽब्रह्मचर्यस्याऽव्रतत्वे आश्रवस्वरूपे सुविरह्याते सत्यं हरेर्परिषहपरजिताः कामाऽऽसक्तित्वं भजमाना भवसमुद्रनिस्तार-
तरिकल्पजैनेन्द्रप्रवचनपेत्पराङ्मुखत्वा एवैवैद्भविशेषा नाथवादिमण्डलप्रविष्टा वैद्भविशेषा वा एवमूढः ;—“ प्रियादर्शनमेवाऽस्तु,
किमन्यदर्शनान्तरैः । प्राप्यते देन निर्वाणं सरागेणाऽपि चेतसा । १ जैनमार्गविद्वेष्णस्ते एवं प्रज्ञापयन्ति ;—“ जहा गंडं
पेलागं वा, परिपेलेज्ज सुहुत्तगं । एवं विन्नवणित्थसु दोसो तत्थ कओ सिया ॥ २ । जहा मंधादए नाम थिमिअं
सुंजटं दगं । एवं विन्नवणित्थसु दोसो तत्थ कओ सिया ॥ ३ ॥ जहा विहंगमा पिंगा, थिमिअं सुंजटं दगं एवं
विन्नवणित्थसु दोसो तत्थ कओ सिया । ३ एवमेणे उपासत्था मेच्छदिट्ठि अणारिया अज्जेववन्ना कामेहिं
पूयणा इव तरुणए ” ॥ ४ ॥ एतासामियं गमनिका ;—देन प्रकारेण कश्चिद्गण्डपुरुषे गण्डं स स्थितं चिट्ठकं वा

तज्जातीयकमेव तदाकृतोपशमनार्थं पूरुधिरादिकं निर्माल्य मुहूर्त्तमात्रं सुखितो भवति न च दोषिणाऽदुपच्यते एवमत्रापि युवते प्रार्थनायां रमणसम्बन्धे गण्डपरिन्दनकल्पे दोषस्तत्र कुतस्स्यात् ? नह्येतावता क्लेदाऽपगममात्रेण दोषो भवेदिति ॥१॥ स्यात्तत्र दोषो यदि काचित् रिडां भवेत्, न चासाविहाऽस्ति दृष्टान्तेन दर्शयति;—यथा मेघः 'तमिते' अनालोडयन्मुदकं पिवति, आत्मानं ग्रीणयति, न च तथाऽन्येषां किञ्चनोपधातं वेधत्ते, एवमत्रापि हिसम्बन्धे न काचिदन्यस्य रिडा, आत्मनश्च ग्रीणनम्, अतः कुतस्तत्र दोषस्स्यात् ॥२॥ दृष्टान्तान्तरं भावयति;—यथा पक्षिणी कपिञ्जला साऽऽकाशे एव वर्त्तमाना निभृत-मुदकमापिबति, एवमत्राऽपि दर्भप्रदानपूर्वकया क्रिययाऽरक्तद्विष्टस्य पुत्राद्यर्थं हिसम्बन्धं कुर्वतीऽपि कपिञ्जला इव न तस्य दोषः ॥ गण्डपरिन्दनतुल्यं स्त्रीपरिमोगं मन्यमाना; तथैडके दकपानसदृशं पररिडाऽदुत्पादकत्वेन परात्मनोश्च सुखोत्पादकत्वेन किल मैथुनं जायते इत्यध्यवसायिनः; तथा कपिञ्जलोदकपानं यथा तडागोदकाऽसंस्पर्शेन किल भवति, एवमरक्तद्विष्टतया दर्भमिच्छाचारणात् हरेगात्राऽसंस्पर्शेन पुत्रार्थं न कामार्थं ऋतुकालाभेगाभितथा शास्त्रोक्तविधानेन जायमाने मैथुनेऽपि न दोष इत्येवं मन्तारस्ते पूर्व-पक्षिणः स्वपक्षदृढकरणार्थं पुनरुच्यते—“धर्मार्थं पुत्रकामस्य, स्वदारेश्वधिकारिणः । ऋतुकाले विधानेन दोषस्तत्र न विद्यते” ॥१॥ अत्रोच्यते पारमर्शवचनप्रणैरुत्तरपक्षकारैः;—“जह गाम मंडलगणे सिरं छेत्तूणं कस्सइ मणुसे । अच्छेज पराहुत्ते के गाम ततो ण धिप्पेज्जा ? ॥ १ ॥ जह वा विसगण्हूसं कोइ धेत्तूण नाम दुण्हिको । अण्णेण अदीसंतो के नाम ततो नव मरेज्जा ? ॥ २ ॥ जह नाम सिरेधराओ, कोइ स्यणाणि गाम धेत्तूणं । अच्छेज पराहुत्तो, के नाम ततो न धेप्पेज्जा ?” ॥३॥ गाथात्रिकस्य गमनिका;—यथा नाम कश्चिन्मण्डलात्रेण कस्यचिच्छिरः छित्त्वा पराङ्मुखस्तिष्ठत्, किमेतावतोदासंन-

भावाऽवलम्बनेन नाऽपराधे भवेत् ॥ १ ॥ तथा यथा कश्चिद्विषण्ड्यं चित्त्वा नाम तूष्णं भावं भजेत्, अन्तेन चाऽदृश्य-
मानोऽसौ के नाम अन्याऽदर्शनात् त्रिरेत ॥ २ ॥ तथा यथा कश्चित् श्रीगृहाङ्गण्डागाराद् रत्नानि महार्थिणि गृहीत्वा
पराङ्मुखस्तिष्ठेत्, किमेतावताऽसौ न गृह्यतेति ॥ ३ ॥ अत्र च यथा कश्चित् शठतयाऽज्ञतया वा शिरच्छेदविषण्ड्यपरत्नाऽपहा-
राख्ये सत्यपि दोषत्रये माध्यस्थमवलम्बते, न च तस्य तदवलम्बनेऽपि नैदुष्टत्वमिति, एवमत्राप्यवश्यं भाविरागकार्ये सर्वदोषा-
ऽऽस्पदे संसारवर्धने मैथुने कुतो निर्दोषता ?, उक्त ;—“प्राणिनां बाधकञ्चैतत् शास्त्रे गतं महर्षिभिः । न लोकातप्तकणकाप्र-
देशज्ञाततस्तथा ॥ १ ॥ मूलञ्चैतदधर्मस्य भवभावप्रवर्धनम् । तस्माद्विषान्नवत्त्याज्यमिदं पापमनिच्छता ॥ २ ॥ इति चतुर्थम्
अथ पञ्चममंत्रं चित्रयते;—सर्वभावेषु द्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेषु या मूर्च्छां तत् परेग्रहसंज्ञकं पञ्चममंत्रतम्, ननु जन्मान्तरो-
पार्जितदुष्कर्मप्रभावाद्ये दारिद्र्यभाजस्ते तु सर्वदैव परिग्रहनामकात्रतविरहिताः, द्रव्याद्यभावे कुतस्तेषां मूर्च्छा ? सत्यं,
द्रव्याद्यभावेऽपि मूर्च्छा विद्यते, यतो दुर्भगोदयान्निष्कञ्चनास्ते, न तु त्याज्यबुद्धिसमलङ्घताः, असत्यपि धने धनगर्द्धवते
राजगृहनगरद्रमकस्येव चित्तसंक्लेशो दुर्गतिपातनिवन्धनं भवति, सत्यपि वा द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणे सामग्रीविशेषे
तृष्णाकृष्णा हि निरुपद्रवमनसां प्रशमसुखप्राप्त्या चित्तविह्वलाऽभावः, अत एव धर्मोपकरणधारिणां यतीनां शरीरे उपकरणे च नि-
र्ममत्त्वानामपरिग्रहत्वम्, यदाह;—यद्बहुरगः सत्त्वल्प्याभरणभूषणेष्वनभिपक्तः । तद्बहुप्रहवानपि न सङ्गुपयाति निर्ग्रन्थः
॥ १ ॥ यथा च धर्मोपकरणवतामपि मूर्च्छारहितानां मुर्त्तानां न परिग्रहग्रहत्त्वदेवस्तथा त्रतिन्नामपि गुरुपदिष्टधर्मोपकरणधा-
रिणां रत्नत्रयवर्त्तनां, तेन तासां धर्मोपकरणपरिग्रहमात्रेण मोक्षापवादः प्रलापमात्रम् ॥ जिनेन्द्रप्रवचने तु “मुच्छापारिगृहे

बुत्तो " इति वचनाद्ब्रह्मपात्राद्युपकरणधारिणां संयतानां निष्परिग्रहत्वं, दुर्भगानां तु वस्त्राद्यभावेऽपि मूर्च्छायास्ससद्भावात् सप-
रिग्रहत्वम्, उक्तञ्च कलिकालसर्वैराचार्यहेमचन्द्रपुरन्दरैः—“ सर्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागस्त्यादपरिग्रहः । यदसत्स्वपि जायेत
मूर्च्छया चित्तविप्लवः ” ॥ १ ॥ यथा निरवधिधनधान्यादिभराक्रान्तः पीतः समुद्रे मज्जति, तथैवाऽपरिमितपरिग्रहः प्राणि-
नरकादे निमज्जति, यदाहुः—“ महारंभयाए महापरिग्रहयाए कुणेमाऽऽहारेणं पञ्चिदियवहेणं ऽवा नरयाउयं अज्जंति ” तथा
'बह्वारम्भपरिग्रहत्वञ्च नारकस्याऽऽयुपः' इति, यस्मादेवं तस्मान्मुमुक्षुणा धनधान्यादिरूपो मूर्च्छारूपो वा परिग्रहस्त्याज्य एव ॥
ननु जिनभवनविधानादिलक्षणः परिग्रहस्य गुणः शारहे सुवेख्यातः, कथं तस्य दुष्टत्वमत्रतत्त्वञ्च वर्ण्यते ? उच्यते—यश्च
जिनप्रासादनिर्माणादिस्वरूपः परिग्रहस्य गुणः प्रवचने व्यावर्ण्यते स न गुणः, केन परिग्रहस्य सदुपये गप्रख्यापनं न तु
तदर्थमेव परिग्रहधारणं श्रेयः । यदाहुः—धम्मार्थं यस्य वेत्तेहा तस्याऽनीहा गरियस् । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनें वरम्
॥ १ ॥ कंचणमणेसोवाणं थंमसहस्सोसियं सुवणतलं, जो कारिञ्जि जेणहरं तओ वि तवसंजमो अहेओ ॥ १ ॥ द्रव्यक्षेत्रकालभावेषु
मूर्च्छया चित्तविप्लवस्य प्रशमसैख्यविपर्ययासात्प्रकस्य जायमानत्वात् चित्तविप्लवश्चाऽऽश्रवहेतुत्वात् परिग्रहसंज्ञकमप्यव्रतमेव ॥

अथ क्रमाऽऽगतं योगं त्रिप्रकारकं प्रमेदतः पञ्चदशप्रकारकं वा व्याख्यायते—तत्र युज्यते क्रियासु व्यापार्यते
अथवा साम्प्रयधिक्यार्थकर्मणा सह सम्बध्यते आत्मा अनेनेति योगः, अयं मुख्यत्वेन मनोवाक्कायैस्त्रिभेदोऽप्य-
वान्तरेण पञ्चदशप्रकारोऽपि ग्रन्थान्तरेषु सुतरां व्याख्यातः, तच्चैवम्—सत्यमनोयोगः, सन्तः पदार्थास्तेषु यथावस्थितवस्तु-
स्वरूपचिन्तनेन सादृ सत्यं, अस्ति ऽवः सदसद्रूपो देहमात्रव्याप्त्यादिरूपतया यथावस्थितवस्तुचिन्तनपरं, सत्यं च ।

तन्मनश्च सत्यमनः तस्य योगे व्यापारः सत्यमनोयोगः, अथवा सन्ते हुनयस्तेषु हुक्तेप्रापकत्वेन साधु इति सत्यमनोयोगः ॥ १ ॥ असत्यमनोयोगः—सत्यविपर्ययसत्यं, यथा नास्ति ज्वेव एकान्तसद्रूपे वेत्यादिकु विकल्पनपरं, असत्य तन्मनश्च तस्य योगेऽसत्यमनोयोगः । २ ॥ सत्यमृषामनोयोगः—सत्यासत्ये यथा धवखदिरपलाशादि श्रेषु बहुष्वाम्रवृक्षेषु आम्र-वनमेवेदमेति विकल्पनपरं मनः, तत्र हे आम्रवृक्षवाहुल्यसद्भावात् सत्यता, अन्येषामपि धवखदिरादीनां सद्भावादसत्यता, व्यवहारनयमतापेक्षया चैवमुच्यते, परमार्थतः पुनरिदमसत्यम्, यथोक्ताम्रवाहुल्यधवखदिरालपचचिन्तनाभावात् ॥ ३ ॥ असत्याऽमृषामनोयोग इति, यन्न सत्यं नाऽपि मृषा तदसत्याऽमृषा, इह विप्रतिपत्तौ सत्यां वस्तुप्रतिष्ठाशया सर्वज्ञमताऽनुसारेण विकल्प्यते, यथा अस्ति जीवः सदसद्रूप इति तत्कल सत्यं परिभाषितमाराधकत्वात्, यत्पुनर्विप्रतिपत्तौ सत्यां यद्वस्तुप्रतिष्ठा-शयाऽपि सर्वज्ञमतोर्त्तिर्णं विकल्प्यते यथा नास्ति जीव एकान्तनित्ये वा इत्यादि तदसत्यं विराधकत्वात्, यत्पुनर्द्वस्तुप्रतिष्ठा-सामन्तरेण स्वरूपमात्रपरत्वान्न यथोक्तलक्षणं सत्यं नापि मृषा, एतदपि व्यवहारनयमतापेक्षया दृष्टव्यमन्यथा यद्विप्रतारण-बुद्धिपूर्वकं तदसत्येऽन्तर्भवति, अन्यस्य तु सत्येऽन्तर्भावः तच्च तन्मनश्च असत्याऽमृषा मनः, तस्य योगे व्यापारोऽसत्याऽमृषा-मनोयोगः ॥ ४ ॥ वाग्योगोऽपि मनोयोगवच्चतुर्धा, तद्यथा-सत्यवाग्योगः १ असत्यवाग्योगः २ सत्याऽमृषावाग्योगः ३ असत्यामृषावाग्योगः ४, एते च सत्यवाग्योगादयः सत्यमनोयोगप्रभृतिवद्भावात् इति ॥ अदरिक्काययोगः, अदरिक्क-शब्दार्थे जीवतस्ते प्राणव्याख्याप्रसङ्गे सुतरां व्याख्यातः, अदरिक्कमेव शरीरं तदेव पुद्गलस्कन्धसमुदायरूपत्वादावाल्यात्

प्र तेसमयमुपचोयमानत्वाच्च काय अँदारिकशरीरकायः, तस्य योगो व्यापारे धावनवल्लानाद्यात्मक अँदारिकशरीरकाययोगः, अयञ्च तिरथो मनुष्यस्य च पर्याप्तस्य २ । अँदारिकमिश्रकाययोगः;—अँदारिकं च तन्मिश्रं चेति अँदारिकमिश्रं, केन सह मिश्रितमिति चेत् ? उच्यते, कामीनेन, तथा चोक्तं नियुक्तिकारेणः—‘जोएण कम्मएणं आहारेइ अणंतरं जावो । तेण परं म्मेणं जाव सरं रस्स निप्फरं’ ॥ १ ॥ ननु मिश्रत्वमुभयनिष्ठं, तथाहि;—यथा अँदारिकं कामीनेन मिश्रं तथा काम्मणमपि अँदारिञ्चेण मिश्रं ततः कस्माद् अँदारिकमिश्रमेव तदुच्यते न काम्मणमिश्रमिति ? उच्यते—इह व्यपदेशः स प्रवर्त्तन्यो येन विवक्षितार्थप्रतिपत्तिर्नप्रतिपक्षा श्रोतृणामुपजायते, अन्यथा संदेहाऽऽप्यचित्तो चैवक्षितार्थाऽप्रतिपत्त्या न तेषामुपकारः कृतस्स्यादिति, काम्मणञ्च शरीरमांससारमवेच्छेदेनाऽवस्थितत्वात् सकलेष्वपि शरीरेषु सम्भवति ततः काम्मणमिश्रमित्युक्ते न ज्ञायते किं तिर्यङ्मनुष्याणां अपर्याप्ताऽवस्थायां तद्विवक्षितमुत देवनारकाणामिति ? तत उत्पत्तिमाश्रित्यै दारिकस्य प्रधानत्वात् कादाचित्कत्वाच्च नप्रतिपक्षविवक्षितार्थप्रतिपत्त्यर्थमँदारिञ्चेण व्यपदिश्यते अँदारिकमिश्रमिति । तथा यद् अँदारिकशरीरो वैक्रियलब्धसम्पन्नो मनुष्यस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियः पर्याप्तवादास्वादुकायिको वा वैक्रियं करोति तदा कैलँदारिकशरीरप्रयोगे एव वर्त्तमानः प्रदेशान् विक्षिप्य वैक्रियशरीरयोग्यान् पुद्गलानुपादाय वैक्रियशरीरपर्याप्त्या यावन्न समाप्तिपुगच्छति तावत् यद्यपि वैक्रियेण मिश्रता अँदारिकस्येभयनिष्ठा तथाप्यै दारिकस्य प्रारम्भकतया प्रधानत्वात्तेन व्यपदेश अँदारिकमिश्रमिति, न वैक्रियेणेति । तथा यदा कश्चिदाहारकलब्धमान् पूर्वधरः संशयवनिवृत्त्यर्थं त्रिभुवनभर्तृसमवसरणदर्शनार्थं वाऽऽहारकशरीरं करोति तदा अँदारिकशरीरप्रयोगे एव वर्त्तमानः प्रदेशान् विक्षिप्य आहारकशरीरयोग्यान् पुद्गलानुपादाय आहारकशरीरपर्याप्त्या यावन्न पर्याप्तिः-

पपाच्छति तावत् यद्यप्याहार्येण मिश्रत्वमैदारिकस्योभयनिष्ठं तथाप्यैदारिकस्यारम्भकतया प्रधानमिति तेन व्यपदेशप्रवृत्तिरैदारिकमिश्रमिति, नत्वाहारकमिश्रत्वमिति, एवं पूर्वोक्तप्रकारत्रयेणैदारिकमिश्रकाययोगः । २ । वैक्रियकाययोगे वैक्रियशरीरपर्यास्या पर्याप्तानां देवनारकाणां वैक्रियलब्धमतां (वैक्रियरचनावस्थायां) तिर्यङ्मनुजवाद्रवायुकायिकानां ॥ ३ ॥ वैक्रियमिश्रकाययोगो देवनारकाणामपर्याप्ताऽवस्थायां, मिश्रता च तदानीं कर्मणेन सह वेदितव्या, तथा यदा मनुष्यस्तिर्यङ्कपञ्चेन्द्रियो वाद्रवायुकायिको वा वैक्रियशरीरीभूत्वा कृतकार्ये वैक्रियं परिजिह्वुरैदारिकं प्रवेष्टुं यतते तदा किल वैक्रियशरीरबलेनैदारिकोपादानाय प्रवर्तते इति वैक्रियस्य प्राधान्यात्तेन व्यपदेशो नैदारिकेणेति वैक्रियमिश्रमिति । ४ ॥ तथाऽऽहारककाययोग आहारकशरीरपर्याप्तस्य ॥ ५ । आहारकमिश्रकाययोग आहारकादैदारिकं प्रविशतः, अत्रैदम्पर्ययदा आहारकशरीरीभूत्वा कृतकार्यः पुनरप्यैदारिकं गृह्णाति तदा यद्यपि मिश्रत्वमुभयनिष्ठं तथाप्यैदारिके प्रदेश आहारकबलेनेत्याहारकस्य प्रधानत्वात्तेन व्यपदेशो नैदारिकेणाऽऽहारकमिश्रमिति ॥ ६ ॥ एतच्च सिद्धान्ताऽभिप्रायेणोक्तं, कार्मग्रन्थिकाः पुनर्वैक्रियस्य प्रारम्भकाले परित्यागकाले च वैक्रियमिश्रम्, आहारकशरीरस्य प्रारम्भकाले परित्यागकाले चाऽऽहारकमिश्रं, नत्केस्यामप्यवस्थायामैदारिकमिश्रमिति प्रतिपन्नाः, (तैजस) कार्मर्मणकाययोगो चिग्रहगतैः सद्भ्रताऽवस्थायां वा सयैगेकेवलनस्तृट्यचतुर्दशमसमरेषु, इह तैजसं कार्मर्मणेन सहाऽव्यभिचारिते युगपत्तैजसकार्मर्मणग्रहणम् ॥ ७ ॥

इत्येवं प्रसङ्गतः पञ्चदशभेदभेदे योगो लेशतः प्रदर्शितः, अस्मिन्नाश्रवतत्त्वप्रकरणे त्रिप्रकारके योगे व्यावर्तितः, यतो द्वैचत्वारिंशद्भेदेषु योगस्य त्रयो भेदा एवान्तर्गता, पञ्चदशगणनायां तु संख्याव्यभिचारस्स्यात्, तद्येगत्रिकं नामतः

प्रदर्शयते, तद्यथा;—मनःपर्याप्तनामकर्मोदयेन काययोगद्वारा मनःप्रायेग्यपुद्गलद्रव्यानादाय मनस्त्वेन परिणमय्याऽवलम्ब्य च यद्विसर्जनं तदात्मको यो व्यापारः स मनोयोगः, अत्र मनोयेग्यद्रव्यग्रहणक्रियायां काययोगः, परिणमनाऽऽलम्बनयोर्मनोयोग इत्यवगन्तव्यम् ॥ आपापर्याप्तनामकर्मोदयेन काययोगद्वारा भाषा प्रायोग्यपुद्गलद्रव्यानादाय भाषात्वेन परिणमय्याऽवलम्ब्य च वेद्युजर्तत्यात्मको व्यापारः स वचनयोगः, ॥ अद्वारिकादिशरीरैर्जीवानां गमनाऽऽगमनाद्यात्मको यो व्यापारः स काययोगः । इत्येवं पूर्वे त्कैर्मनोवाक्यैर्विद्यमाना चिन्तनभाषणकरणात्मिका शुभाऽशुभा या क्रिया सा शुभाऽशुभसंज्ञयोरश्रवयोर्निमित्ता । पूर्वोक्तेषु योगेषु कस्याऽपि योगस्य जघन्यतः समयप्रमाणा स्थितिस्तत्ते योगपरावृत्तिर्जायते, उत्कृष्टतस्तु अन्तर्द्वैर्त्तमात्रा स्थितस्ततोऽवश्यमेव योगपरावर्त्तनं संजायते । योगानामाश्रवतत्त्वे नास्ति किञ्चिद्बाधकं प्रमाणं, यावद्योगास्तावदवश्यं कर्मवन्धः, कषायसहचरितयोगाः साम्परायिकवन्धहेतवः, कषायरहितास्तु ईर्यापथिककर्मवन्धनिमित्ताः, यदाऽप्योगित्वं तदा कर्मवन्धाऽभावः इति योगस्वरूपम्, तेषु व्याख्यातेषु 'इन्दियकसाय' इति गाथाऽपि व्याख्याता । केवलं गाथायामुक्तं ' करियाओ पणर्वसं ' इत्यादिपदं निर्व्याख्यातं, तदत्रिमगाथाभिः क्रियाणां नामग्राहं व्याख्यायते—

काइय अहिगरणिया, पाउसिया पारितावणी करिया । पाणाइवाचरंभिय, परिगहियामरवत्तिया । २२ ।
रिच्छादंसणवर्त्त, अपक्खवाणं य दिट्ठि दुट्ठि य । पाडुच्चिय सामंते-वणंअ नेसत्थि साहत्थी । २३ ।
आणवणि विअरणिया, अणभोगा अणवकंखपक्कइया । अन्नपओगसमुदाण पिज्ज दोस्सिरियावहिया । २४ ।

व्याख्या—करणं क्रिया, कर्मबन्धनेबन्धनचेष्टा इत्यर्थः, तासां च पञ्चवंशतिः ' काश्य ' इति, कायेन देहेन नर्तता कार्थिक, तद्यथा;—सा चासौ क्रिया कार्थिक क्रिया, सा च द्विप्रकारा, अनुपरतकार्थिक अनुपयुक्तकार्थिक च, तत्र अनुपरतकार्थिक नाम या प्रदुष्टमित्यादृष्ट्यादेवङ्गमनो निरपेक्षा पराभिभावाऽऽत्मकक्रायोद्यमक्रिया, अस्याश्च स्वाम् अचिरतमित्यादृष्ट्यादिः । अटुपयुक्तकार्थिकया तु अमत्तसंयतस्य सुबहुप्रकाराऽनेककर्तव्यतारूपा दुष्प्रयोगकार्थिकया, अस्याश्च स्वाम् अनुपयुक्तसंयतः ॥१॥ अधिक्रियते नियुज्यते नरकादिषु प्राप्यतेऽनेनेत्यधिकरणं, परेषघातिकूटगलपाशादिद्रव्यजातम्, तेन नर्तताऽऽधिकरणिक, सा च संयोजननिर्वर्तनभेदाभ्यां द्विधा, संयोजनाऽऽधिकरणिक, निर्वर्तनाऽऽधिकरणिक चेत्यर्थः, तत्र संयोजनविपगरहलकूटधनुर्गत्राऽसिद्ध्यादीनां सम्बन्धनम्, तद्विद्यते यस्यां क्रियायां सा संयोजनाऽऽधिकरणिक । निर्वर्तनं तु मूलोत्तरगुणभेदाद्विधा, तत्र मूलगुणनिर्वर्तनं पञ्चानामैदारिकादिशरीराणां मूलतो निष्पादनं, उत्तरगुणनिर्वर्तनं पाणिपादाद्यवयवकरणम्, अथवाऽसिक्तित्तरादीनामादित एव करणं मूलगुणनिर्वर्तनं, तेषामेव पानोज्वलकरणं परिवारादिसम्पादनं उत्तरगुणनिर्वर्तनम्, तद्विद्यते यस्यां क्रियायां सा निर्वर्तनाधिकरणिक । तेषु खड्गादिषु मूलगुणोत्तरगुणनिर्वर्तनाभ्यां निष्पन्नेषु सुष्ट्यादीनां (त्सरुप्रमूर्तनीं) संयोजनं यस्यां क्रियायां विद्यते साऽपि संयोजनाऽऽधिकरणिक एषा क्रिया नवमरुणस्थानकं यावद्विद्यते ॥ २ । ङितेऽङ्गिते वा प्रदेषकरणं प्रादोषिक, सा च ङवाङ्गविययत्नेन द्विविधा, तत्र पुत्रकलत्रादिस्वजनपरजनविषया ङवप्रादोषिक, अङ्गवप्रादोषिक तु क्रोधेत्पत्तिनिमित्तभूतस्थाणुकण्टकदृषच्छकलशर्करादिगोचरे, एषाऽपि नवमरुणस्थानकं यावत् ॥ ३ परितापनिक द्विधा, स्वपरितापनिक परपरितापनिक च, तत्र स्वहस्तेन परहस्तेन वा पुत्रकलत्रा-

दिवियोगदुःखभारान्ते उतस्याऽऽत्मनस्ताडनशिरःस्फोटनादिना स्वपारितापनिर्क, आह-एवं सति लेचाऽकरणतपोऽदुष्टा-
नाऽकरणप्रसङ्गः, यथायोगं स्वपराऽऽसातवेदनाहेतुत्वात्, तदयुक्तं-विपाकहितत्वेन चिच्छित्साकरणवत्, लोचकरणादेरसात-
वेदनाहेतुत्वाऽयोगात्, अशक्यतपोऽनुष्ठानप्रतिषेधाच्च, उक्तञ्च “सो ह्यु तवो कायवो जेण मणो मङ्गलं न चित्तेह । जेण न इंदिय-
हान् जेण य जोगा न हायंति ” ॥ १ ॥ तथा “कायो न केवलमयं परिपालन्थो-मृष्टै रसै बहुविधैर्न च लालन्थः ।
चित्तेन्द्रियाणि न चरन्ति यथोत्पथेषु वश्यानि येन च तथाऽऽचरितं जिनानाम् ” ॥ १ ॥ इति । पुत्रशिव्यादिताडनादिना तु
परपारितापनिर्क, एषा द्विविधाऽपि वादकप्रयजन्यत्वाद् निवृत्तिवादरुणस्थानं यावद्विद्यते ॥ ५ ॥ प्राणानामतेपातः प्राणा-
तिपातस्तेन नेर्द्यत्ता प्राणातिपातर्क, उचितनाशित्यर्थः, सा च द्विधा-स्वप्राणातिपातर्क, परप्राणातिपातर्क च, तत्राऽऽद्या-
गेरिश्वरप्रपातजलज्वलनप्रवेशशस्त्रपाटनप्रभृतेः स्वपरहस्ताभ्यामात्मविषयकरणकारणे, अत एव कारणान्द्रुगवद्भ्रुकालम-
रणं प्रतिषेद्धम् । इदं या तु मोहलोभक्रोधाविष्टैः परस्य स्वपरहस्तप्राणचयावनमिति । एषाऽसंयतानामेव अतः पञ्चमगुण-
स्थानपर्यन्तभाविन् ॥ ५ ॥ आरम्भाज्जाता आरम्भिकी, सा च द्विविधा-तत्र चैतन्योपेतजवधातात्मिका क्रिया सा उचार-
म्भिक, चित्रप्रभृतिषु निर्मितचैतन्यवियुक्तस्थापनाऽवधातात्मिका या क्रिया सा अजीवारम्भिक, ग्रामादजन्यत्वादेया पृष्ठगुण-
पर्यन्तभाविन् ॥ ६ ॥ धनधान्यसंग्रहलक्षणपरिश्रहादागता पारिश्राहिक, सा च पूर्ववद्विधा-जवपारिश्राहिक अजवपारि-
हिकी च, तत्र प्रथमा धान्य-पशु-प्रेत्यप्रभृतिषु संग्रहस्वरूपाऽवपारिश्राहिक, धनालंकारवासोगृहादिषु ममत्वलक्षणा अजव-
पारिश्राहिकी, एषा परिग्रहप्रसक्तानां प्रजायते, अतो पञ्चमदेशविरतिगुणस्थानकपर्यन्तं वचते ॥ ७ ॥ मायाप्रत्ययिक क्रिया

नक्रिया अविरेतेजन्यत्वाच्चतुर्थगुणपर्यन्तवर्तिन ॥ १० ॥ दृष्टिजा द्विविधा, जीवदृष्टिजा अजीवदृष्टिजा च, जीवदृष्टिजा तुरङ्ग-
स्यन्दनप्रसृतीनां चक्षुर्दर्शनप्रत्ययाय गच्छति, अजेवदृष्टिजा चित्रकर्मार्दिनाम्, एषा सक्रयायचक्षुरिन्द्रियवतां विद्यते दशम-
गुणस्थानं यावत् ॥ ११ ॥ स्पर्शनाऽऽत्मिका स्पृष्टिजा-सा च द्विविधा जीवस्पृष्टिजा अजेवस्पृष्टिजा च, तत्र जीवस्पृष्टिजा स्त्रियं
पुरुषं नपुंसकं वा रागात्संघट्टयति, अजेवस्पृष्टिजा मृगलोमादेवहजातं मैत्रिकादिरत्नजातं रागादिकारणात्संघट्टयतीति,
सरागजन्यत्वादेवा सूक्ष्मसम्परायं यावत् ॥ १२ ॥ कञ्चिदन्यं प्रत्येक कर्मबन्धे जायते यथा सा प्रातीत्यर्क द्विधा-जेवप्राती-
त्यर्क अजेवप्रातेत्यर्क च, तत्र जेवं प्रत्येक ये बन्धः सा जेवप्रातेत्यर्क, अजेवं प्रत्येक ये बन्धः साऽऽजीवप्रातीत्यर्की,
एषा दशमं गुणस्थानं यावत् ॥ १३ ॥ सामन्तोपनेपातिकं च द्विविधा, जेवसामन्तोपनेपातिकं अजेवसामन्तोपनेपातिकं
च, तत्राऽऽद्या यथा एकश्च षण्डस्तं जनो यथा यथालोकोत्ते प्रशंसते च तथा तथा स हर्षं गच्छते, अजेवानपि रथकर्मार्दिन्,
अथवा सामन्तोपनेपातिकं द्विधा-देशसामन्तोपनेपातिकं सर्वसामन्तोपनेपातिकं च, अथवा प्रसक्तसंयतानामन्नपानं
अनाच्छादितं सत्संपातिमाः सत्त्वा आसमन्ताद् विनश्यते । एषा आरम्भजन्यत्वात्पञ्चमगुणस्थानं यावत् ॥ १४ ॥ नैःशस्त्रिक-
क्रिया द्विविधा जेवैःशस्त्रिकं अजेवैःशस्त्रिकं च, जेवैःशस्त्रिकं यथा राजा दिसंदेशाद्यत्रादिभिरुदकस्य कृपाद्द्रहिनिसर्जनम्,
१ अथवा स्पृष्टिजा सा द्विविधा-जीवप्राश्रिकी अजीवप्राश्रिकी च, जीवप्राश्रिकी या जीवाधिकारं पृच्छति रागेण वा द्वयेण
वा, अजीवाधिकारं वा पृच्छत्यजीवप्राश्रिकी ॥

२ नानाविधनाट्या(सीनेमा)व्यप्रयोगेषु एषा सामन्तोपनेपातिकी क्रिया प्रेक्षकाणां नाट्यादिकं तुककर्तृणां च जायते ॥

अर्जुनैःशस्त्रिकं यथा पाषाणकाण्डादिने गोफणधुरादिभिर्निसृज्यन्ते, अथवा गुर्वादिनाम्पैषा एव;—शेषे पुत्रे वा येऽग्ने-
 सत्यपि तस्य निसर्जनं सा ऽर्जुनैःशस्त्रिकं, भिक्षायामेषणं यायां सत्यामपि तस्याः परिष्ठापनं साऽर्जुनैःशस्त्रिकं, एषा देश-
 चेरतं यावत् ॥ १५ ॥ स्वाहस्तिकं क्रिया द्विविधा ऽर्जुनैःस्वाहस्तिकं अर्जुनैःस्वाहस्तिकं च, तत्र ऽर्जुनैःस्वाहस्तिकं यच्छिष्टेन
 (सर्पादिना) जीवं मारयति, अर्जुनैःस्वाहस्तिकं यथाऽस्यादिभिर्जीवं मारयति, अथवा ऽर्जुनैःस्वाहस्तिकं यच्छिवं स्वहस्तेन
 ताडयति, अर्जुनैःस्वाहस्तिकं अर्जुनैःस्वाहस्तेन ताडयति वसं पात्रं वा । एषा पञ्चमरुणस्थानकं यावत् ॥ १६ ॥ आज्ञापनिकं
 क्रिया द्विविधा;—ऽर्जुनैःस्वाहस्तिकं अर्जुनैःस्वाहस्तिकं च, तत्राऽऽर्जुनैःस्वाहस्तिकं अर्जुनैःस्वाहस्तिकं, अर्जुनैःस्वाहस्तिकं त्प-
 ऽर्जुनैःस्वाहस्तिकं यथा जादूगराऽऽख्यानाम्, अथवा ऽर्जुनैःस्वाहस्तिकं अर्जुनैःस्वाहस्तिकं यथा, तत्र जीवस्याऽऽर्जुनैःस्वाहस्तिकं
 निकं, अर्जुनैःस्वाहस्तिकं अर्जुनैःस्वाहस्तिकं एषा पञ्चमरुणस्थानं यावत्, न चारित्रिणां विद्यते । १७ ॥ चिदारणिकं
 अर्जुनैःस्वाहस्तिकं अर्जुनैःस्वाहस्तिकं, तत्र अर्जुनैःस्वाहस्तिकं अर्जुनैःस्वाहस्तिकं, अर्जुनैःस्वाहस्तिकं अर्जुनैःस्वाहस्तिकं, अथवा
 अर्जुनैःस्वाहस्तिकं अर्जुनैःस्वाहस्तिकं वा चिदारयति, प्रपञ्चं विद्यत इति भणितं भवति, अथवा अर्जुनैःस्वाहस्तिकं
 असंक्रुण्णैरेदशस्तादृशस्त्वमेति, अर्जुनैःस्वाहस्तिकं वा विप्रतारणबुद्ध्या भणति, ईदृशमेति देति, नैष्कल्येषु कलङ्कारेपणादिना केषा-
 ऽर्जुनैःस्वाहस्तिकं यानां गुह्यवार्ताप्रस्फोटनादिना वा, एषा क्रिया आश्रवरूपत्वाद्दृश्यं कर्मबन्धविधा, वादरकषायदयाख्यन-
 वमरुणस्थानपर्यन्तवर्तते च येयम् ॥ १८ ॥ अनाभेगप्रत्ययिकं क्रिया द्वेधा, अनाभेगाऽऽर्जुनैःस्वाहस्तिकं, अनाभेगनिकेषपजा,
 तत्राऽऽर्जुनैःस्वाहस्तिकं यानामनुपये गेत्वं वा, आदानं ग्रहणं, नैक्षेपणं स्थापनं, तद्ग्रहणमनाभेगेन यस्यां सा अनाभेगाऽऽर्जुनैःस्वाहस्तिकं,

द्रव्याणां निक्षेपणमनाभोगेन यस्यां सा अनाभोगनिक्षेपजा, अथवाऽनाभोगक्रिया द्विविधा, आदाननिक्षेपानाभोगक्रिया, उत्क्रमणानाभोगक्रिया च, तत्राऽऽदाननिक्षेपानाभोगक्रिया रजोहरणेनाऽप्रमार्ज्यं पात्रचोवरदिनासादानं निक्षेपं वा करोति, उत्क्रमणानाभोगक्रिया लङ्घनप्लवनधावनसम्प्लव्यगमनादेका, एषा सकयायाणां ज्ञानावरणयोदयजन्या, अतो दशमदुग्स्थानं यावत् ॥ १९ ॥ अनवकाङ्क्षाप्रत्ययिकं द्विधा, ऐहलं किकानवकाङ्क्षाप्रत्ययिकं, पारलं किकानवकाङ्क्षाप्रत्ययिकं, च, तत्र प्रथमा लोकविरुद्धानि चैर्यादिनि करोति यैर्वधवन्धनानि इहैव प्राप्नोति, परलोकानवकाङ्क्षाप्रत्ययिकं दुहेसार्दनि कर्माणि कुर्वन् परलोकं नावकाङ्क्षते, एषा वादरकपायोदयप्रत्यया नवमगुणस्थानकं यावद् वर्तिर्न ॥ २० ॥ प्रयोगक्रिया त्रिविधा, तद्यथा;—मनःप्रयोगक्रिया, वाक्प्रयोगक्रिया च, तत्र मनःप्रयोगक्रिया आर्त्तद्रव्यायिन् अनियमेतमनस्का इति, वाक्प्रयोगे वाग्योगो यस्त्थैकरैः सावधादिर्गहेतस्तं स्तेच्छया मायते, कायप्रयोगक्रिया काटेन प्रमत्तस्य गमनाऽगमनाकुञ्चनप्रसारणादिचेष्टा कायस्य, एषा शुभाऽशुभसावधयोगवतां पञ्चमगुणस्थानपर्यन्तवर्तिनां भवति, नाष्टेतनगुणस्थानभाविनामिति ॥ २१ ॥ समग्रपुपादानं समुदानं, समुदायोऽष्टकर्माणि, तेषां यथेपादानं क्रियते सा समुदानक्रिया, सा च द्विधा प्रज्ञप्ता, देशोपघातसमुदानक्रिया, सर्वेपघातसमुदानक्रिया, तत्र देशोपघातेन समुदानक्रिया कश्चित् कस्यचिदिन्द्रियदेशोपघातं करोति, सर्वेपघातसमुदानक्रिया सर्वप्रकारेणैन्द्रियविनाशं करोति, एषा पञ्चमगुणस्थानकं यावद्विद्यते ॥ २२ ॥ प्रेमप्रत्ययिकं द्विविधा, मायानिश्रिता, लोभनिश्रिता च, अथवा तद्वचनमुदाहरति येन परस्य रागो भवति, एषा लोभेदयजन्यत्वाद्दशमगुणस्थानकं यावद्भाविनी । २३ ॥ द्वेषप्रत्ययिकं,

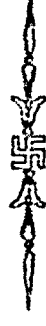
सा द्विविधा, क्रोध निश्चिता माननिश्चिता च, क्रोधनिश्चिता आत्मना कुप्यते परस्य क्रोधं वेत्त्यादयति, निश्चिता स्वयं माद्यति, परस्य वा मानमुत्पादयति, एषा नवमगुणस्थानकं यावद्वर्तते । २४ । ईर्यपथिकं क्रिया द्विविधा-क्रियमाणा वेद्यमाना च, तत्राऽप्रमत्तसंयतस्य एतरागच्छब्रथस्य ज्वलिनो वाऽऽहुक्तं गच्छत आहुक्तं तेषुत आहुक्तं निर्गदत आयुक्तं त्ववर्चयत आहुक्तं बुद्धानस्याऽऽयुक्तं भाषमाणस्याऽऽयुक्तं पात्रं कम्बलं पादप्रोच्छन्नं च गुह्यते निक्षिपते वा यावच्चक्षुःपक्ष्मनिपातमपि कुर्वते या ह्यक्ष्मा क्रिया क्रियमाणा ईर्यपथिक, या च प्रथमे समरे बद्धा सर्त द्वितीय-समये वेद्यमाना सा द्वितीया, योगप्रत्ययत्वादेषा सयोगिगुणस्थानं यावद् । २५ ॥ एताः पञ्चवंशति क्रियाः । नन्वाश्रवाणां द्विचत्वारिंशदात्मिका संख्या प्रोक्ता, सा कथं घटते ? यतः ज्ञेयां द्वाराणां परस्परमनुप्रवेशः प्रत्यक्षमेव दृग्गोचरे भवति, यथेन्द्रियमष्टे च ; स्पर्शेन्द्रिये दृष्टिस्पृष्टक्रिययोरन्तर्भवतः, तद्व्यतिरेकेण च ; स्पर्शनयोर्वेद्यमानयोरपि आश्रवत्वाऽयोगात् । कषायचतुष्टयं तु प्रेमप्रत्ययद्वेषप्रत्यय क्रिययोरन्तर्भवति, मायालेभकषायद्वयस्य प्रेमत्वात्, क्रोधमानयेश्च द्वेषत्वादिती, तथाऽत्र तपश्चक्रस्यापि सामान्यरूपतयाऽप्रत्याख्यान क्रियायामन्तर्भावः, विशेषरूपतया त्वाद्याऽत्रतस्य प्राणातिपात क्रियायाम्, पञ्चमस्य च परिग्रहक्रियायामनुप्रवेशः, क्रियाणां चैतासां यथेक्तपदेष्वनुप्रवेशः । एवं क्रियाणामपि परस्परानुप्रवेशो वक्तव्यः । तथा ये वात्र यस्यापि मध्ये कारिक क्रियायां काययोगस्य, प्रयोग क्रियाया शेषद्वयस्येति, एव द्विचत्वारिंशत्संख्या विघटते, अत्र प्रती-विधानं ? उच्यते, एवं परस्परान्तर्भावसम्भवेऽपि विशेषण्यार्थमेदनानात्वाऽदेक्षया शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमाश्रवभेदानां परस्परान्तर्भाव-कौर्त्त्वं परिभावन्यं, तथा हि-यदुक्तं च ; स्पर्शेन्द्रिययोर्दृष्टिस्पृष्टिक्रियाऽन्तर्भावः, तत्र चक्षुःस्पर्शनयोरिन्द्रियत्वकृते यो

विशेषः स न दृष्टिस्पृष्टिक्रियाभ्यां गम्यते, नाऽपि दृष्टिस्पृष्टे क्रियाकृतौ विशेषशुःस्पर्शनिन्द्रियाम्यां श्रुत्यत इति विशेषप्रति-
पत्त्यर्थं भेदानामभिधानमेवमन्यत्राऽपि भावना कार्येति ॥ इत्याश्रवतत्त्वम् ॥

आश्रवभेदानुत्तवा मयेऽपलब्धेन शुभेन शस्तेन । पिहिताश्रवद्वारेऽस्तु निराश्रवो जन्तुसङ्घातः ॥ १ ॥

इत्याराध्यपादाऽऽचार्यवर्थश्रीमद्विजयमोहनसूरीश्वरचिन्तियावतंसोपाध्यायपदालङ्कृतश्रीमत्प्रतापवेजयगणिवरणञ्जचञ्चरीकप्रवर्त्तक-
श्रीधर्मवेजयचिरचितायां श्रीनवतत्त्वप्रकरणस्य सुमङ्गलादीकायां पंचमं आश्रवतत्त्वं समाप्तम् ॥

अथ नंदारणम्

श्रेयःश्रीसदनं क्षयेपशमजं कल्याणवल्लीघनं । संवेग स्वाऽऽह्यलक्षणभरं मूलं ि परम् ।
येक्षाऽवाप्तिरपार्धपुद्गलपरावर्त्ताऽऽह्यकालिन च । यस्मात्तं दधतां सुदर्शनवरं भव्या गुणाऽऽलेङ्गितम् १ ।

इदानीं माश्रवप्रतिपक्षभूतं क्रमाऽऽयातं ' संवरतत्त्वं चैवरेषुः खत्रं गाथाऽऽत्मकं मूले तरभेदप्रतिपादकं ग्रथनाति;—
रुमिर्ईरुत्तिपरिसह-जइधस्मे भावणा चरेत्तजि पणदिदुर्वेसदसत्वर-पंचभेष्हे रूगवद २५

टीका:—ईयाभाषैषणाऽऽदाननिर्देशोत्सर्गरूपाः प सभितयः, पापव्यापारेभ्यो मनेवाकायगोपनात्मनेवाकायगुरयः,
मार्गाऽऽच्यवननिर्जरार्थं परेषेढव्या वक्ष्यमाणा द्वाविंशतिः परेषहाः, क्षान्त्यादिके दशच्छिधे यतिधर्मः, अनित्याऽऽद्या
द्वादशभावनाः, सामायिकाद्यानि पञ्चप्रकाराणि चारित्राणत्सेते क्रमशः प -त्रे-द्वाविंशति-दश-द्वादश-पञ्चभेदैः सप्तपञ्चाशत्
संवरस्य भेदा भवन्ते गाथाऽऽक्षरार्थः । व्यासाऽऽहस्त्वयम्;—अनेकनरनरिपुत्रकलत्रपरिवारसंपत्समलंकृतसप्तभूमिकहम्यर्थांले-

परिकलेते विपुलधनधान्यक्रयाणकप्रभृतेव्यापारशतसंकुले कस्मैश्चिन्महानगरे गच्छदागच्छदनेकशकटधे टकपादसंघट्टने स्थे-
 तपांशुपांशुलचटुष्यथवर्त्यनावृतविधेधवातायनेऽस्माऽन्तः प्रविशति यथा रजःपुञ्जः, पितृतेषु च द्वारेषु ग्रासादस्यान्त-
 र्धूलप्रकरेण न प्रविश्यते, सम्मार्जन् शुद्धाऽपगतजस्वात् ग्रासादेन च शुद्धेन भ्रूयते, यथा वा स्थगितसर्वद्वारत्वात् निरुद्ध-
 रप्रवेशे कस्मैश्चिन्महासारसे पान्यं निदाघाऽर्कप्रचण्डांशुभिः शुभ्र्यते, यथा वा नानाविधे च्छद्रशतसंकुलप्रवहणं च्छद्रप्रविष्टो-
 दकरूपूरं निमज्जत्यन्तर्होदधौ न च पारयेत् शक्यते प्रवहणोपविष्टजनपरिकरं, यदा च संरुद्ध च्छद्रत्वात् च्छद्रं भवति
 यानपात्रं तदाऽऽकुले मरुते पारावारं पारयति निजाऽवगाहाऽवगाढनरनारिकरं स्वयमपि रुखेन संतरति, तथा यावत्कालमयं
 उच्यो मेथ्यात्त्वाऽविरतेप्रभृत्याश्रव च्छद्रसंकुलत्वात् अतिसमयं समावर्जितकर्मसल्लभारभरितौ न तावत्कालं संसारपाथे धि-
 दृच्छं यत् समर्थो भवति, यदा च निराश्रवत्वेन संरुद्धकर्मन्रे भवत्ययं उच्यतेः प्रारुपाचं च कर्माम्भः तपःप्रभृतेना
 निर्जयते तदाऽऽश्रवद्वाराणां संवृतत्वान्नूतनकर्मदेकाऽनागमेन प्रारुपाजैतस्य च तपःकृशाऽना प्रतेक्षणं दंदह्यमानत्वात्
 प्रान्ते नेष्कर्माम्भ्यामात्मा सिद्धशैलायामच्छस्फटेकाऽऽत्मिकायामक्षय्यसुखभाग् भवति, तस्माद्भवाऽर्णवं तैर्दुणा भव्यसं-
 दोहेन प्रत्यहं संवृतेन भवितव्यम्, यावान् संवरस्तावान् कर्मगमस्य रेधः, यावान् रेधस्तावन्तुक्तेस्साम्प्यम् ॥ उक्तञ्चः-
 “यथा चटुष्यथस्थस्य बहुद्वारस्य देरुमनः । अनावृतेषु द्वारेषु रजः प्रविशति दुवम् ॥ १ ॥ प्रविष्टं स्नेहये गाच्च तन्मयत्वेन
 चभ्यते । न विशेषेण च बध्नेत द्वारेषु स्थगितेऽऽ ॥ २ ॥ यथा वा सरसि काऽऽत्, सैर्द्वरेण शैलेऽऽत् । कृते रन्ध्रस्थाने
 न स्तेकमपि तद्विशेत् ॥ ३ ॥ योगादिष्वाश्रवद्वारेष्वेवं रुद्धेषु सर्वतः कर्मद्रव्यप्रवेशे न उच्ये संवरशालिने । ४ ।

ननु संवर इति कः पदार्थः ? उच्यते;—यैस्संसारं जभृतं कर्माष्टकमासूयते समादीयते तेषां कर्मप्रदेशं चिन्त्यात्मकानं
 शुभाशुभलक्षणयोगेन्द्रियकषायाऽत्रताक्रियाणां त्रिपञ्चतुःषोडशविंशतिभेदस्वरूपाणां प्राक्प्रपञ्चितानामाश्रवाणां ये निरेधे
 निवारणं स्थगनं स संवरः, उक्तं श्रीमदहर्हत्प्रवचनसंग्रहे तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे ' आश्रवनिरेधः संवरः ' (अ० ९ सू. १)
 स च सर्वदेशभेदाद् द्विविधः, यदा योगादिनिखिलानामाश्रवाणां निरोधस्तदाऽयोग्यवस्थायां सर्वसंवरः शेषकाले चरण-
 प्रतिपत्तेरारभ्य देशसंवरपरिणतिभागात्मा भवति, तद्यथा—यदाऽऽत्मा करणत्रिकपूर्वकं सम्यग्दर्शनं संग्रामेति तदा चतुर्धनु-
 णस्थानकादारभ्याऽत्रतन्त्रेषु गुणस्थानत्रेषु मिथ्यात्वस्येदयापेक्षयाऽभावात् न मिथ्यात्वनिमित्तः कर्मबन्धः, इत् मिथ्या-
 त्वप्रतिपक्षभूतसम्यग्दर्शनाऽपेक्षः एकदेशयः संवरः । यदा च चरणप्रतिपत्तिभागात्मा भवति तदा तस्य चिरतत्त्वादिवरति-
 हेतुककर्मगामनिरोधेन द्विहेतुको देशसंवरः । यदा प्रमादित्योगेनाऽप्रमत्तो जायत आत्मा तदान्मप्रमत्तगुणस्थानकादारभ्य
 सम्यग्दर्शनसंयमाऽप्रमत्ततालक्षणस्त्रिहेतुके देशसंवरः । यदा च क्षपकश्रेण्यन्तर्गताऽऽत्मा सूक्ष्मसंपरायाऽवस्थायां कषायमेहं
 समूलकापं नेहत्यर्क्षणमोहस्थानमवामोति, अथवेपथसश्रेण्यन्तर्गतेऽयं ऽवोऽनिष्टचित्वादादौ चारित्रमोहदुपशमय्य प्रशा-
 न्तमोहदुणस्थानकादौ चतुर्हेतुको देशसंवरः, यदा च सयोग्यन्ताऽवस्थायां सूक्ष्मवादान् त्रिविधान् योगान्निरुह्य अयोग्यवस्थां
 गच्छत्ययं ऽवस्तदा निःशेषाणामप्याश्रवाणां निरोधात् सम्यक्त्वविरतिप्रमादाऽभावत्त्वेनैकषायित्वाऽयोगित्वलक्षणः प -
 हेतुकस्सर्वसंवरः । तथाचोक्तं;—गुणस्थानेषु यो यः स्यात् संवरः स स उच्यते मिथ्यात्वाऽनुदाहुत-रेषु मिथ्यात्त्वसंवरः
 । १ ॥ तथा देशविरत्यादौ स्यादविरति संवरः अप्रमत्तसंयतादौ प्रमादसंवरे मतः । २ ॥ प्रशान्तक्षेणमेहादौ भवेत्

कपायसंवरः । अयोगाऽऽख्येवलेनि सम्पूर्णो योगसंवरः । ३ ॥

अत्राऽऽह, यदि 'आश्रवनिरोधसंवर' इत्तुक्तं परं केने पाठेनेन्द्रियकपायाऽव्रतयोगक्रियालक्षणानामाश्रवाणाशुक्तस्वरूपाणां निरोधः कर्तव्यः ? उच्यते, तत्तदाश्रवप्रतिपक्षाऽऽस्वेनेन संवरस्संजायते, उक्तञ्च—“देन येन ह्युपायेन रुध्यते ये य आश्रवः तस्य तस्य निरोधाय स स योज्यो मन्त्रिभिः” ॥ १ ॥ तच्चैवम्;—इन्द्रियोन्मादेन कृते त्तेकान् आपातरस्यत्तेन परिणामदा-
रुणत्वेन च विपसन्निभान् विपयान्निन्द्रियजलक्षणेनाऽखण्डेन संयमेन निराकुर्यात् । क्रोधं प्रतिपक्षभूतया क्षमया, मानं
सृष्टुभावेन, मायां ऋजुत्वेन, लोभं संतोपाऽऽत्मिकयाऽन्हया संवरार्थं कृतोद्यम आत्मा निराकुर्यात् । सावद्ययोगानां त्यागे-
नाऽव्रतलक्षणामचिरं तं प्रतिकुर्यात्, मनोवाक्कायरक्षणलक्षणाभिस्तस्युभिर्गुप्तिभिर्मनेवाक्कायव्यापारलक्षणान् योगान् संपृणुयात्,
मद्यविपयकपायनिद्राविकथालक्षणं पञ्चविधमथवाऽज्ञानसंशयविपर्ययरगद्वेषस्मृतेभ्रंशधर्माऽनादरयोगदुष्प्रणिधानरूपतयाऽष्ट-
विधं प्रसादं तच्च तपक्षभूतेनाऽप्रमादेन साधयेत् । संवरनेमित्तं ग्रयत्वानात्मा संसारसेन्धुमुत्तरे पुंसुमुक्षुस्सन् सदृशेनेन मिथ्या-
दर्शिनं, चेतसः स्वैर्यलक्षणेन धर्मशुक्लध्यानेनाऽऽर्त्तरोद्रध्यानं विजयेत् । यदवादिपतविचारचतुर्मुखपरनारः सहेदरकुमारपालक्ष्मा-
पालप्रतेवोधककलकालसर्वज्ञभगवद्धर्मचन्द्ररिपादा योगशास्त्रे;—‘क्षमयापृष्टुभावेन ऋजुत्वेनाऽप्यन्हया । क्रोधं मानं तथा
मायां लोभं रुन्ध्याद् यथाक्रमम् ॥ १ ॥ असंयमकृतोत्सेकान् विपयान् विपसन्निभान् । निराकुर्यादखण्डेन संयमेन महामतिः
॥ २ ॥ तस्युभिर्गुप्तिभिर्भयान् प्रसादं चाऽप्रमादतः । सावद्ययोगहानेनाऽचिरं तं चाऽऽत् साधयेत् ॥ ३ ॥ सदृशेनेन मिथ्यात्वं
शुभस्थैरेण चेतसः । विजयेत्तार्त्तरेद्रे च संवरार्थं कृतोद्यमः । ४ । अयं संवरश्च पुनर्द्रव्यभावभेदाभ्यां द्विविधः, कर्मपुद्गला-

नामाश्रवद्वारेणाऽऽदानं तस्य यच्छेदः स द्रव्याणां संवरत्वाद्द्रव्यसंवरः, आत्मव्यापारलक्षणानां संसारकारणभूतानां क्रियाणां यस्त्यागः स भावसंवरः । नन्वाश्रवस्य द्वित्वादेश्छेदाः प्रज्ञापिताः, संवरस्य सप्तपञ्चाशच्छेदाः प्रतिपाद्यन्ते, तत्कथं सम्यग् जायते, यत उच्यते 'आश्रवनिरोधसंवरः' आश्रवश्च च्छेद्राऽऽत्मकः, संवरश्च स्थगनलक्षणः, यावन्तं च्छेद्राणि तावन्त्येव स्थगनानि, ततो द्वयोरप्याश्रवसंवरयोस्तुल्यमेदैर्भावितव्यम्, सत्यम्, संवरस्य ये सप्तपञ्चाशच्छेदाः प्ररूपितास्तत्रग्रन्थकर्तुराचार्यस्य विवक्षैव कारणम्, कतेचिच्छेदानां तत्र तत्राऽन्तर्भावात् ।

अत्राह-यदि सकलाश्रवद्वारस्थगनलक्षणः संवरस्ततः सर्वकर्मनिमित्ताश्रवच्छिद्रसंबुवूर्पा कतिपयपुरुषसाध्यैव प्रसजते, अशेषस्य परिसंपदस्य निराचिकर्षत्वादतः समचतुरस्रसंस्थान-वर्जर्षभनाराचसंहननादिभाजामाहितपराक्रमाणां कर्मणि निर्जिर्षर्षतां परिपूर्णशक्तिकानां परिसंपदस्वभावये गत्रयनिग्रहः प्रागुपचितकर्मक्षयश्च शक्तिसाध्यः, न पुनरैदंशुर्नपुरुषाणां यथोक्तसंवराभावादिति, उच्यते, संवरद्विवेध्ये सति सर्वसंवराऽभावस्सांप्रतिकानां, देशसंवरस्तु सामायिकादिचारित्रवतामपि, सत्यपि परिसंपदवच्ये विदिततत्त्वानां संसारजलधेरुत्तरितुमर्भावाच्छतां तेषां प्रधानसंवराऽभावेऽपि न्यस्तसमस्तप्रमादस्थानानां देशसंवरस्समस्त्येति । यद्यस्मिन् भवे देशसंवरसमारोधनं स्यात्तदाऽऽत्रसर्वसंवराधनमवश्यमुदयेष्यति, कर्मक्षयेण महानन्दपदं प्राप्तिरपि भाविने, यः कश्चिद्देवानांप्रिये रागद्वेषान्तरारिनिवृद्धकपारगतप्रवचनविध्वंसको वावदूकाधुनिक एवं जल्पेत 'यन्नास्ति सामायिकादिचारित्रमस्मिन् करालकलकाले दुःषमाभिधाने; ये केचन सर्वविरतैस्स कुर्वन्ति न च ते सम्यग्पालयितुं शक्नुवन्ति, केचिच्च शिष्यमेहमुग्धाः स्नेहवशाद्दुदन्तमर्ते ष्टुक्लत्रप्रभृतेस्वजनादिकमनाद्दृत्य बालानपि मूढमतेन प्रव्राजयन्ति, बालाश्च

संयमप्रतिपत्तौ के जान् रन्, कथं च क्रीडाप्रमत्ताः सन्तस्तौ षट्कायान् संरक्षेदुः' तत्रैवशेषमपि तेषां प्रलयितं मिथ्यात्वमू-
चेतस्कत्वाद्दानविजृम्भितम्, पूर्वोक्तप्रण-तपञ्चसूत्र-जिनप्रवचनोपनिषद्वेदेहरेमद्रक्षरिपुंगवप्रण-त-पञ्चवस्तुकपञ्चाशकाष्टकप्रक-
रणादिमहाग्रन्थेषु तथा तथा सम्यग्र-प्रतेपादनात्, युक्त्युक्तत्वाच्च, जिज्ञासुभिस्तत्रतो विलोकनयम्, चिस्तरभयादत्र न
प्रपञ्चयते, देशसंयमेन च कश्च लाभस्संजायते तदहत्प्रवचनसंग्राहकं मनुमास्वातिप्रकाण्डप्रण-ततत्त्वार्थभाष्योक्ताऽन्तिमाऽऽला-
पकेन सम्यक्प्रभावनयं ॐ भूर्भुव्याऽऽत्मभिः । तद्यथा;—'यस्त्विदानीं सम्यग्दर्शनज्ञानचरणसंपन्ने भिक्षुर्मोक्षाय घटमानः
कालसंहननादुदयादल्पशक्तेः कर्मणां चाऽतिगुरुत्वादकृतार्थ एवोपरमति स सौधम्मर्दिनां सर्वार्थसिद्धान्तानां कल्पविमान-
चिस्तरविभूतियुक्तेषु मनुष्येषु प्रत्यायातेमवाप्य पुनः सम्यग्दर्शनादि विशुद्धबोधिमवाऽऽप्नोति, अन्नेन सुखपरम्परादुक्तेन कुश-
लाऽभ्यासाऽऽनुबन्धक्रमेण परं त्रिर्जनिच्चा सिध्यति' तत्त्वार्थभाष्यम् अ०-१० । अनेनैतन्निरूपयते यत्सम्यग्दृष्टिनाऽऽत्म-
हिताऽऽकाङ्क्षिणा दुःखुणा सर्वदा संसंवरैव भवितव्यमित्यलं प्रसङ्गेन, अथ प्रकृतमनुसरामः । 'समिई' इत्यादिगाथार्थस्तु
व्याख्यातस्सुगमश्चेति ॥ २५ ॥

अथैर्यसमित्यादिसरूपञ्च विवधुराचार्ये गाथां निबन्धातिः—

इरिया भासेसणादाणे, उच्चारि समिईस्तु अ मणुत्ति वयगुत्ति, कारगुत्ति तेहेव य २६
दीका—'इरिया' इत्यादि—'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं सम्बध्यत' इति न्यायेनैर्यदिपदैस्सह समितिपदं येज्यम्,

तद्यथा-ईर्यासिमिति; भाषासमिति; एषणासमिति; 'पदैकदेशात्पदसमुदायस्याऽपि ग्रहणम्' इत्यथवा 'भूमे भूमसेन' इति न्यायेन गाथान्तर्वत्यादानशब्देन आदानं नक्षेपणासमितिग्रीह्या, उत्सर्गसमिति; तथा मनोरुसिर्वचनरुः कायुरुत्तिरेत्यष्टं प्रवचनमात्र इति गार्थार्थ; ॥ व्यासाऽर्धस्त्वयम्;—तत्र संपूर्वस्य 'इणू' गताचित्यस्य क्त्वेनप्रत्ययाऽन्तस्य समिते भवति, सम् एकभावेनतिः समिति; शोभनैकाग्रपरिणामचेष्टा इत्यर्थ; ईर्यायां समितर्यसमिति; रथशकटयानवाहनाऽऽक्रान्तेषु मार्गेषु सूर्यरश्मिप्रतापितेषु आसुक्कविकेषु पथेषु युगमात्रदृष्टिना भूत्वा गमनाऽऽगमनं कर्त्तव्यमित्यर्थ; उक्तं चागमे;—“पुरथो जुगमायाए देहमाणो महीं चरे । वज्रतो ह्यहरेयाहं पाणे य दगमद्वयं । १ ॥ ओवायं विसमं खाणुं विजलं परिवज्राए । संक्रमेण न गच्छेज्जा विज्रमाणे परक्रमे ” ॥ २ ॥

अथवाऽऽगमाऽनुसारेण गतिर्यसिमिति; अयमर्थः;—त्रसस्थावरजन्तुजाताऽभयदानदक्षितस्याऽऽवश्यंके प्रयेजने गच्छतो मुनेर्जन्तुरक्षानिमत्तं स्वशररक्षानिमत्तं च पादाऽग्रादारस्य युगमात्रक्षेत्रं यावन्निरक्ष्य ईरणमर्थं गतस्तथां समितिः शोभनैकाग्रपरिणामचेष्टा ईर्यासमिति; तथाचोक्तं येगशाहे;—'लोकाऽतिवाहिते मार्गे दुम्बिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरक्षाऽमालोक्य गतिर्या मता सताम्' । १ ॥ एवंविधोपयोगव्रते व्रजतो मुनेः कथञ्चित्प्राणिवेऽपि प्राणिवधपापं न भवति,

१ पुरतो युगमात्रया प्रेक्षमाणो मही चरेत् । वर्जयन् वीजहरितानि प्राणान् च दकमृत्तिकान् ॥ १ ॥

२ अवपातं विपमं स्थाणुं विजलं परिवर्जयेत् । संक्रमेण न गच्छेत् वेद्यमाने परक्रमे ॥ २ ॥

यदाह—“ उच्चालियमि पाए, इरियास मियस्स संकमट्टाए । वावजेज्ज कुल्लं मरिज्ज तं जोगमासज्ज ॥ १ ॥ न ये तस्स तन्नि-
भित्तो बन्धो सुहुमोवि देसिओ समए । अणवज्जो उवओणेण सवभावेण सो जम्हा ॥ २ ॥ तथा—जैअदु व मरदु व ज्जवो अज-
दाचारस्स नेच्छओ हँसा । पथदस्स णत्थिबन्धो हँसा भित्तेण समेदस्स ” ॥ ३ ॥ ईर्यासमित्याहुदाहरणं यथा;—एकः साधु-
र्यास मित्या दुक्तः, तस्य प्रभावात् शक्रस्यासनं चलितं, शक्रकृतां प्रशंसां सेतुमसमर्थः कश्चिन्मिथ्यादुष्टदेवस्तत्रागत्य तं
साधुदुपद्रोतुं परिते मण्डूकिका विकुरुते, पृष्ठतश्च हस्तिनं चिकुरुते, तथापि स साधुर्गतं न भिनत्ति, हस्तिने लिक्ष्य पाटितेऽपि
शररमस्पृहयमाणः स्वपातजन्यमण्डूकिकाविराधनार्थं पश्चात्तापं विधत्त इति ॥

अथ भाषासमितेः;—हेतुमिताऽसंदिग्धाऽनवद्यार्थनियतभाषणं भाषासमितेः, आत्मने परस्मै च हेतुमायत्यामुपकारकं
स्वल्पमपि बहुप्रयोजनसाधकमर्थवर्णप्रतिपत्तौ न संदेहकारे वाक्यशुद्ध्याध्ययनप्रतिपादितधूर्तकारुण्यव्यादचरचारिकादि-
भाषितलक्षणदोषवर्जितं दुःखवसनाच्छादिताऽऽस्यस्य यद् भाषणं सा भाषासमितिरित्यर्थः ॥ आह च;—त्यक्ताऽनृतादिदोषं
सत्यमसत्याऽनृतं च निरवद्यम् । श्लाघ्यायि वदतो भाषासमितेर्भवते साधुः । १ ॥ कलिकालसर्वैरपि प्रत्यपादि—अवद्य-
त्यागतः सर्वजनं मितभाषणं । त्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितेरुच्यते ॥ १ ॥ तथा च सिद्धान्ते;—महुरं निउणं थेवं

१ उच्चालिते पादे ईर्यासमितस्य संकमार्थम् । व्यापद्येत कुलिङ्गी प्रियेत तं योगमासाद्य ॥ १ ॥ न च तस्य तन्निमित्तो
बन्धः सूक्ष्मोऽपि दर्शितस्समये । अनवद्य उपयोगेन सर्वभावेन स यस्मात् ॥ २ ॥ जीवतु वा प्रियतां वा जीनोऽसदाचारस्य निश्चयतो
हँसा । प्रयतस्य नास्ति बन्धो हिंसामात्रेण समितस्य ॥ ३ ॥

कजावडियं अगव्वियमटुच्छं । पुब्बं मइसंकलेयं भणंति जं धम्मसंजुत्तं ॥ १ । जाय सच्चा न वत्तथा सच्चा मेसा य जा
 दुसा । जाय बुद्धेहं गाइण्णा ण तं भासेज्ज पन्नवं ॥ १ ॥ भाषासमित्यां दृष्टान्तः—कश्चिन्निग्रन्थः साधुः भिक्षार्थं नगररेष्टे
 सति बहिः कटले हिण्डमानः केनचित् ; केयन्तोऽश्वा हस्तिनस्तथा निचये दारुधान्यार्दिनाम् ? नेट्टेण्णा अनिण्णिणा
 नागरिका इति ? इदं ब्रूत दूयम्, समितः स आह—स्वाध्यायध्यानयोगव्याक्षिप्ता वयमिति न जान्मि; पुनः पृष्टः, हिण्ड-
 माना नैव प्रेक्षन्व्यम् ? नैव श्रुणुथ कथं ? तदा ब्रूति—“ बहु सुणेइ करेहं, बहु अच्छंहे पिच्छइ न य देहं सुयं
 भिक्खू अक्खाउमरेहई ” ॥ १ ॥

अथैषणासमितेः—एषणासमितेर्नामि गेचरगतेन दुन्ना सम्यगुपयुक्तेन नवकेटपरिशुद्धं ग्राह्यम्, अथवा अन्नपान-
 रजे हरणपात्रच वरादीनां धर्मसाधनानामाश्रयस्य चैद्रमेत्पादनेषणादेववर्जनमेषणासमितेः, अन्नमशनखाद्यस्वाद्यभेदं,
 पानमारनालतन्दुलक्षालनादि, तथा रजे हरणमुखवसनचोलपट्टकादिच वरपात्रप्रमुखः स्थविरकल्पयेग्यश्चतुर्दशविधो जिनक-
 ल्पकयोग्यश्च द्वादशविधः अष्टिक उपधिः, आर्थिकायेग्यश्च पञ्चविंशतिविधोऽष्टुपधिरुद्गमादेदेपरहितः साक्षात् पारम्पर्येण
 वा श्रुतचरणधर्मसाधकत्वेन ; नहि अधिकरजे हरणाद्यन्तरेण अपग्रहिकं ठफलकाद्यन्तरेण च वर्यासु हेमन्तः
 येरि जलकणिकाकूलायामनूपभूमौ महाव्रतसंरक्षणं कर्तुं शक्यम्, नहि पात्राद्यन्तरेण च महाव्रतसंरक्षणं कर्तुं क्षमम् आश्रयः
 शय्यावसतिरिति पर्यायाः, साट्टे उद्गमादिदेपरहितैव परिभेग्या, उक्तः ;—“ उत्पादनेद्रमेषण—धूमाल्लारप्रमाणकारणतः
 संयोज्येणं शोधयतामेषणासमितेः ” ॥ १ ॥ तत्र षेडशाऽऽथाकर्मदय उद्गमदेयाः, षेडशैव धान्यादय उत्पादनादेयाः,

अनवतत्त्व

टीकायां-

॥ ८० ॥

दशैषणादोषाः शङ्कितादयः ॥ एते च संक्षेपतो लेख्यन्ते;—आधाय विकल्प्य यतं मनसि कृत्वा सचित्तस्याऽचिर्चि करणम-
चित्तस्य वा पाको निरुक्तादाधाकर्म ॥ १ ॥ उद्देशः साध्वर्थं संकल्पः स प्रयोजनमस्य अद्देशिकं यत्पूर्वकृतमोदनमोदकक्षोदादि
तत्साधुद्देशेन द्रव्यादिना रुडपात्रेण च संस्कुर्वतो भवति ॥ २ ॥ आधाकर्मिकावयवसंमिश्रं शुद्धमपि यत्तत्पूतिकर्म शुचिद्र-
व्यभवाऽशुचिद्रव्यमिश्रितम् ॥ ३ ॥ यदात्सार्थं साध्वर्थं चादत्त एव मिश्रं पच्यते तन्मिश्रम् ॥ ४ ॥ साह्ययाचितस्य क्षरादेः
पृथक्कृत्य स्वभाजने स्थापनं स्थापना ॥ ५ ॥ कालान्तरे भाविने विवाहादेरदानीं सचिहिताः साधवः सन्ति तेषामन्युपयोगे
भवत्विति बुद्ध्या इदानमेव करणं समयपरिभाषया प्राभृतिका, सचिकृष्टस्य विवाहादेः कालान्तरे साह्यसमागमनं सध्विन्यो-
त्कर्षणं (विलम्बेन करणं) वा ॥ ६ ॥ यदन्धकारव्यवस्थितस्य द्रव्यस्य वह्निप्रदपमण्यादिना भित्त्यपनयनेन वा वह्नि-
ष्कास्य द्रव्यधारणेन वा अगटकरणं तत्प्रादुष्करणम् ॥ ७ ॥ यत्साध्वर्थं मूलेन क्रीयते तत्क्रीतम् ॥ ८ ॥ यत्साध्वर्थमन्नादि
उद्धारणे गृहंत्वा दीयते तत्प्रामित्यकम् ॥ ९ ॥ स्वद्रव्यमर्पयेत्त्वा परद्रव्यं तत्सदृशं गृहंत्वा यद्दीयते तत्परिचैतम् ॥ १० ॥
गृह्यामादेः साध्वर्थं यदान्तं तदभ्याहृतम् ॥ ११ ॥ कुतुपादिस्थस्य घृतादेर्दानार्थं यत् सृत्तिकाद्यपनयनं तदुद्भिन्नम् १२ ॥
यदुपरिभूमिकातः शिक्वादेर्भृमिश्रहाद्वा आकृष्य साह्यस्ये दानं तन्मालापहतम् ॥ १३ ॥ यदाच्छिद्य परकयं हठात् गृहंत्वा
स्वान् प्रभुश्रौरो वा ददाति तदाच्छेद्यम् ॥ १४ ॥ यद् गोष्टेभक्तादि सर्वैरदत्तमनुमतं वा एकः कश्चित् साह्यस्ये ददाति
तदनेसृष्टम् ॥ १५ ॥ स्वार्थमधिश्रयणे सति साह्यसमागमश्रवणात्तदर्थं पुनर्यो धान्यादिवापः सोऽध्यवपूरकः ॥ १६ ॥ एते
षोडशेऽमदे पा गृहस्थप्रभवाः ॥

अथ साधुप्रभवा उत्पादनादेवास्ते चाऽऽर्ः; बालस्य हेरमञ्जनमण्डनक्रुडनाङ्कारेपणकर्मकारिण्यः प धान्यः,
 एतासां कर्म भिक्षार्थं कुर्वतो मुनेर्धार्ः १ । मिथः सन्देशकथनं दूतत्त्वं तत्कुर्वतो भिक्षार्थं दूतः २ ।
 २ । अर्ताऽनागतवर्त्तमानकालेषु लाभाऽलाभादिकथनं निमित्तं तद्भिक्षार्थं कुर्वतो निमित्तपिण्डः ३ । जातिकुलग-
 णकर्म शिल्पादिप्रधानेभ्य आत्मनस्तत्तदुणत्वाऽऽरेपणं भिक्षार्थमाजिचपिण्डः ४ । श्रमणब्राह्मणक्षपणाऽतिथिश्चानादिभक्तानां
 पुरतः पिण्डार्थमात्मानं तत्तद्भक्तं दर्शयतो वन्पकपिण्डः ५ । वमनविरचनवस्तिकर्म्मोदिकारयते दैद्युपय्यादि सूचयतो
 वा पिण्डार्थं चिकित्सापिण्डः ६ । विद्यातपःप्रभावज्ञापनं राजपूजादिख्यापनं क्रोधफलदर्शनं वा भिक्षार्थं कुर्वतो
 क्रोधपिण्डः ७ । लब्धिशंसीतानस्य परेणोत्साहितस्यावमतस्य वा गृहस्थाभिमानमुत्पादयतो मानपिण्डः ८ ।
 नानावेषभाषापरिवर्त्तनं भिक्षार्थं कुर्वतो मायापिण्डः ९ । अतिलोभाद्भिक्षार्थं पर्यटतो लोभपिण्डः १० । पूर्वसंस्तवं जन-
 जनकादिद्वारेण पश्चात्संस्तवं श्वश्रुश्वशुरादिद्वारेणाऽऽत्मपरिचयाऽऽनुरूपं सम्वन्धं भिक्षार्थं घटयतः पूर्वपश्चात्संस्तवपिण्डः ११ ।
 विद्यां मन्त्रं चूर्णं योगं च भिक्षार्थं प्रयुञ्जानस्य चत्वारो विद्यादिपिण्डाः १२-१३-१४-१५ । (मन्त्रजापहोमादिसाध्या
 रुदेवताऽधिष्ठाना वा विद्या, पाठमात्रप्रसिद्धः पुरुषाधिष्ठानो वा मन्त्रः, चूर्णानि नयनाञ्जनादीन्यन्तर्द्धानादिफलानि, पाद-
 प्रलेपादयः सैभाग्यदैर्भाग्यकरा योगाः ।) गर्भस्तम्भगर्भाधानप्रसवस्यपनकमूलरक्षावन्धनादि भिक्षार्थं कुर्वतो मूलपिण्डः १६ ॥

गृहमेधिसाधुभयप्रभवा एषणादोषा दश, तद्यथा;—आधाकर्मिकादिशङ्काकलुप्तो यदन्नाद्यादत्ते तच्छङ्कितं यं च देवं
 शंक्ते तमापद्यते १ । पृथिव्युदकवनस्पतिभिः सचितैरचितैरपि मध्वादिभिर्गहितैराश्लिष्टं यदन्नादि तन्त्रक्षितम् २ । पृथि-

नवतत्त्व-
मन्त्रा-
दीकायं-
॥ ८१ ॥

बुद्धकौजीवारुवनस्प तेषु त्रसेषु च यद्ब्रह्मचिन्तमर्त्तं स्थापितं तन्निक्षिप्तम् ३ । सचित्तेन फलादिना स्थगितं तत् पिहितं ४ । दानभाजनस्थयोग्यं सचित्तेषु पृथिव्यादिषु निक्षिप्य तेन भाजनेन ददतः संहृतम् ५ । बालवृद्धपण्डकवेपमानज्वरितान्ध-मत्तोन्मत्तच्छन्नकरचरणनिगडितपादुकारूढकण्डकोपकभर्जककर्तकले ठकटीखक पञ्जकदलकव्याले डकभेजकपद्कायविराधका दावृत्तेन प्रतेषिद्धाः, या च ह वै वेलाभासवर्तं गृहं तवाला बालवत्सा वा साऽपि प्रतेषिद्धा, एभ्ये अत्रादि गृहंतुं साधोर्न कल्पते ६ । देयद्रव्यं खण्डादि सचित्तेन धान्यकणादिना भिन्नं ददत उन्मिश्रम् ७ । देयद्रव्यं मिश्रमचित्तेनाऽपरिण-मनादपरिणतम् ८ । वसादिना संसृष्टेन हस्तेन पात्रेण वा ददतोऽन्नादि लिप्तम् ९ । घृतादि च्छर्दयन् यद्दाति तच्छर्दितं, छर्माने घृतादौ तत्रस्थस्याऽऽगन्तुकस्य वा सर्वस्य जन्तेर्मधुविन्दूदाहरणेन चिराधना सम्भवात् । १० ।

एषणायासुदाहरणम्;—यथा मागधेषु जनपदेषु नन्दं नामग्रामः, तत्रैको धिगूजातीये गौतमारुख्यश्चक्रकरः, तस्य च धारिणे भार्या, कदाचिच्च तस्या गर्भे जातः, पाण्मासिन्ने च गर्भे धिगूजातीये मृतः, गर्भकाले पूर्णे सा धिगूजातीया धारिणे पुत्रं प्रसूतवर्त्, मातुलेन संवर्धनं कृतं कर्मकरणमपि शेषितम् । विवाहविचारणायां केनचित्कारणेन निर्वर्णे नन्दिवर्धना-ऽऽचार्याणां सकाशे निष्क्रान्तः, क्रमेण पद्याऽष्टशपको जातः इमं चाऽभिग्रहं गृह्णाति, प्रत्यहं मया बालग्लानादीनां वैयाघृत्यं कर्तव्यं, तत्रश्रद्धः स प्रतिज्ञातं तत् करोति, शक्रेणाऽपि सुधर्म्यायां प्रशंसितः, तच्छशंसामश्रद्धानः कश्चिद्देवपाशः परेक्षार्थं सुवदुर्त्ये द्वे श्रमणरूपे विकुर्व्यं तं परेक्षते, द्वयोर्मध्ये एकः अतिसारव्याधिप्रस्तोऽटव्यां स्थितः, द्वितीयस्तं ग्लानवैयाघृत्यकरं श्रमणं प्रति गत्वाऽऽह ' कथिदेके ग्लानश्रमणः पतितः, यो वैयाघृत्यं श्रद्दधाति स 'क्षिप्रमुचिष्ठतु' । पद्योपवासपारणकार्योऽऽह-

ताऽऽहारं भेच्छुद्यतेन तेन श्रुतमात्रे रभसे स्थाय भणेत केन कारभेते ? अभ्यागतः स कृत्रिमश्रमणे ब्रूते—पानकद्रव्यप्रयोजनं विधत्ते, पानकार्थं निर्गतेऽस्मिन् स मायाच्छेदवश्रमणः सर्वत्राऽनेषणं प्रकुरुते । पश्चाच्छब्धं प्रासुकजलं, अदुकम्पया त्वरितं गतः सेऽतिसारग्रस्तेन परुषनिष्ठुरवाक्यैराकृष्टः, 'हे मन्दभाग्य ! वृष्टैव त्वं दैयावृत्त्यकरेऽहमिते स्वं ख्यापयसि, अन्यथा कथं भुक्तलोलुपस्त्वमेतावता विलम्बेन समायातः, स नन्दिणेस्तां परुषगिरं परिपृषमिव मन्यमानः तस्य चरणगतः क्षमयति अह्निचिमललिप्तं तस्य वपुः प्रक्षाल्य शरस्वास्थ्याय वसतिमागन्तुक्ते सति तेने कम् ' नाऽहं शक्नेमि ब्रजितुम् ' तदा नन्दिणेण पृष्ठावारे हणार्थकृते आरूढेऽयं श्रमणशठस्तस्य देहस्येपरिष्ठाद् विष्ठां कुरुते परमामशुचिदुर्गन्धां विकुरुते ' धिग्नु-मुण्डित ' इत्यादिकां परुषां च गिरं संगिरते, सोऽपि क्षमानिधाने दुर्निर्णय गणयति परुषगिरं नाऽपि दूषयति तं गन्धं केवलं चन्दनमिव मन्यमानः पैनःपुन्टेन क्षामयन् कथं ऽस्य साधेः समाधिस्स्यादिति चिन्तापरे बभूव । एवं बहुविधप्रकारैरपि यदा क्षोभयितुं न शक्तं तदा प्रत्यक्षभूय पुनः पुनरभिष्टुवन्तं स्वस्थानं जग्मतुः, दुरुभिरपि स नन्दिणेण धन्य इति स्तुतः यथा तेन नैवेच्छित्तैषणा तथैव एषणार्थां यतिभिर्यतिव्यम् ॥

अथाऽऽदाननक्षेपसमितं भावयति;—रजे हरणपात्रचवरादीनां षष्ठफलकादीनां ऽऽवश्यकाऽर्थं निरीक्ष्य प्रमृज्य चाऽऽदानं नक्षेपणमिति आदाननक्षेपणासमितिः रजोहरणासनवसनपात्रफलकप्रभुत्वः पूर्वोक्तश्रुतुर्दशविधे द्वादशविधः पञ्चवैशतेविधे वा क्रमशः स्थविरकल्प-जिनकल्प-आर्चिकायोग्ये वा निखिलेऽप्युपधिश्चक्षुषा संगीक्ष्य रजोहरणादिना उपयोगपूर्वकं प्रति लिख्येपभेक्तव्यः, यदि उपयोगाऽभावे दुष्टेपयोगे वा भवेत् तदा सम्यक् प्रतिलेखना न स्यात्,

यदाहः—“ पडिलेहणं कुणतो भिहो कहं कुणइ जणवयकहं वा । देह पचक्खाणं वाएइ सयं पडिच्छइ वा ॥ १ ॥ पुहवे
आउकाए तेऊवाऊ वणस्सइतसाणं । पडिलेहणा पमत्तो छण्हंपि विराहगो भणिओ ॥२॥ संक्षित-प्रतिलिखितभूमं यदादीत
स्थापयेद्वा तदादाननिक्षेपस भित्तिरित्यर्थः, भूमो भूमसेन इति न्यायादानसमित्तिरेपि ॥

अधुनोत्सर्गसमितिः—स्थडिले स्थावरजङ्गमजन्तुजातवर्जिते निरक्ष्य प्रसृज्य च सूत्रपुरीपादीनामुत्सर्ग उत्सर्गसमितिः,
सुखनासिकासञ्चारः कफः, मूत्रं, मलः, अन्यदपि परिष्ठापनायोग्यं बह्वपात्रभक्तपानादे तत्रसस्थावर जन्तु चिवर्जिते
जगर्त तले उपयोगपूर्वकं साधुर्थदुत्सृजेत् सोत्सर्गसमितिः । उक्तञ्चः—“ कफमूत्रमलप्रायं निर्जन्तुजगर्त तले । यन्नाद्यदुत्सृजेत्
साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत् ” ॥ १ ॥ अस्याशुदाहरणं धर्मरुचेरनगारस्य प्रसिद्धम् । एवं साधोर्गतमानस्याऽप्रमत्तयोगस्य
समितस्य च सतो मिथ्यात्वाऽविरतेप्रत्ययं कर्म निरुद्धं भवते ॥

अथ गुप्तेत्रिकमध्ये मनोरुप्तेमाहः—इह मनोरुप्तेस्त्रिधा-आर्त्तध्यानरं द्रध्यानानुबन्धिकल्पनाजालवियोगः प्रथमा, शास्ता-
दुसारिणं परलोकसाधिका धर्मध्यानानुबन्धिन् माध्यस्थ्यपरिणतिर्द्वितीया, कुशलाऽकुशलमनोवृत्तेनिरोधेन योगनिरोधा-
वस्थाभाविन्यात्मारामता तृतीया । मनोरुगुस्यादुदाहरणंः-जिनदासश्रावकः श्रेष्ठिसुतः, स यानशालायां सर्वरात्रिकीं प्रतिमां
प्रतिपन्नः, अल्द्रामिका तस्य भार्या कलकटुकं पर्यङ्कं गृहीत्वा तत्राऽऽयाता सती तस्यैव पादस्योपरि मञ्चकपादं स्थापयेत्त्वा
केनचिद्वृजारेण सहाऽनाचारमाचरन्ति चिरकालं तत्र स्थिता, कलकटुकेन मञ्चकपादेन जिनदासस्य पादे विद्धः, विपुलञ्च
शेषेणं निस्तृतं तथापि तां वेदनां सम्यगध्यासयति, न च व्यलीकं दृष्ट्वाऽपि निश्चलमनसस्तस्य ध्याने मने दुष्कृतं समुत्पन्नम् ।

एवं मनोगुप्तिः कर्तव्या ।

अथ वाग्गुप्तिः—मुखनयनभ्रूविकाराङ्गुल्याच्छोटनादिकानं संज्ञानामर्थसूचिकानां चेष्टानां लेष्टे त्क्षेपहुंकारप्रभृतीनां निखिलानामपि प्रवृत्तीनां परेत्यागपूर्वकं यन्मनं सा वाग्गुप्तिः । संज्ञादिना हि प्रयोजनं सूचयती मैनं नोष्फलमेवेत्येका वाग्गुप्तिः । वाचनपृच्छनपृष्टव्याकरणादिषु लोकाऽऽगमविरोधेन मुखवस्त्रिकाच्छादितवक्त्रस्य भाषमाणस्याऽपि यद्वाङ्मन्यन्त्रणं सा द्वितीया वाग्गुप्तिः । आभ्यां भेदाभ्यां वाग्गुप्तेः सर्वथा वाङ्निरेधः सम्यग् भाषणं च प्रतिपादितं भवति, भाषासमितै तु सम्यग् वाक्प्रवृत्तिरेवेति वाग्गुप्तिभाषासमित्योर्भेदः ॥ आह च;—“समिधो नियमा गुत्तो रुत्ते समियत्तणमि भयणेज्जो । कुसलवयसुहरंतो जं वइगुत्ते वे समिधे वि” ॥ १ । वाग्गुप्त्यां दृष्टान्तः—केचन साधवः स्वजनान् प्रतिवोधयितुं गच्छन्तः पथि चरैरुहताः, साधून् दृष्ट्वा चैराधिपतिना कञ्चिदन्यं मा चैकथ इति विमोचिताः अग्रे चलन्ति, स्वजना अपि विवाहादिकार्यार्थं ग्रामान्तरं व्रजन्तः सम्मुखं मिलिताः, ततस्ते साधवः स्वजनैः सह प्रतिनिवृत्ताः, पुनः पथि चरैः स्वजना लुण्ठिताः, पूर्वसुक्तान् साधून् दृष्ट्वा परस्परं कथयन्ति, इमे त एव साधवो हे अस्माभिर्मुक्ताः, तेषां वचनं श्रुत्वा स्वजनाः साधून् आहुः, यदि भवद्भिः पश्यतेहरा दृष्टास्तदा कथं वयं न बोधिताः इत्युक्त्वा च्छुरिकां गृह्णन्त्वा स्वस्तनै कर्त्तयितुमारब्धा तेषां साधूनां जननी ‘कथं स्तनै च्छनत्सि’ इति चैराधिणेन पृष्टा उवाच—एष साधुर्मया दुर्जनमजातो यतो दृष्टमप्यन्दिष्टमस्मान् न ब्रूवति, तदा साधवः साधुधर्मं प्ररूपयन्ति, ततः स्तेरैरपि सर्वैः सुक्तैः, एवं वाग्गुप्तिः कार्या ॥

अथ कायगुप्तिः—देवमनुजतिर्यकृतोपसर्गपरिषहाऽभावेऽपि साधेः शरीरनिरेक्षतालक्षण-
 स्त्यागः योगनिरोधं कुर्वतः क्वलिनः सर्वथा शरीरचेष्टापरिहारो वा कायगुप्तेर्निगद्यते । निशाग्रप्रथमयामेऽतिक्रान्ते
 रुरुनापृच्छव्य प्रमाणयुक्तायां वसतैः संक्ष्य प्रमृज्य च भूमिं संस्तरणेत्तरपट्टकद्वयचवराऽऽत्मकं संस्तारकमास्तेर्य
 ऊर्ध्वमधश्च कायं सपादं शुखवस्त्रिकारजोहरणाभ्यां प्रमृज्य अनुज्ञापितसंस्तारकाऽवस्थानः पठितपञ्चनमस्कारसामायिकद्वयः
 कृतवामबाहूपथान आकुञ्चितजानुकः कुकुटवद्वियते प्रसारितजङ्घो वा प्रमार्जितक्षोणतलन्यस्तचरणो वा भूयः संकोच-
 समये प्रमार्जितसंदंशक उद्धर्तनाकाले च शुखवस्त्रिकाप्रमृष्टकायो नात्यन्तर्त्रनिद्रोऽन्यत्रगलानाऽध्वश्रान्तपृद्वादेः
 रात्रावेव न दिवा आगमोक्तं नेद्राकालं यावत् शरत् । आसनं यत्र प्रदेशे चिर्कृतं तं चक्षुषा निरीक्ष्य प्रमृज्य
 च रजोहरणेन बहिर्नीपद्यामास्तेर्यैपवेशेत्, उपविष्टोऽपि आकुञ्चनप्रसाराणादि तथैव कुर्वीत वर्षादिषु च षष्ठफलकादि-
 पूक्तैव सामाचार्यैपवेशेत् । दण्डाद्युपकरणविषये ऐ नक्षेपाऽऽदाने ते अपि प्रत्येक्ष्य प्रमृज्य च विधेते ।
 आवश्यकप्रयोजनवतः साधोः पुरस्ताद्युगमात्रप्रदेशसन्निवेशितदृष्टेः प्रमत्तस्य त्रसस्थावरभृतानि संरक्षतोऽस्वरया पदन्या-
 ससमाचरतो यत् प्रशस्तं गमनं, प्रत्यवोक्षितप्रमार्जितप्रदेशविषयमूर्ध्वस्थितलक्षणमवष्टम्भादिस्थानं, एतासु पूर्ववर्णितासु
 शयनाऽऽसनादिचेष्टासु यः स्वच्छन्दचेष्टापरिहारः सा अपरा कायगुप्तिः, उक्तञ्च, “शयनाऽऽसननक्षेपाऽऽदानचङ्क्रमणेषु च ।
 स्थानेषु चेष्टानियमः कायगुप्तेस्तु सा परा ” ॥ १ ॥ उदाहरणञ्चास्याम्—अध्वप्रपन्नकः साधुः आवासिते सार्धे न लभते
 क्वचिदरे स्थण्डिलं, कथमपि एकः पादो प्रतेष्ठते एतावन्मात्रं स्थण्डिलं लब्धं तत्र स्थितैकपादः सर्वा रात्रौ तत्र स्थितः, न

स्थापितं केञ्चिदस्थण्डिले, एवं भव्यात्मना गुरोरेन भवितव्यम् ॥

एताः पञ्चसमितयः तिस्रो गुप्तयश्च जैत्रेन्द्रप्रवचने प्रवचनमावृत्त्वेन प्रख्याप्यन्ते प्रवचनोपनिषद्वेदिभिः, यथा माता पुत्रं प्रभृते, सर्वेषूपद्रवनिवारणेन पोषणेन च वृद्धिनयनपूर्वकं परिपालनं पुत्रस्य प्रभृते, पुत्रस्य मलकृन्निवपुः क्षालयति च तद्वदेताः प्रवचनमातरः साधूनां चारित्रगात्रं प्रभृते, जनितं चारित्रगात्रं उपद्रवनिवारणेन पोषणेन च वृद्धे नयन्ति अतिचारमलेन च गात्रं संशोधयन्ति च, तथाचाहुर्मचन्द्रहरिपादाः—“ एताश्चारित्रगात्रस्य जननात् परिपालनात् संशोधनाच्च साधूनां मातरोऽष्टैः प्रकृतिताः ” । १ ॥ २६ ।

अथ परिषदाः—

रुहा रिवासा सीउळं, दंसऽच्छेळऽरइरि ओ चरिय निसिहिये जा, उच्छेरु वहऽरण २७
अल भरोगतणफास, मलसच्छरपरिसह अणणण सम्मत्तं, ई बाविसं परिसह २८

टीका;—ननु ‘परिसह’ इति कः पदार्थः ? उच्यते, परिसह्यत इति परेषहः “ कृत्यल्युटे बहुलम् ” इति करणाधिकरणाभ्यामन्यत्राऽऽऽऽ कर्मणि घ प्रत्ययः, इति जिज्ञासायां तत्त्वार्थश्रद्धानादिलक्षणा निवृत्तेर्मणिमा प्रच्येष्महि इति ज्ञानावरणादिकर्मक्षपणार्थे सिद्धिप्रस्थानप्राप्तिकारणहेतवः परेषेऽढव्या द्रव्यक्षेत्रकालभावाऽऽक्षेप्येवगन्तव्यम् । उक्तं इतिराध्ययनद्वितीयाऽध्ययने;—“ अं मे आउसंतेणं भगवया एव मक्खायं, इह खलु बार्त्सं परिसहा

अनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
टीकायां-
॥ ८४ ॥

समणेण भगवया महार्चरेण कासवेणं पवेइया, जे भिक्खु सुच्चा नच्चा निच्चा अभिभूय भिक्खाय रियाए परिखंती पुड्ढो नो विहनिच्चा ” इति, तथा चाऽर्हत्प्रवचनसद्भहे तत्त्वार्थाधिगमसद्भये;—“ मार्गाऽच्यवननिर्जराथं परियोढव्याः परीपहाः ” इति । एते च द्वाविंशतिसंख्याकाः प्रत्येकं व्याख्यायन्ते—अत्र सर्वेषु परिपहेषु पूर्वं क्षुधया निर्देशः, सर्वेषु क्षुधाया दुस्सहत्वात् । क्षुद्धेनानाम्बुदितामशेषवेदनातिशयिनीं जठरान्त्रविदाहिनीं सम्यग्बिषहमाणस्याऽऽगमवेहितेनाऽन्धसा क्षुधां शमयतोऽनेषु यञ्च परिहरतः क्षुत्परीपहज्यो भवति, अनेषु यग्रहणे तु विजितस्याऽक्षुत्परिपहेणेति प्रथमः १ । एवं पिपासापरिपहोऽपि द्रष्टव्यः २ । ‘सं-उण्हं’ ते इतपरिपह उष्णपरिपहश्च, तत्र इतपरिपहो यथा महत्यपि इति पतिते जेर्णवसनः परित्राणवज्जतो नाऽकल्प्यानि वासांसि परिगृह्णयात् परिभुञ्जेत वा, नाऽपि इताऽऽत्तैऽग्निं ज्वालयेत्, अन्यज्वालितं वा नाऽऽसेवयेत्, एवमनुतेष्ठता इतपरिपहज्यः कृतो भवति ३ । उष्णपरितप्तोऽपि न जलावगाहनस्नानव्यजनवातादि वाञ्छयेत्, नैवाऽऽत्तपत्राद्युष्णत्राणायाऽऽददति, उष्णमापतितं सम्यक् सहेत, एवमनुतेष्ठतेष्णापरिपहज्यः कृतो भवति । ‘दंसा चेलारइत्थिओ’ इत्येकपदं कृतद्वन्द्वं बहुवचनान्तम्, तत्र ‘दंसा’ इति दंशमशकपरिपहः, दंशमशकादिना दश्यमानस्याऽपि तत्स्थानापगमनेच्छा तदपनयनाय धूमादियत्नस्तन्निवारणाय व्यजनादिधारणं वा यस्य नास्ति तस्य तत्परिपहज्यो वोद्वव्यः ५ । ‘अचेला’ इत्येकपरिपहः नाग्न्यमण्डुच्यते इत्त्वार्थदे, स च न नेरुपकरणतैव देगम्बरभोतिकादिवत्, किन्त्वाऽऽगमाभेहितप्रमाणकल्पादिधारणेऽपि निष्पश्यहत्वात्त्रिषुग्रहत्वं तच्च मूर्च्छाऽभावात्, तदुक्तं;—‘जंपि-वत्थं व पायं वा, कंबलं पायपुच्छणं । तंपि संजमलज्जडा धारंते परिहरंते य ॥ १ ॥ न सो परिगहो

संवरतत्त्वे
परिपहाः ॥

॥ ८४

ॐ S ॐ U ॐ M ॐ A ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A ॐ

ॐ N ॐ A ॐ V ॐ A ॐ T ॐ A ॐ T ॐ V ॐ A ॐ

हुत्तो, नायुत्तेण ताइणा । हुच्छा परिगहे हुत्तो, ईह वुत्तं महेसिणा ' ॥ २ ॥ इति, चेलं च वल्लं, तेन ईर्णजिणेनाऽपि
 सता अकल्पनीयवत्तमनभिलषतोऽवलपरःपहः, न च भिक्षुरमहाधीणि ष्ठतानि जीर्णानि च वासांसि धारयन् दैन्यं गच्छेत्,
 तथा चाऽऽजामः—' परिजुणोहं वरथेहं, होक्खामिच्चि अचेलए । अदुवा सचेलए होक्खं इति भिक्खू न चिंतए ' ॥ १ ॥
 ६ । ' अइ ' इति अरतिपरःपहः—अयं च यस्य विहरतस्तिष्ठतो वा संयमेऽरतिरुत्पद्यते तस्य तां सम्यग्धिपह-
 माणस्य ' इह खलु सो पवइएणं उप्पन्नदुक्खेणं संजमे अरइसमावन्नचित्तेण ओहाणुप्येहिणा अणोहाइएणं एव
 हयरस्सिगयंकुसपोयपडागाभूयाइं इमाइं अट्टारसठाणाइं सम्मं संपडिलेहियवाइं भवंति ' इत्यागमोक्तरत्याऽष्टादशस्थानाऽनु-
 चिन्तनापरस्य मन्तव्यः, उत्पन्नाऽरतिनाऽपि संसारस्वभावमालोच्य सम्यग् धर्म्मरामतेनैव भवितव्यमात्महिताशंसिना ७ ।
 ' इत्थओ ' इति रूपरःपहः—स्त्रीणामङ्गप्रत्यङ्गसंस्थानहसितललितनयनविभ्रमादिचेष्टां न चिन्तयेत्, न जातुचिच्चक्षुरपि
 भोक्षमार्गीर्गिलासु तासु कामबुद्ध्या निवेशयेदिति रूपरःपहजयः कृते भवति ८ । ' चरिया ' इति चरणं चर्या, तत्परःपहो
 वर्जेतालयस्य ग्रामनगरादिष्वनयतवसतेर्निर्ममत्वस्य मासकल्पादिचरणमाचरतो भवति ९ । ' निरिहिया ' निर्पदन्त्यस्या-
 मिति निषद्या स्थानं हं पशुपण्डकविज्जेतं, तत्परःपहस्तत्र तिष्ठत इष्टानिष्टोपसर्गसम्भवेऽपि अविचलितचित्तस्य ज्ञेयः १० ।
 ' से ' इति, शेतेऽस्यामिति शय्या संस्तारको वसतिर्वा, तत्र संस्तारके सुटुकठिनादिभेदेनोच्चावचे वसतं च
 पांशूत्करग्रहुराग्रहुराशिशिर्घर्म्मपतापजनिकायामुद्धिग्नमानसस्य सतः शय्यापरःपहः ११ ' अक्केसवहजायणा ' इति
 आक्रेशश्च वधश्च याचना चेति द्वन्द्वे आक्रेशवधयाचना इति बहुवचनान्तं पदं परःपहत्रयहचकम्, तत्राऽऽक्रोशोऽनिष्टवचनम्,

अनवतत्त्व.

सुमङ्गला-
टीकायां-

॥ ८५ ॥

तद्यदि सत्यं कः कोपः, शिक्षयति हे मामयमुपकारं, न पुनरेवं करिष्यामि, असत्यं चेत् सुतरां कोपे न कर्तव्य इत्येवमनुचिन्तयत आक्रोशपरिपहः १२ । वधस्ताडनं पाणितलादिभिः, तदधिपहनं कुर्वतोऽन्यदिदमात्मनः शरीरमवश्यं तथा विध्वंसते एव, आत्मा तु न शक्य एव विध्वंसयितुम्, अतः स्वकृतकर्मफलमिदमिति बुद्ध्या वधपरिपहः १३ । याचनं मार्गणं, भिक्षोर्हं वस्त्रपात्रान्नपानप्रतिश्रयादि परतो लब्धव्यं नखिलमेव, शालीनतया च न याञ्चं प्रत्याद्रियते, साधुना तु प्रागल्भ्यभाजा सञ्जाते कार्ये स्वधर्मकाथपरिपालनाय याचनमवश्यं कार्यमिति, एवमनुतिष्ठता याञ्चापरिपहजयः कृतो भवति १४ । 'अलाभरोगतणफासा' इति, इदमपि प्राग्बत् कृतद्वन्द्वं बहुवचनान्तं परेपहत्रयावेदकम्, तत्राऽलाभोऽप्राप्तिः, याचितेऽपि, वस्तूनि परेणादत्ते 'बहुं परधरे अस्थि विविहं खाइमं साइमं । न तत्थ पंडियो कुण्टे इच्छादिज्ज परो न वा' ॥ १ ॥ इति सिद्धान्तवचनानुस्मृत्या 'चिपादमगच्छतोऽलाभपरिपहः १५ । रोगो ज्वरातिसारकासश्वासादिस्तस्य प्रादुर्भावे सत्यपि न गच्छनिर्गतश्चिकित्सायां प्रवर्तते, गच्छवासिनस्त्वल्पबहुच्चालोचनया सम्यक् सहन्ते प्रवचनोक्तविधिना च प्रतिक्रियामाचरन्तीति, एवमनुतिष्ठता रोगपरिपहजयः कृतो भवति १६ । अशुपरिवृणस्य दर्भदिः परिभोगोऽनुज्ञातो गच्छनिर्गतानां गच्छनिवासिनाञ्च, तत्र येषां निष्पन्नानां शयनमनुज्ञातं ते तान् दर्भान् भूमावास्तर्यं संस्तारकोत्तरपट्टकं च दर्भणामुपरि विधाय शेरेते, चैरापहतोपकरणो वा प्रतनुसंस्तारकोत्तरपट्टकावत्यन्तर्णत्वात्, तथापि तं परुपकुशदर्भादितृणस्पर्शं सम्यक् सहेत १७ । 'मलसकारपनीसह' इति, मलश्च सत्कारश्च मलसत्कारैर्ते च तं परिपह्यमाणत्वात् परेसहं च मलसत्कारपनीसहं "बहुवययोगेण दुवयणं" इति लक्षणेन बहुवचनान्तता, तत्र मलपरिपहो नाम यस्य स्वेदवारिसम्पर्काद्रिजःपुञ्जः

ॐ न व त त्त्व . सु म ङ्ग ला टी का यां . ॥ ८ ५ ॥ अ ला भ रोग त ण फा सा ' इ ति , इ द म पि प्रा ग् ब त् क र त द् व न् द वं ब हु व च नान्तं प रे प ह त्र या वे द क म् , त त्र अ ला भो ऽ प्रा प् तिः , या चि ते ऽ पि , व स् तू नि प रे णा द त्ते ' ब हुं प र ध रे अ स् थि वि वि हं ख ा इ मं सा इ मं । न त त्थ प ण् डि यो कु ण्टे इ च्छा दि ज्ज प रो न वा ' ॥ १ ॥ इ ति सि द्धा न्त व च नानु स्म र् त्वा ' चि पा द म ग च्छ त्तो ऽ ला भ प रि प हः १ ५ । रोगो ज्व रा ति सा र का स श्वा सा दि स्त स्य प्रा दु र् भा वे स त् य पि न ग च्छ नि र् ग त श्चि कि त्सा यां प्र व र् त ते , ग च्छ वा सि न स्त्व ल्प ब हु च्चा लो च न या स म्य क् स ह न्ते प्र व च नो क्त वि धि ना च प्र ति क्रि या मा च र न्ती ति , ए व म नु ति ष्ठ ता रोग प रि प ह ज यः क र्तो भ व ति १ ६ । अशु प रि व र् ण स्य दर् भ दिः प रि भोगो ऽ नु ज्ञा तो ग च्छ नि र् ग तानां ग च्छ नि वा सि ना ञ्च , त त्र येषां नि ष्प न्ना नां श य न म नु ज्ञा तं ते तान् दर् भान् भू मा वा स् त र्यं सं स्तार को त्तर प ट्ट कं च दर् भ णा मु प रि वि धाय शे रे ते , चै रा प ह तो प क र णो वा प्र त नु सं स्तार को त्तर प ट्ट का व त् य न्त र् ण त्वा त् , त था पि तं प र उ प कु श दर् भा दि तृ ण स्पर्शं स म्य क् स हे त १ ७ । ' म ल स का र प नी स ह ' इ ति , म ल श्च स त् का र श्च म ल स त् का रै र्ते च तं प रि प ह्य मा ण त्वा त् प रे स हं च म ल स त् का र प नी स हं " ब हु व य यो गे ण दु व य णं " इ ति ल क्ष णे न ब हु व च नान्त ता , त त्र म ल प रि प हो ना म य स्य स् वे द वा रि स म् पर् का द् रि जः पु ञ्जः

ॐ S ॐ U ॐ M ॐ A ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A ॐ

संवरतत्त्वे
परिपहाः ।

॥ ८५ ॥

शरिरे सञ्चित्य कठिनभूतो श्रोत्रोष्मसंसातजनितधर्मजलार्द्रते च्छलदुर्गन्धोऽपि नेद्वेगाऽऽपादनेन स्नानाभिलाषदुत्पादयति तस्य ज्ञेयः १८ । भक्तलोकोपपादितवस्त्रपानादिसत्कारस्याऽपि न मानोद्वहनं, नाऽपि विषधे विषादकरणं यस्य तस्य सत्कारपरिषहः १९ । 'पण्णा' इति प्रज्ञायतेऽनेनेति प्रज्ञा बुद्ध्यतिशयः, तत्र्यासेऽपि ये न गर्वदुहते, नापि प्रज्ञाविरहितो न केञ्चिज्जानेऽहं महामूर्खः सर्वपराभूतः' इति परितापमुपयाति तस्य प्रज्ञापरिषहः २० । 'अण्णाणसम्मत्तं' इति, अज्ञानसम्यक्तवश्चाऽज्ञानसम्यक्तवं समाहारत्वादेकवचनम्, तत्राज्ञानं ज्ञानविपक्षः, ज्ञान चतुर्दशपूर्वण्डेकादशाङ्गानि चोपाङ्गादिसमन्वितानि, तत्पारगतः समस्तश्रुतेर्दधिपारदृष्टाऽहमेति यो गर्वनेद्वहते, नाप्यागमपरिज्ञानविकले 'श्विड् मां निरक्षरकुक्षिम्' इति विपीदति, केवलं ज्ञानावरणक्षयोपशमेदयवेजृम्भितमेतदेति स्वकृतकर्मफलोपभोगात्तपोऽनुष्ठानाच्चेदमपगच्छतीति यः परिभावयति तस्याऽज्ञानपरिषहः २१ । सम्यक्तवपरिषहः—देवतादिसाविध्याऽभावेऽपि दर्शनाऽन्तरेयच्छेदशनादे वा दृष्टिसम्मोहमदुगच्छतो विद्ध्येय इति । अत्र केचिदसं सम्यक्तवपरिषहं 'चाहुः, ते च एवं व्यावर्णयन्ति-सर्वपापस्थानेभ्यो विरतः प्रकृष्टतपोऽनुष्ठार्य' नेस्सङ्गश्चाहं तथापि धर्माधर्मत्तमेवनारकादिभावान्द्वे, अतो मृषासमस्तमेतदेत्यसम्यक्तवपरिषहः, तत्रैवमालोचयेत्—धर्माऽधर्मौ पुण्यपापलक्षणौ यदे कर्मरूपे पुद्गलाऽऽत्मके ततस्तयेः कार्यदर्शानुमानसमधिगम्यत्वम्, अथ क्षमाक्रोधादिकै धर्माऽधर्मौ ततस्वानुभवत्वादात्मपरिणामरूपत्वाद् ग्रत्यक्षचिरेद्यः देवास्त्वत्यन्तसुखाऽऽसक्तत्वान्मनुजलेके कार्याऽभावाहुःपमानुभावाच्च न दर्शनगोचरमायान्ति, नारकास्तु तीव्रवेदनाऽऽर्त्ताः पूर्वकृतकर्मैर्दयनिगडबन्धनवश् कृतत्वाद्स्वतन्त्राः कथमायान्तिरेवमालेचयतेऽसम्यक्तवपरिषहजये भवते २२ ।

ॐ नवतत्त्व-

सुमङ्गला-

टीकायां-

॥ ८६ ॥

ननु परंपहसहने त्वात्मनि दुःखं सञ्जायते, कथं ज्ञानपूर्वकमात्मा दुःखैर्दधौ पातनीयः, यथा पराऽऽत्मा दयन्त्यस्तथा स्वाऽऽत्माऽपि, क्षुधाभ्रशनाऽलाभे आर्चिध्यानोपगतः कर्मबन्धं वेदध्यात् कर्मबन्धश्च संसारद्विकारणं, एवं सर्वत्राऽपि द्रष्टव्यम्, ततः किमर्थं परंपहसहनं संवरत्वेन जायते ? सत्यम्, उच्यते;—दुःखपूर्णेऽस्मिन् भवोदर्थे न कुत्रचिदपि सातं विद्यते, किञ्चिदपि सुखं स्यात् तत् संवरप्रधाने धर्मे एव, यद्यप्यनादिवासना संस्कारसङ्गतोऽयं जीवो मेलगिरिसन्निभं संयमभारं वोढुं न शक्नोति, तथापि ज्ञाततत्त्वं एवं ध्यायते यत् संयमपरिपालनसंगतमल्पं दुःखत्वं महते फलाय यावदपवर्गलाभायाऽपि भवति, परवशेनानेन जीवात्मना नरकतिर्यग्गतिषु असह्याऽवर्णन्याऽऽश्राव्यदुःखानि सोढानि, तत्पाश्चै क्रियदिदं दुःखत्वं, अन्यच्च स्वार्धनत्वेन दुःखसहनं दुःखमेव नास्ति, यथाऽऽपणीकायां व्यापारकुशला वणिजो व्यापारनियुक्ताः सन्तोऽर्थलाभाधना बुभुक्षार्थिकं मनागपि न गणयन्ति, तथा मौक्षकामा भव्याऽऽत्मानः सम्यग्दर्शनादिरत्नव्रदीभाराधयन्तः संयमसेवानुगतं लोचाद्यदृष्टानप्रभृतेकं परंपहदुःखत्वं कर्मनिर्जराकारणत्वेन मत्त्वा मनसि न धारयन्ति, इष्टनगरं प्राप्तुकामः कश्चित्पान्थोऽध्वपरिश्रान्तः पथे एवं चिन्तयेदहो अहमध्वश्रान्तो न शक्नोमि पदमप्यग्रे गन्तुमिति तत्रैवाधितिष्ठेत् ततः स्वेषितस्थानाऽवारिवञ्चितो भवेत्, तद्वन् श्रुक्तिपुरीं प्राप्तुकामोऽयं सम्यग्दृष्टिः संवरनिमित्तं परंपहादिदुःखाऽऽक्रान्तमना नाश्रेतनरुणस्थानश्रेणिसमधिरोढुं यतते तदा कथं लोकाग्रवैसिद्विसंधं संग्रान्धुयात्, तस्मात् कर्मक्षयकारणत्वेन मन्यमानो भव्याऽऽत्मा आगमादुसारेण परंपहादिसहने सम्यग् यतते, एवञ्चाऽऽप्राधको भूत्वा स्वर्गाऽप्यवर्गसुखमागं भवति, यस्तु नैवं स संसारमहोदर्थे निमज्जति । ॐ मधुचराध्ययनादिध्वत्रविषये प्रतिपरंपहं बालावबोधाय दृष्टान्तानि भावितानि, विस्तरभयात्

संवरतत्त्वे

परंपहाः ।

॥ ८६ ॥

सर्वाणि न प्रदर्शन्ते, तथापि प्रसङ्गाशून्यार्थमेकं विभावयामस्तच्चैवम्;—“तगरा नगर्यामहन् भित्राचार्यपाशुं मतापितृभ्यां सहाऽहन्नकपुत्रः प्रव्रजितः, पित्रा सर्ववैयावृत्यकरणेनेतस्ततः परिभ्रम्य भव्यभिक्षामोजनसंपादनेन स बालेऽत्यन्तं सुखं कृतः, उपविष्ट एव भुङ्क्ते, कदापि भिक्षायै न भ्रमति, तद्विद्विषयं स्वभिक्षार्थं पितुरेव भ्रमणात्, अन्यदा पितरि मृते साधुभिः प्रेरितः स बालो ऽग्निमारे भिक्षार्थं गतः, तापाऽभिभूतः प्रोत्तुङ्गगृहच्छायायामुपविशति, पुनस्तत उचिष्ठति शनैश्शनैर्याति, एवं कुर्वन्तमितिसुकुमारं तमहन्नकं कुमारं रूपेण कन्दर्पावतारं दृष्ट्वा काचित् प्रीषितवणिग्भार्या तमाकार्यं गृहे स्थापितवती, तथा सह विषयाऽऽसक्तोऽभूत्, अथ तन्माता साहृन् पुत्रमेहेन ग्रथिलं भूय अरे : अहन्नक ! २ इति निर्दोषयन्ती चतुष्पथादिषु भ्रमति, एकदा गवाक्षस्थेनाहन्नकेन सञ्जातर्दनाऽवस्था माता दृष्ट्वा, सञ्जाताऽन्तःसंवेगो गवाक्षादुत्तर्य पादयोः पतित्वा मातरमेवाऽऽह—हे मातः : सोऽहमहन्नक इति तद्वचश्रवणात्स्वस्थचित्ता माता तमेवमाह—वत्स ! भव्यकुलजातस्य तव क्लेशमवस्था ? स ग्राह—मातश्चात्रिं पालयितुं न शक्नोमि, सा ग्राह—तर्हि अनशनं कुरु, मातृवचसा तप्तशिलायां सुप्त्वा पादपो- गमनं चकार, सम्यगुष्णपरिषहं विषह्य समाधिभाग् देवत्वं प्राप्तवान् ” । एवमहन्नकेन यदा परीपहः सोढस्तदा सुखभाग् जातः, तत एते द्वा विंशतिरिति न न्यूनाधिका धर्मविघ्नेतवः संवरफलमभिसमीक्ष्याऽऽसमंतात् परिषोढव्या इति ।

ननु केषां कर्मणामुदयेनैते प्रादुर्भवन्ते त्याहः—ज्ञानावरणीयवेदन् यदर्शनचारित्रिमोहनं यान्तरायकर्मणामुदयादेते प्रादुर्भवन्ति, तत्र ग्राज्ञानपरिषहं ज्ञानाज्ञानयोर्देहेन भवतः, ग्राज्ञाने ज्ञानावरणक्षये पशमजन्त्ये, ज्ञानावरणक्षयोपशमश्च ज्ञाना-

अनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
टीकायां-
॥ ७७ ॥

वरणोदये सत्येव लभ्यते । दर्शनमोहन् योदयप्रभवः सम्यक्तवपरिपहः, अन्तरायोदयजन्योऽलाभपरीपहः । अचेलाऽर तेष्वीनि-
पद्याऽऽक्रोशयाचनासत्कारादयः सप्तपरिपहाश्चात्रिमोहोदयप्रभवाः । नागन्याऽपरपर्यायाऽचेलपरीपहो जुष्टोऽसोदयात्, अरस्तु-
दयादरतेः, हवेदोदयात् हपरिपहः, भयोदया त्रिपद्यापरीपहः, क्रोधोदयादाक्रोशः, मानोदयाद्याश्चापरिपहः, लोभोदयात्स-
त्कारपरीपहः, शेषाः क्षुत्पयासाऽर्तोष्णदंशचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलसंज्ञा एकादश परीपहा वेदन्यजन्या इति ।

अथ कस्मिन् गुणस्थाने के कते च परीपहाः संभवन्ति त्येतदाहः—क्षुधा-पिपासा-इतोष्ण-दंश-चर्या-शय्या-
मल-वध-रेण-तृण-स्पर्शाऽऽल्यया एकादशपरिपहाः प्रथमगुणस्थानकादारभ्य त्रयोदशं गुणस्थानं यावत्, अज्ञाज्ञानाऽलाभ-
परिपहाः प्रथमाद् द्वादशगुणस्थानकं यावत्, आक्रोश-अरते-ह-नैपेधिक-अचेल-याचना-सत्कारपरिपहाः प्रथमादानवसं-
गुणस्थानकं (यावत्), सम्यक्तवपरिपहस्तु सप्तमं गुणस्थानं यावत्, । अत्र सर्वत्र प्रथमं गुणस्थानकमादं कृतं तथाऽदं चिन्त्यं,
परिपहसहनं तु विरतानामेव सिद्धान्ते प्रकृतिं, यतोऽग्रे यदा वक्ष्यामः कते संवरभेदाः कस्यां गतैः ? तदा नारकदेवतिर्यक्षु
सर्वत्र परिपहभेदाः प्रतिपेद्धाः, तसाद्यदत्रोच्छिखतं तत् सकामाऽकामाऽपेक्षया ज्ञेयं, सकामाऽपेक्षया तु विरतानामेव तत्सहनं
विज्ञेयमिति । अथ समकालमेकं ज्वमाश्रित्य कते परिपहा इति चिन्तायां इतोष्णयोश्चर्यानिपद्ययोश्च युगपदभावात् यथासंभवं
तत्र तत्र गुणस्थाने वैशल्याद्या ज्ञेया । इति परिपहाः संक्षेपतो वर्णिताः, विस्तरार्थिना तु यथायोगं इतत्त्वार्थभाष्यादयः
ग्रीढतमा ग्रन्था विलोकन्त्या इति ॥

१ 'एकादयो भाष्या युगपदेकोनदिशतिः' इति श्रीतत्त्वार्थवचनात् समकालमेकोनदिशतिरपि विज्ञेया इति ।

संवरतत्त्वे
परिपहाः ।

॥ ७७ ॥

खंटे महव उज्ज्व, मुर्त्तं तव संजग्मे अ बोद्धव्ये । सङ्घं सेअं अकिंचणं च, वंभं च जइ धम्मो ॥२९॥
 टीका;—‘ खंटे ’ इति, तत्र क्षन्तिः क्षमा क्रोधजयः, स चोपशमेन स्यात्. १, मृदोर्भावी मारुदवमहंकारपरिहारः २,
 ऋजोर्भावी आर्जवं मायापरित्यागः ३, लोभपरिहारो नैर्लभता मुक्त्यपरपर्याया ४, तपो बाह्याऽभ्यन्तरभेदैर्द्वादशधा ५, संयमः
 सप्तदशभेदभिन्नः प्राणातिपातादिविरमणरूपः ६, सञ्चोर्ज्वेभ्यो हृतं सत्यम् सर्वज्वेषु सुखकारिवचनं ७, शौचमदत्ता-
 दानपरिहारः ८, अकिञ्चनत्वं, न विद्यते किंचन यस्य सोऽकिञ्चनः, अकिञ्चनस्य भावोऽकिञ्चनत्वं सर्वपरिग्रहत्यागः ९, ब्रह्म
 अद्वैतिकैः क्रियसम्बन्धमैशुनपरिहारः १०, इति दशविधो यतिधर्मः, यतिना मुनिना संवरार्थं धार्यत इति यतिधर्मः,
 इति गाथासंक्षेपार्थः ॥ व्यासार्थस्त्वथम्;—गाथायां ‘ जइधम्मो ’ इति यतिपदेन अगारिधर्मव्यवच्छेदः, क्षमाप्रधानाः सकल-
 मदस्थाननिग्रहकारिणः शाठ्यरहिताः संतोषाऽमृतवृत्ताः सत्यवादिनः संयमिनस्तपस्विने यथावत्सुव्यवच्छेदः, कनकादिकिञ्चन-
 रहिता नवविधरूपैरिहंलितं चित्राणा यतय एव संभवन्ति न चगारिणः, देशतोऽगारिणामपि क्षमादये दृश्यन्ते, परं
 यथा धूनां न तथाऽगारिणामिति हेयम् । एष च क्षमादिसमुदायः संवरं धारयति, संवरार्थञ्च यतिना धार्यत इति धम्मं
 वा, एतावन्ति यथैर्धम्मज्ञाने तन्निष्पादितञ्च यतिधर्म इति । तत्र क्षमा तितिक्षा सहिष्णुत्वं क्रोधनिग्रहः इत्यनर्थान्तरम्, कथञ्च
 क्षमितव्यमिति चेदुच्यते;—परैः प्रदुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्याऽऽत्मनि भावचिन्तनादभावचिन्तनाद्वा क्षमितव्यम्, भावचिन्तना
 तावद् चिद्यन्ते मच्छेदे दोषाः, किमत्राऽसौ मिथ्याब्रह्मणोऽस्ति क्षमितव्यम्, अभावचिन्तनादपि क्षमितव्यं, नैते विद्यन्ते मयि दोषा
 यान्नज्ञानादसौ ब्रह्मणोऽस्ति क्षमितव्यम् । के क्रोधदोषचिन्तनाच्च क्षमितव्यम्, कुद्धस्य हि विद्वेषाऽऽसादनस्युतिभ्रंशत्रतलोपा-

दयो दे भवन्ते, तथा हि—कुद्धः क्रषायपरिणते विद्वेत् सन् कर्म बध्नेते, परं वाऽभेन्न व्यापादयति अतः प्राणात्ते-
 पातनिवृत्तत्रतलोपस्थात्, दुरुन्धि क्षेपेदतो निर्वाणसाधनानां ज्ञानार्दानां परिहाणिवश्यंभाविन्, के पाकुलो वा अष्टस्मृतिके
 मृषाऽपि भाषेत, विस्मृतप्रज्व्याप्रतिपत्तिः परेणादत्तमप्याददीत, द्वेषात् परपाखण्डिन्षु ब्रह्मत्रतभङ्गमप्यारंभेत्, तथा प्रद्विष्टः
 सहायबुद्ध्या गृहस्थेष्वविरतेषु सूच्छामिपि क्षुर्यात्, क्रमेणोत्तरुणपरिक्षयोऽपि स्यात्, इत्येतान् दोषान् परिभाव्य क्षमितव्यमिति ।
 चि स्वकृतकर्मफलाभ्यागमैर्दयं मम, निमित्तमात्रं पर इति क्षमितव्यम्, जन्मान्तरे पात्तस्य कर्मणो यदा विपाकस्तदाऽऽ-
 क्रेषति ताडयति परः, स तु निमित्तमात्रं कर्मोदयस्य, यस्माद्द्रव्यक्षेत्रकालभवभावाऽपेक्षः कर्मणादुदयो भगवद्भिराख्यातः,
 स्वकृत कर्म भोक्तव्यमवश्यंतया नैकाचितं तपसा वा क्षर्णयमिति क्षमितव्यम् । क्षमाया रुणाननायासादीन् ध्यात्वा
 क्षमितव्यम्, तच्चैवम्,—प्रद्विष्टस्तु ग्रहरणसहायाऽन्वेषणसंस्मारेणाऽऽरुणलेचनस्त्वेदद्रवप्रवाहग्रहारेदनाऽऽत्मकाऽऽयासजन्य
 कर्म प्रकृष्टतया बध्नाति, संसारगहनदव्यां संवंत्रमिति, क्षमाप्रधानस्य पूर्वेत्तलक्षणस्याऽऽयासस्य विरहात् स्वस्थेन भूयते,
 आयासनिमित्तकर्माराहित्यं संकृष्टचित्ताऽभावः भयानाऽऽध्यवसायिष्वंस्तिमितप्रसन्नान्तरात्मत्वाद्यैरुणाः प्रादुर्भवन्ति,
 ततः क्षमितव्यमिति नैष्कर्षः । इयं क्षमा पञ्चविधाः—सापराधिनमदि 'अयं मम उपकारे, इति क्षमते सा उपकारक्षमा १,
 भाविनमयायं विचिन्त्य शक्त्यभावाच्च या क्षमा सा अपकारक्षमा २, दुः लकः कर्मनिबन्धन कोप इति चिन्तापरा
 क्षमा विपाकक्षमा ३, स्वगर्हावचनश्रवणेनाऽपि न खिद्यते न च कस्मैचिदपि दुह्यति वचनक्षमा ४, परनेकारसामर्थ्यसद्भा-
 वेऽपि 'क्षमा एव आत्मधर्म' इति बुद्धिपरा या सा धर्मक्षमा ५, सैव यद्यपि गर्यस् तथापि क्वचित् कदाचित् थञ्चित्

नवतत्त्व-
सुमङ्गला-
टीकाय-
॥ ८९ ॥

पूर्वे काश्चतस्रोऽष्टुपादेया इति १ ॥

अथ मार्दवं, तत्र मृदोभावो मार्दवं, अभ्युत्थानाऽऽसनदानाऽञ्ज लेग्रहयथाह वेनयकरणलक्षणं चैर्वर्त्तनम्, गर्वरूपचित्त-
परिणामस्य विपर्ययोऽदुस्सेकश्च, तन्मार्दवस्य लक्षणम्, उ अ ३ तत्त्वार्थभाष्ये; चैर्वर्त्तनस्यैकं मार्दवलक्षणम्, मृदुभावो
मृदुकर्म मद् नैग्रहो मान विघातश्चेति पर्यायाः । तत्र मानस्येमान्यष्टै स्थानानि भवन्ति, तद्यथा-जातिः कुलं रूपं ऐश्वर्यं विज्ञानं
श्रुतं लाभो वीर्यञ्चेति, ' एभिर्जात्यादिभिरष्टाभिर्मदस्थानैर्मत्तः पराऽऽत्मनिन्दाप्रशंसाऽभिरतस्त्वाऽहंकारोपहतमतिरिहाऽसुत्र
चाऽशुभफलं कर्मोपचिनोति ' इत्युपदेश्यमानोऽपि मत्तः श्रेयो न प्रतिपद्यते, तस्मादेपां मदस्थानानां नैग्रहो मार्दवं धर्म इति २ ।

संग्रत्याजवमभिर्द्यते;—कायवाङ्मनसां शाब्दचिरहितत्वं मायाप्रतिपक्षभूतं ऋजुभावः ऋजुकर्म आर्जवं भावदोषव-
र्जनमित्येकार्थकाः, माया तु कपटपटुप्रच्छादितकायत्वात् सर्वादिभिशंकर्यः, ' भावदोषयुक्तो हे छद्मनिकृतिसंयुत
इहाऽसुत्र च दुःखफलकमकुशलं कर्म वध्नति ' इत्युपदेश्यमानोऽपि मायात् मुक्त्यसाधारणकारणसम्यग्दर्शनादिश्रेयो
न श्रद्धते, तस्मादार्जवं धर्म इति ३ ॥

तथा मोचनं बाह्याऽभ्यन्तरग्रन्थत्यजनं मुक्तिः, मुक्तिलेभपरत्यागः परिग्रहग्रहिलताऽभावादयः पर्यायाः, बाह्याऽभ्यन्तरो-
पधिर्शराराऽन्नपानाद्याश्रयो परिष्वङ्गजन्यभावदोषपरित्यागो मुक्तिः, तथा विधमुक्तिविकलः परिग्रहग्रहिलस्तु इहाऽसुत्र च
दुःखफलकमकुशलं कर्म सञ्चिन्वन् सम्यगुपदेश्यमानोऽपि न श्रेयसे यतते, एवञ्च न धर्मः, तस्मान्मुक्त्यतिधर्मः,
एवं स्वधिया सर्वत्रोह्यम् ४ ॥

संग्रतत्ते
दशविधे
यते-
धर्मः

॥ ८९ ॥

S U A N G A L A

N A V A T A T V A

तथा तपोधर्मो बाह्याऽभ्यन्तरभेदाद् द्विविधः, भेदं तु पुरस्ताद् वक्ष्येते निर्जराप्रसङ्गे तत्र तपटीति तपः 'कर्त्तर्यसुन्,' शंरेन्द्रियतापनात् कर्मनिर्दहनाच्च तपोऽनशनादि, प्रकीर्णक तपोऽनेकविधम्, तद्यथा-यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे द्वे, कनकरत्नसुक्तावल्यास्तिस्त्रि, सिंहविक्रिडिते द्वे, सप्तसप्तमिकाद्याः प्रतिमाश्चतस्रः, भद्रोत्तरमाचाम्लं वर्धमानं सर्वतोभद्रमित्यादि, तथा द्वादशभिधुप्रतिमा मासिकाद्या आसप्तमासिक्याः सप्त, सप्तरात्रिकयास्तिस्त्रि, अहोरात्रिक रात्रिक चेत्यादि ५ ।

तथा मनोवाक्यानां प्रवचनप्रणतिवैधेना संयमनं संयमः, एवं चिन्तयितव्यमेवं वक्तव्यमेवञ्च गन्तव्यमेवं स्थातव्यमेति नियमनं, स च सप्तदशविधः, यदाह वाचकसुख्यः—'पञ्चाऽऽश्रवाद्विरमणं, पञ्चेन्द्रियनिग्रहः कषायजयः दण्डत्रयविरतिश्चेति संयमः सप्तदशभेदः ॥ १ । अथवाऽन्यथा सप्तदशविधश्चम्—'पृथक्कायसंयमः, अप्कायसंयमः, तेजःकायसंयमः, वायुकायसंयमः, वनस्पतिकायसंयमः, द्वीन्द्रियसंयमः, त्रिन्द्रियसंयमः, चतुरिन्द्रियसंयमः, पञ्चेन्द्रियसंयमः, श्रेष्ठसंयमः, उत्कृष्टसंयमः, प्रमार्जनासंयमः, अप्रमार्जनासंयमः, मनःसंयमः, वाक्संयमः, कार्यसंयमः, अजीवकायसंयमश्चेति, तत्र पृथक्कार्यिकानां ऽवानां मनोवाकायकृतकारितानुमतिभिः संधट्टपरितापव्यापादानवर्जनं पृथक्कायसंयमः, एवमप्यायसंयमादयोऽपि यावत् पञ्चेन्द्रियसंयम इति । चक्षुषा निर्जवस्थंडिलाद्यवलोक्य स्थानाधासेवनं श्रेष्ठसंयमः, व्यापार्यान् साध्वादीन् प्रवचनविहितासु क्रियासु व्यापारयतोऽव्यापार्यान् गृहस्थादींश्च संयमव्यापारेष्वव्यापारयत उपेक्षमाणस्यैदासीन्यं भजतः संयमो भवति उपेक्ष्यसंयमः, व्यापार्याऽव्यापार्यसंयमो वाऽपराभिधानः, प्रमार्जनाऽप्रमार्जनासंयमै च स्थंडिलाऽस्थंडिलाभ्यामस्थण्डिलस्थण्डिलयोस्संक्रामतो रजोहरेण चरणै सागारिकाऽसद्भावसद्भावे प्रमार्जनाऽप्रमार्जने समाचरते वेद्वव्यै, मनसेऽभिद्रेहाऽभिमानीदि-

नेवर्त्तनं धर्ममध्यानादिप्रवर्त्तनञ्च मनःसंयमः, एवं वाक्कायसंयमावपि दुष्टादुष्टनिवृत्तिप्रवृत्तिभ्यां वाच्यै, अजीवकायसंयम इत्युपकरणसंयमः, स च पुस्तकादिः, तत्र यदा ग्रहणधारणाश्चिक्तिसंपद्भोजोऽभूवन् दीर्घायवश्चासन् हुनयस्तदा नासत् अयोजनं पुस्तकैः, दुःपमानुभावास्तु परिहणे ग्रहणधारणादिभिरस्ति निर्युक्त्यादिपुस्तकग्रहणाऽदुज्ञा, इत्येवं यथाकालमपेक्ष्याऽसंयमसंयमो वा भवति सोऽऽवकायसंयम उपकरणसंयमो वा, इति संयमधर्मसप्तदशविधः । अत्र तपश्च संयमश्च तपस्संयम इति कृतद्वन्द्वे ऐक्यधं ज्ञेयमिति, ' बोद्धव्ये ' इति बोद्धव्यं विज्ञेयावित्यर्थः ॥

तथा सन्तो हुनयः पदार्था वा तेभ्यो हितं सत्यम्, सति वा विद्यमानेऽर्थे भवं वचस्सत्यम्; तदपि चतुर्विधम्, यथोक्तं वाचकमुख्येन ' अविसेवादनये गः, कायमनोवागजिह्वाता चैव । सत्यं चतुर्विधं तच्च, जिनवरमतेऽस्ति नान्यत्र ' ॥ १ ॥ न च विद्यमानाऽर्थगोचरतया लुब्धकाय मृगाऽऽख्यानमपि सत्यमिति वाच्यं, तस्याऽनेकधर्माऽध्यासितस्य विद्यमानत्वेन विवक्षणात्, सञ्चो हेतमित्यात्मिकां व्युत्पत्तिमनुसृत्य सर्वत्र चिन्त्यमिति, उक्तञ्च भाष्ये;— " तददृष्टमपरुषमपिशुनमनसभ्यमचपलमनाल्लमविरलमसंश्रान्तं महुरमभिजातमसंदिग्धं स्फुटमैदार्ययुक्तमग्राभ्यपदार्थाभिव्याहारमभिरमरागद्वेषदुक्तं ह्यत्रमार्गानुसारप्रवृत्तार्थमर्थमर्थिजनभावग्रहणसमर्थमात्मपराऽग्राहकं निरुपधं देशकालोपपन्नमनवधमर्हच्छासनप्रशस्तं यत् मितं याचनं पृच्छनं प्रश्नव्याकरणम् " इति सत्यं धर्मः ।

१ अविमर्दकरम्, आश्वेषप्रस्तुतार्थपरिसमाप्तिकारि इत्यर्थः । २ गणधरादिप्रथितं सूत्रं तस्य यो मार्ग उत्सर्गोपवादलक्षण इति । ३ अन्येन पृष्टः प्रवचनाऽविरुद्धं व्याकरोति ॥

‘ शौचम् ’ इति, शुचिर्नैर्मलः, निष्कल्मषः, तद्भावः शौचम्, तच्च द्रव्यभावेदेदाद्विधा-तत्र द्रव्यशौचं प्रासुकैर्षण्यजला-दिना शरीरगतमहात्रणप्रक्षालनादि, भावशौचं तु मनोनिरेभेष्वङ्गता धर्मसाधनरजे हरणदुखवस्त्रिकाचेलपट्टकपात्रादिष्वप्य-नासक्तिरिति तात्पर्यम् ।

‘ अकिंचण ’ इति नास्य अन्नमस्तीत्यकिञ्चनः, तस्य भाव आकिञ्चन्यम्, शरीरधर्मोपकरणादियु निर्ममत्वम्, तत्र शरीरमाश्रयमात्रमात्मनो यदा कदाचिद्यत्र कुत्रचित्यजन्यं चेदमशुचित्वङ्गमांसाऽस्थिपञ्जरं च केवलं धर्मसाधनचेष्टायाः संयमभरक्षमायाः साहाय्ये वर्तते तदिदं शकटाक्ष इवोपाञ्जनेनाऽऽहारादिनोपटम्भन्यम्, नत्त्वयवसन्निवेशशोभार्थं ममाऽत्रा-यमादर इति बुद्ध्या परिपाल्यमानेऽत्र मूर्च्छाऽभावत्वम्, धर्मोपकरणेऽपि रजोहरणाद् प्राणिरक्षहेतुप्रमार्जनादिक्रियासाधने धार्यमाणेऽपि निर्ममत्वं प्रतीयते ।

‘ वंभं ’ इति ब्रह्म ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनमेतयावत्, यद्यपि मनोज्ञाऽमनोज्ञविषयरागविरागत्यागे ब्रह्मचर्यं, बृहत्त्वादात्मा ब्रह्मा, तस्य वृत्तिरात्मनि ब्रह्मचर्यमाख्यातं, ब्रह्मणे चरणमात्मारामत्वमरक्ताद्विष्टाऽऽत्मनि व्यवस्थानमेतैवचनात्, तथापि मैथुन-वर्जनेमेव प्रधानत्वेन ब्रह्मचर्यम्, तत्परिपालनाय भगवद्भ्रूवसतिकथानिषद्येन्द्रियकुड्यंतरपूर्वकृडितप्रणताऽहारातिमात्र-भोजनविभूषणाऽऽख्यरुसिनवक्रतिपादनाद् गुरुकुलवासनियमनाच्चेति, तथा च भाष्यम्;—व्रतपरिपालनाय ज्ञानाऽभिवृद्धे-कषायपरिपाकाय च गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यमस्वातन्त्र्यं गुर्वर्धनत्वं गुरुनिर्देशस्थायित्वमित्यर्थं ” ब्रह्मचर्यार्थं गुरुकुलवासो-ऽवश्यमुपादेयः, यतो ‘ नागस्स होइ भागं, थिरयरअे दंसणे चरित्ते य । धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं न अचन्ति ’ । १ ।

गुरुविरहितस्य हि परिणामै चित्र्या द्विकथादिदोषादसजनसम्पर्कात् सद्य एव मोक्षमार्गाद् अंशः स्यात्, तस्मादाग्रा-
णिताद् गुरुकुलवासः श्रेयः, गुरुकुलवासेन वा स्वतंत्रं कृतस्य ज्ञानदर्शनचरणव्रतभावनागुप्त्यादिपरिवृद्धिः, अत एव साधोद्वि-
संगृहीतत्वमाचार्योपाध्यायाभ्यां निर्ग्रन्थ्यास्तु अवर्त्तिनीसंगृहं तत्त्वं चेत्यलमतिविस्तरेण । इतिदेशविधौ यतिधर्मः ॥ २९ ॥

साम्प्रतं गाथागुलेन क्रमप्राप्ता भावना नामग्राहमाचष्टे:-

पढममणिक्कमसरणं, संसारे एगया य अणत्तं। असुइत्तं आसव, संवरे य तह णिज्जरा नवमी ॥३१॥
लोगसह वो बेही, य दुल्लहा धम्मस्स साहगा अरिहा । एयाओ भावणाओ भावेयहा पट्टेणं ॥३२॥

टीका;—' पढमं ' इति, गाथाक्षरार्थस्सुगमः । ननु भावनेति शब्दस्य कोऽर्थः ? उच्यते;—इष्टवियोगाऽनिष्टसंयोगादि-
प्रसङ्गेषु मा भूत् आत्मने दैस्थ्यमिति चित्तस्थिरं करणार्थं भाव्यन्ते अदुप्रेक्ष्यन्त इति भावना अदुप्रेक्षा इत्यर्थः । तत्र शरी-
रशय्याऽऽसनवस्त्रादिनि बाह्याऽभ्यंतराणि द्रव्याणि सर्वसंयोगाश्चाऽनेत्याः, " तडित्तरलज्जितं, क्षणदृष्टं यै वनं, जरारोगम-
जुरं शरीरं, सन्ध्यारागाऽस्थिरं रूपम्, वियोगपर्यवसानाः क्षणमात्ररमणीया इष्टसंयोगाः, कुशाग्रादकविन्दुचञ्चला लक्ष्म्यः "
एवं चिन्तयत आत्मनस्तेषु बाह्याऽभ्यन्तरसंयोगेष्वभिष्वङ्गो न भवति, तद्वियोगजं दुःस्वमपि न स्यादिति प्रथमाऽनित्यभावना
१ । शरीरमानसाऽनेकदुःस्वदंदह्यमानस्य प्राणिसार्थस्य शरणं भयाऽपहारि स्थानं तदभावोऽशरणता, यथा निराश्रये जनचि-
रहिते वनस्थलं तले बलवता क्षुधाछुनाऽऽभैषिषिणा सिंहेनाऽभ्याहृतस्य मृगशिशोः शरणं न च्छते एवं जन्मजरामरणव्यधि-

प्रियविप्रयोगाऽग्रयसंप्रयोगेऽपिस्ताऽलाभदा रेद्यदैर्भाग्यदैर्मनस्यमरणादिसमुत्थेन दुःखेनाऽभ्याहृतस्य जन्तोस्संसारेऽहन्तमृटे
 शरणं न विद्यते किञ्चिदिति चिन्तयेत्, एव नित्यमशरणोऽस्मिन्ति चिन्तयतो नित्योद्विग्नस्य भव्याऽत्मनः सांसारिण्यु
 भावेष्वभिव्यङ्गो न भवति, अर्हच्छासनमेव परं शरणमेत्यशरणभावना २ ॥ 'संसारो' इति, संसरणं संसारः, संसरन्ति वा
 पर्यटन्ति अनादिकर्मसन्तानतन्तुसङ्घातबद्धा जन्तवो नारकतिर्यङ्गनराऽमरपर्याद्यैरस्मिन्नि संसारः, तत्स्वरूपपर्यालोचनम्—
 अनादैर्संसारे नरकतिर्यग्योनिमनुष्याऽमरभवग्रहणेषु चक्रवत् परावर्तमानस्य जन्तोः सर्वे एव स्वजनाः परजना वा, नहि
 स्वजनपरजनयोर्व्यवस्था विद्यते, माता हि भूत्वा भर्गिन् भार्या दुहिता च भवति, भर्गिन् भूत्वा माता भार्या दुहिता च भवति,
 भार्या भूत्वा माता दुहिता भर्गिन् च भवति, दुहिता भूत्वा माता भार्य भर्गिन् च भवति, तथा पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः
 पौत्रश्च भवति, पुत्रो भूत्वा पिता भ्राता पुत्रश्च भवति, पौत्रे भूत्वा पिता भ्राता पुत्रश्च भवति । भर्ता भूत्वा दासो भवति,
 दासो भूत्वा भर्ता भवति । शत्रुर्भूत्वा मित्रं भवति, मित्रं भूत्वा शत्रुर्भवति पुमान् भूत्वा ह्ये भवति नपुंसक, ह्ये भूत्वा
 पुमान् नपुंसक भवति, नपुंसक भूत्वा ह्ये पुमान् भवति एवं चतुररित्येनप्रमुखशतसहस्रेषु रागद्वेषमेहाभिभूतै-
 र्जन्तुभिरनवृत्तविषयतृष्णैरन्योन्योऽन्यमक्षणाऽभियातवधवन्धाऽभियोगाऽऽक्रेशादेजनेतानि तीव्राणि दुःखानि प्राप्यन्ते,
 अहो द्वन्द्वोऽरामः कष्टस्वभावः संसार इति चिन्तयेत्, 'समस्तलेकाऽऽकाशेऽपि नानारूपैः स्वकर्मतः । बालाग्रमपि तत्रास्ति
 यन्न स्पष्टं शरीरेभिः' । १ इति ध्यानपरस्य संसारभयोद्विग्नस्य नेन्दे भवति, नेद्विग्नश्च संसारग्रहाणाय घटत इति

? द्वन्द्वेषु शीतोष्णसुखदुःखादिरूपेष्वारमणं यस्मिन्नेति ।

वृत्त्या संसारभावना ॥ ३ ॥

‘एगया य’ इति एकता, एकोऽसहायस्तद्भाव एकता, एक एवाऽहं न मे कश्चित्स्वः परो वा विद्यते, एक एवाहं जाये, एक एवाहं अरे, न मे कश्चित्स्वजनसंज्ञः परजनसंज्ञो वा व्याधेजरामरणार्दने दुःखान्यपहरति प्रत्यंशहारं वा भवति, एक एवाऽहं स्वकृतकर्मफलमनुभवास्ति चिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतः स्वजनसंज्ञेऽप्यु स्नेहानुरागप्रतिबन्धो न भवति परसंज्ञेऽप्यु च न द्वेषाऽप्युबन्धः, ततो नःसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षार्थैव यत इत्येकत्वाऽनुपेक्षा उक्तञ्च;—एकः पापात् पतति नरके याति पुन्यात् स्वरेकः, पुन्यापुन्यप्रचय वेगमात् मोक्षमेकः प्रयाति । एवं ज्ञात्वा चिरमवितथां नैर्ममत्त्वस्य हेतो-रेकत्वाख्यासंवि- हतधियो भावनां भावयन्तु ॥१॥३॥ ‘अन्नत्तं’ इति, अन्योभिन्नस्तद्भावोऽन्यत्वम्, तदन्यत्वभावना, शरं रव्यतिरेकेणात्मानमनु- चिन्तयेत्, अन्यच्छरं रमन्योऽहम्, इन्द्रियगोचरं शरं रमन् इन्द्रियोऽहम्, अनित्यं शरं रं नित्योऽहम्, अहं शरं रं शोऽहम्, आद्यन्त- वच्छरं रमनाद्यनन्तोऽहम्, बहूने च मे शरं रशतसहस्राण्यतं तानि संसारे परिरमन्तः, स एवायमहमन्यस्तेभ्य इत्यनुचिन्तयेत्, एवं हे चिन्तयतः शरं रप्रतिबन्धो न भवति अन्यश्च शरं रात्रित्येऽहमिति निःश्रेयसे संघटत इत्यन्यत्वाऽनुपेक्षा तथा चोक्तम्;—‘ममेतिमतिमाश्रिताः परतरेऽपि वस्तुन्यहो, निवध्य दधतेतरां स्वमिह कोशकारा इव । विविच्य तदिदं मुहुर्वेत्थ- भावानावर्जनाद्, भजेत ममताच्छिदे सततमन्यत्वभावनाम्’ ॥ १ ॥ ४ ॥ ‘असुइत्तं’ इति शुचि मलरहितं न शुचि अशुचि, तद्भावोऽशुचिचत्वम्, तत्रैवम्;—अशुचि खल्विदं शरं रमिति चिन्तयेत्, तत्र तावच्छरं रस्याऽऽद्यं कारणं शुक्रं शोणितं च, तदुभय- मत्यन्ताऽशुचि, तद्यथा-कवलाऽऽहारो हि ग्रस्तमात्र एव श्लेष्माशयं प्राप्य श्लेष्मणा द्रवं कृतोऽत्यन्ताऽशुचिर्भवति, ततः पित्ता-

शयं प्राप्य पच्यमानोऽम्लं कृतोऽशुचिरेव भवति, पक्वो वाश्वाशयं प्राप्य वाहुना विभज्यते पृथक् खलः रसः, खलान् सूत्रपुरंपादये मलाः प्रादुर्भवन्ति, रसाच्छोणितं, शोणितान्मांसं, मांसान्मेदः, मेदसोऽस्थिनि, अस्थिभ्यो मज्जा, मज्जाभ्यश्च शुक्रं परिणमतेति, सर्वं चैतत् श्लेष्मादिशुक्रान्तमशुचिर्भवति, एतेषामशुचिद्रव्याणां पदं कायः, ततः तस्मिन् कायेऽशुचित्वस्य को विवादः? पुरुषाणां नेत्रैः—श्रोत्र-नासा-हृत्-पायू-पस्थेभ्यो नवभ्यः खणां तु पयोधरयुगलयोनिसहितेभ्यो द्वादशभ्यः स्रोतोभ्यो निरन्तर-मामगन्ध-रसः स्यन्दते, एतादृशेऽपि काये यः शौचसङ्कल्पः स केवलं मोहवेजृम्भितम्, खानानुलेपनधूपप्रघर्षवासयुक्ति-माल्यादिभिरपि अस्य शरीरस्याऽशुचित्वमशक्यप्रतिकारं खलु, सुरभिद्रव्याण्यपि अशुचिशरीरसम्पर्काद्दुर्गन्धेनि जायन्ते, तस्मादशुचि शरीरमिति चिन्तयतो भव्याऽऽत्मनः शरीरनिर्वदो भवति, निष्पणश्च शरीरग्रहाणाय घटत इत्यशुचित्वभावना उक्तञ्च;—शरीरकस्यैवमशौचभावनां मदाऽभिमानस्मरसाददायिन्म् । विभावयन् निर्ममता महाभरं वोढुं दृढस्स्याद् बहु-नोदितेन किम् ? ॥ १ ॥ ६ ॥ 'आसव' इति, आश्रूयते कर्मोपादयते रेन स आश्रव । इन्द्रियादिप्राणव्याख्यातस्वरूपः, 'आसव' इति विभक्तिको नर्देशः । इहाऽधुत्राऽपाययुक्ताच् महानदीस्रोते वेगतीक्ष्णान् अकुशलाऽऽगमकुशलं नैर्गमद्वारभूतानिन्द्रियादीनाश्रवान् ऽवस्याऽऽत्मधनलुम्पकत्वेन चिन्तयेत्, तद्यथा;—स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्तचित्तः सिद्धोऽनेकविधाबलसंपन्नोऽप्याकाशगोऽष्टाङ्गमहानिमित्तपारगो गार्ग्यः सत्यकिर्निधनं जगाम । तथा स्पर्शनमैथुनसुखप्रसङ्गाहितगर्भाऽश्वतरं प्रसवकाले प्रसवि-तुमशक्नुवन्ते तीव्रदुःखवाभिहताऽवशा मरणमभ्युपैते । स्वेच्छाविहारिणे मदोत्कटा बलवन्तो हस्तिनोऽपि हस्तिबन्धकषु स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्तचेतस्का ग्रहणदुपगच्छन्ति तेषां दुःखान्यनुभवन्ति च, एवं सर्वे एव स्पर्शनेन्द्रियाऽऽसक्ता इहासुत्र च-

नवतत्त्व-
सुमङ्गला-
दिकायां-
॥ ९३ ॥

विनिपातमृच्छन्ति । तथा रसनेन्द्रियप्रसक्ताः मांसपेशं लुब्धश्रेणवत् वडिशाऽमिपगृह्णन्त्यवद् हेमन्तोद्भवशीतघनीभूतघृतकुम्भ-
प्रवेष्टमूयकवद् विनिपातं प्रयान्ति । तथा घ्राणेन्द्रियप्रसक्ता अपघिगन्धलुब्धपन्वगवत् पुष्पपरागरक्तमधुकरवन्निधनं यान्ति ।
तथा चक्षुरेन्द्रियप्रसक्ताः दृदर्शनप्रसङ्गादर्जुनकचेरवद् दीपाऽऽलोकलोलपतङ्गवद्विनिपातमृच्छन्ति । तथा श्रोत्रेन्द्रियप्रसक्ता
रससंगतध्वनिलोलमृगवद् विनिपातं गच्छन्ति । एवं हे चिन्तयन्नास्रवनिरोधाय घटत इत्यास्रवाऽनुप्रेक्षा । उक्तञ्च;—
' मनोवाकायकर्मणि योगाः कर्ममशुभाऽशुभम् । रुदाश्रवन्ते जन्तूनामाश्रवास्तेन कीर्त्तिताः ' ॥ १ ॥ ७ ॥ ' संवरो ' इति
व्याख्यायमानलक्षणो जन्मजरामरणद्वैतनिवन्धनपापपटलोपार्जननिवारणहेतुर्व्ययमानः संवरः, सर्वे ह्येते आस्रवदेपाः
संवृताऽऽत्मनो न भवन्तीति चिन्तयेत्, एवञ्च संवरायैव सतिर्घटत इति संवरभावना, उक्तञ्च;—' एवमाश्रवनिरोधकारणं
संवरः प्रकटितः प्रपञ्चतः । भावनागणेशेरोमणिस्त्वयं भावन्त्य इह भव्यजन्तुभेः ' ॥ १ ॥ ८ ॥ ' तह गिजराणवम् ' इति,
तथा निर्जरा नवम् भावना, द्वादशभावानां मध्ये संवरभावनां यावदष्टभावनाः प्राक् प्रकीर्त्ता इत्यञ्च नवम् निर्जरा
भावनेत्यर्थः । निर्जरा वेदना विपाक इति पर्यायाः, तत्र निर्जरणं निर्जरा आत्मप्रदेशेभ्योऽनुभूतरसकर्मपुद्गलपरिशाटः, सा
निर्जरा द्वेधा, सकामनिर्जरा अकामनिर्जरा च, तत्र ' निर्जरा मे भूयाद् ' इत्याभिलाषेण दृक्ता सकामा, न पुनरिहले कपरलोका-
फलादिकामेन युक्ता, तस्याः ' नो इह लेगद्वयाए तवमहिद्वेजा ' इत्यादिना निषिद्धत्वात्, सा च सकामनिर्जरा यतीनां
वेज्ञेया, ते हे निर्जरापरमकारणं तपः कर्मक्षरार्थं तप्यन्ते । अन्या तु कर्मक्षयलक्षणफलनिरेक्षा अकामनिर्जरा यतिव्यति-
रिक्तानां नरकतिर्यङ्मनुष्याऽमराणां वेज्ञेया । अस्मिन् भावनाप्रकरणे तु सकामनिर्जरा गुणतोऽनुचिन्तनीया, एवमनु-

संवरतत्त्वे
भावनाः

चिन्तयन् कर्म निर्जरायैव घटत इति नवमे निर्जराज्जुप्रेक्षा । ९ ।

‘लोगसहावे’ इति लोकयते दृश्यते केवलज्ञानचक्षुषा तैर्थकरादेभिरिति लोकः पञ्चाऽस्तिकायाऽऽत्मकः । तदुक्तं; ‘धर्मादीनां वृत्तिर्व्याणां यत्र भवति तत्क्षेत्रम् । तैर्द्रव्यैस्सह लोकस्तद्विपर्ययं ह्यलंकाऽऽख्यम्’ ॥ १ ॥ कटस्थकरवैशाख-संस्थान उत्पत्तिस्थितिव्यायाऽऽत्मक पऽस्तिकायमय ऊर्ध्वधिस्वयंभुवदेभेनश्चतुर्दशज्जुप्रमाणे लोकः । तत्र किञ्चिदूनस-त्तरज्जुप्रमाण ऊर्ध्वलोकः, किञ्चित्साधिकसत्तरज्जुमानोऽधोलोकः, अष्टादशये जनप्रभित स्तर्यग्लोकः, मल्लकसमुद्रकाकृते-रूर्ध्वलोकः, अधोमुखमल्लकसंस्थानोऽधो लोकः, स्थालाऽऽकारस्तिर्यग्लोकः, इह चेर्ध्वाऽध स्तर्यग्लोकव्यवस्था मेरुमध्यगते-र्ध्वाऽधोऽष्टरुचकप्रदेशापेक्षया बद्धव्या, यदाहुः—“अट्टपएसेरुयगे तिरियलेगम्मि मल्लयारंभे । एस पहवे दिसाणं, एसेव भवे अणुदिसाणं” ॥ १ ॥ तत्र रुचकादुपरि अधश्च नव नव योजनशतानि तिर्यग्लोक इत्युत्तरेऽष्टादशये जनप्रमाणः; तिर्यग्लोकादधो नवयोजनशते नसत्तरज्जुप्रमाणोऽधो लोकः, तत्र रत्नप्रभाशर्कराप्रभावालुकाप्रभापङ्कप्रभाधूमप्रभातमः प्रभा-तमस्तमप्रभाख्यगोत्राऽभिधानाः धर्मा-वंशा-शैलाऽञ्जना-रेष्टा-मथा-माधवर्-संज्ञाः सप्तपृथिव्यः घनेदधिघनवात-तनवाताऽऽकाशवलयपरिवेष्टिताः । तत्र रत्नप्रभायां पृथिव्यामर्त्तसहस्राधिकये जनलक्षवाहल्यायामुपर्यधश्च योजनसहस्रं दृत्त्वा मध्येऽष्टसप्तसहस्राऽधेन योजनलक्षे भवनपर्यन्तां भवनानि, ते चासुर-नार्गा-विद्युत्-सुर्येणाऽग्नि-वार्ता-स्तनिते-र्दधि-द्वीप-दिकम्बाराः चूडामणि-फणि-वज्र-गरुड-घटाऽश्च-वर्धमान मकर-सिंह-हस्ति-चिन्हाः दक्षिणेत्तरदिग्यवस्थिताः प्रतेनिकायदक्षिणेत्तरदिग्भिभागमाश्रित्य इन्द्रद्वयापेक्षया इन्द्रविंशतिस्वामिचिसमलंकृताश्चेति अस्यामेव रत्नप्रभायामुप-

अनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
ईकार्या-
१ ९४ ॥

रितनयोजनसहस्रस्याध उपरि च योजनशतं हुत्त्वा मध्येऽष्टासु योजनशतेष्वष्टविधानां पेशाचभूतयक्षराक्षसं अन्नक्रिस्फुरुषम-
होरगन्धवर्षाणां कदम्बवृक्षसुलसवृक्षवटवृक्षखट्वाङ्गाऽशोकवृक्षचम्पकवृक्षनागवृक्षतुम्बरुवृक्षचिन्हानां तिर्यल्लोकवासिनां व्यन्तराणां
नगराणि, तेष्वपि दक्षिणोत्तरदिग्व्यवस्थितेषु द्वौ द्वाविन्द्रौ सर्वसंख्यया षोडश । रत्नप्रभायामेव प्रथमस्य शतस्याध उपरि
च दशदश योजनानि हुत्त्वा मध्येऽर्शतौ योजनेषु ' अणपत्रिअ ' प्रभृतयस्तथैव दक्षिणोत्तरदिग्व्यवस्थिता अष्ट
व्यन्तरनिकायाः, तथैव द्वौ द्वाविन्द्रौ ।

तथा रत्नप्रभायाः पृथिव्याः समटंलादुपरि सप्तसु नवत्यधेऽप्यु योजनशतेषु ज्योतिषामधस्तलप्रदेशः, तदुपरि दशयोजनेषु
सूर्यः, तदुपर्यर्शते योजनेषु चन्द्रः तदुपरि चंशतियोजनेषु ताराग्रहाश्च, एवमयं ज्योतिर्लोको दशोत्तरं योजनशतं बाह्येन,
एकादशभिर्योजनशतैरेकचिंशत्युत्तरैर्जम्बूद्वीपस्थमेरुमस्पृशन् सर्वासु दिक्षु मण्डलकया व्यवस्थितं ज्योतिश्चक्रं द्रुववर्जं आम्रयति,
लोकान्तं च एकादशभिर्योजनशतैरेकादशोत्तरैरस्पृशन् मण्डलकया तिष्ठति । अत्र सर्वेपरि किल स्वातिनक्षत्रम्, संप्रथमधो
भरणेनक्षत्रम्, सर्वदक्षिणो मूलः सर्वोत्तरश्चाभ्रचिः। तत्र जम्बूद्वीपे द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्यौ, लवणसमुद्रे चत्वारश्चन्द्राः सूर्याश्च, धातक-
खण्डे द्वादशचन्द्राः सूर्याश्च, कालोदे द्विचत्वारिंशच्चन्द्रा सूर्याश्च, पुष्करवर्षे द्वादसप्ततिश्चन्द्राः सूर्याश्च, एवं मनुष्यलोके द्वात्रिंश-
चन्द्रशतं सूर्यशतं च भवति, अष्टात्रिंशतिर्नक्षत्राणि पट्टपष्टिसहस्राणि नवशतोत्तरपञ्चसप्तत्यधिकानि कोटाकोटप्रमा-
णानि तारकाणि चैकैकस्य चन्द्रमसः परिग्रहः । तत्र एकपट्टिभारिकृतस्य योजनस्य षट्पञ्चाशद्भाग्या आयामविष्कम्भाभ्यां

१ मेरुमध्यगताष्टरुचक्रप्रदेशाऽपराभिधानसमभूतला पृथ्वी तदेव समतलम् ॥

संवरतत्त्वे
लोक-
भावना ।

॥ ९४ ॥

चन्द्रविमानम्, अष्टचत्वारिंशद्भागः सूर्यविमानं, ग्रहाणामर्थयोजनं, नक्षत्राणां गच्छतं, आयुषा सर्वं त्कष्टायास्ताराया अर्धक्रोशः, सर्वजघन्यायाः पञ्चधनुःशतानि, बहल्यं तु सर्वेषामायाभस्यार्धम् । एते च पञ्चचत्वारिंशद्विधेयजनप्रभेदे मनुष्यक्षेत्रे भवन्ति । चन्द्रादि विमानवाहनानि च पुरतः सैहाः, दक्षिणतो गजाः, अपरतो वृषभाः, उत्तरतोऽश्वाः । ते चाऽभियोगिकदेवाश्चन्द्र-सूर्ययोः प्रत्येकं षोडशसहस्राणि भवन्ति, ग्रहाणामष्ट, नक्षत्राणां चत्वारि, तारकाणां द्वे, ते च स्वयमेव प्रवृत्तगतीनामपि चन्द्रा-दीनामाभियोग्यकर्मवशात्तत्रोपतिष्ठन्ति । मातृषोचरात् परतः पञ्चाशता योजनसहस्रैः परस्परमन्तरिताः सूर्यान्तरिताश्चन्द्राः चन्द्रान्तरिताः सूर्याः मनुष्यक्षेत्रं यचन्द्रसूर्यप्रमाणादर्थप्रमाणा यथोत्तरं क्षेत्रपरिधिद्वय्या संख्यया वर्धमानाः शुभलक्ष्या ग्रहनक्षत्रतारापरिवारा घण्टाकारा असंख्येया आस्वयंभूरमणाह्ययोजनान्तरिताभिः पङ्क्तिभिस्तिष्ठन्ते ।

मध्यलोके तु जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्रा असङ्ख्याता द्विरुणद्विगुणविस्ताराः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलय-कृतयः । प्रथमो जम्बूद्वीपः, अन्त्यः स्वयंभूरमणसमुद्रः, जम्बूद्वीपमध्ये मेरुः काञ्चनस्थालमेव वृत्तो योजनसहस्रमध्ये धरणितलम-वगाढो, नवनवतियोजनसहस्रमुच्छ्रतो दशयोजनसहस्राणि सातिरेकनवत्यधिकानि कन्दे विस्तृतो, धरणितले दशये जनसहस्राणि विस्तृतः उपरि योजनसहस्रविस्तृतः, त्रिकाण्डः, त्रिलोकव्यवस्थितः, चतुर्भवनैर्भद्रशालनन्दनसंमनसपाण्डुकैः परिवृतः । तत्र शुद्धपृथिव्युपलवज्रशर्कराबहुलं योजनसहस्रमेकं प्रथमं काण्डं, द्वित्यं त्रिषष्ट्यैर्जनसहस्राणि रजतजातरूपाङ्गस्फटिक-बहुलं, तृतीयं षट्त्रिंशदयोजनसहस्राणि जाम्बूनदबहुलं, वैश्यैर्बहुलाऽस्य चूलाका चत्वारिंशद्योजनानि उच्छ्रयेण, मूले द्वादशविष्कम्भेण, मध्येऽष्ट, उपरि चत्वारि । मेरोर्मूलभूमौ वलयाकृते भद्रशालवनं, भद्रशालवनात् पञ्चम्यो येजनश-

तेभ्य ऊर्ध्वं पञ्चयोजनशतविस्तारं मेखलायां वलयाकृतिं नन्दनवनं, ततः सार्धं द्विपष्टियोजनसहस्रेभ्य ऊर्ध्वं द्वितीयमेखलायां पञ्चयोजनशतविस्तारं वलयाकृतिं सैमनसं वनं, ततोऽपि षट्त्रैशद्योजनसहस्रेभ्य ऊर्ध्वं तृतीयमेखलायां चतुर्नवत्यधिकचतुर्थयोजनशतविस्तारं वलयाकृतिं मेरोः शिरसे पाण्डकवनम् ॥

जम्बूद्वीपे सप्तवर्षाणि, तत्र दक्षिणतो भरतक्षेत्रं, तदुत्तरतो हैमवतं, ततोऽपि हरिवर्षं, ततोऽपि विदेहाः ततोऽपि रम्यक्वक्षेत्रम्, ततोऽपि हैरण्यवतं, ततोऽप्यैरावतमिति । क्षेत्रविभागकारिणस्तु हैमवन्महाहिमवच्चनिपधनीलकिमिशवरेणो वर्षधरपर्वताः । तत्र भरते गङ्गासिन्धु महानद्यौ, हैमवते रोहिताशारोहिटे, हरिवर्षे हरिकान्ताहरते, महाविदेहे शिताशीतोदे, रम्यक्वे नारिकरान्ते, हैरण्यवते सुवर्णकूलारूप्यकूले, ऐरवते रक्तारक्तोदे । प्रथमाः पूर्वगा द्वितीयाः पश्चिमगाः, तत्र चतुर्दश-नर्दसहस्रपरिवृते प्रत्येकं गङ्गासिन्धु, यथोत्तरं द्विरुणनर्दपरिवृटे द्वे द्वे नद्यौ शिताशरीतोदाभ्यामर्वाङ्क, ते तु प्रत्येकं द्वात्रिंशत्सहस्राधिकपञ्चलक्षनर्दपरिवृटे । उत्तरास्तु दक्षिणाभिस्तुल्याः । भरतक्षेत्रं विष्कम्भतः पश्चयेजनशतानि षड्विंशानि एकोनविंशतिभार्गुकृतस्य योजनस्य षड्भागाः, तद्विरुणविष्कम्भा यथोत्तरं वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः । उत्तरा दक्षिणतुल्याः ।

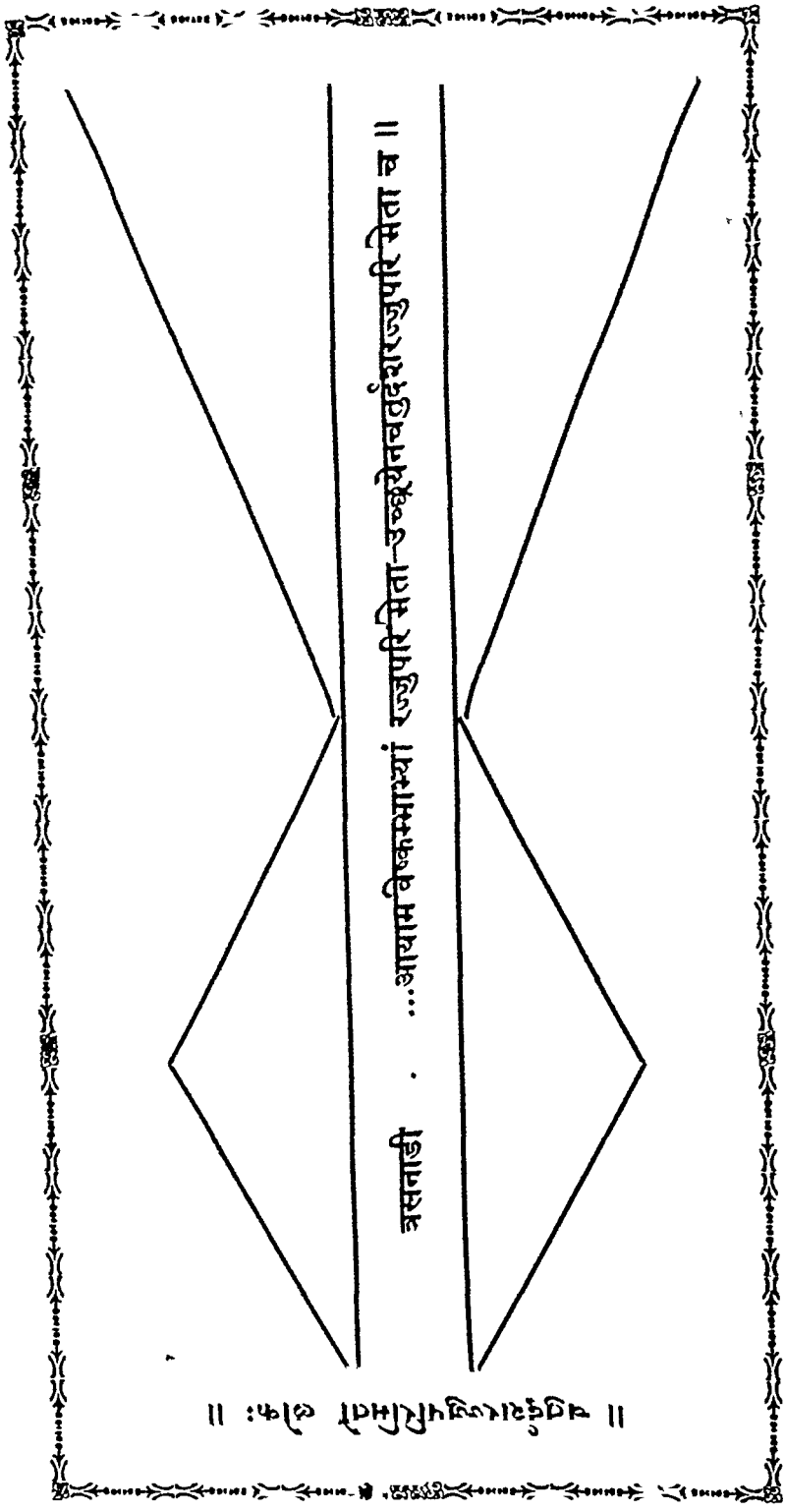
जम्बूद्वीपस्य प्राकारभूता वज्रमण्डलं अष्टयोजनोच्छ्रया जगत्, द्वादशयोजनान्यस्या मूले विष्कम्भः, मध्येऽष्टं योजनानि, उपरि चत्वारि योजनानि, तदुपरि द्विगव्युच्छ्रयो जालकटको विद्याधरक्रीडास्थानम् । तस्याप्युपरि पञ्चवरवेदिका देवभोगभूमिः । अस्याश्च जगत्याः पूर्वदिषु दिक्षु विजयदैजयन्तजयन्ताऽपराजिताऽऽख्यानि चत्वारि द्वाराणि ॥

तथा जम्बूद्वीपपरिक्षेपं तद्द्विरुणविस्तारः योजनसहस्रावगाढो मध्ये दशसहस्रविस्तारे षोडशयोजनसहस्रोच्छ्रयाशेखरो

लवणोदः समुद्रः । लवणोदधिपरिक्षेपं तद्विरुणो धातकी खण्डः धातकी खण्डपरिक्षेपं अष्टयेजनलक्ष्विकम्भः कालेदः समुद्रः । कालोदपरिक्षेपं तद्विरुणविस्तारः पुष्करवर्द्धपः, तदर्धं यावन्मानुषं क्षेत्रम् । ततः परं मानुषोत्तरो नाम पर्वते मानुषलेकपरिक्षेपं महानगरप्रकारवृत्तः पुष्करवर्द्धपार्धविनिचयः अन्नमयः सप्तदशयोजनशतान्येकवैंशत्युच्छ्रितः चत्वारि येजनशतानि वैंशानि क्रोशं चाथो धरणितलमवगाढो योजनसहस्रं द्वावैंशमधस्ता द्वेस्तुतः सप्तयेजनशतानि त्रये वैंशानि मध्ये चत्वारि योजनशतानि चतुर्विंशान्युपरि । न कदाचिदस्मात्परते मनुष्या जायन्ते अयन्ते वा । येऽपि चारणविद्याधरैर्द्राप्सा मनुष्यास्तमुच्छ्रद्ध्य परतोगतास्तेऽपि तत्र न अयन्ते । अतएव मानुषोत्तर इत्युच्यते । न च तत्परो वादराऽग्निमेव विद्युन्नर्दकालपरिदेघादयः । मानुषोत्तरादर्वाक् पुनर्जन्मतो मनुष्या पञ्चचत्वारिंशत्क्षेत्रेषु सान्तरद्धीपेषु भवन्ति, संहरणविद्याद्धीयेगास्तु सर्वेष्वर्द्धीपेषु द्वीपेषु समेर्वादेशेखरेषु समुद्रद्वये चेत्ते ॥

मानुषोत्तरात्परतस्तु पुष्करवर्द्धपस्यार्धं द्वितीयम् पुष्करवर्द्धपात् परतस्तत्परिक्षेपं द्वीपद्विरुणविस्तारः पुष्करोदः समुद्रः, ततो वारुणिवर्द्धपसमुद्रः, क्षीरवर्द्धपसमुद्रः, घृतवर्द्धपसमुद्रः, इक्षुवर्द्धपसमुद्रः च भवतः । अष्टमे नन्दश्वरद्धीपः, स च चतुरर्धतिलक्षोऽपि तत्रैव त्रिषष्टिके व्यधिकयोजनकोटिशतप्रमाणवलयविकम्भो विविधविन्यासे धानवान् देवलोकप्रतिस्पद्धजेनेन्द्रपूजाव्यापृतदेवसंपातातिरुचिरः स्वेच्छाविविधक्रियादेवसंभे गरम्यः । नन्दश्वरद्धीपरिक्षेपं नन्दीश्वरः समुद्रः, ततः परमरुणो द्वीपः अरुणोदः समुद्रः, ततोऽरुणवरे द्वीपः, अरुणवरेः समुद्रः, ततोऽरुणभासो द्वीपः, अरुणभासः समुद्रः, ततः कुण्डले द्वीपः कुण्डलोदः समुद्रः, ततो रुचके द्वीपः, रुचकः समुद्रः, एवं प्रशस्तनामाने द्विरुणमाना द्वीपसमुद्राः, अन्यः शूरमणः

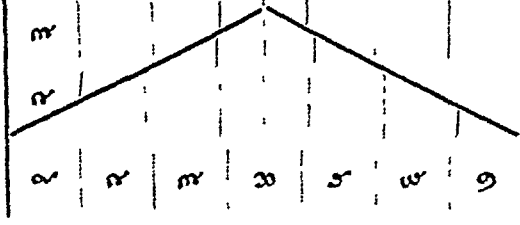

॥ वृद्धशरज्जुपरिसेता ३०५ ॥

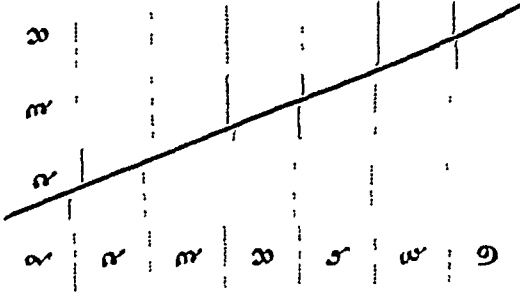
त्रसनाडी . ...आयाम वेष्कम्भाभ्यां रज्जुपरिसेता-उष्क्रेणचतुर्दशरज्जुपरिसेता च ॥

श्रीनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
टिकायां-
॥ ९७ ॥

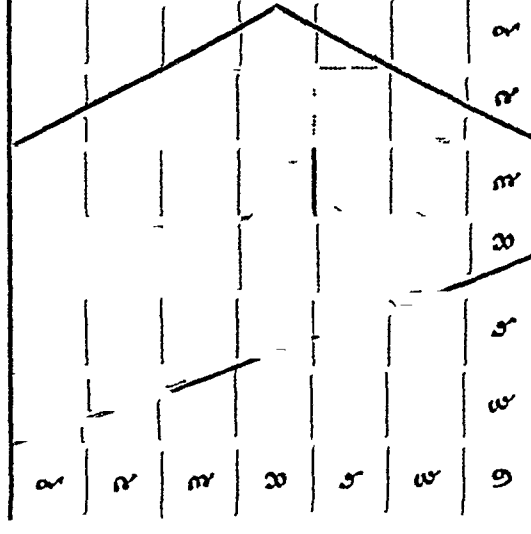
घनीकृतोर्ध्वलोकः सन्तरज्जु-
च्छिन्नखिरज्जुविस्तृतः ॥

घनीकृतोऽधोलोकस्सन्तरज्जु-
च्छिन्नश्वत्तूरज्जुविस्तृतः ॥

घनीकृतो लोकः सर्वतः सन्तरज्जुपरिमितः ॥

अयं लोक उक्तस्वरूपो न जेनाऽपि प्रकृर्त्तश्चरवेणुब्रह्मपुरुषप्रभृर्नामन्यतमेन विहितः । प्रकृतेरेतेनत्वात् कर्त्तृत्वाऽऽ-
पत्तेः, ईश्वरादीनां च न कर्त्तृत्वं प्रयोजनाऽभावात् । क्रीडा प्रयोजनमिति चेन्न, क्रीडायाः कुमारकाणां भिव रागेणामेव संभ-

ॐ S ॐ U ॐ A ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A ॐ

संवरतस्ते
लेक-
भावना

वात्, क्रीडासाध्यायाश्च इति तेषां शास्त्रतकत्वात्, क्रीडा निमित्तायां तु इतौ तेषां पूर्वमवृत्तप्रसङ्गः । कृपया प्रवृत्तिरिति चेत्
 सुख्येव सर्गिण्यात् न दुःखी, कर्माऽपेक्षः सुखदुःखमयः सर्ग इति चेत् तर्हि कर्मैव कारणमस्तु, कर्मपेक्षत्वे तेषां स्वात-
 न्यविधातः । कर्मजन्ये न भावानां द्वैचित्ये किमीश्वरादिभिः प्रयोजनम् ? अथ प्रयोजनमन्तरेणैव तेषां सर्गकर्मस्तदयुक्तं,
 न बालोऽपि प्रयोजनमन्तरेण क्लिञ्चित्करेति, तस्मान्न केनचिदयं लोको निष्पादित इति । न च केनचिदयं ध्रियते, शेषकर्म-
 वराहादयस्तस्य धारका इति चेतैषामपि के धारकमिति वाच्यं, आकाशमिति चेत् तस्याऽपि के धारकं ? स्वप्नप्रतिष्ठमेवेदं-
 भेति चेत् लोकोऽपि तथाऽस्तु एवं च सति केनचिदुत्पादितत्वात्स्वयं सिद्धः, केनचिददृत्तत्वात्त्राधारः, आकाशे एव प्रति-
 स्थित इत्यर्थः ॥ ननु लोकभावनाया श्वावनात्वं कथं भवेत् ? उच्यते, इतोऽपि निर्ममत्वं स्यात् तद्यथा—“ खहेतौ चि-
 द्भावे, मनो रज्यन्तुर्दुर्दुः । लोकभावनायाऽत्यर्थं विप्रकर्णं विधीयते ॥ १ ॥ भूद्रूपसागारार्दने धर्मध्यानस्य गोचरः
 इत्युक्तं ध्यानशतके नरे तल्लोकभावनाम् ॥ २ ॥ जिनोक्ते लोकरूपे च संवादिनि विनिश्चिते । अर्चिन्द्रे मेक्षमार्गेऽथाधत्ते
 प्रत्ययं जनः ” ॥ ३ ॥ इति लोकस्वभावभावना ॥ १० ॥

‘बोहं दुल्लहा’ इति, बोधिः प्रेत्य जिनधर्माऽवार्तिः, दुल्लभा दुष्प्राया, अनादं संसारे नरकादिषु तेषु भवग्रहणेष्वनन्त-
 कृत्वः परिवर्त्तमानस्य जन्तोर्दिविधुःखाभिहतस्य मिथ्यादर्शनाद्युपहतमतेर्ज्ञानदर्शनावरणमोहान्तरायेदया भिरूतस्य सम्यग्दर्-
 शनादिविद्वो बोधिर्दुर्लभा भवर्त्त्यनुचिन्तयेत् । एवं ह्यस्य बोधिर्दुर्लभत्वमनुचिन्तयते बोधे प्राप्य प्रमादे न भवतीति
 बोधिर्दुर्लभत्वानुपेक्षा ॥ ११ ॥

अनवतत्त्व-

१-

टीकायः-

। १८ ॥

‘धम्मस्स साहगा अरहा’ दुर्गतिपतितप्राणिसार्थस्य समुद्धरणात्सुगतिस्थापनाच्च धर्मः श्रुतचारित्र्यभेदभिन्नः, तस्य साधको
नेष्पादकः कथको वेत्ति, स च ‘अहंन्’ इति अष्टमहाप्रातिहार्यपूजायाः सुरासुरेन्द्रविरचिताया अहंत्वादहंन्, स चोपलक्षणं
गणधरार्दनाम्, यदुक्तं “ तिथ्यपररणहरो, केवलेव्व पत्तेयबुद्धुव्वधरो । पंचविहायारधरो दुल्लभो आयस्यओवि ” ॥ १ ॥
अहो सम्यग्दर्शनद्वारः पञ्चमहाव्रतसाधनः द्वादशज्ञानोपदेष्टतत्त्वो गुप्सादिशेथुद्धव्यवस्थानः संसारनिर्वाहको निःश्रेयसप्रापको
धर्मे भगवता परमरिणाऽर्हता व्याख्यातः स्वयमनुष्ठितैत्येवमुच्यन्ते । एवं हि चिन्तयतोऽस्य धर्मवहुमानं तदनुष्ठाने च
व्यवस्थानं जायते इति द्वादशे भावना ॥ १२ ॥ ‘एयाओ भावणाओ, भावेयवा पयत्तेणं’ इति, एता अनन्तरोदितस्वरूपा
अनित्यादिभावना मोक्षमार्गाभिलाषुकैर्भव्यात्मभिः प्रमादादिदस्युपरिहारेण भावितव्या आत्मनि ध्येयविपर्यकर्षव्या
इत्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥

भावनावर्णयेत्त्वाऽथ क्रमागतं सामायिकादिभेदभिन्नं चारित्रद्वारं गाथाद्युगलेन विवर्णयिषुः सूत्रकारगाथाद्युगलमुपनिवृत्ततिः—
सामादयत्थपढमं, छेओवट्टावणं भवे णीअं । परिहारविसुद्धंअं, सुहुमं तह संपरायं च ॥ ३२ ॥
तत्ते अअहक्खायं, खायं सव्वंअं णीविलेगम्मि । जं चरिअण सुविहिया, वच्चंअं अयरामरं ठाणं ॥ ३३ ॥

टीका—प्रथमं सामायिकचारित्रम्, द्वितीयं छेदोपस्थापन्यम्, तृतीयं परिहारविशुद्धिकं, तथा चतुर्थं सूक्ष्मसंपराय-
चारित्रम् । ततो यदाराव्य सुविहताः साधवोऽजरामरं मोक्षं स्थानं गच्छन्त तत् सर्वज्वलोके प्रसिद्धः यथाख्यातचारित्रं
पञ्चममिति गाथाद्वयाऽक्षरार्थः ॥ व्यासार्थस्त्वेवम् ;—समानां ज्ञानदर्शनचारित्राणामायो लाभः समायः, समाय एव सामा-

ननु प्रागेवोक्तं-सर्वमेवेदं चारित्रमविशेषतः सामायिकं, सर्वत्रापि सर्वावद्ययोगविरतेसद्भावात्, केवलं छेदादिविशुद्धिविशेष-
विशेष्यमाणमर्थतः शद्धान्तरतश्च नानात्वं भजते, ततो यथा यावत्कथिकं सामायिकं छेदेपस्थापनं च परमविशुद्धिविशेषरूप-
सूक्ष्मसंपरायपरिहारविशुद्धेप्रश्रुतिचारिणागतौ न भङ्गमास्कन्दते, तथेत्त्वरमपि सामायिकं विशुद्धिविशेषरूपछेदोपस्थापना-
वाप्तौ निर्वाधिमेव, यदि हि प्रव्रज्यापत्त्यागः स्यात्तर्हि तद्भङ्गमापद्यते, न तस्यैव विशुद्धिविशेषाज्वाप्तौ, उक्तञ्च;—उन्निस्व-
मथो भङ्गो जो पुण तं चिय करेह दुइइएँ । सज्जालेचविसिहुँ सुहुमंपि व तस्स को भङ्गो ” ॥ १ ॥

‘छेओवद्वावणं’ इति, तत्र पूर्वपर्यायस्य छेदेन उपस्थापना महाव्रतेनारोपणं यत्र चारित्रि तंछेदोपस्थापनं भरतैरवत-
प्रथमचरमर्थकरत्तैर्थ एव नान्यत्र । तच्च द्विधा-सात्तचारं चिरत्तचारं च, तत्रानतिचारमिच्चरसामायिकस्य शैक्षकस्य यदारो-
प्यते, तीर्थान्तरं वा संक्रामतः सार्थोर्गथा श्रीपार्थनाथरैर्थाद्भ्रमानस्वामित्त्तैर्थ संक्रामतः पञ्चयामधर्मप्रतिष्ठां, सात्तचारं
पुनर्यन्द्लगुणधातेनः पुनव्रतीचारणम् उक्तञ्च “ सेहस्स निइथाएं तित्थंतरसंक्रमेव तं होजा । मूलगुणवाङ्गो साइयारमु-
भयं च ठेयकप्ये ” ॥ १ ॥ ‘उभयं च’ इति सात्तचारं नेरत्तचारं स्थितकल्प इति प्रथमपश्चित्तरत्तैर्थकरत्तैर्थकाल इत्यर्थः ॥

‘परिहारविमुद्धयं’ इति-तत्र परिहरणं परिहारस्तपेविशेषस्तेन विशुद्धिर्यस्मैधारित्रे तत् परिहारविमुद्धिकं, तच्च
द्विधा निर्विशमानकं निर्विष्टकायिकञ्च, तत्र निर्विशमानका विवक्षितचारित्रासेवकाः, निर्विष्टकायिका आसेचित्तविवक्षितचारित्र-
कायिकाः, तदव्यतिरेकाच्चारित्रमपि एवमुच्यते । इह नवगो गणाः, तत्रैकः कल्पस्थितो वाचनाचार्ये गुरुकल्पः, चत्वारो
निर्विशमानकास्तपःप्रपन्नाश्चचारित्राचारिणो दैवावृत्यकरकल्पा, यद्यपि सर्वेऽपि श्रुतातिशयसंपूर्णास्तथापि तथा कल्पत्वा-

तेषामेकः कश्चित् कल्पस्थितोऽवस्थाप्यते, अयमेव च तेषां परिहारकाणाभ्रकल्पे कश्चित् स्वलेतादे प्रायश्चित्तं दातुं प्रमाणं, यत् प्रायश्चित्तमसौ ददाति तत्रैवोढव्यमिति भावः; एवमनुपरिहारिकाणामप्यपराधदमापन्नानामयमेव विद्वान् प्रायश्चित्त-
द्वारे प्रमाणम्, यदुक्तं बृहत्कल्पभाष्ये;—“पमाणं कल्पद्विओ तत्त्ववहारं ववहरति। अनुपरिहारियाणं पे पमाणं हेइ से-
पिऊ ” ॥ १ ॥ अत्र “व्यवहारं” प्रायश्चित्तं ‘व्यवहर्तुं’ दातुमिति भावः। निर्वेशमानकानां चाऽयं तपोचिदेषः, श्रीम-
काले जघन्यमध्यमोत्कृष्टं चतुर्षष्टममक्तलक्षणम्, पारणञ्चि चाऽऽचाम्लं, शिशिरे पष्टमदशमभक्तरूपं जघन्यमध्यमो-
त्कृष्टं तपः, पारणञ्चि चाऽऽचाम्लं, वर्षादि अष्टमदशमद्वादशभक्तरूपं तपो जघन्यमध्यमोत्कृष्टतया विज्ञेयम्, पारणके त्वाचा-
म्लक्षेव, उत्साहाय्यकारिणश्चाऽनुपरिहारिणो नियताऽऽचाम्लभक्ताः, कल्पस्थितो वाचनाचार्योऽपि नियताऽऽचाम्लभ एव।
इत्थं च ऋग्भासान् कृत्वा परिहारिणोऽनुपरिहारिचं प्रतिपद्यन्ते, अनुपरिहारिणश्च परिहारिणो भवन्ति, तेऽपि पण्मासांस्तत्तपे
विदधति। पश्चात्कल्पस्थित एकाम्येव पण्मासावधिकं तत्तपः प्रतिपद्यते, तस्य च शेपाऽष्टकमध्यादेव एकः कल्पस्थितो भवति,
अन्ये निःशेषा एको वा अनुपरिहारिचं प्रतिपद्यते ॥ अथैते परिहारवेगुद्धिकाः कस्मिन् क्षेत्रे काले वा भवन्ति? उच्यते,
बृह क्षेत्रादिनिरूपणार्थं वंशतिद्वाराणि, तद्यथा;—क्षेत्रद्वारं, कालद्वारं, चारित्रद्वारं, तर्थाद्वारं, पर्यायद्वारं, आगर्मद्वारं,
वेदद्वारं, कल्पद्वारं, लेङ्गद्वारं, लेख्याद्वारं, ध्यानद्वारं, गर्णद्वारं, अभिप्रहद्वारं, ग्रन्थ्याद्वारं, मुंडार्पणद्वारं, प्रायश्चित्तवेधद्वारं,
कारणद्वारं, निर्ध्रंतेकर्मद्वारं, भिक्षाद्वारं, बन्धद्वारं च। तत्र क्षेत्रद्वारे द्विधा मार्गणा-जन्मतो सद्भावतश्च, यत्र क्षेत्रे जातस्तत्र
जन्मतो मार्गणा यत्र च कल्पे स्थितो वर्चते तत्र सद्भावतः। तत्र जन्मतः सद्भावतश्च पञ्चसु भरतेषु पञ्चस्वैस्वतेषु न तु

शेनवतत्त्व.

पुमञ्जला-

टीकायां-

। १०० ॥

महाविदेहेषु, न चैतेषु संहरणमस्ति येन जिनकल्पिका इव संहरणतः सर्वासु कर्मभूमेष्वकर्मभूमिषु वा प्राप्येरन् ।
कालद्वारे-अवसर्पिण्यां तृतीये चतुर्थे वारुडे जन्म, सद्भावः पञ्चमेऽपि, उत्सर्पिण्यां द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा जन्म, सद्भावः
पुनस्तृतीये चतुर्थे वा, नोत्सर्पिण्यवसर्पेणरूपे चतुर्थारकप्रविभागे काले न सम्भवन्ति, महाविदेहे तेषामसम्भवात् ।
चारित्रद्वारे-संयमद्वारेण मार्गणा, तत्र सामर्थिकस्य छेदोपस्थापनस्य च चारित्रस्य यानि जघन्यानि संयमस्थानानि
तानि परस्परं तुल्यानि, समानपरिणामत्वात्, ततोऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि संयमस्थानान्यतेक्रम्योर्ध्वं यानि
संयमस्थानानि तानि परिहारविशुद्धियोग्यानि, तान्यपि च केवलप्रज्ञया परिभाव्यमानानि असंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमा-
णानि, तानि प्रथमद्वितीयचरित्राऽविरोधनि तेष्वपि सम्भवात् । उक्तञ्च—“तुल्ला जहन्नठाणे संजमठाणाइ पढमविइयाणं ।
तत्तो असंखलोए गंतुं परिहारियट्टाणा ॥ ९ ॥ तेवि असंखा लोगा अवरुद्धा चेव पढमयेयाणं । उवरेंपि तो असंखा,
संजमठाणाउ दुहंमि ” ॥ २ ॥ अत्र ‘उवरेंपि’ इति द्वितीयगाथाद्धेन परिहारविशुद्धियोग्यसंयमस्थानेषु ऊर्ध्वमपि
यानि संयमस्थानानि तेषां योग्यता प्रतिपादिता, तत्र परिहारविशुद्धिकल्पप्रतिपत्तिः स्वर्कयेष्वेव संयमस्थानेषु वर्तमानस्य
भवति न शेषेषु, यदा चर्तनयमधिकृत्य पूर्वप्रतिपन्नो चेष्वपि संयमस्थानेषु भवति, परिहारविशुद्धिक-
ल्पसमाप्त्यनन्तरमन्येष्वपि च चारित्रेषु सम्भवात्, तेष्वपि च वर्तमानस्यातीतनयमपेक्ष्य पूर्वप्रतिपन्नत्वात् । उक्तञ्च—
“सट्टाणे पडिवत्ति अन्नेसु वि हुज्ज पुवपडिवन्नो । तेसु वि वडुत्तो सो तीयनयं पप्प बुच्चईउ ॥ १ ॥ तीर्थद्वारे;—
परिहारविशुद्धिको नियतस्तुं प्रवर्तमान एव भवति, न तूच्छेदेऽनुत्पत्त्यां वा तदभावे जातिस्मरणादिना । पर्यायद्वारे-पर्यायो

संवरतत्त्वे
सामार्थि-
कादि
चारित्रम् ॥

॥ १०० ॥

द्विधा-गृहस्थपर्यायो यत्पर्यायश्च, एकैकेऽपि द्विप्रकारः, जघन्य उत्कृष्टश्च, तत्र गृहस्थपर्याये जघन्यत एकेन त्रैशद्वर्षाणि यत्पर्यायो वंशतेः, द्वावपि चोत्कृष्टतो देशोनपूर्वकोट्टग्रमाणौ । आगमद्वारेः-अपूर्वागमं स नाऽर्हते, यस्मात्तं कल्पमधिकृत्य प्रगृहं तो चित्तयोगाराधनत एव स कृतकृत्यतां भजते, पूर्वार्द्धं तु विश्रोतसेकाक्षयनिमित्तं नित्यमैवैकाग्रमनाः सम्यक् प्रायोऽनुस्मरते । हेदद्वारे-प्रवृत्तिकाले नपुंसकवेदःपुरुषवेदे वा भवेत्, न ह वैदः, स्त्रियाः परिहारविशुद्धिककल्पप्रतिपत्त्यसम्भवात् । अर्त्तनयमधिकृत्य पुनः प्रतिपन्नश्चिन्त्यमानः सवेदो भवेदेवेदे वा, तत्र सवेदः श्रेणपतिपत्त्यभावे उपशमश्रेणपतिपत्तौ वा क्षपकश्रेणप्रतिपत्तौ त्ववेद इति । कल्पद्वारे स्थितकल्प एवायं, नास्थितकल्पे ' ठइकप्पम्मि चे नियमा ' इति वचनात्, तत्राचेलक्यादिषु दशस्वपि स्थानेषु हे स्थिताः साधवस्तत्कल्पः स्थितकल्प उच्यते, ये पुनश्चतुर्षु शय्यातरपण्डादिष्वस्थितेषु कल्पेषु स्थिताः शेषेषु चाऽऽचेलक्यादिषु षट्स्वस्थिताः तत्कल्पोऽस्थितकल्पः । लिङ्गद्वारे-नियमतो द्विविधेऽपि लिङ्गे भवति, तद्यथा द्रव्यलिङ्गे भावलिङ्गे च, एकेनाऽपि विना विवक्षितकल्पो चित्तसामाचार्ययोगात् । लेख्याद्वारे-तेजःप्रभृतेकाह्वतरासु तेषु विशुद्धासु लेख्यासु परिहारविशुद्धिकं कल्पं प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नः पुनः सर्वास्वपि कथञ्चिद्भवति, तत्रांतरास्वविशुद्धलेख्यासु नाल्यन्तसंक्लिष्टासु वर्त्तते, तथाभूतासु वर्त्तमानो न प्रभूतं कालमवतिष्ठते, किं स्तोत्रं, यतः स्वर्ग्यवशाद्द्वैत्येव ताभ्यो व्यावर्त्तते, अथ प्रथमत एव कथं प्रवर्त्तते ? कर्मवशात् । ध्यानद्वारे-धर्मध्यानेन प्रवर्त्तमानेन परिहारविशुद्धिकं कल्पं प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नः पुनरार्चरैर्द्रयोरपि भवति, केवलं प्रायेण निरुबन्धः । गणद्वारे-जघन्यतस्त्रयो गणाः प्रतिपद्यन्ते, उत्कर्षतः शतसङ्ख्याः । पूर्वप्रतिपन्ना जघन्यत उत्कर्षतो वा शतशः । पुरुषगणनया जघन्यतः प्रतिपद्यमानाः सप्तवंशतेः, उत्कर्षतः

सहस्रं । पूर्वप्रतेपनाः पुनर्जयन्त्यतः शतशः उत्कर्षतः सहस्रशः । अन्यच्च यदा पूर्वप्रतिपन्नः कल्पमध्यादेको निर्गच्छति अन्यः प्रवेशते तदोनप्रक्षेपे प्रतिपत्तौ कदाचिदेकोऽपि भवति पृथक्त्वं वा । अभिग्रहद्वारे—अभिग्रहाश्चतुर्विधाः, तद्यथा—द्रव्याभिग्रहाः क्षेत्राभिग्रहाः कालाभिग्रहाः भावभिग्रहाश्च विचित्रा भवन्ति, तत्र परिहारविशुद्धिकल्पेऽभिग्रहान भवन्ति, यस्मादेतस्य कल्प एव यथोदितरूपोऽभिग्रहो वर्तते । ग्रत्रज्याद्वारे—नासावन्यं ग्रत्राजयति कल्पस्थितिरेव इति कृत्वा । उक्तञ्च—पुंवाहए न एसो अन्नं कप्पड्डिइत्ति काळणं । उपदेशं पुनर्यथाशक्तिं प्रयच्छति हुंडापनद्वारेऽपि नासावन्यं हुंडापयति, यथा-ग्रज्याऽनन्तरं नियमतो हुण्डनमिति ग्रत्रज्याग्रहणेनैव तद्गृहं तमिति किमर्थं पृथग्द्वारं ? तदयुक्तं, ग्रत्रज्याऽनन्तरं नियमत्तो हुंडनस्याऽसंभवात्, अयोग्यस्य कथञ्चिद्दत्तायामपि ग्रत्रज्यायां पुनरयोग्यतापरिज्ञाने हुंडनायोगादतः पृथगेदं द्वारमिति । नासञ्चित्तं वेधिद्वारे—मनसाऽपि सूक्ष्ममप्यते चारमापन्नस्य नियमतश्चतुरङ्कं प्रायश्चित्तमस्य, यत एव कल्प एकाग्रताग्रधानस्तत्संरक्ष्येन्नं युत्तरो दोष इति । कारणद्वारे कारणं नामालम्बनं तत्पुनः सुपरिशुद्धं ज्ञानादिकं तच्चास्य न विद्यते येन तदाश्रित्याऽपवादपदसोवेता स्यात्, एव हि सर्वत्र निरपेक्षः क्लृप्तकर्मक्षयनिमित्तं प्रारब्धमेव स्वं कल्पं यथोक्तविधिना समापयन्महात्मा वर्तते । निष्प्रतिकर्मताद्वारे—एष महात्मा निष्प्रतिकर्मशरीरोऽक्षिमलादिकमपि कदाचिन्नापनयति, न च प्राणान्तिकेऽपि व्यसने सात्तापत्तिं द्वितीयपदं सेवते । भिक्षाद्वारे—भिक्षाविहारक्रमश्चास्य वृत्त्यस्यां परुष्यां भवति, शेषात् च परुष्यु काये त्सर्गः, निद्राऽपि चाऽस्य अल्पा द्रष्टव्या, यदि पुनः कथमपि जङ्घावलमस्य परिर्क्षणं भवति तथाप्येकोऽविहरन्नपि महाभागो न द्वितीयपदमापद्यते, किन्तु तैव यथाकल्पमारम्भयोगान् वेदयति । एते च परिहारविशुद्धिका द्विविधाः, तद्यथा—इच्चरा

यावत्कथिकाश्च, तत्र टे कल्पसमाप्त्यनन्तरमेव कल्पं गच्छं वा समुपयास्यन्ति ते इत्वराः, ये पुनः कल्पसमाप्त्यनन्तरमव्यवधानेन जिनकल्पं प्रतिपत्स्यन्ते ते यावत्कथिकाः । उक्तञ्च ' इत्तरियथैरकल्पे जिणकप्ते आवकहियत्ति ' । अत्र स्थविरकल्पग्रहणमुपलक्षणं स्वे कल्पे वेति द्रष्टव्यम् । तत्रेत्तराणां कल्पग्रभावाद्देवमुष्यतेर्यग्योनिककृत्वा उपसर्गा सद्योधातिन आतङ्गा अतीव विषह्याश्च वेदना न प्रादुर्षन्ति, यावत्कथिकानां संभवेयुरपि, ते हि जिनकल्पं प्रतिपत्स्यमाना जिनकल्पभावमनुवेदयति, जिनकल्पकानां चोपसर्गादयः संभवन्तीति । उक्तञ्च— ' इत्तरियाणुवसग्गा आर्यका वेयणा न हवंति । आवकहियाण भइया ' इति ।

' सुहुमं तह संपरायं च ' इति, तत्र संपरैति पर्यटति संसारमनेनेति संपरायः क्रोधादिकषायः, सुहूमो लेभंशमात्रावशेषतया सम्परायो यत्र तत्सुहूमसंपरायम् । इदमपि ससंक्लेश्यमानकविशुद्ध्यामानकभेदाद्द्विधा, तत्रोपशमश्रेणिं प्रव्यवमानस्य संक्लेश्यमानकं, श्रेणिमारोहतो विशुद्धयमानकम् ।

ततो य अहस्स्वायं स्वायं सधंमि जीवलोगम्मि ' इति, ततः सुहूमसंपरायचारित्रानन्तरं सर्वस्मिद्धिवलेके अकषायत्वेन ख्यातं प्रसिद्धं अथाख्यातं चारित्रं भवति, अथ शब्दोज्ज्वलायास्तथ्ये, आङ् अभिवधै, आसमन्ताद्याथातथ्येन ख्यातं कषायोदयाऽभावतो नरतेचारत्वात् पारमार्थिकरूपेण ख्यातमथाख्यातमिति । ' जं चरिण सुविहियावच्चंति अयरामरं ठाणं ' इति यदथाख्यातचारित्रं चरित्वा एकाग्रप्रणिधानेनारोह्य सुविहिताः सम्यग्दर्शनज्ञानचरणाराधनपरा जिनाज्ञानुयायिनोऽजरामरं जन्मजरामरणवर्जितं महानन्दपदं व्रजन्ति गच्छन्तीत्यर्थः एतदपि उपशामकक्षपकारेक्षया

द्विविधं, उपशमश्रेणीं प्रपन्नस्योपशान्तमोहरुणस्थानकवर्त्तिनः सर्वथा कषयाणामुपशान्तत्त्वादुदयाभावादान्तमुद्गृह्ये स्थितिक्रमथारख्यातचारित्रम् । क्षपकश्रेणिं प्रतिपन्नस्य क्षीणमोहादिरुणस्थानकवर्त्तिनः कषयाणां सर्वथा क्षीणत्त्वादुदयाभावाज्जघन्यत आन्तमुद्गृह्ये स्थितिकालं नमुक्कृततश्च देशोनपूर्वकोटिप्रमाणमथारख्यातचारित्रं भवति, अत्र द्विविधेऽपि चारित्रे कषयाणामनुदयादथारख्यातत्वं भवति, परं प्रथमं कषायोदयाऽप्येतमपि सत् सत्तायां कषयाणामस्तत्त्वात् श्रेणिप्रतिपातकालेऽधस्तं युरुणस्थानेषु उपशमक्रमेण कषयाणामुदयात् प्रतिपाति, द्वितीयञ्चाऽप्रतिपाति, कषयाणां सर्वथा क्षीणत्त्वात्प्रतिपाताच्च क्षपकश्रेणित इति । अथोपशान्तमोहक्षीणमोहरुणस्थानयोः छद्मस्थत्त्वात् तत्रस्थं अथारख्यातचारित्रं छद्मस्थाऽथारख्यातचारित्रम्, सयोगि-क्षेपव्ययोगिभेदव्यवस्थायां तु केवल्यथारख्यातचारित्रमिति द्वैविध्यमपि । ननु 'जं च रेऊण सुविहिया वचंते अयरामरं ठाणं' इत्यनेन तु ग्राह्यावर्णितस्वरूपाणां सामायिकादिचारित्राणां वैफल्यं प्रजायते, पुनरैदंयुर्नमुनेवराणां तत्तत्सामायिकादिचारित्राचरणसंगतलोच-विहारदिकष्टानुष्ठानमपि निष्फलत्वं याति, यतः कालमहिम्नैव परिहारविशुद्धिक-सूक्ष्मसंपराय-अथारख्यातसंज्ञकाः संयमभेदाः साग्रतं न वर्त्तन्ते, साधवश्च मोक्षार्थं यतन्ते, मोक्षश्च प्रागुक्तरत्या अथारख्यातचारित्रसाध्यः, तस्य च दुःषमारकदोषात् सांप्रतमभावः, ततः कथंकारमैदंयुर्नमुर्नानां सामायिकादिनां सफलत्वं सङ्गच्छते ? अत्रोच्यते-यद्यपि मोक्षावाप्तिस्तु क्षीणकषयायाथारख्यातचारित्रैव, नाद्युपशान्तकषयायाथारख्यातसंयमेन तथापि सामायिकादिचारित्राणा-मात्मगुणप्रासादादिरोहणे सोपानकल्पत्वात् तेषां निष्फलत्वं, यथा सर्वथा प्रासादाधिरोहणं तु निःशेषोपानमालाधिरोहणेन जायते, परं सर्वसोपानाधिरोहणसामर्थ्यऽभावे यावन्ति सोपानान्यधिरूढानि तावन्ति मूलसंख्याते ईनानि भवन्ति, एव-

मत्रापि द्रष्टव्यम्, यावानात्मगुणाविर्भावो जातस्तावानधिरोहणाऽऽयासस्सफल एव, सिद्धान्तेऽपि सामायिकार्दीनां संयमानां प्राप्तेः प्रायः क्रमश एव प्रतिपादिता, यतो मेध्यादृष्टयोऽपि केचन अन्तर्मुहूर्ताऽनन्तरं मोक्षं प्रतिपद्यन्ते तेऽपि क्षायोपशमिक-भावयुक्तसामायिकचारित्रावाप्त्यनन्तरं क्रमशः स्रक्ष्मसंपरार्यमथाख्यातसंयमं प्राप्नुवन्ति, एतेन पदखण्डाधिपभरतचक्रीदृष्टान्त-प्रतिपादनपुरस्सरं सामायिकादीनां निरुपयोगिचं प्रजल्पतां वावदूकानां महामोहावर्तगर्चपतेतानामज्ञाततत्त्वानां मतमयास्तं द्रष्टव्यमिति । चिरंतनाचार्यवैरपे मेधाऽऽयुर्बलवैभवादिभिः समन्तात् परिहयमाणोऽस्मिन् दुःषमाभिधान् करालकाले बाहुल्येन बकुशकुशीलसंज्ञकं चारित्रं प्रतिपादितं, सेवार्त्संहननोपेतत्वात् सांप्रतकालीनसाधूनां, कुतस्स्रक्ष्मसंपरारादीनां सम्भावनाऽपि । अत्र प्रसङ्गसङ्गतेः पुलाकबकुशादीनां नामग्राहं लेशतो वर्णनं लेख्यते—पुलाको बकुशः कुर्लो निर्ग्रन्थः स्नातक इत्येते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा भवन्ति । तत्र धर्मपकरणादृते परित्यक्त्वाह्याऽभ्यन्तरोपधयो निर्ग्रन्था इति निर्ग्रन्थसामान्यलक्षणं, अथ प्रत्येकमुच्यते—जिनोक्तादागमात् सततमप्रतिपातिनो ज्ञानादुसारेण क्रियाऽनुष्ठायिनो लब्धियुज्ज्वन्तो निर्ग्रन्थपुलाकाः, बकुशः शवलः कर्बुर इत्यर्थः, शरीरोपकरणविभूषादुवर्त्तितया शुद्ध्यशुद्धिव्यतिकीर्णचरण इति, मोहन्यक्षयं प्रति प्रस्थिताः शरीरोपकरणविभूषाऽनुवर्त्तिनः निर्ग्रन्थबकुशाः, तत्र शरीरे करचरणवदनप्रक्षालनमक्षिकर्णनासिकाधवयवेभ्यो विदूषिकामलाधपनयनं दन्तधावनलक्षणं केशसंस्कारं च देहविभूषार्थमाचरन्तः शरिबकुशाः, उपकरणबकुशास्तु अकाल एव प्रक्षालितचोलपट्टकान्तर-कल्पादिचोक्षवासः प्रियाः पात्रदण्डकाद्यपि तैलमात्रयोज्ज्वलं कृत्य विभूषार्थमनुवर्त्तमाना विभ्रति, उभयेऽपि च क्रद्ध्यशस्कामाः, तत्र क्रद्ध्यं प्रभूतवस्त्रपात्रादिकां ख्यातं च गुणवन्तो विशिष्टाः साधव इत्यादिप्रवादरुपां कामयन्ते, सातगैरवमाश्रिताः नार्त-

अनवतत्त्व-
 दुमाला-
 र्त्तिकायां-
 ॥ १०३ ॥

बाहोरात्राऽभ्यन्तरानुष्ठेयासु क्रियास्वभ्युद्यताः सर्वदेशच्छेदाहार्तिचारजनितशबलत्वेन युक्ता इत्यादिस्वरूपा निर्ग्रन्थवकुशाः ।
 तथा कृत्सितं उत्तरगुणप्रतिषेधया सञ्ज्वलनकपायोदरेण वा दूषितत्वात् शीलं अष्टादशश्रीलाङ्गसहस्रभेदं यस्य स कुशल
 इति, एतेऽपि द्विविधाः, प्रतिसेवनाकुशलाः कषायकुरलाश्च, तत्र हे नैर्ग्रन्थ्यं प्रति ग्रन्थता अनियतेन्द्रियाः कथञ्चित् किञ्चि-
 देवोत्तरगुणेषु पिण्डविशुद्धिसमितिभावनातपःप्रतिमाभिग्रहादिषु विराधयन्तः सर्वज्ञाज्ञोच्छ्वन्नमाचरन्त ते प्रतिसेवनाकुशलाः,
 येषां तु संयतानामपि सतां कथञ्चित्सञ्ज्वलनकपाया उदर्यन्ते ते कषायकुरला इति । निर्गतो ग्रन्थान्मोहन्त्याख्यात् निर्ग्रन्थः
 क्षणकषाय उपशान्तकषायो वा, एतरागच्छन्नस्था योगसंयमलक्षणैर्यापथप्राप्तास्ते निर्ग्रन्था इत्यर्थः । क्षालितसकलघातिकर्म-
 मलपटलत्वात् स्नात इव स्नातः स एव स्नातकः, सयेगाः ईलेह प्रतपन्नाश्च केवलिनस्नातका इत्यर्थः ।

उक्तस्वरूपाणां सामायिकादिचारिणां कियन्ति गुणस्थानकानि तत्प्रदर्शयते—सामायिकचारित्रं ग्रमत्तरुणस्थानका-
 दारभ्य चतुर्दशगुणस्थानं यावत्, छेदोपस्थापन्यं ग्रमत्ताऽग्रमत्तरुणस्थानसङ्गतं, परिहारविशुद्धिकमपि तथा, स्रक्ष्मसंपरायाऽऽ-
 ख्यं स्रक्ष्मसंपरायरुणस्थानवर्त्ति, अथाख्यातं उपशान्तमोहादिषु चतुर्षु गुणस्थानेषु वर्त्तते इति ॥ कालपरिमाणं तु तत्तच्चारित्र-
 व्याख्याप्रसङ्गे प्रायः प्रदर्शितमेवाती भूयो न लेख्यते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवं संवरतत्त्वस्य सप्तपञ्चाशद्वेदान् संक्षेपतो वर्णयि-
 त्वा गत्यादिमार्गणासु कियन्तो भेदा इति दिग्दर्शनं विधीयते—तत्रादौ नरकगत्यां समिते-रुप्ति-पर्यह-यतिधर्म-चारित्रा-
 णामभावात् केवलमनित्यादिद्वादशभावनास्वरूपसंवरभेदाः अपाञ्चित्सम्यग्दृष्टिनारकाणां वर्तन्ते नाऽन्ये, यतो समित्यादये
 भेदाः सर्वेवितिस्वार्त्तनाः, न च नरकगत्यां सर्वेवितिरेते समित्यादीनां तत्राऽभावः ॥ तिर्यग्गतावपि तथैव द्वादशभेदाः,

यद्यपि अत्र देशविरतेः सद्भावादेक्षया समेत्याद्यन्तर्गताः भेदाः केचिदागच्छन्ति परं विरेरल्पत्वाद्त्रयं न चिद्विज्ञेता इति देवगतं तथैव द्वादशभावनाभेदाः । मनुजगत्यां सर्वेरेतिसद्भावात् सप्तपञ्चाशदपि घटन्ते ॥ एकंन्द्रियमार्गणा संवरभेदशून्या, यतो देशसर्वसंयमाऽभावात्, समेत्यादयो भेदास्तु न सन्ति, परं मनयेगाऽभावाद् भावना अपि न वर्तन्ते इति । एवं ईन्द्रिय-इन्द्रिय-चतुरेन्द्रियमार्गणायां गर्भजमनुजमाश्रित्य पञ्चाशदपि ॥ कायमार्गणाश्रित्य पृथ्व्यपतेजोवायुवनस्पतिमार्गणास्तेकेन्द्रियवत्, त्रसकायमार्गणायां पञ्चेन्द्रियमार्गणावत् सप्तपञ्चाशदिति, एवमन्यास्वपि मार्गणास्तु स्वधिया परेभावन्यमिते संवरतत्त्वं समाप्तम् ।

महानन्दपदास्वारि-नेमित्तसंवरसुभेदव्याख्यातः । सद्योऽस्तु श्रमणसङ्घे संवरवरभक्तिहेवाकः । १ ।

इति संविज्ञशाखीय-विद्वद्धृन्दावतंस-कुमतध्वान्तरणि-मुनेचक्रचूडामणि-तपागच्छगगन-देनमणे-श्रीमन्-मुक्तिविजय (अपरनाम मूलचन्दजी) गणिपादपद्मचञ्चरीक-सर्वज्ञशासनगभस्तिमालि-नेरवधवारित्रशालि-तपागच्छाचार्यपुरन्दरश्रीमद्वैजयकमलसूरीश्वरपद्मोदयाद्रिसहस्रांशु-अप्रमेयप्रभावप्रवचनप्रवीणचेतस्काऽनवद्यसंयमसेवाहेवाक-व्याख्याप्रज्ञाऽऽचार्यवर्यश्रीमद्विजय-मोहनसूरीश्वरचेनेयत्न-गीतार्थवर-पाठकप्रवरोपाध्यायपदाऽलङ्कृतश्रीमत्प्रतापद्विजयगणिशिष्याणुप्रवर्तकमुनेश्रीधर्मविजयविरचितायां नवतत्त्वप्रकरणस्य सुमङ्गलाटीकायां षष्ठं संवरतत्त्वं समाप्तम् ॥

ज्ञानं मोहमहान्धकारलहरीसंहारसूर्योदयः, ज्ञानं दुर्जयकर्मकुञ्जरघटापञ्चत्वपञ्चाननः ॥
 उवाच च विवेकविस्तरविधौ ज्ञानं परं लोचनं, मत्यादिप्रविभेदपञ्चकयुतं ज्ञानं समाराध्यताम् ॥१॥
 नूतनकर्मागमनिरोधलक्षणं सप्तपञ्चाशद्भेदं संवरतत्त्वं समाख्याय क्रमाऽऽयातं पुरातनकर्मक्षये पायभूतं निर्जरातत्त्वं
 व्याचिख्यासुराचार्यो निर्जराभेदमात्रप्रतिपादिकां 'बन्धाऽविनाभाविन् निर्जरा' इति चिन्ताऽवसरसङ्गतं अग्रे वक्ष्यमाणस्वरूपं
 प्रकृतिस्थितिरसप्रदेशाऽऽत्मकचतुर्भेदभिन्नं बन्धतत्त्वं च प्रतिपादयन्तीं गाथां रचयतिः—
बीरसविहं तवो ने-जरा य बन्धो चउविगप्पो य । पयइ ठेइ अणुभाग-पएसभेएहिं नायव्वो ३४॥

१ ग्रन्थप्रणालिसरक्षणार्थमयं क्रम उपादत्तः, अन्यथा 'अणसणमुणोयरिया, पायच्छित्तं विणओ' इति गाथाद्वयव्याख्याना-
 नन्तरमियं गाथा व्याख्येया इति ॥

दी — 'बारसबिहं' ति-निर्जरा द्वादशविधा, सा च तपोलक्षणा 'अणसणमूणोयरेया' 'पाथच्छित्तं विणओ' इत्यादि
 गाथाभ्यां वक्ष्यमाणस्वरूपा, बद्धानामेव कर्मपुद्गलानां निर्जरा आत्मप्रदेशेभ्यः परिशदो नत्त्वबद्धानामिति कीदृशो बन्धः
 केवकल्पक इति शिष्यपरिश्रसमाधानार्थमाह—'बन्धो चउविगप्पो य' ति, आत्मप्रदेशेस्सह मिथ्यात्वादिनिमित्तोपात्तानां
 कर्मपरमाणूनां धर्नीरवद् बहुवचयःपिण्डवद्वाऽभेदलक्षणसम्बन्धो बन्धः, स च चत्वारो विकल्पाः प्रकारा यस्येति चतुर्विकल्पः
 चतुर्भेदभिन्नः, के च ते चतुर्भेदा इत्याह—'पयइ' इत्यादि, प्रकृते-स्थिति-अनुभाग-प्रदेशभेदैस्स बन्धे ज्ञातव्य इति गाथाऽ-
 क्षरार्थः ॥ विस्तरार्थस्त्वयम्,—निर्जरा नाम अनुभूतरसकर्मपुद्गलानामात्मप्रदेशेभ्यः क्रमेण परिशदः, अयं च द्विधा भवति
 विपाकोदयतः प्रदेशोदयतश्च, तत्र विपाकोदयो रसोदयोऽनुभागोदय इति पर्यायाः, विपाकोदयो नाम मिथ्यात्वादिभिर्बन्धहेतु-
 भिरुपचितानां बन्धकालसहचारिकषायलेश्याविशेषनियमितजघन्योत्कृष्टस्थितेऽनुमानानुभावानां येगानुसारसंगृहीतप्रदेशानां
 धर्नीरवदात्मसात्कृतानां कर्मपुद्गलानां स्वाभाविकेनाऽऽबाधाकालक्षयेणोदरणाकरणेन बोदयावलिक्वाप्रविष्टानां रसोदयपूर्व-
 कानुभवानं विपाकोदयः । प्रदेशोदयः स्तिबुकसङ्गमाऽपरपर्यायः—मन्दोदय इत्यर्थः । अनुदयप्राप्तायाः कर्मप्रकृतेर्यत्कर्ममदलोकं
 सजातीयप्रकृताबुदयप्राप्तायां समानकालस्थितैः सङ्गमयति सङ्गमयति स प्रदेशाऽऽभवः, यथा मनुजगताबुदयप्राप्तायां
 शेषं गतित्रयं, एकेन्द्रियजातैः शेषजातिचतुष्टयमित्यादि । ननु मनुजगतेरेकेन्द्रियजातेश्च यदा विपाकेदयस्तदा शेषस्य गतित्र-
 यस्य जातिचतुष्टयस्य च प्रदेशोदय उक्त इति ज्ञातं परं तस्यैव गतित्रयस्य जातिचतुष्टयस्य च तदा कथं न विपाकोदयः ?
 इति चेदुच्यते;—विपाकोदयो द्विधा निरुध्यते, भवप्रत्ययतो गुणप्रत्ययतश्च, भवप्रत्ययतो यथा मनुजगत्यां विपाकेदयवत्याम-

न्यगतित्रयस्य विपाकोदयमाश्रित्य रोधः, न चैकस्मिन् भटे द्वयोर्गत्योर्विपाकोदयेन भवितव्यमिति, एवमेवेन्द्रियजातेर्यदा विपाकोदयस्तदा शेषजातिचतुष्टयस्य विपाकोदयमपेक्ष्य रोधः । गुणप्रत्ययते यथा-क्षयोपशमसम्यक्तत्वावस्थायां मिथ्यात्वमोहनीयस्य विपाकोदयमदुलक्ष्य रोधः । उभयत्राऽपि यस्य विपाकोदयस्तं विनाऽन्येषां प्रदेशोदयः । असत्कल्पनया यथा शतसम्यप्रमाणाया मनुजगतेर्विपाकोदयो वर्तते, अत्र यदोदयावलिक्राप्रथमसमयवर्तिकर्मणिवो विपाकोदयमायान्ति तदा तत्समकालमेव सत्तायां गतस्य विपाकोदयकालमप्राप्तस्यावशेषस्य गतित्रयस्याऽपि प्रथमसमयगता कर्मणिवः स्वानुभागमप्रदर्श्य पूर्वोक्तविपाकोदयवन्मनुजगतिप्रथमसमयगतकर्मणुभिस्सहोदयमायान्ति, अतस्तेषां त्रयाणां प्रदेशोदयो मनुजगतेश्च विपाकोदयः, एवमन्यत्राप्युह्यम् । एतेन सङ्गमादिभिः पतद्ग्रहप्रकृतसमानपरिणामानन्तरं सङ्गमाव लोकामर्तत्य यथा सङ्गान्तप्रकृतीनामुदयो बन्धान्यरूपेण सञ्जायते न तथा प्रदेशोदयावस्थायाम् । न च क्षयोपशमसम्यक्तत्वावस्थायां मिथ्यात्वमोहन्यस्य यत्र प्रदेशोदयस्तत्र सर्वस्वघात्यगुणघातनस्वभावानां मिथ्यात्वमोहन्यस्यैवातिरसस्पर्धकानां प्रदेशोदयेऽपि कथं न जिनाज्ञारुचिच्चादिसम्यक्तवगुणानामाविर्भाव इति वाच्यम्, तेषां सर्वघातिरसस्पर्धकप्रदेशानामध्यवसायविशेषेण मनागमन्दारुभावकृतविरलवेद्यमानदेशघातिरसस्पर्धकेष्वन्तःप्रवेगितानां यथास्थितस्वबलप्रकटनासमर्थत्वात् सम्यक्तत्वरुणाविर्भावेन काचिद्विप्रतिपत्तिः, प्रदेशोदयेन सह तद्गततरसस्य वेदनेऽपि रसस्य ह्रक्ष्मत्वात्, भक्षितैलाफलस्य कदल्यादिविकाराऽभाववदिति । गुणसङ्गमादिभिः सङ्गन्यमाणाः कर्मपरमाणवः सर्वथा यथा पर (पतद्ग्रह) प्रकृतेतया परिणम्य पर (पतद्ग्रह) प्रकृतेव्यपदेशमभ्युवते, न तथा स्तितुक्रसंक्रमेण सङ्गान्ताः कर्मणिवः सर्वथा परप्रकृतेत्वेन व्यपदेश्यन्ते, किन्तु स्वव्यपदेशं रक्षित्वैव प्रागेवेदयवत्-

स्वजातीयप्रकृतेः स्थित्या समानां स्थितौ विधाय तत्सम स्थितिकायाः स्वजातीयपरप्रकृतेः विपाकेदरेन सहैपशुज्यन्ते केचिन्तु प्रदेशोदयमापन्नो कर्मसु केवलं प्रदेशानादुदय इति प्रदेशोदय इति विग्रहमाश्रित्य रसाभावं मन्यन्ते परमसङ्गतं तद् : प्रदेशोदयावस्थायामपि रससद्भावोऽवश्यं विद्यते, अन्यथा क्षयोपशमसम्यत्त्वाऽवस्थायां मिथ्यात्वमेहन्यस्य प्रदेशोदयः, सम्यत्त्वमोहन्यस्य च विपाकोदयः कथं संघटते ? न च सम्यत्त्वमेहन्यस्य विपाकेदयान् मिथ्यात्वमेहन्यस्य प्रदेशोदयो भिन्नकालिनः, यदा सम्यत्त्वमोहन्यस्य विपाकोदयः तदैव मिथ्यात्वमोहन्यस्य प्रदेशोदयः, तस्यां चाऽवस्थायां रसो विद्यते “तं कालं न्यठै, तेहायुभागेण देसघाइस्थ । सम्मचं सभेस्सं भिच्छत्तं सव्वघाइअे” ॥१॥ इति कर्मप्रकृतिवचनात् । यत्स्वरूपेण या प्रकृतिर्विद्धा तत्स्वरूपेण स्वविपाकमप्रदर्श्य उदयवत्या समानकाल स्थितिकया प्रकृत्या सह यद्वेदनं स प्रदेशोदय इत्याशयः, अत्र बहुचर्चा, परमप्रस्तुतत्वाद् विस्तरभयाच्च न चर्च्यते, जिज्ञासुभिः कर्मप्रकृतेपञ्चसङ्ग्रहादये विलेकन्याः । अथ प्रकृतमदुसियते-एवं पूर्वोक्तं तथा प्रदेशोदयविपाकेदयाभ्यां जायमाना निर्जरा सकामाऽकामभेदाभ्यां द्विविधा, यद्यप्युभयत्र कर्मपरिशाटस्तथापि वक्ष्यमाणरत्या कारणभेदात् कार्यभेदो ज्ञेयः । तत्र सह कामेन वर्तते इति सकामा, ‘अनेनाऽदुष्ठानेन तपसा वा मे कर्मक्षयो भूयाद्’ इतिलक्षणऽभिलाषा यस्यां सा सकामा सम्यग्दुष्टिदेशविरतसर्वविरतादीनाम् । अकामा तु कर्मक्षयलक्षणफलनरेक्षा सम्यग्दुष्टिव्यतिरिक्तानामेकेन्द्रियादीनां विद्या, तथाहि;—एकेन्द्रियाः पृथिव्यादयो वनस्पतिपर्यन्ताः इतोष्णवर्षजलाग्निशस्त्राद्याभिघातच्छेदभेदादिनाऽसद्वेद्यं कर्माऽदुभूय नीरसं कर्म स्वाऽऽत्मप्रदेशेभ्यः परिशाटयन्ति, विकलेन्द्रियाश्च क्षुत्पिपासाश्चोष्णान्द्रियादिभिः पञ्चेन्द्रियतयिश्च छेदभेददाहशस्त्रादिभिः, नारकाश्च

नवतत्त्व-

सुमङ्गला-

टीकायं-

॥ १०६ ॥

त्रिविधया वेदनया, मनुष्याश्च क्षुत्पिपासाव्याधिदारिद्र्यादिना, देवाश्च पराभियोगकिल्बिषत्वादिनाऽऽद्भेदं कर्माऽनुभूय स्वप्नदे-
देशेभ्यः परिशटयन्ति, इत्येषामकामनिर्जरा, निर्जरायां सत्यामपि निर्जरायाः परम्परस्य मोक्षफलस्य नावाप्तिरित्यकामा ।
इयमेव द्वैभेदभिन्ना निर्जरा तत्त्वार्थादिषु संज्ञान्तरेण व्याख्याता, तद्यथा;—अबुद्धिपूर्वा कुशलमूला च, तत्र बुद्धिः कर्म शाट-
यामीत्येवंलक्षणा पूर्वा आदौ यस्यामिति बुद्धिपूर्वा, न बुद्धिपूर्वा अबुद्धिपूर्वा, इयमबुद्धिपूर्वा नरकादिषु कर्मपरिशटलक्षणा-
निर्जराऽवघटोऽनुचिन्तया, नहि तादृशा निर्जराया मोक्षः शक्योऽधिगन्तुमिति, यस्मादुपभुज्याऽपि तत् कर्मफलं पुनर्वन्ध-
कत्वात् पुनः संसृतावेव भ्रमितव्यम् । यतोऽबुद्धिपूर्विकायां निर्जरायां नहि नारकादिभिः तपः परंपहजयो वा मर्नयित इति ।
कर्म शाटयामि तपसा परंपहजयेण वेत्यात्मिका बुद्धिः पूर्वा यस्यां सा कुशलमूलाभिधाना, कुशलं क्रमेण महानन्दपदप्राप्ते-
लक्षणं मूलं यस्या इत्यर्थः, सा च कुशलमूलाभिधाना शुभाऽनुबन्धनिर्जराऽनुबन्धनिर्वा, यतस्तादृशो विपाकः शुभमनुबन्धनात्ते
निर्जरां च विधत्ते, शुभाऽनुबन्धश्च अमरेषु तावदेन्द्रसामानिकादिप्राप्तिलक्षणः, मनुजेषु च चक्रवर्तेत्यलदेयमहामण्डलिकादि-
पदानि लब्ध्वा पुन्यानुबन्धिषुन्यत्वात् पारम्पर्येण सुक्लिभास्वरूपः तपःपरंपहजयकृतो विपाकः सकलकर्मक्षयलक्षणः निर्-
नुबन्धत्वात् साक्षान्मोक्षयैव जायते । ननु च यदि बुद्धिपूर्वा शुभाऽनुबन्धनिर्जरा देवादिफलप्रदायिनी तत आगमेन सह
विरोधः 'नो इह लोकादिना ए तवमहेष्टा' इत्यादि दशवैकालिकवचनप्राप्त्यात्, भण्यते, नैवं, यतो न दुःखुणा देवा-
दिफलमिष्टं, स हि तु मोक्षार्थमेव घटते, यदन्तरालिकं फलं देवत्वादि तदानुपङ्गकम् इक्षुवनसेष्टे तृणादिसेकवत्, मनीषितं
तु तेन तपःपरंपहजयाभ्यां मोक्षः प्राप्य इति । ननु सकामाऽकामभेदाभ्यां क्षयसुपगतानां कर्मणां सत्यपि बन्धसादृश्ये-

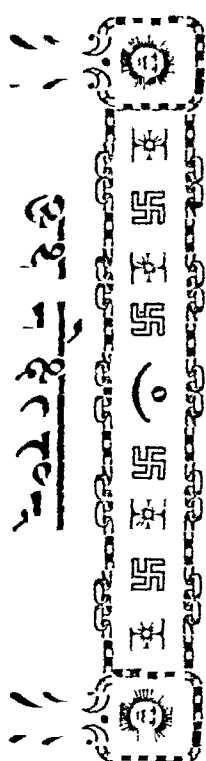
निर्जरा-
सकामा-
कामनिर्ज-
रात्त्वम् ॥

॥ १०६ ॥

ॐ

यद्वावाऽमयनाशनं भवतरुच्छेदाऽसिधारानिभम्, यच्चाऽशेषहृषीकदीषदमनं कामार्तिखेदाऽपहम् ।

यस्माह्लिधिनिधानसिद्धिवनिता आयान्ति स्वैरं वरा-स्तीर्थशैविहितं स्वयं निगादितं संराध्यतां तत्तपः ॥१॥

वन्धविधानाऽनन्तरं ' मोक्त्वो कम्पाभावो ' ' कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षः ' इत्यादिवचनाद् वद्धस्य कर्मणः सर्वथा क्षयः स एव मोक्षः, इत्यतो निखिलसम्यग्दृष्टिसाध्यत्वाच्च सर्वान्तिमं मोक्षतत्त्वं वक्तुकामो ग्रन्थकारस्ताद्विषयकनवानुयोगद्वारा-प्रतिपादिकां गाथामाहः—

संतप्यपरूवणया, दृढपमाणं च खित्त फुसणा य । काले अंतरभागो भाटे अप्पावहु च्चेव ॥ ४३ ॥

टीकाः—' संतप्यपरूवणया ' इति, सत्पदप्ररूपणमेव सत्पदप्ररूपणा, गत्यादिमार्गणाद्वारेण सिद्धानां सत्ता नैरूपण-

श्रीनवतत्त्व-

टीकायां-

१४३

च समर्थे समाप्तं बन्धतत्त्वम् ४२ ।

संख्याय बन्धतत्त्वं यदर्जितं मं मया तेन बन्धविधिं विज्ञायाज्वन्धके भवतु भव्यैषः । १ ॥

इत्याराध्यपादाऽऽचार्यवर्यश्रीम द्विजयमोहनसूरीश्वरविनेयावतंसपाठकप्रवरोपाध्यायपदात्कृतश्रीमद्यताप-
विजयगणिवरन्तिपत्न्यवर्तकमुनिश्रीधर्मविजयविरचितायां नवतत्त्वसुप्रसङ्गायामष्टमं बन्धतत्त्वं समाप्तम् ॥

बन्धतत्त्वे
प्रदेश-
बन्धः

॥ १४३ ॥

एकैको ह्यात्मप्रदेशोऽनन्ताऽनन्तैः कर्मप्रदेशैर्वद् इति ७ । ' अनन्ताऽनन्तप्रदेशाः ' इति, अनन्ते राशौ भूयोऽनन्तपुद्गलप्रक्षेपा-
 दथवाऽनन्तरा शैर्भूयोऽप्यनन्तेन गुणितोऽनन्तानन्त इति व्यपदेशामभ्रुटे, ते चात्मन एकैकास्मिन् प्रदेशे ज्ञानावरणादिपुद्गला
 अनन्तानन्तप्रदेशाः स्कन्धाः कर्मवर्णायोग्या बध्यन्ते, अयोग्यास्तु न बन्धमुपयान्ति ते ८ । प्रदेशबन्धविषयकोऽन्योऽप्यनुयोगो
 कर्मग्रन्थकर्मप्रकृत्यादिषु दृश्यते, तस्यायं संक्षेपः—इहाष्टविधबन्धकेन जन्तुना यदनेनाध्यवसायेन विचित्रतागर्भेण गृहीतं दलिकं
 तस्याष्टं भागा भवन्ति, सप्तविधबन्धकस्य सप्तभागाः, षड्विधबन्धकस्य षड्भागाः, एकविधबन्धकस्यैको भागः । तत्र यदा-
 ऽऽयुर्बन्धकालेऽष्टविधबन्धको जन्तुर्भवति तदा शेषकर्म स्थित्यपेक्षयाऽऽयुषोऽल्पस्थित्वेन गृहीतस्य तस्यानन्तस्कंधात्मककर्मद्रव्य
 स्यांशः सर्वस्तेकः, ततो नाम्नि गोत्रे च तुल्यस्थितित्वेन स्वस्थाने द्वयोरपि समो भागः, आशुष्कभागाऽपेक्षया विशेषाधिकः ।
 ततो ज्ञानावरणदर्शनावरणाऽन्तरायाणां तुल्यस्थितकत्वात् स्वस्थाने त्रयाणामपि समोऽंशः, नामगोत्रापेक्षया विशेषाधिकः,
 ज्ञानदर्शनावरणान्तरायापेक्षया मोहनेने विशेषाधिकः, ततो वेदन्त्यस्य सर्वतो विशेषाधिकः । वेदन्त्यस्य कर्मणः स्थित्या
 अल्पत्वेऽपि भागस्य यत्सर्वतो विशेषाधिकत्वं तत्र केने जमते चेदुच्यतेः—सुखदुःखजननस्वभावं वेदनीयं कर्म, तद्भावपरिण-
 ताश्च पुद्गलाः स्वभावात्प्रचुरा एव सन्तः स्वकार्यं सुखदुःखरूपं व्यक्तकर्तुं समर्थाः, शेषकर्मपुद्गलाः पुनः स्वल्पा अपि
 स्वकार्यं निष्पादयन्ति । दृश्यन्ते च पुद्गलानां स्वकार्यजननेऽल्पबहुत्वकृतं सामर्थ्यैवचिन्त्यं, यथा स्वल्पमपि वेपं मारणादिकार्यं
 साधयति, लेष्टुकादिकं तु प्रचुरमित्येवमेहापि उपनयः कार्यः, वेदन्त्यमृते शेषणामाहुष्कादीनां स्थित्यनुसारेण
 भागस्य हीनाधिक्यं वक्ष्येत् उत्तरप्रकर्तनां भागस्य हीनाधिक्यमन्यतोऽवश्यमेति । इति प्रदेशबन्धस्य संक्षेपः, तस्मिन्

सर्वदिक्प्रदेशैरिति ? २ सेऽपि बन्धः के सर्वदेवानां तुल्यः आहोस्वित् कुतश्चिन्मिच्छादतुल्यः ? ३ । कैमुणाः केवलाः,
 पुद्गला बन्धास्पदं भवन्ति ? ४ । यत्र चाकाशदेशे व्यवस्थिताः पुद्गलास्तत्रैवावगाढा ये देवप्रदेशाः के रेणुमेव पुद्गलानां
 तत्र बन्धः, आहोस्वित् देवप्रदेशावगाढगगनदेशव्यतिरिक्तप्रदेशवर्तिनेऽपि बध्यन्ते ? ५ । केवा स्थितियरिणता बध्यन्ते अथवा
 गतिपरिणताः ? ६ । ते च किमात्मना सर्वप्रदेशेषु अथैकदेशे स्थियन्ति ? ७ । स्कंधा वा के संख्येयाऽसंख्येयाऽनन्त-
 प्रदेशा बध्यन्ते, उताऽनन्ताऽनन्तप्रदेशा इति ? ८ । एषामथानां प्रश्नानां पूर्वोक्तद्वयस्य अष्टावयवानाश्रित्य निराकाङ्क्षक-
 रणम्, तद्यथाः— ' नामप्रत्ययाः ' इति, ज्ञानावरणाद्यन्तरायपर्यवसानानामन्वर्थसंज्ञानां कर्मणां कारणानि पुद्गला
 भवन्त्यर्थः, अथवा ' केप्रत्ययाः ' इति विग्रहे योगे आहोस्वित् रनामकर्मलक्षणस्त्वन्मिच्छाः पुद्गला बन्धमायान्ति,
 अथवा दारिका द्वबन्धननामनिमित्ताः पुद्गला बन्धमायान्ति इति । ' सर्वतः ' इति, सर्वा दिक्षु आत्मावधिकासु व्यवस्थितान्
 पुद्गलानादत्ते अथवा सर्वत इति सर्वैरत्नप्रदेशैः द्रलान् गृह्णाति २ । ' योगविशेषात् ' इति, नापि सर्वेषां बन्धकानां सम्यग्बन्ध-
 स्तुल्यः, कुतः ? योगविशेषात्, आत्मना दृज्यत इति योगः, कायाद्वेषा, योगानां विशेषः तीऽमन्दादिको नेदस्तस्माजुल्य-
 बन्धाऽभाव इति ३ । ' स्रक्ष्माः ' इति, स्रक्ष्मपरिणतिरूपाः कर्मवर्णनायोग्या एव बध्यन्ते, न वादरपरिणतिभाजः, ४ ।
 ' एकक्षेत्रावगा ' इति, एकस्मिन्नभिन्ने क्षेत्रे देवप्रदेशैस्सह देवगाढास्ते बध्यन्ते, च वर्त्तमानास्ते रागादिस्नेहगुणपर्य-
 गादात्मनि लगन्ति, न क्षेत्रान्तरावगाढा इति ५ । ' स्थिताः ' इति, स्थितियरिणामपरिणताः स्थिता एव बध्यन्ते, न गति-
 परिणताः, ते गतिपरिणामविशेषात्तात्मनि स्थियन्ति इति ६ । ' सर्वप्रदेशेषु ' इति, सर्वप्रकृतेपुद्गलाः सर्वैरत्नप्रदेशेषु बध्यन्ते,

वन्धमायान्ति तासामपि तथास्वाभाव्यात् जघन्यतेऽपि द्विस्थानक एव रसो वन्धमायाति, नैकस्थानक इति । पुना
 रसमधिकृत्य द्विविधाः प्रकृतयः, धातिन्यः, अधातिन्यश्च । धातिन्व्यापि सर्वधातित्वदेशधातिच्चापेक्षया द्विविधत्वम्, तत्र
 याः प्रकृतयः स्वविषयं कात्स्न्येन ध्वान्ति ताः सर्वधातिन्यः केवलद्विकमाद्यद्वादशकपाया भिद्यत्त्वं निद्रापञ्चकञ्चेति
 वंशतिः । एता हि प्रकृतयो यथायगेमात्सधात्यं गुणं सम्यत्त्वं ज्ञानं दर्शनं चार्त्त्रं वा सर्वात्मना धातयन्ति । स्वविषयं
 देशतोः ध्वान्ति ता देशधातिन्यः ज्ञानावरणचतुष्कदर्शनावरणविक(सम्यक्तवमिश्रमोहर्न्य)सञ्चलनचतुष्कहास्यादिपदक
 वेदत्रिकाऽन्तरायपञ्चकलक्षणाः पञ्चविंशतिप्रकृतयः । शेषा अधातिन्यः । अधातिन्नामपि तासां सर्वदेशधातिप्रकृतिसम्प-
 कर्त्तद्रसाविपाकोपदर्शकत्वं भवति । अत्र सर्वधातिनां देशधातिनां वा प्रकृतां यानि चतुःस्थानकरसानि त्रिस्थानक-
 रसानि वा स्पर्धकानि तानि नियमतः सर्वधातिनि भवन्ति, द्विस्थानकरसानि तु सर्वधातिनां सर्वधातिन्व्येव, देशधातिनां
 तु कानिचित्सर्वधातिनि कानिचिदेशधातिन्व्येवं मिश्राणि, एकस्थानकरसानि च देशधातिनामेव भवन्ति, तानि च
 देशधातिन्व्येव । अत्रानुभावन्ये ऽवपुद्गलभवक्षेत्रविपाकादिकमधिकृत्यान्योऽपि विशेषोऽस्ति, दृङ्भात्रमत्र दर्शितं, विस्तरस्तु
 वन्धशतकादिभ्योऽवर्यः ॥

अथ प्रदेशवन्धस्संक्षेपतो भाव्यते, तस्मिन् विपदे ऽतत्त्वार्थाधिगमसूत्रे “ नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सङ्घनैक-
 क्षेत्रावगाढस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेऽप्यनन्तानन्तप्रदेशाः (अ० ८, सूत्र २५)” इति सूत्रं, तत्रार्थे प्रश्नाः-कस्य प्रत्ययाः कारणी
 भूताः के प्रत्यया वा पुद्गला वध्यन्ते ? इत्येकः प्रश्नः १ । ऽवोऽपि तात् वध्नानः पुद्गलान् कमेऽन्न दिकप्रदेशेन वध्नान्युत

ग्रहणसमये एव तेषां लेख्यासहचरितकापायिष्ण्णाध्यवसायेन सर्वदृष्टेभ्योऽप्यनन्तगुणा रसा विभागा आपद्यन्ते, ज्ञानावार-
 कत्वादि विचित्रस्वभावता च, अचिन्त्यत्वाद्भोगानं पुरलानां च शक्तेः, न चैतदनुपपन्नं, तथा दर्शनात्, यथा शुष्कवृणादि-
 परमाणवोऽत्यन्तर रसा अपि गवा देभ्युर्हृताः सन्ते विशिष्टं रादिरसरूपतया समधातुरूपतया च परिणम्यन्त इत्येतदुक्तं प्रायः।
 इहानुभागवन्धाध्यवसायस्थानानां भाऽशुभरेदाभ्यां संक्लेश्यमानविशुध्यमानरेदाभ्यां वा द्विविधत्वं, तत्र शुभैः ईर-
 राडरसोपसमाह्लादजनकमनुभागं कर्मपुरलानामाधत्ते, नैवघोपातर्क रसोपमं चाऽशुभैः । ते च भा अशुभा वा अनुभाग-
 वन्धाध्यवसायाः प्रत्येकमसंख्येयलौकाकाशप्रदेशप्रमाणाः, केवलं क्षपकश्रेण्यारोहण निबन्धनभूतानुभागवन्धाध्यवसायस्थानाऽपे-
 क्षया भाऽनुभागवन्धाध्यवसायस्थानानामाधिक्यं, यतो यानेवानुभागवन्धाध्यवसायान् क्रमशः स्थापितान् संक्लेश्यमानः
 क्रमेणाधोऽध आस्कन्दते, तानेव विशुद्ध्यमानः क्रमणोर्ध्वोर्ध्वमारोहति, ततो यथा प्रासादादवतरतो यावन्ति सोपानस्थानानि
 भवन्ति तावन्त्येवारोहतोऽपे, तथात्रापि यावन्त एव संक्लेश्यमानस्याऽशुभाध्यवसायास्तावन्त एव विशुध्यमानस्यापि
 शुभाध्यवसायाः, केवलं क्षपके देष्वध्यवसायेषु वत्तर्मानः क्षपकश्रेणिमारोहते तेभ्यः पुनर्न निवर्तते, तस्य प्रतिपाताऽभावात्,
 अतस्तदपेक्षया विशेषाधिकाः शुभाध्यवसायाः । अनुभागवन्धाध्यवसायस्थानकैरुपाद्यमानो रसो यद्यप्यनन्तभेद भेद-
 स्तथापि स्पष्टार्थ विभागचतुष्के तस्योपन्यासस्तद्यथाः—एकस्थानको द्विस्थानक त्रिस्थानकश्चतुःस्थानक इति । तत्र स्वाभाविको
 यो रसः सैकस्थानकः, द्वयोः कर्षयोरावाचित्तयोर्ष एकः कर्षेऽवशेष्यते तदुपमो द्विस्थानकः, त्रयाणां कर्षाणामावाचितानां य
 एकः कर्षेऽवशेष्यते तदुपम त्रिस्थानकः, चतुर्णां कर्षाणामावर्त्तने कृते सत्युद्धरितैककर्षोपमश्चतुःस्थानकः । एकस्थानका-

निखिलैरेपे तैरध्यवसायस्थानैरेका स्थितेर्निर्वर्त्यत इत्यर्थः ; समयाधिकां जयन्यां स्थितं यानि निर्वर्त्तयन्ति तान्यप्य-
संख्येयलोकाकाशप्रदेशतुल्यानि, केवलं पूर्वोच्यो विशेषाधिकानि । एवं यावदुत्कृष्टस्थितिवन्धनिर्वर्त्तकानि तान्यपि असंख्येय-
लोकाकाशप्रदेशप्रमाणा नि अध्यवसायस्थानानि भवन्तीत्यर्थः इति संक्षेपतः स्थितिवन्धः ।

यद्यपि ग्रन्थकारमहर्षिभिर्दुर्लगाथाभिर्यथा प्रकृतिबन्धास्थितिवन्धै भावितै न तथाऽनुभागप्रदेशबन्धै, तथापि बन्धत-
त्त्वविवरणप्रसङ्गे तयोरेपि वर्णनं दातुं समुचितमित्यवसरसङ्घतिन्यायेन तयोरनुभागप्रदेशबन्धयोरेपि संक्षेपो भाव्यते;—

इह गर्भरापासंसारसंस्थितिमध्यविपरिवर्त्तं राणादिसर्चो जन्तुरभव्यानन्तगुणसिद्धानन्तभागकल्पैः परमाणुभि-
र्नोपयान् कर्मस्कन्धान् प्रतिसमयं गृह्णाति, यथा च योगानुसारबध्यमानकर्मस्कन्धेषु तत्समयवर्त्तिस्थितिवन्धाध्यवसायस्थानैः
स्थितिप्रमाणं निर्वर्त्यते ऽनेन तथा तत्समयवर्त्ते लेख्यासहचारिकप्रत्येदयरूपाणुभागवन्धाध्यवसायस्थानैर्बध्यमानकर्मस्कन्धेषु
शुभाऽशुभविषाकेत्यादकरसांशा अपि उत्पाद्यन्ते तत्रैकस्मिन् कर्मस्कन्धे प्रतेपरमाणु यः सर्वजघन्यो रसः सोऽपि केवलप्रसङ्गा
खिद्यमानः केवल सर्वर्षादेभ्योऽनन्तरुणान् रसभागान् प्रयच्छति, अन्यस्तु कर्मपरमाणुस्त्वानिभागानेकाधिकान् प्रयच्छति,
अपरस्तु तानपि द्व्यधिकान्, अन्यस्तु तानपि त्र्यधिकान्, इत्यादि बहुधा तावन्नेयं यावदन्य
उत्कृष्टः कर्मपरमाणुमौलरशेरनन्तरुणानपि रसाविभागान् प्रयच्छति । इयमत्र भावना;—इह पूर्व कर्मप्राये ज्यवर्षाणाऽन्तःपातिनः
सन्तः कर्मपरमाणवो न तथाविधविशेषरसेरेता आरंभन्, किन्तु प्रायेर्न रसा एकस्वरूपाश्च, यदा तु जीदेन गृह्यन्ते तदान्

१ पुद्गलवर्त्तवर्णगन्धरसापेक्षया नात्र नीरसत्वं, केन्दु शुभाशुभविषाकजनकरसापेक्षया नीरसत्वं भावनीयम् ।

प्रकृर्नामेव वर्धते, शुभानां तु परिर्हयत एव, कषायमन्दतया तु भ्रमकर्त्तानामेवानुभागो वर्धतेऽशुभप्रकृर्त्तानां तु हीयत इति न कषायमनुवर्ततेऽनुभागः, स्थितयस्तु भानामशुभानां च प्रकृतीनां कषायवृद्धौ नियमाद्धर्षन्ते तदपचये त्वपर्चयन्त इत्येकान्तेन कषायान्वयव्यतिरेकादुसारित्वाद्दशुभा एवेर्त् । यदि वा यथा यथा शुभप्रकृर्त्तानां स्थितिवर्धते तथा तथा शुभानुभागस्तत्संवर्धं हीयते, परिणालितरसेक्षुयादिकल्पानि शुभकर्म्मार्णो भवन्तीत्यर्थः । अशुभप्रकृर्त्तानां तु स्थितिवृद्धावशुभरसोऽपि तत्सम्बन्धे वर्धत एवेत्यतोऽपि कारणात् स्थितनामेवाशुभत्वं, तद्द्वद्धेः शुभानुभागक्षयहेतुत्वाद्दशुभानुभागवृद्धेहेतुत्वाच्चेति । ननूक्तरूपेण ज्येष्ठा स्थितिः संक्षेपेन वर्धयते, जघन्या तु केप्रत्यया ? उच्यते, जघन्या पुनः कषयापचयरूपया विशुद्ध्या वर्धयते, इदुक्तं भवति-इह ये ये विवक्षितमूलोत्तरप्रकृर्त्तानां बन्धकास्तेषां मध्ये यो यः सर्वोत्कृष्टवेशुद्धेशुक्तः स तच्चद्विवक्षितकर्मस्थिति जघन्यां वर्धनार्त्तिति भावः । अयं पूर्वोक्तः प्रकारो नरामरतिर्यगायुंषि वर्जयेत्या विज्ञेयः, यतस्तेषां त्रयाणामायुषां स्थितिः शुभैव भवति, विशुद्धिलक्षणस्य तस्य कारणस्य शुभत्वात्, मनुष्यतिर्यगायुषोर्हीवृद्धेत्त्रिपल्योपभावसाना, देवायुषस्तु वृद्धिब्रह्मयत्त्रैशात्सागरोपभावसानाऽपि शुभा, विशुद्धेरूपकारणत्वात्तस्या इति । अथवा प्रस्तुतायुष्कस्थितिवृद्धे रसोऽपि वर्धते स च शुभः सुवजनकत्वात्, इत्यतोऽपि प्रस्तुतायुष्कस्थितिः शुभत्वं, तद्द्वद्धेः शुभरसवृद्धिहेतुत्वात् । किं च नरामरतिर्यगायुर्लक्षणं प्रकृतेत्रयं हुतया शेषप्रकृर्त्तानां प्रकृष्टसंक्षेपेशुद्धिभ्यां स्थित्युपचयापचयं द्रष्टव्यं, प्रस्तुतायुष्यस्य तु तद्बन्धन्वेषु सर्वोत्कृष्टवेशुद्धेरुत्कृष्टस्थितिबन्धं करोति, सर्वसंक्षेपस्तु सर्वजघन्यामिति विपरीतं द्रष्टव्यमिति ॥

इह ज्ञानावरणादिकर्मणः सर्वजघन्याया अपि स्थितेर्निर्वर्तकानि असंख्येयलेकाकाशप्रदेशप्रमाणान्यध्ववसायस्थानानि,

प हे स्वस्वेत्कृष्टस्थितेभ्योत्थात्वस्योत्कृष्टया स्थित्या भागे हरे सति यल्लभ्यते तत्पत्न्योपमासंख्येयभागहीनं सत् जघन्यस्थितिपरिमाणमवर्येचत् तथा च प्रज्ञापनेपाद्वे;—'इत्थित्येयस्स पुच्छा, गी० . जहन्नेणं सागरेवमस्स दिवहुं सत्तभागां पलितेवमस्स असंखइज्जेण भागेण ऊणयं, उकोरेणं पण्णारससागरेवमकेडंकीडंती पण्णारस वा ताइं अवाहा' इत्यादि ।

ननु 'जेगा पयडिपएसं' इति वचनाद्यथा प्रकृतिप्रदेशवन्धौ योगप्रत्ययौ तथा प्राक् 'ने जघन्योत्कृष्टभेदभिन्नस्थितिवन्धः किंप्रत्यय ? इति चेदुच्यते;—सर्वेऽपि स्थितिवन्धः संक्षेश(कषायोदय)प्रत्ययः, तत्र नराभरतिर्यागायुंये वजयित्वा शेषाणां निखिलानामपि शुभाऽशुभानां प्रकृतिनामुत्कृष्टस्थितिवन्धे उत्कृष्टसंक्षेशः कारणम्, क्रमेण च हीयमाने संक्षेशे स्थितिवन्धोऽपि न्यूनं न्यूनतरो न्यूनतमश्च भवति, यदुक्तं शतकाख्ये पञ्चमकर्मग्रन्थे श्रीमद्देवेन्द्रस्य रेशौरः— 'सवाण णे जिट्ठेइ असुहा जं साइसंजलेस्सणं । इयरा विसोहिओ पुण नरअभरं रियाडं ॥ १ ॥ बृहच्छतब्देऽपि ज्येष्ठस्थितिवन्धप्रस्तावे तथैवेक्तं ' उकोससंजिलेसेणं ईसं अहमज्झिरेणावे । ' ततश्चायं प्रस्तुतार्थः, सर्वासामपि प्रकृतिनां ज्देषा स्थितिरत्यन्तसंक्षेश(कषायोदय)जन्या, अत एव सा अशुभा, अशुभातिशयकषायोदयरूपकारणजन्यत्वात् । एतदुक्तं भवति;—सर्वासामपि भाऽशुभानां प्रकृतिनां स्थितयः संक्षेशवद्देवर्द्धन्ते तदपचये च हीयन्त इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां संक्षेश(कषायोदय)ेव स्थितयेऽदुवर्चन्त इत्यशुभा अशुभकारणनिष्पन्नत्वात्, अशुभवृक्षाशुभफलवत् । नन्वेवं तर्हि ' ठेइ अणुभानां यथो कुणइ ' इति वचनाददुभागोऽपि कषायप्रत्यय एव, ततेऽयमप्यशुभकारणत्वाद्दशुभ एव प्राप्नोति, अथ च शुभप्रकृतिनामसं शुभ एतेष्यत इति, नैवमभिप्रायापरिज्ञानात्, यतः सत्यपि हे कषायजन्यन्ते कषायवृद्धावनुभागोऽशुभ-

A V A T A T A T A V

A

वन्धतन्त्रे
स्थितिवन्ध
प्रत्ययाः ।

S U M A N G A L A

A

भागर्हर्तुः जघन्या स्थितिः, अवाधाकालेऽन्तर्मुहूर्तः, यतस्तस्य वैक्रियपट्टकस्य जघन्यास्थितिवन्धका असंज्ञिपञ्चन्द्रियास्ते च जघन्यां स्थितिमेतावत् भवेव वध्नन्ति, न नूनानां । तदुक्तं—“वेजवियच्छक्रे तं सहस्रसाद्यिषं जं असण्णिणो ते से । पलियासंखंक्षणं ढिइ अवाह्णियनिसेणो ॥ १ ॥” आहारकशरेऽऽहारकाङ्गोपाङ्गतीर्थकनानानां योत्कृष्टा स्थितिः प्रादुक्ताऽन्तःसागरोपम कोटीकोटं प्रमाणा सा संख्येयगुणर्हना जघन्या स्थितिर्भवति, सा हि चान्तःसागरोपमकोटं कोटीप्रमाणैव, अवाधा त्वन्तर्मुहूर्तस्य, यशःकर्त्तव्यन्या स्थितिरष्टं मुहूर्तार्त्तः, अवाधात्त्वन्तर्मुहूर्तकालीना । गोत्रकर्मणि न्त्यैवोत्रस्य सागरोपमस्य द्वैः सप्तभागैः जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्तमवाधा, उच्चैर्वात्रस्य चाष्टं मुहूर्तार्त्तः, अवाधा अन्तर्मुहूर्तप्रमाणा । इति जघन्यास्थितिवन्धः ।

अत्र पञ्चसंग्रहप्रज्ञापनादिग्रन्थेषु जघन्यस्थितिवन्धे त्रिञ्चिन्मतान्तरम्, यतोऽत्र प्राग्व्याख्याते जघन्यास्थितिवन्धे कर्मकल्मषविवेकप्रवर्णैः श्रीमच्छ्वशर्मस्वरिवरैः कर्मप्रकृत्यां यदुक्तं ‘वग्णुकोस ढिईणं’ इत्यादि, तस्याधारेण जघन्यास्थितिवन्धः प्रदर्शितः, तत्र ज्ञानावरणप्रकृतिसमुदायो ज्ञानावरणं यवर्गः । दर्शनावरणप्रकृतिसमुदायो दर्शनावरणं यवर्गः । वेदं य-प्रकृतिसमुदायो वेदं यवर्गः । दर्शनमोहनीयप्रकृतिसमुदायो दर्शनमोहनीयवर्गः, चारित्रिमोहनीयप्रकृतिसमुदायश्चारेणमो-नीयवर्गः, नोकपायमोहनीयप्रकृतिसमुदायो नोकपायमोहनीयवर्गः । नामप्रकृतिसमुदायो नामवर्गः । गोत्रप्रकृतिसमुदायो गोत्र-वर्गः । अन्तरायप्रकृतिसमुदायोऽन्तरायवर्गः । एतेषां वर्णाणां याऽऽन्त्यात्कीयोत्कृष्टा स्थितिर्ज्ञात्सागरोपमकोटं कोट्या-दिलक्षणा, तस्या मेध्यात्त्वस्योत्कृष्ट्या स्थित्या सप्ततिसागरोपमकोटीकोटं लक्षणया भागे हते सति यच्छभ्यते तत्पल्योपमासं-ख्येयभागान्त्वनं सदुक्तशेषाणां प्रकृतीनां जघन्यस्थितेः परिमाणभवसेयमिति । एतन्मतानुसारेणात्र जघन्या स्थितिर्भाविता ।

गाथायां जघन्यस्थितिवन्धे मूलप्रकृतिमाश्रित्य प्रदर्शितः अथोत्तरप्रकृतिमाश्रित्य जघन्यस्थितिवन्धः प्रदर्शयते—पञ्चानां ज्ञानावरणप्रकृतीनां चक्षुरचक्षुरवधिष्वलदर्शनलक्षणदर्शनावरणचतुष्कस्य पञ्चानां चान्तरायप्रकृतीनां जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्त्कालः, अवाधाप्यन्तर्मुहूर्त्कमेव । दर्शनावरणे निद्रापञ्चकस्य जघन्या स्थितिः सागरोपमस्य त्रयः भागाः (३) पत्योपमासंख्येयभागेन न्यूनाः देदनीये सातवेदन्यस्य जघन्या स्थितिर्द्वादश मुहूर्त्काः, अन्तर्मुहूर्त्कश्चावाधाकालः । इह काप्यिक्रिया एव स्थितेर्जघन्यत्वप्रतिपादनमभिप्रेतं, अतो द्वादश मुहूर्त्का इत्युक्तं, अन्यथा सातवेदन्यस्य जघन्या स्थितिः सम्यद्द्वयमात्राणि सयोगिष्वेवत्यादै प्राप्यते । अथातादेदनीयस्य जघन्या स्थितिः सागरोपमस्य त्रयः सप्तभागाः पत्योपमासंख्येयभागर्हिनाः मोहनीयप्रकृतेः पत्योपमासंख्येयभागर्हिनाः एकस्सागरोपमः, सञ्चलनवर्जानां द्वादशकपायाणां चत्वारः सप्तभागाः पत्योपमासंख्येयभागर्हिनाः । पुरुषवेदवर्जानामष्टानां नोकपायाणां सागरोपमस्य द्वे सप्तभागौ पत्यासंख्येयभागर्हिने । सञ्चलनक्रेधस्य मासद्वयं, सञ्चलनमानस्य मासः, सञ्चलनमायाया अर्धमासः, सञ्चलनलोभस्यान्तर्मुहूर्त्कजघन्या स्थितिः, अवाधा सर्वेषामन्तर्मुहूर्त्कम् । पुंवेदस्य जघन्यास्थितिरष्ट वर्षाणि, अवाधा अन्तर्मुहूर्त्ककालः । देवनारकाशुषां जघन्या स्थितेर्दश वर्षसहस्राणि, अवाधा अन्तर्मुहूर्त्कम्, जघन्यायुःस्थितिकृष्टाऽऽवाधासंज्ञकभङ्गापेक्षया पूर्वकोटिप्रभागोऽपि तिर्यग्मदुःखायुषां जघन्या स्थितिः क्षुद्रकभवग्रहणम्, अवाधा अन्तर्मुहूर्त्ककालः । देवदिकनरकद्विक्रियद्विकाहारकद्विकयशःकर्त्तव्यैकवर्त्तव्येपनामप्रकृतीनां सागरोपमस्य द्वे सप्तभागौ जघन्या स्थितिः, देवतातेदेवानुपूर्वनरकगतिनरकानुपूर्वैक्रेयशरेवैक्रियाङ्गोपाङ्गलक्षणस्य वैक्रियपदकस्य द्वे सप्तभागौ सहस्रगुणितौ (३०००) पत्योपमासंख्येय

वन्धत्तरे
 जघन्यो-
 ल्कष्टा-
 स्थितिः ॥

परा स्थितिः वर्षसहस्रद्वयं चावाधा ॥

आयुःकर्मणि देवायुषः परा स्थितिस्त्रयस्त्रैशत्सागरोपमाणि, अवाधायां पूर्वकोटित्रिभागा उत्कर्षेण, जघन्यावाधा त्वन्त-
मुहूर्त्तम्, यत आयुषोऽवाधायां चतुर्भङ्गाः, उत्कृष्टा स्थितिर्जघन्यावाधा, जघन्या स्थितिरुत्कृष्टावाधा,
जघन्या स्थितिश्च जघन्यावाधा । तत्र पूर्वकोट्यायुष्को मनुष्यः त्रिभागावशेषे आयुषि आगामिदेवभावायुषमुत्कृष्टस्थितिकं यदा
वध्नाति तदा प्रथमो भङ्गः, स एव जघन्यमध्यमायुष्को वा मनुजोऽन्तर्मुहूर्त्तार्चवशेषे आयुषि आगामिदेवभावायुषमुत्कृष्टस्थितिकं
वध्नाति तदा द्वितीयो भङ्गः । पूर्वकोट्यायुष्को मनुजो यदा पूर्वकोटित्रिभागावशेषे नजायुषि दशवर्षसहस्रमाणं जघन्यस्थितिकं
देवायुर्वध्नीते तदा देवायुषमपेक्ष्य तृतीयो भङ्गः । जघन्यायुष्केऽन्तर्मुहूर्त्तार्चवशेषे नजायुषि दशवर्षसहस्रमात्रं देवायुषं वध्नाति
तदा जघन्यस्थितिर्जघन्यावाधासंज्ञकश्चतुर्थो भङ्गकः । एवं शेषाणामप्यायुषामवाधाविषयः स्वाधिया परिभावन्यः । मनुजा-
दयुः परास्थिति त्रिपल्योपममाना, तिर्यगायुषोऽप्येवमेव, नारकायुषस्त्रयस्त्रैशत् सागरोपमाणि । इत्युत्कृष्ट स्थितिबन्धः ॥४०॥४१॥
उत्कृष्ट स्थितिबन्धानन्तरं जघन्यस्थितिबन्धं भावयतिः—

वारस मुहुत्त जह वेयाणिए अट्ट नाम गेषु । स्त्रेसाणंतमुहुत्तं एयं बंधाट्टिईसाणं ॥ ४२ ।
टीकाः—‘ वारस ’ इति, द्वादशमुहूर्त्तानि जघन्या स्थितिः, कस्य कर्मणः ? वेदनीयस्य शातावेदनीयस्येत्यर्थः । अट्ट-
मुहूर्त्तानि नामगोत्रयोर्जघन्या स्थितिः, शेषाणां ज्ञानावरणदर्शनवरणमोहनीयाऽऽशुरन्तरायाणां जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमिते ।
, एयं ’ इति, एतत् प्राण् नाणेत्यादिगाथाद्वये व्याख्यातमिदं च जघन्योत्कृष्टभेदभेदानं कर्मणां बन्धस्थितिमानम् । अस्यां

श N

नवतत्त्व.

टीकाय-

१३७

A

V

T

A

श

T

श

A

श

V

श

A

श

N

श

श S

बन्धतत्त्वे

जयन्त्ये-

त्कष्टा-

स्थितिः

रायभाश्रित्य मूले चरप्रकृतिषु स्थितिबन्धः समानः, वेदन्ते तावदसद्वेद्यस्य त्रंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः, सद्देद्यस्य पञ्चदश सागरोपमकोटीकोट्य उत्कृष्टा स्थितिः, पञ्चदशवर्षशतान्यबाधा नामप्रकृतीनां तावत् मनुष्यगतिमनुजा-नुष्यैरत्कृष्टः स्थितिबन्धः प दश सागरोपमकोटीको : प दशवर्षशतान्यबाधा । नर्कगतिनरकानुपूर्वतिर्यगोतितिर्यगा-नुपूर्वैर्बन्दित्रयजातिषु निर्द्वयजातितैजसकर्मणैर्दारिकैर्वैक्रियशरीरैर्दारिकागोपाङ्गवैक्रियार्ङ्गोपाङ्गवर्णगन्धरसस्पर्शागुल्लघूपर्धात-पराधातेर्धासातपे धे ताप्रशस्तविहायोगतित्रसंस्थावरवादरपया त्येकाश्चिराद्भुभदुर्भगदुःस्वरानादययापशःक र्त्तनिर्माणलक्ष-णानां पञ्च त्रंशत्प्रकृतीनां वैशतिसागरोपमकोटीकोट्यः परास्थितिः, वैशतिवर्षशतानि चावाधाकालः । देवगतिदेवानुपूर्व-समचतुरस्रसंस्थानवर्ज्यभनाराचसंहननप्रशस्त वेहाये गतिश्चिरभुभसुभगसुस्वरादेययशःकर्त्तिलक्षणाभि कादश प्रकृतीनां दश सागरोपमकोटीको : दशवर्षशतान्यबाधा च । न्यग्रोधसंस्थानवज्रनाराचसंहननयोद्दिश सागरोपमकोटीको : परा स्थितिः, द्वादशवर्षशतान्यबाधा । साचिसंस्थाननाराचसंहननयोत्कृष्टा चतुर्दश सागरोपमकोटीको : स्थितिः, चतुर्दश वर्षशतान्य-बाधा । न्जसंस्थानार्धनाराचसंहननयोत्कृष्टा स्थितिः षोडशसागरोपमकोटीकोट्यः, षोडशवर्षशतान्यबाधा । वामनसंस्थान-की लिकासंहननर्दिन्द्रयन्दिन्द्रयचतुरेन्द्रियजा न्नां स्रक्षभापर्याप्तस रणनाम्नां चोत्कृष्टा स्थितिरष्टादशसागरोपमकोटीकोट्यः अष्टादशवर्षशतान्यबाधा, सेवार्त्तसंहननहुडकसंस्थानयोश्चिशतिसागरोपमकोटीको : परा स्थितिः, वर्षसहस्रद्वयं चाबाधा-: । आहारकशर राहारकाङ्गोपाङ्गोर्धक रनाम्नामुत्कृष्टा स्थितिरन्तस्सागरोपमकोटीकोटिप्रमाणा, अबाधा त्वन्तर्मुहूर्त्तम् । गोप्रकर्मणि उच्चैर्गोत्रस्य दशसागरोपमकोटीकोट्यः, दशवर्षशतान्यबाधा । नीचैर्गोत्रस्य वैशतिसागरोपमकोटीकोट्यः

सहस्रत्रितयं चाऽऽधाकालः, वाधा(निपेक)कालस्तु वर्गसहस्रत्रितयन्दूनत्रैशत्सागरोपमकोटीकोट्यः, यत्प्रयति ज्ञानावरणं यादिकर्म उदयावलेकाप्रविष्टं यावच्च नःशेषमुपर्द्धिणं तावद् भवति, तच्च बन्धकालादारभ्य त्रिषु वर्षसहस्रेष्व-
 र्तेषु उदयावलेकां प्रविशति सामान्यतः, स खल्वधाकालो यत्तत्कर्म नानुभूयते तावन्तं कालमिति । एवं सर्वत्राप्य-
 धाकालविषये स्वधिया परिभावंयम् इदमत्र हृदयम्;—इह द्विधा स्थितिः, कर्मरूपतावस्थानलक्षणाऽनुभवप्रायोग्या च ।
 कर्मरूपतावस्थानलक्षणामेव स्थितिमाधिकृत्य जघन्योत्कृष्टप्रमाणाभिधानामिदमवगन्तव्यम् । अनुभवप्रायोग्या पुनरधाका-
 लहेना । येषां च कर्मणां यावत्यः सागरोपमकोटीकोट्यस्तेषां तावन्ति वर्षशतान्यधाकालः । तथा मोहनेयस्य समतिसागरोपम-
 कोटीकोट्य उत्कृष्टा स्थितिः, इदं च दर्शनमोहनेयमाश्रित्य विज्ञेयमन्यथा चारित्रमोहनेयस्य चत्वारैशत्सागरोपकोटीकोट्यः,
 उभयोरपि दर्शनचारित्रमोहयोः क्रमेण सप्तसहस्रचतुस्रसहस्रवर्षाण्यधाकालः । नामगोत्रयोर्देशतिसागरोपमकोटीकोट्यः,
 हसद्वयं चावाधाकालः । आशुषः त्रयस्त्रैशब्द सागरोपमाणि पूर्वकोटीत्रिभागाऽभ्यधिकानि, पूर्वकोटीत्रिभागश्चावाधाकालः ।
 मूलप्रकृतीनामुत्कृष्टः स्थितिवन्ध उक्तः, इदानीं मुत्तरप्रकृतिमाश्रित्य सैव उत्कृष्टवन्धो भाव्यते;—तत्र ज्ञानावरणदर्शनावरणान्त-

१ ननु शेषकर्मणामुत्कृष्टा स्थितिरवाधासहितैव सूत्रकारेण गणिता, कथमायुषोऽवाधा स्थितेर्भिन्ना प्रदर्श्यते ? सत्यम् ! सर्वत्र प्रायो बन्धकारमहदरेवंभूतैव विवक्षा दृश्यते, यथा ' त्रयस्त्रैशत्सागरोपमाण्ययुक्तस्य ' (तत्त्वा० अध्या० ८-सू-१८) ' तेत्तीसुदही सुरनारयाड सेसाड पलतिगं ' (कर्मप्रकृतिः गाथा ७३) तथापि तत्र तत्र टीकाकारपूज्यैरुत्कृष्टस्थित्या अवाधा पृथगुक्तेति नास्ति काचाद्विप्रतिपत्तिः ॥

नरकगत्यादीनि नामान्युदयमायान्तीति आधुरनन्तरं नामग्रहणम्, नामकर्मोदये च नियमादुच्चन्वान्यतरगोत्रकर्मविषयक्रोदयेन भवेत्तद्व्यमतौ नामग्रहणानन्तरं गोत्रग्रहणम् गोत्रोदये चोच्चैः कुलोत्पन्नस्य प्रायो दानलाभान्तरायादिक्षयोपशमो भवति, राजप्रभृतीनां प्राङ्मुखेण दानलाभादिदर्शनात्, नैचैः-कुलोत्पन्नस्य प्रायो दानलाभाद्यन्तरायोदयो भवति नैचजार्तीनां तथा-दर्शनात्, तत एतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रानन्तरमन्तरायग्रहणमिति ॥ ३९ ॥

प्रकृतिबन्धनिरूपणं विधाय अथ स्थितिबन्धनिरूपणप्रसङ्गे प्राशुत्कृष्टस्थितिवन्धं निरूपयति;—

नाणे अ दंरणावरणे, देरणिषु चैव अंतराए । टी केडकेडी, अदरणां ठिइ उकोसा । ४० ॥
सित्तरे केडकेडी नोहणीषु वीस गोएस्तु तिरिसं अदराइं, आउदुइ ध उकोसा । ४१ ॥

टीका;—पदैकदेशात्पदसमुदायस्याटि ग्रहणमिति न्यायेन 'नाणे' इति पदेन ज्ञानावरणस्य ग्रहणम्, अयमर्थः—ज्ञानावरणस्य दर्शनावरणस्य देदनस्य अंतरायस्य च कर्मणः उत्कृष्टा स्थितिः त्रैशत्कोटीकोटीसागरप्रमाणा, मोहनस्यस्य सप्ततिकोटीकोटीसागरप्रमाणा, मोहनस्यस्य वैशतिकोटीकोटीसागरप्रमाणा, आयुषश्चोत्कृष्टा स्थितिः त्रयस्त्रिंशत्सागरमाना इति शार्द्धयाक्षरार्थः विस्तरार्थस्त्वयम्;—आत्मना (i) परिगृह्यतस्य कर्मगुणद्वयशोभितप्रदेशोऽवस्थानं स्थितिः, वैवक्षितवध्यमानलतामाश्रित्य बन्धकालमादौ कृत्वा यावत्कालं संक्रमोद्धर्तनापवर्तनादेव्याधाताऽभावे विवक्षितलतागतं दलेकमशेषं न उर्णिं भवति तावत्कालिना तल्लतायाः स्थितिरिति तात्पर्यम् । सा च जघनयोत्कृष्टरेदाभ्यां द्विविधा, तावदादौ उत्कृष्टां स्थितिमाह;—ज्ञानावरणदर्शनावरणदेदनयान्तरायाणाशुत्कृ

स्थितिस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः, वर्ष-
वन्धतरंटे
उत्तर-
प्रकृति-
रेदाः
॥१३६॥

प्रकृतिवन्धे व्याख्यातः ।

ननु प्रथमं ज्ञानावरणं द्वितीयं दर्शनावरणं यावदष्टममन्तरायमिति क्रमस्सहेतुक उत निर्हेतुक ? उच्यते;—यद्यपि बन्धकाले चिन्तामाश्रित्य तु प्राणुक्तरीत्या समकमेव सप्तानामष्टानां वा कर्मणां बन्धः नतु प्राण् ज्ञानावरणं ततो दर्शनावरण-मान्तिममन्तरायञ्चेति, तथापि सिद्धान्तसिद्धकर्मसाधनायेयं परिपाटी सहेतुका विधीयते । तत्र ज्ञानदर्शने उर्वस्य स्वतत्त्व-भूते, तयोरभावे जैवत्वस्यैवायोगात्, तयोर्ज्ञानदर्शनयोरपि च मध्ये ज्ञानं प्रधानं, ज्ञानोपयोगशुक्तस्यैव लब्धिप्राप्तौ क्षावा-सैश्व, सकलशास्त्रादिविचारप्रवृत्तिरपि ज्ञानार्थिना एव ततो ज्ञानं प्रधानं तदावारकं च ज्ञानावरणं कर्म यतस्तत्प्रथममुक्तं, तदनन्तरं च दर्शनावरणं, ज्ञानोपयोगाच्छ्रुतस्य दर्शनोपयोगोऽवस्थानात्, एते च ज्ञानदर्शनावरणे स्वविपाकमुपदर्शयन्त-यथायोगमवश्यं सुखदुःखरूपवेदनीयकर्मविपाकोदयनिमित्ते भवतः, तथाहि;—ज्ञानावरणमुपचयोत्कर्षप्राप्तं विपाकतोऽनुभवन्-स्रक्ष्मस्रक्ष्मतत्त्ववस्तुविचाराऽसमर्थमात्मानं जानानः विद्यते भूरलोकः, ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमात् पाटवोपेतश्च स्रक्ष्मतत्त्वोपि वस्तूनि नेजप्रज्ञयाभिजानानः बहुजनानतिशायिनमात्मानं पश्यन् सुखं वेदयते । तथातिनि वेडदर्शनावरणोदये जात्यन्धादि-रनुभवति दुःखसन्दोहं वचनभोचरातिक्रान्तम् । दर्शनावरणक्षयोपशमसंभ्रवपरिकलितश्च स्पष्टचक्षुराहुपेतो यथावद्वस्तु निकुरन्ध्रं सम्यग्बलोकमानो वेदयतेऽसन्दमानन्दसन्दोहं, तत एतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं दर्शनावरणानन्तरं वेदनीयग्रहणम् । वेदनीयं च सुखदुःखे ज-नयति, सुखदुःखावासं चावश्यं संसारिणां रागद्वेषं तं च मोहं यहेतुकाविति वेदनीयानन्तरं मोहनीयम् । मोहनीयमूढाश्च जन्तवो बह्वारम्भपरिग्रहप्रभृतिकर्मादानासक्ता नरकाद्याहुष्कारचयन्ति तर्ते मोहनीयानन्तरमायुर्ग्रहणम् । नरकाद्याहुष्कोदये चावश्यं

र्थकरगतदुर्भगत्वं निमित्तं, केतु तद्रतमिथ्यात्वदोष एतत्पक्षेयं यदुदयाह्निके यत्तदपि वचनं प्रमाणं करोति दर्शनसम-
नन्तरमेव चाभ्युत्थानाद्याचरति तदादेयनाम १७ । तद्विपर्यतमनादेयनाम, यदुदयादुपपन्नमपि हुवाणो नेपादेयवचनो
भव , नाप्यभ्युत्थानादियेभ्यः १८ तपःशैर्यत्यागादिना समुपाजरेन यशसा कर्त्तनं यशःकर्त्तिः, यद्वा यशः सामा-
न्येन ख्यातिः, कर्त्तुर्गुणोत्कीर्त्तरूपया प्रशंसा, अथवा 'एकदिग्गामिन्' कर्त्तः सर्वादिग्गामुकं यशः दानपुण्यभवा कर्त्तिः
पराक्रमकृतं यशः ॥ १॥ ' रे यशःकर्त्त' यदुदयाद्भवतस्तद्यशःकर्त्तिनाम १९ । तद्विपर्यतमयशःकर्त्तिनामयदुदया
न्मध्यस्थस्यापि जनस्याप्रशस्ये भवति २० । उक्ताः सप्रतिपक्षाः प्रत्येकप्रकृतयः ।

अत्र त्रसादयो दश प्रकृतयस्त्रसादिदशकं, स्थावरादयश्च दश स्थावरादिदशकमिति संज्ञा ग्राह्या । गोत्रस्य द्वे उत्तर-
प्रकर्त्तः—उच्चैर्गोत्रं, नीचैर्गोत्रं च । यदुदयादुत्तमजातिकुलवलतपरौषधैश्चर्यश्रुतसत्कारारभ्युत्थानासनप्रदानाञ्जलिप्रग्रहादिसम्भ-
वस्तदुच्चैर्गोत्रम् । यदुदयात् नर्त्तानादिसंपन्नोऽपि निन्दां लभते हीनजात्यादिसंभवां तन्नीचैर्गोत्रम् ।

अन्तरायस्य दानलाभभोगोपभोगोऽर्थान्तरायभेदात् पञ्चैत्तरप्रकृतयः, तत्र यदुदयात् सति विभटे समागते च गुणवति
पात्रे दत्तमस्मै महाफलमिति जानक्ये दातुं नोत्सहते तदानान्तरायं । यदुदयाद्दातुर्गृहे विद्यमानमपि देयं गुणवानपि याच-
मानोऽपि न लभते तद्विधानान्तरायं । यदुदयाद्दिशेष्टाहारादिप्रासावप्यसति च प्रत्याख्यानादिपरिणामे षण्ण्यन्नोत्सहते भोक्त-
तद्भोगान्तरायं । एवमुपभोगान्तरायमपि भावन्त्ये, नवरं भोगोपभोगयोरयं विशेषः—सकृद्भुज्यत इति भोगः, पुनःपुनरुपभुज्यत
इत्युपभोगः । यदुदयात्सत्यपि टेरुजि शरीरे यैवनेऽपि वर्त्तमानोऽल्पप्राणो भवति तद्वर्त्तमानान्तरायं । इत्येवं मूलोत्तरभेदाः

ताश्च सप्रतिपक्षा अप्रतिपक्षाश्च द्विविधाः । तत्र पूर्वमल्पवक्तव्यत्वात्प्रतिपक्षा उच्यन्ते, ताश्चासुखलघूप्रयातपराराधातोच्छ्वासात्पेद्योतनिर्माणार्थंकरनामभेदादष्ट । तत्र यदुदयात्प्राणिनां शरीराणि न गुरुणि न लघूनि नापि सुखलघूनि केचनसुखलघुपरिणामपरिणतानि भवन्ति तदसुखलघुन १ । यदुदयात्स्वशरीरावयवैरेव प्रतिजिह्वागलहृन्दलम्बकचरुदन्तादिभिर्जन्तुसुखहन्यरे स्वयंकृते द्रन्धनभैरवप्रपातादिभिर्वा तदुपधातनाम २ । यदुदयादीजर्स्ट दर्शनमात्रेण वाकसंभवेन

महासभागतः सन्न्यानामपि त्रासस्तुत्यादयति प्रतिवादिनश्च तेषां प्रतिहन्ति तत्पराधातनाम ३ । यदुदयादुच्छ्वासनिःश्वासलब्धिरुपजायते तदुच्छ्वासनाम ४ यदुदयाञ्जन्तुशरीराणि स्वरूपेणानुष्णान्यप्युष्णप्रकाशलक्षणमातपं कुर्वन्ति तदातपनाम ५, तद्वि श्व भानुमण्डलगतभूकायिष्णवेव, न वाह्वि, प्रवचने निषेधात्, तत्रोष्णत्वमुष्णस्पर्शादुदयादुत्कटलोहितवर्णानामोदयाच्च प्रकाशकत्वमिष्यत इति । यदुदयाञ्जन्तुशरीराण्यनुष्णप्रकाशरूपमुद्योतं कुर्वन्ति यथा यत्तदेवोत्तरवाक्रियचन्द्रग्रहनक्षत्रताराविमानरत्नवषधयस्तदुद्योतनाम ६ । यदुदयाञ्जन्तुशरीरेष्वङ्गप्रत्यङ्गानां प्रतिनियतस्थानवर्तिता भवति तन्नैर्माणनाम स्रत्रधारकल्पं, तदभाते हि तद्भ्युतककल्पैरङ्गैर्पाङ्गनामादिभिर्नर्वर्तितानामपि शिरउरउदरार्दानां स्थानप्रवृत्तरेनियमस्स्यात् ७ । यदुदयादष्टमहाप्रातिहार्याद्यतिशयाः प्रादुर्भवन्ति तर्न्थैकरनाम ८ । उक्ता अप्रतिपक्षाः प्रत्येकप्रकृतयः । अथ सप्रतिपक्षा उच्यन्ते, श्व त्रसबादरपर्याप्तत्येकस्थिरशुभसुस्वरसुभगादेययशःकर्त्तयः स्थानरक्षसमापर्याप्तसाधारणास्थिराशुभदुस्वरदुर्भगानादेयायशःकर्त्तरूपप्रतिपक्षसहिता वंशतिः । तत्र त्रसन्तुष्णाद्याभितप्ताः स्थानान्तरं गच्छन्ति तत्रसा द्वन्द्वियादयः, तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि त्रसनाम १ । तद्विपर्ययं स्थानरनाम, यदुदयादुष्णाद्याभितारोऽस्थानपरेहारासमर्थाः पृथिव्यादयः

यत्र शिरोर्ध्वं । हस्तपादादिकं च यथोक्तप्रमाणलक्षणोपेतं उरउदरादि च मध्यं तत्कुब्जं ३७ । यत्र पुनरुदरादि प्रमाणल-
 क्षणोपेतं हस्तपादादिकं च हृत्तं तद्ग्रामनं ३८ । यत्र तु सर्वेष्वप्यवयवाः प्रमाणलक्षणपरिभ्रष्टास्तत् हुंडं ३९ । वर्ण्यरेऽलंक्रियते
 शरीरमनेनेते वर्णाः, स च पञ्चधाः—श्वेतरत्नैर्लक्षणैर्दात् तन्निबन्धनं नामापि पञ्चधा । तत्र यदुदयाज्जन्तूनां शरीरे
 श्वेतवर्णः प्रादुर्भवेत् यथा बलाकार्दनां तच्च्येतवर्णनाम, एवमग्रेऽपि भावर्नयम् ४४ । ‘वस्तुबंधअर्धने’ गन्धर्वे आघ्रायते
 इति गन्धः, स द्विधा—सुरभिगन्धश्च, तन्निबन्धनं नामापि द्विधा । तत्र यदुदयाज्जन्तूनां शरीरेषु सुरभिगन्ध
 उपजायते यथा शतपत्रार्दनां तत्सुरभिगन्धनाम ४५, एताद्विपरितं हरभिगन्धनाम भावर्नयं ४६ । ‘रस आस्वादनस्नेहनयोः’
 रस्यते आस्वाद्यते इति रसः, स च पञ्चधाः—तिककटुकपायाप्लमधुरभेदात्, तन्निबन्धनं नामापि पञ्चधा । तत्र यदुदया-
 ज्जन्तूनां शरीरेषु तिको रसो भवति यथा मरिचार्दनां तत्तिकरसनाम । एवमग्रेऽपि भावर्नयम् ५१ । ‘ह्रुप स्पृश संस्पृशो’
 स्पृश्यते इति स्पृशः, स च कर्कशमृदुलहृशस्निग्धरूक्षर्दतोष्णभेदादष्टप्रकारः, तन्निबन्धनं स्पृशनामाप्यष्टभेदं । तत्र यदु-
 दयाज्जन्तूनां शरीरेषु पाषाणार्दनामिव कार्कर्यं भवति तत्कर्कशस्पर्शनाम । एवमग्रेऽपि भावर्नयम् ५९ । विग्रहेण भवान्त-
 रेत्यतिस्थानं गच्छतो ऽवस्थानुश्रेणिनेयता गमनपरिपाठ्यानुपूर्वं, तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतेरप्यानुपूर्वं, सा चतुर्धाः—नरक-
 गत्यानुपूर्वं तिर्यग्गत्यानुपूर्वं मनुष्यगत्यानुपूर्वं देवगत्यानुपूर्वं चेति ६३ । विहायसा गतिर्विहायोगतिः, प्रथमप्रकृतिव्यव-
 च्छेदाय विहायसेते विशेषणं सा ग्रशस्ताऽग्रशस्ता हंसगजवृषभार्दनं, अग्रशस्ता स्वरोऽऽमाहिपार्दनां ताद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृ-
 तिरि द्विप्रकारा विहायै गतिः ६५ उक्ताः पेषुष्टप्रकृतयः, एतासां चावान्तरभेदाः पञ्चषष्टिः । अथ प्रत्येकप्रकृतयो वक्तव्याः,

संज्ञातननामकर्मसिद्धिरिति संप्रदायाभिप्रायस्यैव शुक्तत्वात् २७ संहननं नामास्थिरचनाविशेषः, तत् पेटाः-वर्ज्यर्भनाराचं ऋषभनाराचं नाराचं अर्द्धनाराचं कलिका सेवार्त्तं च वज्रं कलिका, ऋषभः परिवेष्टनपट्टः, नाराचमुभयते मर्कटवन्धः, अथ द्वये रस्थनोरुभयते मर्कटवन्धेन वद्धयोः पट्टाकृतिना तृतीयेनास्थना परिवेष्टितये रूपरि तदस्थित्रयनेदि कलिकाख्य-वज्रनामकमस्थि यत्र भवति तद्वर्ज्यर्भनाराचसंज्ञमाद्यं संहननं २८, यत्पुनः कलिकारहितं तद्वृषभनाराचं द्वितीयं, २९ । यत्रास्थनेर्मर्कटवन्ध एव केवलस्तनाराचसंज्ञं तृतीयं, ३० । यत्र पुनरेकपार्श्वे मर्कटवन्धे द्वितीयपार्श्वे च कलिकावन्धस्तदर्धनाराचं चतुर्थं, ३१ यत्रास्थिनि कलिकामात्रवद्धान्येव भवन्ति तत्कलिकाख्यं प , ३२, यत्र पुनः परस्परं पर्यन्तस्पर्शमात्रलक्षणा रेवामागतान्यस्थिनि भवन्ति नित्यमेव स्नेहाऽभ्यङ्गादिरूपां रेवां प्रच्छन्ति वा तत्सेवार्त्तख्यं , ३३ । एतन्निबन्धनं संहनननामकर्मोऽपि षोढा । संस्थानमाकारविशेषः सङ्गृह्य तसंज्ञातितवद्धैर्वा रेकादिपुद्गलेषु यदुदयाद्भवति तत्संस्थाननाम, एवमग्रेऽपि भावर्त्तयं । समाः सादुद्विकशास्त्रे कप्रमाणलक्षणविसर्वा दिन्यश्चतस्रेऽस्त्रयश्चतुर्दशभागोपलक्षिताः अरे रावयवा यस्य तत्समचतुरस्रं, ३४ । रेरुपरि सम्पूर्णप्रमाणत्वात्तदधस्त्वतथात्वादुपरि संपूर्णप्रमाणाद्योर्हनन्यग्रोधवत् परिमंडल यस्य तद्व्यग्रोधपरिमंडलं ३५ । आदिरेहेत्सेधारह्यो नाभेरधस्तने देहभागो गृह्यते, : सह आदिना भेरधस्तनभागेन यथोक्तप्रमाणलक्षणेन वर्त्तत इति सादे, विशेषणाऽन्यथाऽदुपपत्त्या विशे र्थलाभः । अपरे साचन्ति पठन्ति, तत्र साचन्ते समयचिदः शालमर्लतरमाचक्षते, : साचन्व यत्संस्थानं तत्साचि, यथा शालमर्लतरौः स्कन्धकाण्डमतिपुष्टं उपरि च न तददुरुपा महाविशालता तद्वदस्यापि संस्थानस्याधोभागः परिपूर्णो भवति उपरिभागास्तु न तथेति भावः ३६ ।

वन्धतत्त्वं
उत्तर-
प्रकृतयः।
॥१३३।

N
A
A
V
A
T
A
T
V
A

S
U
MI
A
N
G
A
L
A
A

पञ्चधा १ । शीर्यत इति शरीरं, तच्च पञ्चधा-अर्थादारेकं वैक्रियं आहारकं तैजसं कर्मणं च, तद्विष देवं कर्माणि शरीरनाम
 पञ्चधा । यदुद्यादादारेकशरीरयं ग्यान् पुद्गलानादायं दारेकशरररूपतया परिणमयति, परिणमय्य च उ वप्रदेशैः सहान्यो-
 न्यानुगमरूपतया संवन्धयति तदौदारिकशरीरनाम एवं शेषशरीरनामान्यपि भावनीयानि १४ । अज्ञान्यष्टं शिरःप्रभूर्नि ।
 उक्तञ्च;— 'ससुरोरपरिष्टं दो वाह ऊरुया य अहुंगा' । तदवयवभूतान्यहुल्यादं न्युपाज्ञानि । शेषाणि तु तत्प्रत्यवयव-
 भूतान्यहु लेषवरेखादीन्यज्ञोपाज्ञानि । ततोऽज्ञानि चोपाज्ञानि चाज्ञोपाज्ञानि, अज्ञोपाज्ञानि चाज्ञोपाज्ञानि चाज्ञोपाज्ञानि
 'सरूपाणामेकशेषः' इत्येकशेषः, तन्निमित्तं कर्मज्ञोपाज्ञं तन्निधा, अर्थादारेकाज्ञोपाज्ञं, वैक्रियाज्ञोपाज्ञं आहारकाज्ञोपाज्ञं
 च । तत्र यदुद्यादादारेकशररत्वेन परिणतानां पुद्गलानामज्ञोपाज्ञविभागपरिणतिरुपजायते तदौदारिकाज्ञोपाज्ञनाम, एवं
 वैक्रियाऽऽहारकाज्ञोपाज्ञानाम् अपि भावनेये । तैजसकर्मण्योस्तु जीवप्रदेशसमानसंस्थानत्वान्नास्त्यज्ञोपाज्ञसम्भवः १७ ।
 वध्यतेऽनेनेति वन्धनं, यदुद्यादादारेकपुद्गलानां गृहं तानां गृह्यमाणानां च परस्परमेकत्वमुपजायते काष्ठद्वयस्येव जतुस-
 म्यन्धात्, तच्चौदारिकवन्धनादिभेदेन पञ्चप्रकारं २२ । सङ्घात्यन्ते गृहीत्वा येषु क्रियन्ते अर्थादारेकादिपुद्गला येन तत्संघातनं,
 तदध्युदारिकसङ्घातनादिभेदेन पञ्चविधं । अथ कोऽस्य व्यापारः ? पुद्गलसंहतिमात्रमिति चेन्न, पुद्गलसंहतिमात्रस्य ग्रहण-
 मात्रादेव सिद्धत्वात् तत्र संघातननामकर्मणोऽनुपयोगाद्, अर्थादारेकादिशरररचनानुकारिसङ्घातविशेषस्तद्व्यापार इति
 संप्रदायमतं, तदपि न, तन्तुसंहतेः पट इवौदारिकादिवर्णनाप्रभवपुद्गलसंहतेरेवौदारिकशररादा हेतुत्वात् तत्राधिकविशेषाना-
 श्रयणादिति चेत्सत्यं, प्रतिनियतप्रमाणौदारिकादिशरररचनार्थं संहतिविशेषस्यावश्यप्रयत्नत्वात् तन्निमित्ततारतम्यभागितया

॥ N ॥ A ॥ T ॥ A ॥ T ॥ A ॥ V ॥ A ॥

दीर्घानिःश्रसिति तच्छ्लोकमोहन्यं, २३ । यदुद्यात्सनिमित्तमनिमित्तं वा स्वसङ्कल्पतो विभेति तद्भयमोहन्यं, २४ । यदुद्याच्छुभमशुभं वा वस्तु जुगुप्सते तज्जुगुप्सामोहन्यं २५ । वेदविकं ह्येदः पुरुषवेदो नपुंसकवेदश्च । तत्र यदुद्ये त्रियाः पुंस्यभिलाषः पित्तोदरे मधुराभिलाषवत् स ह्येदः, २६ । यदुद्यात्पुंसः त्रियामभिलाषः श्लेष्मोद्यादन्लाभिलाषवत् स पुरुषवेदः, २७ । यदुद्यात्स्त्रीपुंसयोरुपर्याभिलाषः पित्तश्लेष्मोद्ये मज्जिकाभिलाषवत् स नपुंसकवेदः २८ । एते षोडश कथाया नव च लोकथायाश्चारित्र्यमोहसंज्ञाः ॥

सुरायुर्नरायु स्तर्यगायुर्नराकायुश्चेति चतस्र आयुषः प्रकृतयः । अथ नामकर्मण उत्तरभेदानाह—

चतुर्दशे पिण्डप्रकृतयोऽष्टाऽप्रतिपक्षाः प्रत्येकप्रकृतयस्त्रसदशकं स्थायवरदशकं चेति द्विचत्वारिंशन्मूलनामप्रकृतयः । तत्र गति-
जातिशरीराङ्गोपाङ्गबन्धनसङ्घातसंहननसंस्थानवर्णान्धरसस्पशानुपूर्वाविहायोपातयश्चतुर्दश पिण्डप्रकृतयः । पिण्डत्वं अवान्तरभेद-
युक्तत्वं, तत्र गम्यते तथाविधकर्मसचिवैर्जवैः प्राप्यत इति गतिः नारकत्वादिपर्यायपरिणतिः, सा चतुर्धा नरकगतिस्तिर्यग्ग-
तिर्मनुष्यगतिर्देवगतिश्च, तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि गतिः, सापि चतुर्द्वा ४। एतेन्द्रयादर्नामकेन्द्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिबन्धनं
तथाविधसमानपरिणतिलक्षणं सामान्यं जातिः, तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि जातिः । अयमत्र पूर्ववर्तमानाभिप्रायः—द्रव्यरूप-
मिन्द्रियमङ्गोपाङ्गनामैन्द्रियपर्यामिंसामभ्यात्सिद्धं, भावरूपं तु स्पर्शनाद्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमसामभ्यात् ‘क्षायोपशमिकान्-
न्द्रियाणि’ इति वचनात् । यत्पुनरेन्द्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं सामान्यं तदन्त्याऽसाध्यत्वञ्चातिनामनिबन्धनमिति, जातिः
प ऽ—एकेन्द्रियजातिर्द्वान्द्रियजातिर्द्वान्द्रियजातिश्चतुरिन्द्रियजातिः प ऽन्द्रियजातिश्चेति । तद्विपाकवेद्यां जातिनामकर्मपर्याय

॥ S ॥ U ॥ M ॥ A ॥ N ॥ A ॥ T ॥ A ॥ L ॥ A ॥

बन्धतत्तदं
उत्तर-
प्रकृते-
भेदाः ॥

एतच्च सर्वघाटंति ५

अथ नवविधं दर्शनावरणं, तद्यथा;—सर्वेरेवोन्द्रियं सामान्यविशेषवैधस्वभावस्याऽऽत्मनः करणद्वारं, पश्यत्यनेनेति चक्षुः, तद्वारकं च सामान्यमात्रोपलम्भनमात्मपरिणतिरूपं चक्षुर्दर्शनं, तच्छब्धिघाति चक्षुर्दर्शनावरणम् १ । शेषेन्द्रियमनोविषयमविशिष्टमचक्षुर्दर्शनं, तच्छब्धिघाति अचक्षुर्दर्शनावरणम् २ । अवाधिरेव दर्शनमवाधिदर्शनम्, तदावरणमवाधिदर्शनावरणम् ३ । ऽवलमेव दर्शनं ऽवलदर्शनं, तदावरणं ऽवलदर्शनावरणम् ४ । ' द्रा ' कुत्सायां, नियतं द्राति अविस्पष्टतया कुत्सितत्वं गच्छति चैतन्यं यस्यां स्वापावस्थायां सा निद्रा, नखच्छोटिकामात्रसाध्यप्रबोध्यस्वापावस्थेत्यर्थः ५ । निद्रातोऽतिशायिर्निद्रा निद्रानिद्रा, मध्यमपदलोपं समासः, तस्या ह्यत्यन्तमस्फुटंभूतं चैतन्यं बहुभिर्घन्तैः प्रबोधयुपयाति ६ । उपाविष्ट ऊर्ध्वस्थितो वा प्रचलति घूर्णते यस्यां स्वापावस्थायां सा प्रचला ७ । प्रचलातोऽतिशायिर्निप्रचला प्रचलाप्रचला, इयं हि चङ्गमणादि कुर्वतोऽप्युदयमागच्छतीति प्रचलातोऽस्या अतिशायिर्नित्यं, ८ । स्त्याना पिण्डीभूता क्रद्दिरात्मशक्तिरूपा यस्यां स्वापावस्थायां सा स्त्यानर्द्धः, तद्भावे हि प्रथमसंहननस्वार्धचक्रार्धवलसदृशं शक्तिरुपजायते ९ । अत्र निद्रादयः समाधिगताया एव दर्शनलब्धेरुपघाते वर्तन्ते, दर्शनावरणचतुष्टयं तु उद्गमोच्छेदेत्वात्समूलघाते दर्शनलब्धिं हन्तीति बहुश्रुतवचनम् । तथा च प्राप्तस्य दर्शनस्य नाशकत्वेनाऽप्राप्तस्य च प्रतिबन्धकत्वेन नवानामपि प्रकृतेनां दर्शनावरणत्वं परिभाषितं भवति ॥ वेदनीयस्य द्वे प्रकृतेः, सातमसातं च, तत्र यदुदयादारोग्यविषयोपभोगादिजनितमाह्लादलक्षणं सातं वेद्यते तत्सातवेदनीयम् १ । तद्विपरीतमसातवेदनीयम् २ । दर्शनमोहनीयं—चारित्रमोहनीयभेदाभ्यां मोहनीयं द्विविधं, तत्र मेध्यात्व—सम्यग्मेध्यात्व—सम्यक्तवभेदैर्दर्शन-

वन्धतस्ते

उत्तर-

प्रकृते-
भेदाः ।

॥ १३१ ।

ज्ञानावरणं, श्रुतज्ञानावरणं, अवाधिज्ञानावरणं, मनःपर्ययज्ञानावरणं, केवलज्ञानावरणं । तत्राऽऽत्मनो ज्ञस्वभावस्य प्रकाशरूपस्य
 ज्ञानावरणक्षयेपशमक्षयसमुद्भवाः प्रकाशविशेषा मतिज्ञानादिव्यपदेरया बहु विकल्पाः । तत्र च ज्ञानावरणस्य स्वस्थाने यावन्तो
 विकल्पाः सम्भवन्ति ते सर्वे ज्ञानावरणेनैव ग्राह्या । विकल्पाश्चेभेः—इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वाद्ब्रह्मादयो मतिज्ञानस्य, अज्ञान-
 नज्ञविकल्पाः श्रुतज्ञानस्य, भवक्षयोपशमजप्रतिपात्यादिविकल्पाश्चावाधिज्ञानस्य, ऋजुविपुलमति विकल्पे मनःपर्यायज्ञानस्य,
 सयोपाऽयोपस्थादिविकल्पाः केवलज्ञानस्येति । तत्रेन्द्रियनिमित्तं श्रोत्रादिपञ्चकसमुद्भवं क्षयोपशमजं ज्ञानं योग्यदेशावरिशतस्व-
 विषयग्राहि, अनिन्द्रियं तु मनोवृत्तिरोषज्ञानञ्च, तदेतन्मतिज्ञानं चतुरष्टावशात्तद्वा त्रैशतत्पद् त्रैशतत्पद् त्रैशतत्पद्मा त्रयते येन
 तन्मतिज्ञानावरणम् देशघाति लोचनपटलवच्चन्द्रप्रकाशाऽश्नादिवद् वा १ । तथा श्रोत्रेन्द्रियलब्धिः श्रुतं शेषेन्द्रियमनो वैज्ञानञ्च
 श्रुतग्रन्थानुसारि स्वाथीभिधानप्रत्यलं श्रुतज्ञानं, तदनेकभेदमाचक्षते प्रवचनाऽभिज्ञाः । यथाह बृहत्कल्पे,—‘ जावंति
 अकरराहं, अकरसंजोषा जत्तिया लोए । एवइआ पगडीओ, सुयनाणे होंति नायव्वा ’ ॥ १ ॥ तस्यावरणं श्रुतज्ञानावरणम्,
 एतदपि देशघातीति २ । अन्तर्गतवहुतरपुद्गलद्रव्यावधानादवधिः, पुद्गलद्रव्यमर्यादयैव वाऽऽत्मजः क्षयोपशमजः प्रकाशा विधीयो
 वाऽवधिरिन्द्रियनिरपेक्षः साक्षात् ज्ञेयग्राहं लोकाकाशप्रदेशमानप्रकृतिभेदः, तदावरणमवाधिज्ञानावरणम्, इदमपि देशघात्येव ३ ।
 तथा मनुष्यक्षेत्राऽन्तर्वासंज्ञिपञ्चेन्द्रियगृहं तच्चिन्तितमनोद्रव्यपर्यायत्वं निमितीकृत्य पत्योपमाऽसंख्येयभागावच्छिन्नभूतभ-
 विष्यत्सम्बन्धिसामान्यविशेषग्राहं आत्मनो यः प्रतिभासस्तन्मनःपर्यायज्ञानं, तस्यावरणं मनःपर्यायज्ञानावरणं, एतदपि
 देशघाति ४ । समस्तावरणक्षयाविर्भूतमात्मप्रकाशतत्त्वमशेषद्रव्यपर्यायग्राहि केवलज्ञानं, तदाच्छादनकृत् केवलज्ञानावरणं

दर्शनं ज्ञानदर्शने तयोरावरणं ज्ञानदर्शनावरणं, ज्ञानावरणं दर्शनावरणं चेत्यर्थः । तथा वेद्यते सुखदुःखरूपतयाऽनुभूयते

यत्तद्वेद्यम्, वेदनं यमित्यर्थः, यद्यपि सर्वं कर्म वेद्यते तथापि पंकजादिशब्दवद्वेद्यशब्दस्य रूढिं वैषयत्वात्साताऽसात्वरूपमेव कर्म

वेद्यमित्युच्यते न शेषम् । तथा मोहयति जानानमपि प्राणिनं सदसद्वेदकविकलं करोतीति मोहः, लिहादिच्वादच्प्रत्ययः,

मोहनं यमित्यर्थः । तथा एति गच्छत्यनेन गत्यन्तरमित्यायुः, यद्वा एति आगच्छति प्रतिबन्धकतां स्वकृतकर्मावाप्तनरकादि-

दुर्भतेर्निर्गन्तुमनसेऽपि जन्ते रित्यायुः उभयत्रापि उणादिको णुस् प्रत्ययः, यद्वाऽऽयाति भवाद्भवान्तरं संक्रामतां जन्तूनां

ि श्वेने दयमागच्छति, पृषे दरादित्वाच्छब्दसिद्धिः, यद्यपि च सर्वं कर्मोदयमायाते तथाप्यस्त्यायुषो विशेषः यतः शेषं कर्म

बद्धं सत् कैचिच्चस्मिन्नेव भवे उदयमायाते, क्वञ्चित्तु प्रदेशोयशुक्तं जन्मान्तरेऽपि स्वविपाकत उदयं नायात्त्यवेत्युभयत्राऽपि

व्यभिचारः, आयुषि त्वयं नास्ति, बद्धस्य तस्मिन्नेव भवेऽन्तेनात्, जन्मान्तरसङ्क्रान्तौ तु स्वविपाकतोऽवश्यं वेदनादिति

चोशिष्टस्यैवोदयागमनस्य वैवाक्षितत्वात्तस्य चायुष्येव सद्भावात्तस्यैवैतन्नाम, अथवा आयान्त्युपभोगाय तस्मिन्नुदिते सति

तद्भवप्रायेऽप्याणि सर्वाण्यपि शेषकर्मणि रित्यायुः । तथा नामयति तेजातिप्रभृतिपर्यायाऽनुभवनं प्राति प्रवणयति उर्वमेति

५१ वन्वत्तत्

५१ इलेत्तर-

५१ प्रकृति-

५१ विधानम् ॥

॥१३०॥

अते गोत्रकर्म कुम्भकारकल्पम् ।

दारिद्र्यभागद्विजाडैर्वचः श्रुत्वा प्रसन्नेन नृपतिना ऽविताहर्दानार्थमादेशे दत्तेऽपि कार्पण्यदोषाकुलो भाण्डागारिकस्तस्मै द्विजाय न किञ्चित्प्रयच्छति तथा योग्यसामर्ग्यसद्भावेऽपि दानं दातुमादातुं वा अन्तरायोदयभागयं जीवो न शक्नोति तस्मान्-
भाण्डागारिककल्पमन्तरायकर्म इति ॥ ३८ ।

अथ प्रकृतिवन्धं विधानतो भावयतिः—

इह नाणदंसणावरणव्येभमे हाउनामगोयाणि विग च पण नव दुअट्टीस चउतिसयदुपण विहं ॥ ३९ ॥

टीका;— 'इह' इति अस्मिन् बन्धप्रकरणे प्रकृतिवन्धो मूलभेदाऽपेक्षयाऽप्येवधः, उत्तरभेदाऽपेक्षया अष्टपञ्चाशदधि-
कशतप्रकार इत्युपरिष्ठाद्विज्ञेयम्, ते च मूलोत्तरभेदाः केनामानः कस्य मूलभेदस्य कतिसंख्याका उत्तरभेदा इत्यनया
गाथया प्रदर्शयते । तत्राद् मूलभेदान्नामग्राहमाहः— 'नाणदंसणावरणव्येभमे हाउनामगोयाणि विगं च' इति, अत्राऽऽवरण-
शब्दस्योभयत्र सम्बन्धात् ज्ञानावरणदर्शनावरणे, ज्ञानावरणञ्च दर्शनावरणञ्च वेद्यञ्च मोहश्च आयुश्च नाम च गोत्रञ्चेति
ज्ञानावरणदर्शनावरणवेद्यमोहायुर्नामगोत्राणि ति द्वन्द्वः । तत्र ज्ञायते परिछिद्यते वस्तुवनेनेति ज्ञानं, ज्ञप्तिर्वा ज्ञानम्,
सामान्यवेशोपाऽऽत्मके वस्तुनि विशेषग्रहणात्मके बोध इत्यर्थः । तथा दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं, दृष्टिर्वा दर्शनं, सामान्यवेशोपा-
त्मके वस्तुनि सामान्यग्रहणात्मके बोधः । आविष्यते आच्छाद्यतेऽनेनेत्यावरणं, यद्वाऽऽवृणोत्याच्छादयति 'रम्यादिभ्यः
कर्त्तरि, इत्यनादि प्रत्यये आवरणं, मिथ्यात्वादिसाचिवर्णव्यापाराहृतकर्मवर्णणाऽन्तःपाती विशिष्टपुद्गलसमूहः । ततो ज्ञानञ्च

नरेवदर्शनाभिलाषं कश्चिन्मनुजे राजभुवनद्वारिसमागतोऽपि प्रतीहारेण निषेद्धः सन् दर्शनेच्छायां सत्यामपि तल्लाम्भाभ्यन्तरे भवति, एवं चित्रविचित्रपदार्थालोकनसुगंधिद्रव्याध्यापणनसंनतप्रमुखध्वनिश्रवणादीन्यभिलषन्नापि चक्षुरचक्षुर्दर्शनावरणसंज्ञकर्मोदयावासाऽन्धत्ववाधिरत्वादिकः स्वाभिलाषापूर्णेऽसमर्थो भवति तस्माद्दर्शनावरणं प्रतीहारकल्पम् ॥

मधुलिप्ताऽसिधारा मुखे प्राक्षिप्ता सर्तं यावत्कालं मध्वंशस्तावत्स्वादातिशयं प्रयच्छति, किन्त्वनन्तरं जिह्वाच्छेदं विषये तद्वद् यावत्साते दयस्तावत्सुखाजुभवस्स्यादनन्तरमशातोदयेनाऽऽभुविपाकोदये भवति त्यतो वेदन्त्यं मधुलिप्तासितुल्यम् ॥ मदीरापानमत्ते मातृकलत्रादिविवेकविकलस्सञ्जायते तथा मोहन्त्यकर्मोदयवानात्मा श्रद्धामूलकं हेयोपादेयनिवृत्तिप्रवृत्तिलक्षणं विवेकं न सञ्जान्ति ततो मदीरापानोपमं मेहन्त्यम् ।

निगडनिक्षिप्तकरचरणो नरे यथापराधं यावद्दण्डकालस्तावन्न निगडान्मुच्यते, एवं यावद्विवाक्षितभवायुरदयस्तावत्तद्भवान्मोक्तुं नार्हो भवतीत्यायुर्निगडसंनिभम् ।

विचित्राचित्रपरिकर्मकुशले यथाचातुर्यं शुक्रपिकनरामरादीनां चित्राणि रचयति तथा तत्तन्नामकर्मोदयेन कश्चिदात्मा ; श्रेन्नारकः श्रेदेवः कश्चेन्नरः श्विदेन्नन्द्रियः कश्चिरपञ्चेन्द्रियः कश्चेत्सुसंस्थानः कश्चिद्दामनो जायते, तस्मान्नामकर्म चित्रकारकल्पम् ।

कुलालनेषन्नानां घटानां समन्तेऽपि एकस्मिन् घटे इक्षुरसाद्यानि तंयानि भ्रियन्ते, एकस्मिंश्च मदीराप्रमुखमादकद्रव्याणि श्लेष्यन्ते, एवमात्मत्वे समानेऽपि उच्चैर्गोत्रोदयेन प्रशस्यकुले समुत्पत्तिः, नैर्चैर्गोत्रोदयेन च निन्द्यकुले उपपातः,

मेव कापायिकं सलेश्यं दैर्यं परिगृह्यते, तस्यैव बन्धाद्देहेतुत्वादिति ॥ अपि च उपादानं तु यथायोगं कर्मस्वन्धानामेव जायते परमुपाद्यमानकर्मस्वन्धेषु तत्समयवर्तिकपायोदयलेश्यानुसारिणं जघन्योत्कृष्टं व्रमन्दस्थितिरसावुत्पद्यते, प्राणुत्कर्त्या च स्थितिरसन्नदेशानां समुदायः प्रकृतिबन्ध इत्युक्तं, केवलं वाचः क्रमवर्त्तत्वात् प्राक् प्रकृतिबन्धः पश्चात्स्थितिवन्ध इत्यादि-
क्रमेण प्रतिपादनं जायत इति ॥ ३९ ॥

योगकपायानुसारवध्यमानकर्मणां कथंभूता प्रकृतेरिति दृष्टान्तेन भावयति;—

पटपडिहारऽसिमज्ज—हृदचित्तकुलालभङ्गारिणं जह एणसिं भावा, कम्माणऽवे जाण तह भावा ॥३६॥

टीका;—पटप्रतिहारासिमद्यनिगडचक्रकारकुलालकपाध्यक्षानां यथा तत्र तत्र तत्त्वोदितं विज्ञायते तथा कर्मणामपि क्रमशः पटप्रतीहारादीनां चोदितत्वमिव विचिथाश्चेष्टाः प्रकृतिस्वेनानुभूयन्त इति गाथासंक्षेपार्थः । अत्राप्यमाशयः—
आकर्णयतनिर्मलतरनोऽपि यद्दुपटाच्छादितदृष्टिकस्सन् सन्धुववर्त्तनोऽपि पदार्थान् द्रष्टुं न पारयति, किञ्चित्तुपटच्छन्नचक्षुष्कः
पदार्थगोचरनीपदाभासं जनयति, प्रतनुपटावृत्तलोचनः पूर्वापेक्षया विशेषं पश्यति, विगतसमूलपटाद्यावरणत्वाद्च्छलोचनः
स्पष्टां दृष्टिमर्यादां साध्नोति, एवं निवेडनिवेडतरनेवेडतमज्ञानावरणावृत्तात्मा ज्ञानमयत्वेऽप्यात्मनोऽनन्तज्ञानांशमृते
वेवेकादेविकलस्सन् किञ्चिद्धर्वाऽविवादिपदार्थविज्ञाने न समर्थो भवति, जाते च ज्ञानावरणीयस्य क्षयोपशमे क्षयोपशमानुसारी
स्पष्टः स्पष्टतरः स्पष्टतमो बोधस्सञ्जायते, यदा चाऽशेषज्ञानावरणीयस्यापगमस्तदा लोकालोकवर्त्यशेषमपि हस्तामलकवदं
आत्मनोचरं जायत इत्यते ज्ञानावरणस्य पटौपन्यमिति ।

तद्धन्धनम् । सङ्क्रम्यन्तेऽन्यकर्मरूपतया व्यवस्थिताः प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशा अन्यकर्मरूपतया व्यवस्थाप्यन्ते येन तत्सङ्क्रमणम् । तद्भेदावेव उद्धर्त्तनाऽपवर्त्तने, ते च कर्मणां स्थित्यनुभागाश्रये, तत्रोद्धर्त्तरे प्रभूर्त्त क्रियेते स्थित्यनुभागै यया वीर्यपरिणत्या सा उद्धर्त्तना अपवर्त्तते इस्त् क्रियेत् ते स्थित्यनुभागै यया साऽपवर्त्तना । उदीर्यतेऽनुदयप्राप्तं कर्मदलिकमुदयावालिकायां प्रवेश्यते यया सा उदीरणा उपशम्यते उदयोदीरणानिधित्तनिकाचनाकरणाऽप्योभ्यर्त्त्वेन व्यवस्थाप्यते यया सा उपशमना । निधीयते उद्धर्त्तनाऽपवर्त्तनाऽन्यशेषकरणाऽप्योभ्यर्त्त्वेन व्यवस्थाप्यते कर्म यया सा निधितिः । प्रयोदरादिच्वादिष्टरूपसिद्धिः । 'कच बन्धने' नितरां कच्यते स्वयमेव बन्धमायाति तथाविधसंक्लेशाऽध्यवसायस्य जीवस्य कर्म तत्प्रयुक्ते जीव एव तथातुकूलेन भवनादिते प्रयोक्तव्यापारे णिङ् प्रत्ययः, तते निकाच्यरे सकलकरणाऽप्योभ्यर्त्त्वेनाऽवश्येदेवतया व्यवस्थाप्यते कर्म जीनेन यया सा निकाचना, अथवा 'कच बन्धने' इति चैरादिकेऽप्यस्तीति तस्देदं रूपम् । १॥" करण सलेश्यवर्त्तयम्, स एवाऽध्यवसायः । न च प्राग्बन्धस्ततो सङ्क्रमः पश्चादुद्धर्त्तनेति क्रमेण करणप्रवृत्तिर्वाच्या, यतो यदा बन्धस्तत्समकालमेव सङ्क्रमादीनि करणादीनि यथायोगं प्रवर्त्तन्ते, केवलं यदा बन्धस्य विवक्षा तदा तन्नमित्तकोऽध्यवसायः बन्धनकरणान्ना शोच्यते, यदा संक्रमस्य विवक्षा तदा सैवाऽध्यवसायः सङ्क्रमकरणसंज्ञयोन्यते, यथैकः पुरुषः पुत्राऽपेक्षया पिता भवति, कान्तापेक्षया पतिर्भवति, अन्धापेक्षया पुत्रो भवति, भात्रपेक्षया भ्राताऽपि भवति । यतो द्विविधं हि वीर्यं, छात्रास्थिकं कैवलिकं च, उभयमापि प्रत्येकमकषायि सलेश्यं च भवति, तत्र छात्रस्थिकमकषायि सलेश्यदुपशान्तक्षीणमोहानां, कैवलिकं च सलेश्यं सयोगिकैवलिनं, अयोगिकैवलिनं सिद्धाना कैवलिकमप्यलेश्यं भवति । सङ्क्रमसम्प्रयायान्तानां छात्रासि सलेश्यं काषायिकं च भवति, अत्र चिद-

धनवत्त्व-
दुमङ्गला-
टिकायां-
१२८॥

सायरूपकारणस्यैकबंधत्वेन एकमेव कार्यं सम्पद्यत इति वाच्यम्, यत्ते मनीषाकायाऽन्यतमयोगेन प्रकृतिप्रदेशवन्धे, कर्षणेण च स्थित्यनुभागवन्धाविति यद्यपि वस्तुतत्त्वम्. 'जोगा पयद्विपणसं ठिइ अणुभागां कर्सायथो कुणइ' चि वचनात् तथापि तत्तत्क्षयोपशमवतीनामुदयवतीनाञ्च शरैर(योग) कर्षापप्रभृतिप्रकृतीनां समकालमेवोदयात् क्षयोपशमात् अध्यवसायस्य च तत्तत्प्रकृतिक्षयोपशमोदयनिष्पन्नत्वाद् विचित्राऽध्यवसायेन विचित्रकार्यनिष्पत्तिरिति निर्वाधम् । यथा चित्रविचित्रमदूरदेशोः निपयत्तं चक्षुर्गोचरार्तं तमापि गर्भगीजरस्यैव वैचित्र्यं प्रतीयते तथा समकालमेव प्रकृत्यादिविचित्रवन्धेषु अध्यवसायवैचित्र्यं सुतरां विज्ञायते । न च केवलमेकविधाऽध्यवसायेन प्रकृत्यादिवन्धचतुष्कमापि तु सङ्गमोद्धर्तानाऽपवर्तनीदर्णार्दन्यापि तेनैवाध्यवसायेन प्रवर्तन्ते, सङ्गमादयश्च करणविशेषाः, यदुक्तम्;—बंधण संकंमणुवट्टणा य अववट्टणा उदीरणया । उवसामणा नेहर्त्तं णिकायणा च च्ति करणाइं ॥ १ ॥ अस्याध्वेयं गामनिका—वध्यते ऽवप्रदेशैः सहाऽन्योऽन्यानुगर्तीक्रियतेऽष्टप्रकारं कर्म येन वैर्यविशेषेण

१ अनुभागवन्धो यद्यपि कर्षयोदयप्रत्ययिकस्तथापि लेख्यासहचरितकर्षयोदयोऽनुभागवन्धहेतुरिति विज्ञेयम् । यतो भिन्नाभिन्नजीवानां स्थितिवन्धस्य साम्येऽपि अनुभागस्य तीव्र—तीव्रतर—मन्द—मन्दतरापेक्षया तारतम्यं प्रतीयते, अनेतैव च एकस्मिन् स्थितिवन्धाऽध्यवसायस्थानेऽनुभागवन्धाऽध्यवसायस्थानानामसंख्येयलोककाशप्रदेशतुल्यत्वं युक्तिस्मन्नतमिति ॥ तथा चोक्तं,—स्थिति-पाकविशेषस्तस्य भवति लेख्याविशेषेणेति ॥

- २ अत्र शरीरशब्देनोपलक्षणाद्वाङ्मनसी अपि स्वीकर्तव्य इति ॥
- ३ 'वीर्यविशेषेण' इत्यनेन न केवलं योगवाच्यं वीर्यं गृहीतव्यं किन्तु सलेख्यादिविशेषणविशिष्टं विज्ञेयं ॥

रसाकारेण याऽनुभूयमानाऽवस्था सोऽनुभाववन्धेऽनुभाववन्धे रसवन्धे वा । प्रकृतिस्थितिरसविवक्षानिरेपेक्षदलिकसंख्याप्राधान्येनैव कर्मुद्गलानां यद्ग्रहणं स प्रदेशबन्ध इति ॥ इदं प्रकृतिस्थितिरसप्रदेशबन्धानां स्वरूपं मोदकदृष्टान्तेन भावनीयम्, यथा वाताविनाशिद्रव्ये त्वन्धे मेदकः प्रकृत्या वातमुपशमयति, पित्ते पशमकद्रव्यनिर्वृत्तः पित्तम्, कफापहारिद्रव्यसमुद्भूतः कफमित्येवं स्वभावा प्रकृतिः स्थितिस्तु तस्यैव कस्यचिद्विनिर्मेकं, अपरस्य तु दिनद्वयं एवं यावत् कस्यचिन्मासादिकमपि भवति, ततः परं विनाशादिति । रसः पुनः स्निग्धमधुरादिरूपः तस्यैव कस्यचिदेकरुणोऽपरस्य द्विशुणोऽन्यस्य त्रिशुण इत्यादिकः प्रदेशश्च कणिकादिरूपास्तस्यैव कस्यचिदेकप्रसृतिप्रमाणाः, अन्यस्य तु प्रसृतेद्वयप्रमाणा यावदपरस्य सेतिकादिप्रमाणाः । एवं कर्माणोऽपि कस्यचिज्ज्ञानाच्छादनस्वभावा प्रकृतिः, अपरस्य दर्शनावरणरूपा, अन्यस्याऽऽह्लादादिप्रदानलक्षणा, कस्यचित्सम्यग्दर्शनविधातजननस्वभावेत्यादि । स्थितिश्च तस्यैव कस्यचिन्नशस्तागरोपमकोटिकोटरूपा, अपरस्य तु सप्तातिसागरेपमकोटिकोटिलक्षणेत्यादि । रसस्त्वदुभागादुभावशब्दवाच्यस्तस्यैवानकद्विस्थानकविस्थानकार्दिरूपः । प्रदेशा अल्पबहुतरबहुतमादिरूपा इति ॥

नन्वेकाध्यवसायविशेषेण प्रकृत्यादयश्चत्वारो बन्धा दुग्णपदेव सञ्जायन्त आहोश्चित् प्राक् प्रकृतिबन्धस्ततः स्थितिबन्ध इति सम्पद्यन्ते ? यौगपदेन बन्ध इति चेत् कथमेकाध्यवसायलक्षणेनैव कारणेन कार्यरूपाः प्रकृत्यादयश्चत्वारो बन्धाः ? यदि क्रमेणेति द्वितीये भङ्ग उररुक्रियते तदा प्रकृत्यादिषु प्रत्येकबन्धेषु भेदाभिन्नाध्यवसायानां कारणत्वं सम्पन्निपद्येत, न चैवं प्रतिपाद्यते, केमत्र प्रतिविधानम् ? उच्यते;—एकाध्यवसायविशेषेण दुग्णपदेव प्रकृत्यादीनां बन्धस्सञ्जायते, न तैकाध्यव-

क्षयेण वोपजायमाना क्षायोपशामिका क्षायिका वा ऽर्थाब्धिस्समानरूपा सर्वाऽऽत्मप्रदेशेषु ततो यदा यदा प्रतिसमयं कर्मपुद्ग-
 लानां ग्रहणमात्मप्रदेशस्यात्तदा तदा एकस्यां प्रतोलिकायां निवसतां समकालमेव विवाहादिकार्यप्रसक्तानां शतानां गृहसेधिनो
 यथा स्वस्य अनन्तरपरम्परसम्बद्धत्वेनाऽन्येषामपि उपग्राहकत्वं दृश्यते तद्वदनन्तरपरम्परतया निखिलानामात्मप्रदेशानां रवाऽत्म-
 प्रदेशार्थमन्यात्मप्रदेशार्थं च अल्पाधिकतया व्यापार उपजायत इति । अयं च विषयः कर्मप्रकृति-पञ्चसंग्रह-शतकप्रकरणादिषु
 विस्तरेण प्रपञ्चितस्ततो द्रष्टव्यः ॥ एवञ्च रागद्वेषस्नेहलेशावलं तसकलात्मप्रदेशो जीवो बद्धोदितमिथ्यात्वादिभिर्हेतुभिर्षेष्वा-
 काशप्रदेशेष्ववगाढस्त्वेवावस्थितान् कर्मणो विग्रहयोग्यान् पुद्गलस्कन्धानादाय प्रकृतिस्थि तिरसतया तान् यत्परिणमते स प्रकृ-
 त्यादिवन्ध इति निष्कर्षः । स च प्रकृत्यादिभेदैश्चतुर्विधः प्रकृतिवन्धः, स्थितिवन्धः, अनुभागवन्धः, प्रदेशवन्धश्च । तत्र स्थि-
 त्यनुभागप्रदेशवन्धानां यः समुदायः स प्रकृतिवन्धः, “ प्रकृतिः समुदायः स्याद् ” इतिवचनात् । रक्ताद्विष्टेनाऽऽत्मना स्वाऽव-
 गाढाऽऽकाशप्रदेशवर्तिकर्मणस्स्कन्धा यदा उपदीयन्ते अध्यवसायविशेषाञ्चाऽऽत्मसात्क्रियन्ते तदा हंसः क्षीरोदके इव अथवा
 गोचरितद्रुणकवलानां दुग्धसहितसमधातुतया परिणमनामेव एकसमयगृहितकर्मणस्स्कन्धानां मध्ये ऋचन ज्ञानावरणीयतया
 ऋचिदर्शनाच्छादकत्वेनाऽपरे सुखदुःखादुभवयोग्यतया परे च दर्शनचरणव्यामोहकारितयाऽन्ते नारके तेषां दुःखानुभवाऽमरा-
 ऽऽयुष्केनाऽन्ये नातिशरं राधाकारेणाऽपरे उच्चर्चनोत्रादुभावेनाऽन्ये दानाद्यन्तरायकारितया यद् व्यवस्थायन्ते स प्रकृति-
 वन्धः । ज्ञानावरणीयादिप्रकारतया प्रविभक्तानां कर्मस्कन्धानामध्यवसायविशेषादेव जघन्यमध्यमोत्कृष्टस्थितिकालनियमनं
 स स्थितिवन्धः । नियमितस्य तेकानां स्वस्वपाककाले परिपाकमुपगतानां कर्मस्कन्धानां घृतक्षीरकौशातकीरससदृशशुभाऽशुभ-

अष्टस्पर्शाश्च एवं त्रैक्रियाहारकशरीरप्रायोग्या अपि वर्गणा द्रष्टव्याः तैजसशरिरप्रायोग्या वर्गणाः पञ्चवर्णा द्विगन्धाः पञ्चरसाश्चतुःस्पर्शाः, तत्र मृदुलघुरुूपं द्वै स्पर्शाविवस्थितै, अन्यै तु द्वै स्पर्शाँ स्निग्धोष्णै स्निग्धहृत्तै वा, रूक्षरै तै वा, एवं भाषा प्राणापानमनःकर्मप्रायोग्या अपि वर्गणा द्रष्टव्याः। तथै दारिकवर्गणाः प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकाः, ताभ्यो वैक्रियशरीरप्रायोग्या वर्गणा अनन्तगुणाः, ताभ्य आहारकशरिरप्रायोग्या वर्गणा अनन्तगुणाः, ताभ्योऽपि तैजसशरिरप्रायोग्यवर्गणा अनन्तगुणाः, एवं भाषाप्राणापानमनःकर्मप्रायोग्या अपि वर्गणा यथोत्तरमनन्तगुणा वाच्या इति ॥ (श्रुमलयगिरिया कर्मप्रकतिवृत्तिः)॥

ननुकप्रकारेण चतुर्दशरज्जुपरिमिते लोके कार्माणपुद्गलानां यदा सर्वत्र सङ्घावः प्रातिपादितस्तदा कान् कर्मयुग्यपुद्गलान् कुत्र स्थिते जीव उपादत्ते ? आत्मनोऽचिन्त्यशक्तिकत्वादिति चेदुच्यते;—यथा जातेऽदाः स्वसम्बद्धान् न्यनान्येव दृहति नस्वसम्बद्धानि तथाऽप्यमात्माऽपि येष्वाकाशप्रदेशेष्ववगाढस्तत्र वर्त्मानानेव कर्मयोग्यपुद्गलानादत्ते न त्वनन्तरपरपरप्रदेशाऽवगाढानिति ' एषाप्यसोगाढं नियसव्यपप्रसथो गहेइ जिथो ' इति वचनात् । अस्या गमनिकाः—एकस्मिन्प्रदेशेऽवगाढमेकप्रदेशावगाढं येष्वाकाशप्रदेशेषु जीवोऽवगाढस्तेष्वेव यत्कर्मपुद्गलद्रव्यं तद्रागादिस्नेहगुणयोगादात्मनि लभाति ' ॥ ननु कर्मप्रहणं यदा च सञ्जायते तदा लोकाकाशप्रदेशपरिमिताऽऽत्मप्रदेशैर्निखलेरेव कर्तुंभूतैः कर्मप्रहणं जायत उत नूनैरिति ? उच्यते;—शुद्धलाऽव्यवानामेव सर्वात्मप्रदेशानां सम्बद्धत्वादेकस्मिन्नात्मप्रदेशे क्षेत्रावगाढग्रहणप्रायोग्यद्रव्यग्रहणाय व्याप्रियमाणे सर्वेऽप्यात्मप्रदेशा अनन्तरपरम्परतया तद्रव्यग्रहणाय व्याप्रियन्ते यथा हस्ताप्रेण स्मंश्चिद्वाह्ये घटादिके शुद्धमाणे सणेबन्धकूर्परांसाद्योऽपि तद्ग्रहणायानन्तरपरम्परतया व्याप्रियन्ते । यतो र्न्यान्तरायस्य देशक्षयेण (क्षयोपशमेन) सर्व-

शरिं प्रायोग्ये त्कृष्टवर्णणापेक्षया चैकपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा जघन्याऽग्रहणप्रायोग्या वर्णणा, ततो द्विपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा द्वितीयाऽग्रहणप्रायोग्या वर्णणा, एवमेकैकपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा अग्रहणप्रायोग्या वर्णणास्तावद्वक्तव्या यावदुत्कृष्टाऽग्रहणप्रायोग्या वर्णणा, जघन्यायाश्चोत्कृष्टाऽनन्तगुणा, गुणकारश्चाऽभव्यानन्तगुण सिद्धाऽनन्तभागकल्पराशिप्रमाणो द्रष्टव्यः । अग्रहणप्रायोग्ये त्कृष्टवर्णणापेक्षया चैकपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा जघन्या भाषाप्रायोग्या वर्णणा, यानि पुद्गलद्रव्याणि भूर्हत्वा जन्तवः सत्यादिभाषारूपतया परिणमय्यालम्ब्य च विस्तृजन्ति तानि भाषाप्रायोग्या वर्णणा, ततो द्विपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा द्वितीया भाषाप्रायोग्या वर्णणा, एवमेकैकपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा भाषाप्रायोग्यास्तावद्वक्तव्या यावदुत्कृष्टा भाषाप्रायोग्या वर्णणा भवति, जघन्यायाश्चोत्कृष्टा विशेषाधिका, विशेषश्च तस्या एव जघन्याया वर्णणाया अनन्ततमो भागः । उत्कृष्टभाषाप्रायोग्यवर्णणापेक्षया चैकपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा जघन्याऽग्रहणप्रायोग्या वर्णणा, ततो द्विपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा द्वितीयाऽग्रहणप्रायोग्या वर्णणा, एवमेकैकपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा अग्रहणप्रायोग्या वर्णणास्तावद्वक्तव्या यावदुत्कृष्टाऽग्रहणप्रायोग्या वर्णणा, जघन्यायाश्चोत्कृष्टाऽनन्तगुणा, गुणकारश्चाऽभव्यानन्तगुणसिद्धाऽनन्तभागकल्पराशिप्रमाणो द्रष्टव्यः । अग्रहणप्रायोग्योत्कृष्टवर्णनायाश्चोत्कृष्टाऽनन्तगुणा, गुणकारश्चाऽभव्यानन्तगुणसिद्धाऽनन्तभागकल्पराशिप्रमाणो द्रष्टव्यः । अग्रहणप्रायोग्योत्कृष्टवर्णणापेक्षया चैकपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा जघन्या प्राणापानयोग्या वर्णणा, यानि पुद्गलद्रव्याणि भूर्हत्वा जन्तवः प्राणापानरूपतया परिणमय्यालम्ब्य च विस्तृजन्ति तानि प्राणापानयोग्या वर्णणा, ततो द्विपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा द्वितीया प्राणापानयोग्या वर्णणा, एवमेकैकपरमाण्वधिकस्कन्धरूपाः प्राणापानयोग्या वर्णणास्तावद्वक्तव्या यावदुत्कृष्टा प्राणापानयोग्या वर्णणा भवति, जघन्यायाश्चोत्कृष्टा विशेषाधिका, विशेषश्च तस्या एव जघन्याया अनन्ततमो भागः । प्राणापानयोग्योत्कृष्ट-

नवतत्त्व-
टिकायां-

१२५

ॐ N ॐ A ॐ V ॐ A ॐ T ॐ A ॐ T ॐ A ॐ V ॐ A ॐ A ॐ

॥ N ॥ A ॥ V ॥ A ॥ T ॥ A ॥ T ॥ V ॥

वृद्धानामसंख्येया वर्णणाः, अनन्तपरमाणुनिष्पन्नस्कन्धानामनन्ता वर्णणाः, अनन्तानन्तप्रादेशिकस्कन्धानामनन्तानन्तवर्णणाः,
 सर्वा अप्येता अल्पपरमाणुभयत्वेन स्थूलपरिणामतया च स्वभावत्वाद्धीमानां ग्रहे न समागच्छन्ति यतः सर्वा अप्येता
 वर्णणाः अग्रहणप्रायेण्या इत्युच्यन्ते एताश्च सर्वाः समतिक्रम्य अभव्यानन्तगुणैः सिद्धानन्तभागवर्तिभिः परमाणुभि-
 निष्पन्नेः स्कंधैरारब्धा ग्रहणप्रायेण्या जघन्यैदारिकवर्णणा, तत एकपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा द्वितीया ग्रहणप्रायेण्या वर्णणा,
 द्विपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा तृतीया ग्रहणप्रायेण्या वर्णणा, एवमेकैकपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा वर्णणास्तावद्वाच्या यावदुत्कृष्टा
 अदारिकशरग्रहणप्रायेण्या वर्णणा भवति, जघन्यायाश्च वर्णणायाः सकाशादुत्कृ वर्णणा विशेषधिका, विशेषश्च तस्या
 एव जघन्याया वर्णणाया अनन्ततमो भागः अदारिकशरग्रहणप्रायेण्येत्कृष्टवर्णणापेक्षया चैकपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा-
 वर्णणाऽग्रहणप्रायेण्या सा जघन्या, ततो द्विपरमाण्वधिकस्कंधरूपा द्वितीयाऽग्रहणप्रायेण्या वर्णणा, एवमेकैकपरमाण्वधिक-
 स्कन्धरूपा वर्णणास्तावद्वाच्या यावदुत्कृष्टाऽग्रहणप्रायेण्या वर्णणा भवति, जघन्यायाश्च वर्णणायाः सकाशादुत्कृष्टा वर्णणा
 अनन्तरुणा । गुणकारश्चाऽभव्यानन्तरुणासिद्धानन्तभागकल्पराशेप्रमाणो द्रष्टव्यः । एतासां चाग्रहणप्रायेण्या अदारिकं प्रति
 प्रभूतपरमाणुनिष्पन्नत्वात् स्रक्ष्मपरिणामत्वाच्च देदितव्या । हैकेयं प्रति पुनः स्वल्पपरमाण्वात्मकत्वात् स्थूलपरिणामत्वाच्चाऽ-
 वसेया एवमुत्तरत्रापि भावना कार्या अग्रहणप्रायेण्येत्कृष्टवर्णणापेक्षया चैकपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा वर्णणा वैक्यशरीरप्रा-
 येण्या जघन्या वर्णणा, ततो द्विपरमाण्वधिकस्कन्धरूपा द्वितीया वैक्यशरीरस्य ग्रहणप्रायेण्या वर्णणा, एवमेकैकपरमाण्वा-
 कस्कन्धरूपा वर्णणा वैक्यशरीरविषये ग्रहणप्रायेण्यास्तावद्वाच्या यावदुत्कृष्टा ग्रहणप्रायेण्या वर्णणा भवति, जघन्यायाश्च

॥ S ॥ U ॥ A ॥ G ॥ N ॥ A ॥ L ॥

वन्धतन्त्रे
 पुद्गल-
 वर्णणाः ॥

पुद्गलजालश्लेषणमादानं, स्नेहाभ्यक्तवपुर् रजो लगनवदिति । तथा चोक्तम् ;—‘सकपायत्वाह्वयः कर्मणो येन्यान्
 पुद्गलानादत्ते’ (तत्त्वा०, अ० ८, सू० २) । नन्वग्रे वक्ष्यमाणप्रकारेण कर्मप्रदेशाऽऽदानं मनोवाक्याऽन्यतमयेनसाध्यं,
 तत् कथं ‘सकपायत्वाह्वयः कर्मणो येन्यात् पुद्गलानादत्ते’ इत्युक्तम् ? सत्यम्; वन्धो द्विविधः, साम्प्रसायिकवन्धः,
 ईर्ष्यायिकवन्धश्च, यद्यपि कर्मप्रदेशादानं ‘जोगा पय डिपएसं’ इति वचनाद् योगसाध्यं तथापि सूक्ष्मसंपरायणुस्थानं
 यावत् कपायसहचारिता येनाः कर्मप्रदेशग्रहणं विदधति, सकपाययोगेनात्ता कर्मप्रदेशा एव आत्मप्रदेशैस्सह संश्लेषमुपयान्ति,
 न तु केवलयोगेनोपात्ताः, यत उपशान्तमोहर्द्वेषमोहसयोनिव्यलिणुषु न्वलं योगप्रत्ययतो यो वन्धो द्विसामयिकः सैव
 ईर्ष्यायिकः, तस्य ‘वन्ध’ इति संज्ञायां सत्यामपि वन्धशब्दस्य न चरितार्थत्वम्, आत्मप्रदेशैस्सह क्षीरनीरवद्भेदसम्बन्धा-
 ऽभावात्, सम्मृष्टभेत्तिप्राक्षिप्तवाल्मुकासमुदायवदिति । अतः ‘सकपायत्वाह्वयः कर्मणो येन्यान् पुद्गलानादत्ते’ इति सत्यम्.
 यदाह वाचकमुख्यः;— ‘स्नेहाऽभ्यक्तशरंरस्य, रेणुना श्लिष्यते यथा गात्रम् । रागद्वेषक्लेशस्य कर्मबन्धो भवत्येव’ ॥ १ ॥
 ननु ‘कर्मणो योग्यानि’ इतिपदेन अन्येऽपि कर्मणोऽयोग्याः पुद्गलाः सन्तीति ज्ञायते, तत्र योग्याऽयोग्यस्वरूपं विभावयितुं
 प्रसङ्गसङ्गत्या किञ्चिद् वर्णणास्वरूपमुल्लिख्यते;—इह समस्तलोककाकाशप्रदेशेषु ये केचन एकाकिनः परमाणवो विद्यन्ते,
 तत्समुदायसजातीयत्वाद्का वर्णणा, वर्णणा नाम सजातीयानां समुदायः, एवं द्विप्रादेशिकानामनन्तानामपि स्कन्धानां सजा-
 तीयत्वाद्वितीया वर्णणा, त्रिप्रादेशिकानामनन्तानामपि स्कन्धानां सजातीयत्वात्तृतीया वर्णणा, एवमेकैकपरमाणुवृद्ध्या संख्ये-
 यप्रादेशिकानामनन्तानामपि स्कन्धानां सजातीयसमुदायरूपाः संख्याता वर्णणाः, असंख्यातप्रादेशिकस्कन्धानामेकैकपरमाणु-

अपूर्वकरणे सैव चतुर्विंशतिर्विक्रिय द्विकर हिता द्वाविंशतिर्विन्धहेतवः । अनिष्टतिवाद्संपरायशुणस्थानके पूर्वाक्ता द्वाविंशतिर्विन्धहेतवो हास्यरत्यर तेशो कभयज्जुष्मालक्षणहास्यषट्कर हिताः षोडशबन्धप्रत्यया भवन्ति । त एव षोडशबन्ध-
प्रत्ययाः द्वैपुनंपुंसकलक्षणोद्विकसञ्चलनके धमानमायारूपसञ्चलनत्रिकाभ्यां वर्जिता दश बन्धहेतवः स्रक्ष्मसम्परायाख्ये
दशने शुणस्थानके वर्तन्ते । क्षीणमेह उपशान्तमेहे च त एव दश लेभं विना नव बन्धप्रत्ययाः । मनोयोगचतुष्काभ्य-
नचतुष्कैदारिककाययोगलक्षणा ये नव बन्धहेतवः क्षीणमेह उपशान्तमेहे च भवन्ति तेभ्यो मध्यममनोयोग द्विकमध्यमवा-
न्येगद्विकलक्षणाश्चत्वारो हेतव अपसारयितव्याः, कार्मणैदारिकमिश्रं च प्रक्षिप्तव्यं, अतः सयोगिर्नैवलिने प्रत्ययाः
तत्रैदारिकं सयेज्यवस्थायामैदारिकमिश्रकार्मणकाययोगं नैवलिसद्द्व्यतावस्थायाम्, “मिश्रैदारिकयोक्ता सप्तमषष्टिद्वि-
टेषु कार्मणशरैर्येन चतुर्थेन पंचमे तृट्टे च” । १ । इति वचनात् प्रथमान्तममनोयोगं भगवतोऽनुत्तरसुरा दिभि-
र्मनसा पृष्टस्य मनसैव देशनात्, प्रथमान्तमवाग्येन देशनादिप्रसङ्गे, अयोगिर्नैवलिने न शिद्धबन्धहेतुर्योगस्याऽपि
व्यवच्छेदबन्धादिति ।

एवमुपपादिते विस्तरेण बन्धहेतौ इयमाशङ्का स्याद्-यद्, श्रमदूर्त्तस्याऽऽत्मनो हस्ताद्यसम्भवे स ते आदानशक्तिविरहात्
कर्मप्रहण मिति ? उच्यते;—प्रक्रियाऽनभित्तस्य तावदियमेवाऽप्यन्याऽऽशङ्का, यतः कथमदूर्त्तत्वमभ्युपेतमात्मनः? कर्मलवसम्ब-
न्धस्यानादित्वादेकत्वपरिणारे सति क्षीरोदकवन्दूर्त्त आत्मा एव कर्मप्रहणे व्याप्रियते नत्वमूर्त्तः, न च बाह्यहस्तादिकरणव्या-
ऽऽदेयं घटादेवत् पद्मलमटे सत्, नैतन्वध्यवसायविशेषाद् रागद्वेषमोहपरिणामाऽप्यञ्जनलक्षणादात्मनः कर्मयोग्य-

गुणसंख्ये बन्धनानां तन्त्रकम् ।

श्रीनवतन्त्र-
टीकायां-

१२१

४	५७	५५	५०	४३	४६	३९	२६	२४	२२	१६	१०	९	७	७	०
मूलबन्धहेतवः	उत्तरबन्धहेतवः	मिथ्यात्वगुण०	सास्वादनगुण०	मिश्रगुण०	अविरतसम्य० गुण०	देशविरतिगुण०	प्रमत्तगुण०	अप्रमत्तगुण०	अपूर्वकरणगुण०	अनिवृत्तिवादनगुण०	सूक्ष्मसम्परायगुण०	उपशान्तमोह०	क्षीणमोहगुण०	सयोगिकेवलिगुण०	अयोगिकेवलिगुण०
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
अभिग्रहकमिथ्या०	अनाभिग्रहकमिथ्या०	आभिनवेशकमि०	सांशयिकमि०	अनाभोगिकमि०											
मिथ्यात्वम्															

बन्धन-
प्रत्ययाः।

१२१।

नान्यस्तेति' वचनात् सास्वादने मिथ्यात्वपञ्चनेन निना पंचाशद्वन्धहेतवे भवन्ति । अर्थादरेकमिश्रवैक्यमिश्रकार्मणाऽनन्तानु-
बन्धिचतुष्कं विना मिश्रे त्रैचत्वारिंशद्वन्धहेतव उक्ताः, 'न सम्भामिच्छो कुण्ड कालं' इति वचनात् सम्यग्मिथ्यादृष्टेः परलोकग-
मनाभावाद्दारिकमिश्रवैक्यमिश्रकार्मणयोगानामसम्भवः, अनन्तानुबन्ध्युदयस्य चाऽस्य निषिद्धत्वादनन्तानुबन्धिचतुष्टयश्च
नास्ति, अतः पूर्वोक्तपञ्चाशत्संख्यायाः सप्तानामपहारः । अविरतसम्यग्दृष्टे तस्य परलोकगमनसम्भवात् पूर्वापनीतमैदारिक-
मिश्रवैक्यमिश्रकार्मणलक्षणविकं त्रिचत्वारिंशते पुनः प्रक्षिप्यते, अतः पद्चत्वारिंशद्वन्धप्रत्ययाः । देशविरते एकोनचत्वारिंशद्व-
न्धहेतवः, तत्कथमित्याहः—विग्रहणतावपर्यासाऽवस्थायाम्च देशविरटेरभावात्कार्मणैर्दारिकमिश्रद्वयं न सम्भवति, त्रसाऽसंय-
माद्विरतत्वाञ्जसाविरतिर्न जायते । ननु त्रसासंयमात् सङ्कल्पजादेवासै विरतो न त्वारम्भजादपि तत्कथमसै त्रसाऽविरतिः
सर्वाप्यपनीयते ? सत्यं, किन्तु गृहिणामशक्यपरिहारत्वेन सत्यप्यारम्भजा त्रसाऽविरतिर्न विवाक्षितेत्यदोषः, बृहच्छतकेऽप्ये-
वमेव परिभावितमिति । तथाऽप्रत्याख्यानावरणोदयस्य निषिद्धत्वादस्मिन् गुणस्थानेऽप्रत्याख्यानावरणचतुष्टयं न घटां
प्राञ्चति, तत एते सप्त पूर्वोक्तायाः पद्चत्वारिंशतेऽपनीयन्त इति देशविरते एकोनचत्वारिंशद्वन्धहेतवः । तथा प्रमत्ते
पद्द्विशतिवन्धहेतवः, इदमत्र हृदयम्-प्रमत्तगुणस्थाने एकादशधाऽविरतिः प्रत्याख्यानावरणचतुष्टयञ्च न सम्भवति, आहारक-
द्विकं च भवति, ततः पूर्वोक्ताया एकोनचत्वारिंशतः पञ्चदशेऽपनीते द्विके च तत्र प्रमत्ते पद्द्विशतिवन्धप्रत्ययास्सञ्जाय-
न्ते । तथाऽप्रमत्तस्य लब्धयुपर्जवनेनाहारकमिश्रवैक्यमिश्रलक्षणद्विकरहिता सैव पद्द्विशतिश्चतुर्विंशतेर्वन्धहेतवोऽप्रमत्ते भवन्ति ।

बन्धवत्त्वं
बन्धप्र-
त्ययाः

॥ १२० ॥

अभिग्रहेणोदमेव दर्शनं शोभनं नान्यदित्येवरूपेण कुदर्शनविषयेण निर्द्वत्तमाभिग्रहिकं यद्ग्रशाद्रोटिकाददर्शनानामन्यतमं गृह्णाति
तद्विपर्यतमनाभिग्रहिकं, यद्ग्रशात्सर्वाण्यापि दर्शनानि शोभनान् त्येवर्त्तन्माध्यस्थ्यमुपजायते । आभिनिवेशिकं यद्भिनिवेशेन
निर्वृत्तं यथा गोष्ठासाहिलार्दीनाम् । सांशयिकं यत्संशयेन निर्द्वत्तं यद्ग्रशाद्भवदहर्दुषादिदृष्ट्वपि र्जिवा र्जायादितत्त्वेषु संशय उपजायते,
यथा न ज्ञाने किमिदं भगवदुक्तं धम्मार्हस्तिकायादि सत्यमुताऽन्यथेति अनाभोगं यदनाभोगेन निर्द्वत्तं तच्चैकेन्द्रियादीनामिति ॥
हिंसाद्यव्रतेभ्यो मनोवाकायैः कृतकारेतानुमैभिर्यद्विस्मरणं सा चिरतिः, न विरतिः अविरतिः, असंयम इति यावत् । सा चाऽविरति
द्विदशप्रकारा, तद्यथा-मनः पञ्चेन्द्रिया च, रेपां षण्णां स्वस्वविषये प्रवर्त्तमानानामनियमनम्, तथा शुशिव्यर्जोवाशुवनस्पतिव्रस-
रूपाणां षट्प्रकारकं वानां हिंसा । कषाय-नोकषायभेदाभ्यां कषायः पञ्च वंशातिविधः, तत्र कषायोऽनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानावर-
णीयप्रत्याख्यानावरणीयसञ्चलनभेदाभिन्नः क्रोधमानमायालोभलक्षणः षोडशप्रकारः, विदपुरुषवेदनपुंसकवेदहास्यरत्यरति-
शोकभयज्जुप्सारूपो नोकषायो नवधा कषायसहचारितत्वाद्दुपचारेण कषाय इत्युच्यते । मनोवाक्कायव्यापारलक्षणी योगः, स च
पञ्चदशविधस्तद्यथाः—सत्यमनोयोगः, असत्यमनोयोगः, सत्यासत्यमनोयोगः, असत्याऽमुपगमनोयोगश्च, सत्यवाग्योगः, अस-
त्यवाग्योगः, सत्यासत्यवाग्योगः, असत्यामुपवाग्योगः, अर्दा रेककाययोगः, अर्दा रेकमिश्रकाययोगः, वैक्रियकाययोगः,
वैक्रियमिश्रकाययोगः, आहारककाययोगः, आहारकमिश्रकाययोगः, कर्मणयोगश्चेति पञ्चदशविधो योगः । सर्वे मिलिताश्च सप्त-
पञ्चाशद्बन्धप्रत्ययाः । एते च प्रत्ययाश्चतुर्दशसु गुणस्थानेषु न सर्वे सर्वत्र भवन्ति किन्तु केचिदेव कचिद्भवन्तीति तद्भाव्यतेः-
मेभ्यादृष्टावाहारकाहारकमिश्रलक्षणादिकोनाः प पञ्चाशद्बन्धहेतवो भवन्ति, आहारकद्विकवर्जनं तु संयमवतां तदुदयो

नवतत्त्व-
सुमन्ता-
र्टीकायां-
१२०
A
T
A
T
A
V
A
N
S
U
A
L
A

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

यज्ज्ञानस्य फलं महोदयपदावाप्तावलं कारणं, यस्याऽऽराधनतः प्रयान्ति निखिला देशा असत्कर्मजाः ।
 यच्चाशेषभवाटर्कश्रमणसंकेशा र्दितानां तृणां, विश्रामप्रदपादपं च चरणं भव्यैः समाराध्यताम् ॥ १ ॥
 मे तर्ह्ये लक्षणभेदाभ्यां निर्जरां व्याख्याय ' वन्धाऽविनाभाविनो निर्जरा ' इति विज्ञायोद्देशकमायातमष्टमं वन्धतत्त्वं
 प्रक्रमते, निर्जराप्रारम्भे ' वारसाविहं ' इति गाथायां ' बंधो चउविगण्यो य, पयइडिइ अणुभाग-पणसभेए हं नायवो
 इति पदेन प्रकृते स्थित्यनुभावप्रदेशभेदेर्बन्धश्चतुर्विकल्पो ज्ञातव्य इत्युक्तम् । अथ केलक्षणा प्रकृतिः केलक्षणा स्थितिः
 कैस्वरूपोऽनु ; कैरुपाश्च प्रदेशा इति प्रतिपिपादयिषुराचार्यः सूत्रं निर्दिशतिः—

के पुनरत्र पृथगुपादानम् ? सत्यम्, सेऽतिचारविशुद्धयर्थं उक्तः, अयं तु सामान्येन निर्जरार्थं इत्यर्पनरक्तयम् ॥ इति पद्धविधमाभ्यन्तरं तपः । एतदाभ्यन्तरं तपः संवरत्वादाभिनवकर्मोपचयप्रतिपेधकं, निर्जरणफलत्वात् कर्म निर्जरकम् पारम्पर्येण चाभिनवकर्मोपचयप्रतिपेधकत्व-पूर्वपेधितकर्मनिर्जरकत्वाभ्यां मोक्षप्रदमिति समाप्तं निर्जरातत्वम् ॥

न्याख्याय निर्जराख्यं तत्त्वञ्च यथाभति प्रापि यत्तुन्यं । तेनास्तु भव्यसन्दोहसकामनिर्जराप्रवणः ॥ १ ॥

इत्याराध्यपादात्वार्यवत्यर्थीमद्विजयमोहनसूरीश्वरविनेयावतसोपाध्यायपदालङ्कृतश्रीमत्प्रतापविजयगणित्वरणञ्ज-
 वञ्चरीकप्रवर्त्तकसुतिश्रीधर्मविजयविरचितयायां श्रीनवतत्त्वप्रकरणसुमङ्गलाटीकायां निर्जरातत्त्वं समाप्तम् ॥

N
A
V
A
T
A
T
A
V
A
N
A
U
M
S
A
N
G
A
L
A
A

ॐ N ॐ A ॐ V ॐ T ॐ A ॐ T ॐ A ॐ V ॐ A ॐ

योगस्यापि निरुद्धत्वात्सै पूर्वोक्तेऽर्थे विरुध्यते, कथं तत्र ध्यानशब्दवाच्यता? इत्यत्राहः—यथा कुलालचक्रं भ्रमणनिमित्त-
दण्डादेरभावेऽपि पूर्वाऽभ्यासाद्भ्रान्त्यति, तथा मनःप्रभृतिसन्योगोपरमेऽपि अयोगिनो ध्यानं भवति, तथा यद्यपि द्रव्यतो योगा-
न सन्ति तथापि जीवोपयोगरूपभावमनःसद्भावादयोगिनो ध्यानम् । यद्वा ध्यानकार्यस्य कर्मनिर्जरणस्य हेतोः हेतुत्वाद्भ्यानं,
यथा पुत्रकार्यकस्यादपुत्रेऽपि पुत्र उच्यते, भवति ह्यस्य भवोपग्राहिकर्मनिर्जरा । अथवा शब्दार्थबहुत्वाद्भ्यानं, यथा हरि-
शब्दस्यान्वमकटादयो बहवोऽर्थाः, एवं ध्यानशब्दस्यापि, तथा हिः—“ ध्यै चिन्तायां, ध्यै काव्ययोगानिरोधे, ध्यै अयोगिस्तेऽपि
” वदन्ति हिः—“ निपातश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः । अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ” ॥ १ ॥ इति ।
जिनागमाद्वाऽयोगिनोऽपि ध्यानं, यदाहः—“ आगमश्चोपपत्तिश्च सम्पूर्णा दृष्टिलक्षणा । अर्निद्रियाणामर्थानां सद्भावाप्रतिपत्तये ” ॥१॥
आद्यं शुक्लध्यानं अपूर्वकर्मणुणस्थानकमादकृत्वा क्षीणमोहं यावत् भवति, द्वितीयं क्षीणमोहगुणस्थाने वर्तते, ‘पूर्वविदः’
(त. ९. ४०) इति सूत्रभाष्यवृत्तिप्रामाण्येन उपशान्तमे हर्षिणमोहयोरुभयस्यापि तच्च पूर्वविद एव न तु एकादशाहविद इति ।
द्वितीयभेदादनु तृतीयादवार्कं नैवलज्ञानं सञ्जायते, तृतीयं सूक्ष्म क्रियमप्रतिपाति योगानिरोधकालिनं, तच्च आशुर्वेदन्यादीनां
विषमस्थितिसत्ताकस्य केवलिनः नैवलिसमुद्घाताऽनन्तरं जायते । चतुर्थं तु शैलेशीकरणावस्थायां पञ्चदशवाक्षरकालमिति ॥
लेख्याश्चात्र विशुद्धरीतपञ्चशुक्लाऽऽख्या अवगन्तव्याः तत्राप्यन्यभेदद्वये शुक्लेव । क्षपकोपशामकैकान्यतरश्चेणिसमारोहः;

१—‘ पूर्वविदः ’ इति तत्त्वार्थसूत्रवृत्तौ अनुवृत्तस्य ‘ उपशान्ततक्षीणकवायोश्च ’ इतिपदस्य तात्पर्यं धर्मध्यानगुणस्थानचिन्तावद्
गौणमुख्यध्यानविषयमाश्रित्य मुख्यध्यानगोचरमवगन्तव्यमन्यथाऽत्रापि गुणस्थानप्रभृतिप्रत्ययो विरुध्येरन्निति ॥

ॐ S ॐ निर्जरातत्त्वं ॐ U ॐ शुक्ल- ॐ M ॐ ध्यानम् । ॐ A ॐ ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A ॐ

ध्यानमप्रमत्तसंयतरुणस्थानकमादौ कृत्वा क्षीणमोहं यावत् सम्भवति, न तु ततोऽर्वाक् ध्यानयोग्य विशुद्धपर्यदासात् । अथ तु विशुद्धरक्तपर्णात् वक्ष्यमाणशुद्धध्यात्वान्तर्भाव इति । निसर्गाऽधिगमाभ्यामशेषजीवादिपदार्थश्रद्धानं जिनसाधुगुणोत्कर्षानं प्रशंसाविनयदानानि च धर्मध्यानलिङ्गानि । आनन्तर्यपारम्पर्याभ्यां स्वर्गापवर्गप्राप्तिश्च फलम् ॥

अथ शुक्लस्योपक्रमः—तत्र पृथक्त्ववितर्कसविचारं प्रथमं, एकत्ववितर्कसविचारं द्वितीयं, सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति तृतीयं, उत्सन्नक्रियमनिवर्तते चतुर्थं शुक्लध्यानमिति । तत्र पृथक्त्वं नावात्वं, वितर्कः श्रुतं, विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्गान्तिरिति पृथक्त्ववितर्कसविचारं, परमाण्वादाः एकस्मिन् द्रव्ये उत्पादस्थितिव्ययमूर्त्तत्वाऽमूर्त्तत्वादीनां पर्यायाणां द्रव्यार्थकपर्याया-र्थकादिभिर्दिविधनयैः पूर्वविदां पूर्वगतश्रुतानुसारेणोत्तरेषामन्यथा अर्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्गमण्युक्तं यददुचिन्तनं तदाद्यं शुक्लमिति । अस्मिन्नाद्यभेदे परमाण्वाद्येकद्रव्यवर्त्तमानिन्नपर्यायानाश्रित्य पृथक्त्वं, पूर्वगतपूर्वभेदान्यतरश्रुतानुसारित्वात् सवि-तर्कत्वं, अर्थदर्शान्तरे शब्दाच्छब्दान्तरे विवाक्षितमनःप्रभृतियोगाद्वागादियेणे सङ्गमणस्य च जायमानत्वात् सविचारत्वम् । एवं त्रीण्यापि विशेषणानि स्वधिया परिभाषयानि नदु अर्थव्यञ्जनयोगान्तरेषु सङ्गमणसम्भवात् कथं मनःस्थैर्यं ? तद-

१ सालम्बननिरालम्बनगौणमुख्यधर्मध्यानमाश्रित्यैतदप्रमत्तगुणस्थानकं भाव्यमन्यथा “ आर्त्तरौद्रं भवेदत्र मन्दं धर्म्यं तु मध्यमम् । षट्कर्म्मप्रतिमाश्राद्ध-व्रतपालनसम्भवम् ॥ १ ॥ अस्तिस्वाभ्योक्तपायाणामत्रार्त्तर्यैव मुख्यता । आह्लाथालम्बनोपेतधर्म-ध्यानस्य गौणता ॥ २ ॥ यावत्प्रमादसंयुक्तस्तावत्तस्य न तेष्विति । धर्मध्यानं निरालम्बनमित्युच्चैर्जिन्मास्कराः ॥ ३ ॥ ” इत्यादिगुणस्था-नकक्रमारोहप्रत्योक्तयः कथं संगच्छेरन् ? इति स्वधिया समाधेयम् ॥

निर्भेददृशा ध्यायन् रूपस्थध्यानवान् भवेत् ॥ ३ ॥ निरञ्जननिराकारचिदानन्दरूपस्याऽमूर्त्तस्य परमात्मनो यद्रूपवर्जितं
 ध्यानं तद्रूपार्तम्, आह च;—“ अमूर्त्तस्य चिदानन्दरूपस्य परमात्मनः । निरञ्जनस्य सिद्धस्य ध्यानं स्याद्रूपवर्जितम् ॥
 १ ॥ अस्य चतुर्थभेदस्य रूपात्तत्वात् शुद्धध्यानान्तर्वर्त्तत्वमपि मन्यते ध्यानकोविदैः ॥ इत्येवं लेशतः प्रदर्शितं भिन्न-
 भिन्नप्रकारैर्धर्मध्यानं, विस्तरस्तु योगशास्त्रादाववलोकनीय इति ॥

धर्मध्यानानुप्रवेशपरिकर्म्माणि भावनादेशकालासनादीनि, तत्र ज्ञानदर्शनचारित्र्याऽऽख्या भावनाश्च तिस्रः । ज्ञाने नित्या-
 श्यासान्मनसः तत्रैव प्रणिधानमवगतशुणसारश्च निश्चलमतिरनायासेनैवं धर्म्यं ध्यायति । तथा विगतशङ्कादिशब्दः प्रशमसं-
 वेगनिर्वेदाद्भुक्तम्याऽऽस्तव्यस्थैर्यप्रभावनायतनाभक्तिशुक्तोऽसम्भूद्वेता दर्शनभावनया विमलीकृतमतिरस्वलेतमेव धर्म्यं
 ध्यायति । तथा चरणभावनाधिष्ठितः कर्म्माण्यपराणि नादत्ते, पुरातनानिर्जरणं वा शुभानि सञ्चिनुते ततश्चायत्नेनैव धर्मध्यायी
 भवति तथा जगत्कायस्वभावालोचनात् सुविदितजगत्स्वभावो निःसङ्गो निर्भयो विरागो वैराग्यभावनावष्टब्धचेता लीलयैव
 धर्मध्यायि भवति । देशोऽपि स्त्रीपशुपण्डकलक्षणकण्टकवर्जितो ध्यानयोग्यः, स्वयादीनां सद्भावे विद्वसम्भवात् । कालोऽपि
 यास्मिन्नेव काले मनसः समाधिरूपधत्ते स एव ध्यानकालः । आसनं ध्यानयोग्यकायाऽवस्था विशेषः । यदुक्तम्;—“ कालः
 समाधिध्यानरय, कायावस्था जितानमम् । शुचिर्नेकण्टको देशस्ते च स्त्रीपशुपण्डकाः ॥ १ ॥ ‘ भावनादेशकालास-
 नादीनि’ इत्यत्राऽऽदिशब्दादालम्बनानि वाचनापुच्छनानपरिवर्त्तनचिन्तनानि सामायिकाऽऽवश्यकानि च ग्राह्यानि । इत्यादि-
 भिरसाधनेर्धर्मध्यानं वृद्धे प्राप्नोति । तीव्रमन्दादिभेदाः पीतपद्मशुक्लाऽऽख्या लेश्या अस्मिन् ध्याने वर्त्तन्ते । एतच्च धर्म-

अथक्षयभक्षणाऽप्येयपानाऽगम्यगमनमुनिबालस्त्रीभ्रूणघातादीनि क्रूरतमकर्ममाणि कुर्वन्तु चतुस्त्रिंशदतिशययुक्तदेवाधिदेवानां गुरुर्योग्यानुष्ठानाराधनपरगुरुणां च निन्दाकारिषु सद्योपमप्यात्मानं शंसन्तीत्येवंशीलेषु पुष्करावर्त्तवारिभिर्मुद्गरलेखिव देशानाभिर्मुद्गुर्तुमशक्येषु योपेक्षा तन्माध्यस्थ्यमिति ॥ तथा चोक्तम्;—क्रूरकर्मसु निःशङ्कं देवतागुरुनिन्देषु । आत्मशंसिषु योपेक्षा तन्माध्यस्थ्यमुदीरितम् ” । १ । आभिर्भेदीप्रभेदकारुण्यमाध्यस्थ्यभावनाभिरात्मानं भावयन्महामतिः श्रुतितामपि विशुद्धध्यानसंतते संयत्ते अतस्तासां धर्मध्यानस्योपकारकत्वाद्वर्त्मध्यानान्तर्गतत्वमिति ॥

अथवा ध्येयभेदाऽप्येक्षया पिण्डस्थ—पदस्थ—रूपस्थ—रूपातीताऽभिधं धर्मध्यानं चतुर्विधम् । तत्र सचेतनजिनपिण्डं भावजिनशरीरमाश्रित्य यद्ध्यानं तत्पिण्डस्थम्, पिण्डं शरीरं तत्र तिष्ठतीति पिण्डस्थं ध्येयमिति योगशास्त्रवचनात्, अथवा पिण्डं ध्यातुं देहं तत्रस्थं पिण्डस्थध्यानामिति, येन स्वशरीरवर्तिपाथिर्द—आग्नेयं—मार्त्तं—वारुणी—तत्रभूसंज्ञकपञ्चधारणापूर्वकं यद्ध्यानं तत्पिण्डस्थमिति । “ नमो अरिहंताणं ” इति ध्येयपदानामथवा पदशब्देन कैवल्यादिपदं तत्र तिष्ठन्तीति पदस्थान्स्तीर्थकरणायशुनयस्तेषां ध्यानमथवा पदशब्देनाऽऽगमपदानि तेषां ध्यानं सिद्धान्तपारगैः ” ॥ १ ॥ तथा रागद्वेषादि—“ यत्पदानि पवित्राणि समालम्ब्य विद्येयते । तत्पदस्थं समाख्यातं ध्यानं सिद्धान्तपारगैः ” ॥ १ ॥ तथा रागद्वेषादिमहामोहविकारैरकलङ्कितं प्रशमरसनिमग्नं योगमुद्रामनोरममन्यतीर्थकैरपरिज्ञातं जिनेन्द्रप्रतिमाऽप्रतिमरूपं ध्यायन् रूपस्थध्यानवान् भवेत् । तथा चोक्तं;—रागद्वेषमहामोहविकारैरकलङ्कितम् । शान्तं कान्तं मनोहारि सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ १ ॥ तीर्थकैरपरिज्ञातं योगमुद्रामनोरमम् । अक्षोरमन्दमानन्दनिःस्पन्दं ददद्भुतम् ॥२॥ जिनेन्द्रम तिसारूपमापि निर्मलमानसः ।

N
A
A
V
A
T
A
T
A
V
A

S
U
M
A
N
G
A
L
A
A

प्रशस्ताऽप्रशस्तदेहादेर्नैवृतेः, गोत्राहुच्चर्नचकुलोपपत्तिः, अन्तरायादलाभादिः, एवं कर्मविपाकचिन्तापरस्याऽऽश्रवनिरोधार्थं यत्प्रणिधानं तत्तूर्त्यं धर्मध्यानमिति ३ अथ चतुर्थं संस्थानविचयसंज्ञकं धर्मध्यानमुच्यतेः—संस्थानं आकारविशेषो लोकस्य द्रव्याणां च । तत्र लोकेऽधोलोकस्तावदधेमुखमल्लकसंस्थानः, स्थालाकृतिस्तिर्यग्लोकः, ऊर्ध्वलोको मल्लकसंपुटाकारकः । तथापि तिर्यग्लोको ज्योतिर्व्यन्तराकुलः । जम्बूद्वीपं वेहायाऽसत्येया द्वीपसमुद्रा वलयाकृतयः । धर्मोऽधर्मोऽऽकाशपुद्गलजीवास्तिकाया अनादिनिधनसन्निवेशभाजो व्योमप्रतिष्ठाः । धर्मोऽधर्मो लोकाकारं गतिस्थितिहेतु, आकाशमवगाहलक्षणमयोगोलसंस्थान, पुद्गलद्रव्यं शरीरादिकार्यं नानासंस्थानं, ऊँ च उपयोगलक्षणोऽनादिनिधनः शरीरादर्थान्तरभूतो नैरूपः कर्मणां कर्ता उपभोक्ता शरीराकृतिः । इत्थं संस्थानाद्यन्वेषणपरं यत्प्रणिधानं तत्संस्थानविचयाऽऽख्यं चतुर्थं धर्मध्यानमिति ॥ संस्थानाद्यन्वेषणे को लाभः ? इत्युच्यतेः—पदार्थवर्तिगुणसंस्थानादिस्वरूपरिज्ञानात् तत्त्वावबोधः तत्त्वावबोधाच्च क्रियाबुद्धानं तदनुष्ठानान्मोक्षावाप्तिरिति ॥

आज्ञाविचयादिभेदैर्यथा धर्मध्यानस्य चातुर्विध्यं तद्वत् प्रकारान्तरेण मैत्र्यादिभावनाप्रकारैः पिण्डस्थादिध्वेयप्रकारैश्च धर्मध्यानं चतुर्विधम् । तद्यथाः—उपकार्यनुपकारी वा । श्रिदपि जन्तुर्दुःखनिबन्धनानि पापानि मा कार्षीत्, मा च भूत् कोऽपि दुःखितः; देवमानुषतिर्यङ्न्नारकपर्यायाऽऽपन्नं सकलमपि जगन्मोक्षमवाप्नुयादिति ध्यानपरायणा भावना मैत्र्यादेर्न निगद्यते, नहि कस्यचिदेकस्य मित्रं भिन्नशब्देनोच्यते, व्याघ्रादरेपि स्वापत्याद् मैत्रे दर्शनात्, तस्माद्देशेषसत्त्वचेपया मैत्र्यस्यां वेद्यते सा मैत्रीभावना कथयोपशमक्षयफललक्षणेति । यदुक्तं योगशास्त्रेः—“ मा कार्षीत् कोऽपि पापानि, मा च भूत्

निगुणजनविज्ञेयां द्रव्यपर्यायप्रपञ्चवतीं “ इत्येदं द्वालयसंगं गणित्त्वं न कथाइ पास्ति ” इत्यादिवचनादनाद्यानिधनां द्वाद-
शाङ्गीं स्वत्रतोऽर्थतश्च सावरणज्ञानत्वात् प्रज्ञायाः परिदुर्वलत्त्वात् कदाचिन्न जानाति तथाप्येवं विचिन्तयाद्यद वेतथयादिनः क्षीण-
रागद्वेषमेहाः सर्वज्ञा नाऽन्यथाव्यवस्थितमन्यथा भाषन्तेऽनुत्कारणाऽभावात्, यदुक्तं;—“ एतरागा हि सर्वज्ञा सिध्या न जुवते
कचित् ॥ यस्मात्तस्माद्दचस्तेषां तथ्यं भूतार्थदर्शनम् ” ॥ अतः सत्यमिदं शासनमनेकदुःखगहनात् संसारसागरादुत्तारकमि-
त्याज्ञायां यत्प्रणिधानं तदाज्ञाविचयाऽऽव्यधर्मध्यानम् १ ॥ अपायाः वेपदः, शारं रसानसानि दुःखानि, तेषां विचयोऽन्वेषणं,
कथं वा अपायबहुलाः प्रभवन्तीति तदपायविचयारव्यं द्वितीयं धर्मध्यानम् । अयमत्र भावः,—रागद्वेषाऽऽकुलितचेतोवृत्तयः सत्त्वा
मूलेत्तरप्रकृतिविभागाभिन्नकर्मोदयजन्यजन्मजरामरणार्णवभ्रमणपरिखेदितान्तरात्मानः सांसारिकसुखप्रपञ्चेव्यवितृप्तमानसाः
कायेन्द्रियादिव्यास्रवप्रवाहेषु वर्त्माना मिथ्यात्वाज्ञानाविरतिपरिणतिभिः परिणताः पर्याप्तं कर्मजालमादाय नरकादिग तेषु
दुरन्तं दर्शयन्नमपायैर्युज्यन्ते । केचिदिहाऽपि कृतवैरानुबन्धाः परस्परमाक्रोशवधवन्धाद्यपायभाजो दृश्यन्ते क्लेश्यन्ते चेत्यतः
प्रत्यवायप्रायेऽस्मिन् संसारेऽत्यन्तोद्देशाय यत्प्रणिधानं सोऽपायविचयाऽऽव्यो भेद इति २ । तृतीयं धर्मध्यानं विपाकविचया-
ख्यमुच्यते;—विविधो विविधो वा पाको विपाकः—शत्रुभावः रसानुभव इत्यर्थः । कर्मणां विपाकस्य नरकतिर्यङ्मनुष्यामरभवेषु
विचयोऽनुचिन्तनमिति विपाकविचयः । ज्ञानावरणादिकमष्टप्रकारं कर्म प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशभेदाभिष्टाऽनिह वेपाकपरिणामं
जनयन्मध्यमोत्कृष्टस्थितिकं विविधविपाकम् । तद्यथा;—ज्ञानावरणाद् दुर्मेधस्त्वम्, दर्शनावरणान्त्वक्षुरादिवैकल्यं निद्राद्युद्भवश्च,
असद्वेद्याद् दुःखं, सद्वेद्यात्सुखानुभवः, मोहनीयाद्विपरीतप्राहिता चारित्र्यविनिवृत्तिश्च, आद्युषोऽनेकभवप्रादुर्भावः, नाम्नः

कृष्णलेख्या यायि, वक्ष्यमाणरैर्द्रध्यानाऽपेक्षया मन्दसंज्ञेशमिति ॥ तिर्यग् गतिश्चास्य फलम् ॥

अथ रौद्रम्;—तच्चतुर्विधम्, हिंसानुबन्धि, मृषानुबन्धि, स्तेयानुबन्धि, संरक्षणानुबन्धि च । तत्र वधवन्धनादिप्रकारैः सत्त्वान् हिनस्ति पीडाभुत्पादयति हिंसार्थं प्रायः सततं प्रणिधत्त इत्येवं शीलं तद्धिंसानुबन्धि १ । पिशुनाऽसभ्याऽसभ्रूतादिवचन-प्रकारैर्मृषाशसत्यमनुबन्धाटीति मृषानुबन्धि २ । त्रिक्रोधाद्याकुलतया स्तेयं चैरकर्म तस्मिन् सततं येन प्रवृत्तिस्तस्तेया-नुबन्धि ३ । विषमिव यान्ति विसर्पन्ति परिभुज्यमाना इति विषयाः, पृषोदरादित्वात् शब्दनिष्पत्तिः । अथवा 'पिब्' बन्धने (पा० धा० १४७८) भोक्तारं विशेषेण विधिने वा सिन्वान्ति वधन्तीति विषयाः शब्दादयः, तत्साधनानि च चेतनाऽचेत-नव्यामिश्रवस्तूनि विषयशब्दाच्च्यानि विधीदन्ति वा प्राणिनो येषु परिभुञ्जानास्ते विषयाः । यथोक्तं प्रशमरतौ;—“ यद्यपि निर्व्यमाणा, मनसः परितुष्टिकारका विषयाः । किम्पाकफलादनवद्, भवन्ति पश्चादतिदुरन्ताः ” ॥ १ ॥ विषयसाधनधन-धान्यादिसंरक्षणप्रणिधानलक्षणं संरक्षणानुबन्धि रैर्द्रध्यानामिति । हिंसादिसावधकार्येष्वानन्दः अधर्मैर्धर्मबुद्धिः प्रचण्डक्रोधा-विष्टत्वं महाभोहाभिभूतत्वं रैर्द्रवधवेषयकसंक्षिष्टाऽध्यवसायित्वं पश्चात्तापाऽभावत्वमित्यादिलक्षणैरयं रैर्द्रध्यानानुगत इति लक्ष्यते । अ हिंस्त्रिष्टकृष्णन् लकापोतलेख्यानुयायि रैर्द्रम् ॥ एतच्चाऽविरतदेशविरतयोरेव नान्येषामग्रगुणस्थानवर्तिनामिति ॥ प्रायेण नरकगतिकलप्रदं रैर्द्रध्यानम् ॥

अथ धर्मध्यानम्;—एतच्च आज्ञाविचय-अपायविचय-वेपाकविचय-संस्थानविचयरेदाच्चतुर्विधम् । तत्राज्ञा सर्वज्ञप्रर्णात्तः तामाज्ञामित्यं विचिनुयात् पर्यालोचयेत्;—पूर्वापरविशुद्धामतिनिपुणामशेषेणैवकायहितामनवधां महार्था महानुभावां

आत्मैव रुद्र इत्यर्थः । धर्मः क्षमादिलक्षणस्तस्मादनपेतं धर्म्यम् । शुक्लं शुचि निर्मलं सकलकर्मक्षयहेतुत्वादिति । शुक्ला दुःखमद्यकारं कर्म तां च शुचं कुमयति ग्लपयति निरस्यतीति शुक्लम् । यद्यप्यत्र धर्म्यशुक्ले एव निर्जराणिमित्तत्वात् मक्षहेतु तथापि प्रसङ्गसङ्गत्या आर्त्तरद्रे अपि किञ्चिद्विविच्यतेः—

तत्राऽऽत्तं चतुर्विधं—इष्टविप्रयोगाऽनिष्टसम्प्रयोगेणोचितानिदानभेदैः । तत्र मनोज्ञविषयाणां विप्रयोगे कथं नु नाम तैर्मनोज्ञविषयैस्सह भूयोऽपि मम सम्प्रयोगस्त्यादिति चिन्तालक्षणासिष्ट विप्रयोगार्त्तध्यानम् १ । अमनोज्ञानां शब्दादिविषयाणां सम्प्रयोगे सति तेषामनिष्टशब्दादिविषयाणां विप्रयोगार्थसात्त्वतः प्राणिधानविशेषः केनोपायेनार्त्तपां वयोमस्त्यादित्येकतान- मनोनिवेशनलक्षणोऽनिष्टसम्प्रयोगसंज्ञको द्वितीयो भेदः २ । प्रकृपितपवमानपित्तश्लेष्मसात्रिपातनिमित्तरुपजातायाः शूलशिरः- कम्पज्वराक्षिश्रवणदशनानादिकाया वेदनाया विप्रणाशाय यदात्मनः प्राणिधानं तद्वेणोचितानिऽऽत्तध्यानम् ३ । नदायते ल्यते लुप्यते येनात्महितमैकान्तिकात्पत्निकानावाधसुखलक्षणं तत्रेदानमिति । निपूर्वाद् दातेर्लवनार्थस्य ल्युटि रूपम् । मोक्षफल- प्रापकाणां स्वानुष्ठिततपश्चरणादिशुणानामौहिकाऽमुष्मिकफैर्द्रालिकविषयप्रभृत्सुखलेप्सया विषयसुखवृद्धानां कामोपहतचि- त्तानां स्वाभीप्सितविषयाद्यर्थं यत्प्राणिधानं तन्निदानार्त्तध्यानमिति चतुर्थः प्रकारः ४ ॥ चतुःप्रकारकस्याप्येतस्यार्त्तध्यानस्य शोकार्दनि लक्षणाणि भवन्ति, यैः करतलविन्ध्यस्तवदनक्रन्दनविलपनहाहेतेशब्दोच्चारणदीर्घनिश्वासप्रसुखलक्षणैर्त्तध्यायी अभ्यसिति लक्ष्यते । एतच्चार्त्तध्यानमविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानां क्रमेण मन्दमन्दतरमन्दतमपरिणामवद्भवति, नत्त्वप्रमत्त- संयतादीनां तथाविधविशुद्धिरस्थानसम्पर्कादार्त्तध्यानयोग्यसङ्केशपरिसमाणाऽभावादिति, पुनरेतदार्त्तं नातिसंछिष्टकापोतनील-

अनवतत्त्व-

रुमङ्गला-

टिकायां-

११२ ।

रूपग्रहः श्रूषा भैषजक्रिया कान्तास्सरोगोपसर्गेषु परिपालनमेवमादि वैयावृत्यम् ॥

तथा स्वाध्यायः—सुष्ठु मर्यादया कालेलापरिहारेण परैरुप्येक्षया वाऽध्ययनं स्वाध्यायः, स च वाचना-प्रच्छन्ना-
ऽनुप्रेक्षा-ऽऽम्ननाय-धर्मोपदेशेदात् पञ्चविधः । तत्र वाचनं शिल्पाध्यापनं । प्रच्छन्नं ग्रन्थार्थयोः सन्देहच्छेदाय निश्चितार्थ-
प्रसाधनाय वा परानुयोगः । अनुप्रेक्षा ग्रन्थार्थयोरेव मनसाऽभ्यासः । आम्नायो धेष विशुद्धं परिवर्तनं णनं रूपादानांमिति
यावत् । धर्मोपदेशोऽर्थोपदेशो व्याख्यानमनुयोगो वर्णनमिति यावत् ।

अथ ध्यानम् ;—ध्याति ध्यानमन्तर्मुहूर्त्तकालप्रमाणं चित्तस्थिरतालक्षणम् । चित्त मर्कटवच्चपलं, तस्य कस्मिंश्चिदप्येक-
स्मिन् ध्येयविषये स्थापनं तद्वचानं, एतच्च ह्यन्नस्थविषयं, ङेवलिनां पुनर्वाकाययोगानिरोध एव ध्यानम्, तेषां मनसोऽभावात्,
नह्यवाप्तंनेवलस्य मनोव्यापारः समस्ति, सकलकरणश्राम निरपेक्षत्वादिति । उक्तः ;—“ अतोमुहूर्त्तमित्तं चित्तावस्थानमेवावन्शु-
न्मि लुडमन्त्याणं क्षाणं जोगनिरोहो जिणायं तु ” ॥१॥ अत्र च ध्याता संसार्यात्मा, ध्यानस्वरूपं चल चित्तानिरोधपूर्वकक-
विषयस्थैर्यापादनलक्षणं, कालतः ह्यन्नस्थानाश्रित्य मुहूर्त्तमात्रं, ष्टेयप्रकारास्त्वमनोज्ञमनोज्ञविषयसंप्रयोगविषयो गादयः । इति
सामान्यत उद्दिष्टं, अथ नेदप्रभेदैः प्रदश्यते, तद्यथाः—ध्यानं चतुर्विधं आर्त्तरूद्रधर्म्याशुक्लभेदैः । तत्र ऋतशब्दो दुःखपर्याया-
न्याङ्ग्यते, अर्त्तर्षासि क्रियापरिस्पन्दिनो नेष्टप्रत्ययान्तः, तस्मादागतार्थे तद्धितप्रत्ययो णित्, आर्त्तं दुःखमेवं दुःखानुबन्धि-
वेत्ते, तथा चाऽमनोज्ञविषयसम्प्रयोगो दुःखम्, वेदना च नेत्रशेरोदयानादिका दुःखमेव, तथा मनोज्ञविषयविप्रयोगो
दुःखमेत्त्युपपन्नः प्रत्ययार्थः । तथा रेदयत्यपरानिति रुद्रे दुःखस्य हेतुः तेन कृतं तत्कर्म वा रूद्रं प्राणिवधबन्धादिपरिणत

निर्जरातरदं

ध्यानचतु-

कम् ॥

॥११२॥

ईनकरणमलपूरणानि क्रियन्ते, च ईं तु शल्यकर्णमर्दनमलपूरणरुधिरगालनानि देदनापहारार्थं क्रियन्ते, पञ्चमे तु गाढ-
तरावगाढशल्ये द्वरणादि, ततो गमनादेचेष्टा निवार्यते, षष्ठे हितमितभे ज्यभोजने उभोजने वा शल्योद्धारानन्तरं भवति, सप्तमे
शल्येद्धारानन्तरं भवति, सप्तमे शल्येद्धारानन्तरं यावच्छल्येन मांसादिदूषितं तावत् छिद्यते, गोनसभक्षताद् पादवल्गु-
के वा पूर्वोक्तक्रियाभिरनुपशमात् शेषाङ्गरक्षणार्थं अस्थना महाङ्गच्छेदे वेद्यते । एवं द्रव्यत्रणदृष्टान्तेन मूले चरगुणरूपस्य
चारित्र्यरुषस्यापराधरूपो त्रण आलोचनादिना छेदान्तेन प्रायश्चित्तविधिना शोधनीय इति ॥ एतद्दशाविधमपि प्रायश्चित्तं देशं
कालं शक्तिं संहननं संयम विराधनां च कायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षकृतां च प्राप्य विशुध्यर्थं दीयते आचर्यते च । प्रायश्चित्त-
फलं प्रमाददेष्वष्टदासभावप्रसादनैः शल्यानवस्थान्यावृत्तिमर्यादात्यागसंयमदार्ढ्यरिाधनादिकं समवसेयम् । उक्तञ्च—
' पावं छेदइ जम्हा, पायच्छित्तं ते भणइ तेणं ' पाएण ज्जावि चित्तं, सेहयते रेण पच्छित्तं ' ॥ २ ॥

अथ विनयमाहः—विनयते श्लेष्यरेऽष्टप्रकारकं कर्ममानीनेति विनयः, स चतुर्धाः—ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचारभेदात्, तत्र
सबहुमानं ज्ञानग्रहणाऽभ्यासादि ज्ञानविनयः । सामायिकाद् लोकविन्दुसारपर्यन्ते श्रुते भगवत्प्रकाशितपदार्थाऽन्यथात्वाऽ-
सम्भवात् नेशङ्कतत्त्वादिना तत्त्वार्थश्रद्धा दर्शनविनयः । सामायिकादिचारित्र्यस्वरूपश्रद्धानपूर्वकं अनुष्ठानविधिना च प्ररूपण-
भेदेषु चारित्र्यविनयः चारित्र्यवतश्चारित्र्ये समाहितचित्तेत्यर्थः । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यादिरुणाधिष्णु आचार्यादियु प्रत्यक्षेषु
सत्सु अभ्युत्थानाऽभेगमनाऽञ्ज लिकरणादि उपचारविनयः, परीक्षेष्वापि कायवाङ्मनोभिरञ्ज लिकरणगुणसंस्कर्तानुस्मरणादि-
रूपचारविनय इति ॥

उपयुक्तेन गर्तार्थेन गृहीतं प्राक् पश्चादवगतमशुद्धं विनेकाहमिति ४ ॥ व्युत्सर्गोऽनेप्यादिषु त्यक्तेषु गमनागमनसाववस्वप्न-
दर्शनने सन्तरणोच्चरग्रश्रवणेषु च वै श्लेषप्रणिधानपूर्वकः कायवाङ्मनोव्यापारत्त्यागः । तथाविधदोषसङ्घावे आलोचनायां दश-
वंशतिसंख्याकलोकोद्योतकरग्रमुखकार्योत्सर्गप्रदानं चत्तविशुद्ध्यर्थमिति भावः ५ ॥ तपस्तु हेदग्रन्थाट्टसारेण र्जितकल्पानुसारेण
वा येन केनाचित्तपसा विशुद्धिर्भवति तत्तद्देशमास्वर्नयं च ६ ॥ हेदस्तपसा दुर्दमस्याहोरात्रपञ्चकादिना क्रमेण श्रमणपर्यायिच्छेदनम्
७ ॥ मूलं महाव्रतानां मूलत आरोपणं ८ ॥ तथा अवस्थाप्यत इत्यवस्थाप्यस्तन्नेपेधादनवस्थाप्यस्तस्य भावोऽनवस्थाप्यता,
दुष्टतरपरिणामस्य अकृततपोविशेषस्य व्रतानामारोपणम् येन पुनस्साधर्मिकादिस्तेयग्रहारादिप्रतिरोधितेन उत्थापनाया
अप्ययोग्यः किञ्चित्कालं न व्रतेषु स्थाप्यते यावन्नाद्यापि प्रतिवेशिष्टं तपश्चरणं भवति, पश्चाच्च चर्णितपस्तदोषात् परतो व्रतेषु
स्थाप्यत इति विशिष्टकालं यावदुपस्थापयितुमयोग्यत्वत्वादनवस्थाप्य इत्यर्थः । परस्परेण पुरुषयोर्वेदविकारकरणं, पञ्चमनिद्रावश-
वर्तित्वम्, कषायतो विषयतश्च क्रमेण राजवधराजदारस्वामप्रमुखदुष्टातिकरणं, र्थिकराधाशातनाकरणं चेत्यादिदुष्टतमपरिणामे
सते समयोक्तेन चतुर्थादिना तपसा षण्मासादिना द्वादशवर्षान्तेन कालेन अतिचारपरं गच्छति, ततश्चाऽतिचारपरगम-
नाऽनन्तरं राजप्रतिबोधादिप्रवचनप्रभावनातः प्रवाडयते नान्यथेति पाराश्चित्प्राप्यश्चितम् ॥ तत्त्वार्थादे अनवस्थाप्यपारान्श्चित-
योरेकविषयत्वेन संख्यातत्त्वादलोचनादिनवरेदाः प्रायश्चित्तस्य । एतच्च हेदपर्यन्तं प्रायश्चित्तं व्रणचिकित्सातुल्यं पूर्वस्सरि-
भिरभहितं, तत्र तनुरर्क्षणाशुखो रुधिरमग्रासस्त्वणलशः शल्यो देहादुधियते, न तत्र व्रणस्य मर्दनं विद्ध्यते शल्याल्पत्वेन
व्रणस्याल्पत्वात्, द्विष्टे तु लघोद्धृतशल्ये मर्दनं क्रेयते न तु कर्णमलेन पूर्यते, तृष्टे तु दूरतरगतशल्ये शल्योद्धारम-

N ५५ A ५५ V ५५ T ५५ A ५५ T ५५ A ५५ T ५५ A ५५ V ५५ T ५५ A ५५

S ५५ U ५५ M ५५ A ५५ N ५५ G ५५ A ५५ L ५५ A

एयच्छित्तं विणश्चो, देयावहं तदेव उद्गाश्चो । झाणं उस्सग्गो वि अ, ळेमतरश्चो तवो हेइ ॥३६॥
 टीका;—‘पायच्छित्तं’ इति, प्रायश्चित्तं, विनयः, दैयाहुत्तं, तथा स्वाध्यायः, ध्यानं उत्सर्गश्चेति, षड्भेदभिन्नं
 आभ्यन्तरं तपो भवतीति गाथाक्षरार्थः । अथ प्रत्येकं व्याख्यायते;—मूलोत्तरशुणेषु स्वल्पोऽप्यतिचारो चित्तं मलिनयतीति
 तल्पकाशनाय तच्छुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम्, प्रकर्षेण अयते गच्छत्यस्मादाचारधर्मं इति प्रायो मुनिलोकः, तेन वैचिन्त्यते
 स्मर्यतेऽतिचारविशुद्ध्यर्थमिति निरुक्तात् प्रायश्चित्तमनुष्ठानविशेषः । अथवा प्रायो बाहुल्येन व्रतातिक्रमं चेतसे सञ्जानते
 चेतश्च न पुनराचरतीत्यतः प्रायश्चित्तम्, अथवा प्रायोऽपराध उच्यते स तेन चेतति विशुध्यति तत् प्रायश्चित्तम्
 ‘चित्तं संज्ञानवेशुद्ध्योः’ इति वचनात् । तच्च दशविधम्;—शालोचनम्, प्रतिक्रमणम्, मिश्रम्, विवेकः, व्युत्सर्गः, तपः,
 छेदः, मूलम्, अनवस्थाप्यता, पाराश्रिक्रमिति तत्रालोचनं गुरोः पुरतः स्वापराधस्य प्रकटनम्, तच्चाऽऽसेवनाशुलभ्येन प्राय-
 श्चित्ताशुलोभ्येन च, आसेवनाशुलोभ्यं तेन क्रमेणातिचार आसेवितस्तेनैव क्रमेण गुरोः पुरतः प्रकटनम्, प्रायश्चित्ताशुलोभ्यं
 च गर्तार्थस्य शिष्यस्य भवति, स हि पञ्चक-दशक-पञ्चदशकक्रमेण प्रायश्चित्तानि शुल्लघ्वपराधानुरूपानि विज्ञाय
 योऽपराधो गुरुस्तं तं प्रथममालेचयति, पश्चाच्छुं लहुतरं च १ ॥ अतिचाराभिसुख्यपरिहारेण प्रतपं क्रमणमपसरणं प्रतिक्रमणं,
 मेध्यादुष्कृतसंशुकेन पश्चात्ताने ‘पुनरेवं न करिष्यामि’ इति प्रत्याख्यानम् २ ॥ प्राग्ब्याख्यातमालोचनं प्रतिक्रमणञ्चेतदुभयं
 यत्र तन्मिश्रं, प्रागालेचनं पश्चाद्गुरुसन्देहस्य प्रतिक्रमणम् एतच्चैभयं प्रायश्चित्तं सम्भ्रमभयादुरापत्सहसाऽनाभोगानात्मवश-
 नातस्य दुष्टचिन्तितभाषणचेष्टावतश्च वेदितम् ३ ॥ सम्प्रति वेत्केप्रायश्चित्तावसरः—एष विवेकः संसकाश्रयानोपकरणा दिवु भवति,

श्रमवत्त्व-
रुमङ्गला-
टीकायां-

नैररात्तं
प्रायश्चित्त-
भेदाः ॥

तपश्च, तत्र प्राणिधानादिगमनमन्तरेण कर्मक्षयः स्थितिक्षयात्, ज्ञानावारकदर्शनावारकान्तरायकर्मणां त्रिशत्सागरोपमकोट-
 कोट्यः, मेहर्नयस्य सप्ततिकोटीकोट्य, नामभोग्रयोर्विधातिसागरोपमकोटकोट्यः, आद्युपत्यय त्रैशत्सागरोपमाणं ति स्थितिप्रमाणं
 जनागमे सुविरह्यतं, तत्कर्मणां प्राणिधानमन्तरेण स्थितिक्षयात्कर्मविनाशः स्फुटमिदं । तथा अपरं कर्मक्षयार्थमर्हता
 दर्शितं तपः, तच्च द्विविधं, आभ्यन्तरं बाह्यं च, एकैकं चाऽपि पद्रेदम्, लोके परसमरेषु च प्राथितं यत्तद्बाह्यं तपः ।
 अभ्यन्तरमप्राथितं कुशलजनेनैव तु ग्राह्यम् । तथा उभयमप्येतदागोपालज्ञानाद्भेदमेतद्भक्त्युभक्तकर्मक्षयणकारि ति । राजावभोजनं
 चैकभोजनं निष्प्रतिक्रियत्वं च रोमनखधारणं वृक्षमूलत्वासनादिकरणं भिक्षार्थमप्रातिवद्धमतनमाह वितात् भूकाष्ठशय्यासेवन-
 मित्येवमादयः कायस्य क्लेशाः प्रसह्यन्ते ननु सर्वरपि पाप ण्डभिः । कायक्लेशस्य रुणाः प्रभावना ध्यानदार्ढ्यञ्च । ततश्चैवं-
 प्रमाणयतो मायाह्वनवीयस्य ' आर्हतानामात्मसंतापनाद्युपक्रमविशेषवैयर्थ्यम् ' इति लोकवरोधेर्न प्रतज्ञा । लोके
 त्वविगानते जनशनादितपः प्रासिद्धं कर्मक्षयकृत्, तदपह्वयानस्य परिस्फुट एव लोकविरोधः । कालविशेषाश्रयणेन नैरुजस्याऽपि
 अशनप्रातिषेधवृक्षमूलसेवित्वादिकायक्लेशलक्षणं तपः स्वागमेऽभ्युपेतमिति, अतस्तपोऽकिञ्चित्करमिति स्वाभावाविरोधः ।
 तथा सर्वज्ञप्रर्णा तागमानुसारिलोचमण्ड्यातापनादिकः कायक्लेशः प्रतेविशिष्टेष्टफलः आगमचोदतत्त्वे सति कायक्लेशत्वाद्
 वृक्षमूलसेवित्त्वनिष्प्रतिक्रियादिवत् । अपि च सोपक्रमनिरुपक्रमरेदभिन्नकर्मणां मध्ये करणसाध्यसोपक्रमकर्मणां प्राणि-
 धानलक्षणेन तपसा क्षयोऽपि साध्यः, कैश्चित्तु ' तवसा निकाइयाणं पि ' इति वचनान्निरुपक्रममागामपि क्षय इष्ट इत्यनेन
 तपसः साफल्यं सिध्यतीत्यलमतेचर्चया ॥ अथाऽभ्यन्तरं तपो व्याचष्टेः—

इत्थं पदप्रकारं बाह्यं तपः बाह्यत्वञ्च बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात्, परप्रत्यक्षत्वात्, कुतीथिकैर्गृहस्थैश्च कार्यत्वादिति । ननु के पुनरितो बाह्यतपसः फलमवाप्यत इत्युच्यते;—अस्मात् पद्मविधादपि बाह्यात्तपसः सङ्गत्यागः शरीरलाघवं इन्द्रिय-विजयः संयमरक्षणं कर्मनिर्जरा चेत्यनेकविधं फलमासाद्यते । तत्र निःसङ्गत्वं बाह्याऽभ्यन्तरोपधिष्वनभिष्वङ्गो निर्भमता । प्रतिदिनमतिमात्राहारोपयोःगात् प्रणीताहारोपयोगाच्च शरीरस्य गौरवं, ततश्च भासकल्पविहारित्वायोग्यता, तद्वर्जनात्तु शक-टाभ्यञ्जनवदुपयोःगाद् वा शरीरलाघवमुपजायते, ततश्चाऽप्रणीतशरीरस्योन्मादानुद्रेकादिन्द्रियविजयः, भक्तपानार्थमहिण्डमा-नस्य चर्याजनिजन्तूपरोधाऽभावात् संयमरक्षणं निःसङ्गादिगुणयोःगादश्नादितपोऽनुतिष्ठतः शुभध्यानव्यवस्थितस्य कर्म-निर्जरणमवश्यं भवतीति बाह्यतपोऽपि मुमुक्षुभिः स्वीकर्तव्य इति ॥

अत्र त्वेचिन्मं हान्धतमसे मायास्रनंया एवमात्तक्षते;—यदातापन शिरो लुञ्चनाऽनशानादिकायक्लेशोपक्रमेण न कर्मवि-च्छेदो भवति, युक्तया चैनमर्थं प्रसाधयन्ति, ते चैवमाहुः;—

आतापनाशिरोलुञ्चनप्रमुत्ककायक्लेशोपक्रमेण पूर्ववद्धं कर्म उदयप्राप्तं सत् कायक्लेशद्वारा यदि क्षयमान्नोति तदाऽऽताप-नादियत्नो व्यर्थः, यतो यत्कर्मवद्धं तत्प्रयत्नेन विनापि पाककाले स्वातुभवं प्रदर्शयिष्यति तथास्वाभाव्याकर्मणाः, अथवा बद्धकर्मोदयाऽभावस्तदा कस्य कर्मणाः क्षयार्थं अनशनप्रमुत्ककायक्लेशसमारम्भः ? सति कर्मणि तस्य क्षयः संभाव्यः, न च वाच्यं विजार्त्यकर्मक्षपणार्थं आतापनाद्युपक्रम इति, यतोऽनुभूयमानस्त्वं क्षयो नेतरस्य, तस्मादातापना-ऽनशन शिरोलुञ्चनप्रभृत्येकायक्लेशप्रक्रमस्य नैवर्थमिति ॥ अत्रोच्यते;—द्विवेधः कर्मपरिणामकहेतुर्भणवद्भिरक्तः, स्थितिक्षयः

विलोकनवत् प्रत्याख्येयाः, इत्थं च रसपरित्यागलक्षणं विशिष्टं तपः ॥ ४ ॥

अथ कायक्लेशः, कायः शरीरं तस्य क्लेशो बाधनमित्यर्थः । संसार्यवस्थायां कायाऽऽत्मनोरपेक्षोऽन्यानुगतत्वात्तयोः
क्षीरोदकादेरिव, अतः कायवाधायामात्मनो बाधाऽवश्यंभाविने, एकत्वपरिणतेश्च विना संसार्यात्मनः सुखदुःखाभाव एव स्यात्,
एवमात्मनः कायद्वारेण क्लेशोत्पत्तिरिति कायक्लेशः, आगमानुसारिणो सम्यक्क्लेशोत्पत्तिर्निर्जरित्वा न्याय्या, तथा चोक्तं दशवै-
कालिकेः—‘देहदुःखं महत्फलम्’ इति । स च कायक्लेश आगमोऽन्येकप्रकारेणोपन्यस्तो विशिष्टाऽऽसनकरणेनाऽप्रतिकर्मशरीरत्व-
क्लेशोल्लुञ्चनादिना । ननु परंपहेभ्यः कोऽस्य विशेषः ? उच्यते;—स्वकृतक्लेशानुभवरूपः कायक्लेशः, परंपहास्तु स्वपरकृतक्लेश-
रूपा इति विशेषः ॥ ५ ॥

सम्यक् प्रकारेण लयते स्थयते ज्ञानदर्शनचारीन्द्रुणेष्वामाऽनयेति संलंनता, सा चेन्द्रिय-कषाय-योग-विकचर्या-
रेदाच्चतुर्विधा, तत्र प्राप्तेष्विन्द्रियविषयेषु अस्मत् द्वेषेन भवेत्तद्व्यभेदे इन्द्रियसंलंनता । क्रोधस्य तावद्दुःखनिरेधः प्राप्तेदयस्य
च वैफल्यपादानम्, एवं शेषकषायाणामप्येति कषायसंलंनता । तथा अक्षुशलमनोनिरोधः, कुशलचित्तोदरणं वा, एवं वाप्यपि
वाच्या, कायव्यापारस्तु समुत्पन्नप्रयोजनस्य यत्नवतः संलंनताव्यपदेशमभ्युते, विना तु प्रयोजनेन निश्चलासनमेव श्रेय इति
योगसंलंनता एकान्तेऽनावाधेऽसंसर्के स्त्रीपशुपण्डकवर्जिते शून्यागारदेवकुलसभापर्वतनुहादीनामन्यतमस्मिन् स्थानेऽवस्थानं
विविक्तचर्यासंलंनतेति । सान्तःकरणेन्द्रियाणि संयम्य क्रोधादिकदम्बकं निरुध्य समाध्यर्थं विकृतं शय्यासनमासेवमानस्य
संलंनता भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ ६ ॥

त्यागः । तत्र मद्यं गण्डपेष्टद्राक्षाखर्जुरादिद्रव्यसम्भारोपजातमदसामर्थ्यं विषणारादेवर्द्धवमस्वतन्त्रं करोति, अस्वतन्त्रश्च तद्वशः
कार्यकार्यविवेकशून्यो भ्रष्टस्मृतिसंस्कारो गहितमाचरति, अतस्सर्वथा तत्परित्यागः । मांसं तु प्राणेश्वरं रावयवः, प्राण-
व्यपरोपणमन्तरेण दुष्प्रापम्, प्राणालिपातश्च स्वशरीरसम्भूतदुःखात्प्राणमानेन न शक्यः ज्ञेयं कर्तुं, स्वयं न करोति अन्येन
कार्यत इत्येतदपि न, कुर्वन् न चाऽनुभोदन्यः, एवं कृतकारितात्प्राणानिभिः परिहारः सर्वथा क्षौरुपदिष्टः शासनप्रणायिना
सर्वज्ञेनति । अथ यत् कृतकारितात्प्राणानि परिशुद्धभोदनादेवत् तत् किमिति न वण्यते ? तदपि गार्ह्यपरिहारार्थं यतयः परिहर-
न्त्येव द्रव्यादिचतुष्टयापेक्षाः, ननु चैवभोदनादयोऽपि गार्ह्यपरिहारेण त्याज्याः ? नैतदेवम्, मांसरसो हि सर्वरसातिशाय-
वृष्यतमश्च किल, तत्र चाऽवश्यंभावि गार्ह्यम्, न चैवभोदनादयः । ननु च क्षीरदधिघृतादयोऽपि रसा वृष्या एवेति, उच्यते-
तेऽपि हि श्लोः सर्वदा नैवानुज्ञाता भगवद्भिः, यदा कदाप्यनुज्ञातास्तदाऽपि मात्रया तस्माद्योभाजनप्रक्षिप्तघृतादिविन्दुक्षयवन्न
चरणवाधायै प्रत्यलाः, लोकविरुद्धमपि मांशाशित्वमतो सर्वथा हेयमिति । मधु त्रिप्रकारम्;—गार्ह्यकं कैचिकं आम्रं च, एत-
दपि प्राण्युपधातनिष्पन्नमेवेति परिहार्यम् । गोमहिष्यजाऽविकानां नवन्तं चतुर्धा, स चापि वृष्यो रस इति परिहार्यः । दुग्ध-
विकृतिः प प्रकारा गोमहिष्यजाऽविकोर्द्धणाम् । दधिविकृतिः करमर्जनीनां चतुःप्रकारा । घृताविकृतिर्दधिविकृतिवच्चतुर्धैव ।
तैलविकृतिरपि चतुर्विधा, तिलाऽतसं सिद्धार्थकक्षुम्भकाराभ्यानि तैलानि । इक्षुविकाराऽऽत्मिका च गुडविकृतिः । अवगाहक-
विकृतेरूपपादिका आदिग्रहणात् घृताद्यवगाहनिष्पन्ना न दशमं प्रभुखद्रव्याणि ज्ञेयानि । एताः पूर्वोक्ता निखिला अपि विकृ-
तयाश्चित्तविकारहेतुभूतत्वात्न सर्वदाऽभ्यवहार्याः, विकारजनकत्वाद्देहेतय इत्यन्वयसंज्ञा तासां, अतो ह्युष्णाललनाङ्गप्रत्यङ्ग-

नैर्जरावर्द्ध-
बाह्यतपे-
रेदाः ॥

तस्य भक्तप्रत्याख्यानमनशनभेति ॥

ऊनमवममुदरं यस्य स ऊनोदरस्तस्य भाव औनोदर्यम्, तच्च चतुर्द्धा—अल्पाहारं नोदर्यम्, उपाधौनोदर्यम्, अर्धौनोदर्यम्, प्रमाणप्राप्तात् किञ्चिदूर्ननोदर्यम् च, तत्र पुंसांमाहारः द्वात्रिंशत्कवलप्रमाणः, कवलश्चेत्कृष्टापकृष्टं वर्जयित्वा मध्यम इह गृह्यते, स चाऽवेकतस्वरुत्वविवरप्रमाणः । तत्र कवलाऽष्टकाऽभ्यवहारेऽल्पाहारं नोदर्यम्, अर्धस्य सप्तपमुपाधौ द्वादशकवलाः, यतः कवलचतुष्टयप्रक्षेपात् सप्तपूर्णमर्धं भवति, ततो द्वादशकवला उपाधौनोदर्यम्, षोडशकवला अर्धौनोदर्यम्, प्रमाणप्राप्त आहारो द्वात्रिंशत्कवलाः स चेकादिकवलैरुन्वशतुर्विंशतिकवलान् यावत् प्रमाणप्राप्तात् किञ्चिदूर्ननोदर्यम्, चतुर्विधेऽप्यस्मिन् एकैककवलहानेन बहूनि स्थानानि जायन्ते, सर्वाणि चामूर्न्यनोदर्यविशेषाः । ये पितस्त्वष्टा वैशतिकवलाहारप्रमाणम्, यदाहः—
'वर्त्सं खलु कवला आहारे कुच्छिपूरर्धे भणितो । पुरिसस्स महलिआए अट्टासिं भणे कवला' ॥ १ ॥ तस्या अपि पुरुषानुसारेण न्यूनाहारदिकं भावनीयम् ॥ २ ॥

तथा वर्त्सं यया सा वृत्तिः—भैक्षं तस्याः संक्षेपः परिगणनं वा, आगमविवहितेऽभिग्रहे दत्तिप्रमुखभिक्षाणां परिगणनमित्यर्थः, एतच्च दत्तेपरिमाणरूपं एकद्वेत्र्याद्यवगारनियमो रथ्याग्रामार्धग्रामनियमश्च, द्रव्यक्षेत्रकालभावाभिग्रहाणामर्धैवान्तर्भवः ॥ ३ ॥

तथा रस्यन्ते स्वाद्यन्तेऽतिशलेनेति रसाः, तेषां त्यागो रसत्यागः, अथवा रसानां मटुप्लोपाद् विशेष्टरसवतां वृथ्याणां विकारहेतूनां एव विकृतिशब्दवाच्यानां मद्यमांसमहुनवन्तानां दुग्धदधिघृततैलपुडवगणाक्षार्दनां च त्यागो वर्जनं -

N N A A V A T A T A T A V A

अथ प्रतिज्ञातद्वादशविधतपो लक्षणां निर्जरां विधानतो वक्तुकामसहस्रकारः प्रथमं ब्राह्मतपोभेदानाच्चेष्टे;—

अणसणानूर्णे चरिथ, नितिसंखेवणं रसञ्जाथो । कायाकिलेसो संलं—णय य बज्झो तवो हे ई ॥३५॥

टीकाः—‘ अणसण ’ इत्यादि, अनशनं ज्ञोदरिका वृत्तिसंक्षेपो रसत्यागः कायक्लेशः संलं नता चेत्येताः षड् ब्राह्मतपो-
भेदा भवन्तीत्यर्थः । अथ प्रत्येकं व्याख्यायते;—अशनमाहारस्तत्परित्यागोऽनशनम्, तद् द्विधा इत्वरं यावर्द्धविकं च ।
इत्वरं नमस्कारसहितादि श्रीमन्महार्वरतीर्थे षण्मासपर्यन्तम्, श्रुनाभेयतीर्थे तु संवत्सरपर्यन्तम्, मध्यद्वा वंशतीर्थकरे श्रेष्ठु
त्वर्द्धे मासान् यावत् । यावर्द्धविकं तु पादपोषणमनोङ्गिन् भक्तप्रत्याख्यानभेदात् त्रिविधम् । तत्र पादपोषणं द्विधा—सव्या-
घातमव्याघातं च, तत्र सतेऽव्यायुषः सदुपजातव्याधिबधुरेणोत्पन्नमहावेदनेन वा देहेना यदुत्क्रान्तिः क्रियते तत् सव्या-
घातम् निवर्थाघातं प्रव्रज्याशिक्षापदादिक्रमेण जराजर्जरितविग्रहः करोति यदुप हितचतुर्विधाऽऽहारप्रत्याख्यानो निर्जन्तुकं
स्थण्डिलमाश्रित्य पादप इवैक्येन पार्श्वेन निपत्याऽपरिस्पन्दस्तावदास्ते प्रशस्तध्यानव्यापृतान्तःकरणो यावदुत्क्रान्ताः प्राणाः,
तदेतत् पादपोषणमनाऽऽख्यं द्विविधमनशनम् । इङ्गिन् श्रुतवेहितक्रियाविशेषस्ताद्विशिष्टं मरणमिङ्गिन् मरणम्, अयं हि प्रव्रज्यादि-
प्रतिपत्तिक्रमेणैवाहुषः परेहाणिमवगम्य आत्तनिर्जपकरणः स्थावरजङ्गमवैवर्जतस्थण्डिलशायि एकार्क कृतचतुर्विधाहार-
प्रत्याख्यः : उष्णं उष्णान्छायां सङ्गामन् सचेष्टः सम्यग्ज्ञानपरायणः प्राणान् जहाति, एतदीङ्गिन् मरणमपरिक्रम-
पूर्वकं भवति । यस्तु गच्छमध्यवर्त्तं समाश्रितशुद्धसंस्तारकः सदुत्पृष्टशरैरेपकरणममत्त्वत्रैविधं चतुर्विधं वाऽऽहारं
प्रत्याख्याय स्वयन्नेवोद्ग्राहितनमस्कारः समपवर्त्तसाधुदत्तनमस्कारे उदत्तनपरिवर्त्तनादि कुवर्णिः समाधिना कालं करोति,

निर्जरातद्
ब्राह्मतपो-
भेदाः ।

S U M A N G A T A L A

कथं द्विधा परिपाकः ? यत उक्तीत्या समानकालवद्दानां समस्थितिरसानां कर्मणूनामपि द्विधा परिपाकवत्त्वं समाप्नोति तत्कथं ? , सत्यं, यद्यपि बन्धसादृश्यं तथापि विपाकभेदे न विरोधः, यथा वृक्षैकशाखानिष्पन्नानां फलानं द्विधा पाको दृष्टः, फलालच्छन्नानां फलानां यथा ईषपा केत्वं न तथा वृक्षस्थानां दृश्यते, एवं सङ्गभोद्धर्तनापवर्तनीर्दरणा दिकरणसाध्यानां कर्मपरमाणूनां द्विविधे पाके न विरोध इति ॥

अथ गाथापदानि विव्रियन्ते,—‘ वारसविहं तवो निजरा ’ इत्यादि, द्वादशविधं तपो निर्जरा, वक्ष्यमाणपदषड्भेदाभिन्नधा-
 ष्ठाऽभ्यन्तरतपसा निजरा भवतीत्यर्थः । ननु ‘ चउदस चउदस ’ इति गाथायां निर्जरा द्वादशभेदाभिन्नोक्ता, अत्र या द्वादश-
 भेदसंबन्धा सा तपसो न तु निर्जरायाः, अस्तु सकामाऽकामभेदाभ्यां पूर्वोक्तप्रकारेण द्विविधत्वं तस्याः, कथं द्वादशविधाविच्छ-
 न्नत्वं ? , उच्यते;—यद्यपि द्वादशभेदास्तु तपसस्तथाऽपि निखिलास्ते तपोभेदाः (सकाम) निर्जरायां हेतुत्वेन भवन्ति, अतः
 कारणे कार्यासोपाद् ये तपोभेदास्त एव निर्जरायाः, नाऽत्र काचिद्विप्रतिपत्तिः, द्युतमायुरित्यादि दर्शनात् ।

अथ ‘ वारसविहं ’ इति प्रकृतगाथाऽनन्तरं ‘ अणसणमूणोथ रिया ’ ‘ पायच्छित्तं विणओ ’ इति गाथाद्वयं व्याख्याय
 वक्ष्यमाणबन्धतत्त्वसम्बन्धं प्रदर्शयितुं प्रस्तुतगाथायां निर्जरालक्षणेन साकमेव बन्धतत्त्वमपि विधानतः सन्नकारः प्रतिपाद-
 यति, तत्रैवम्;—‘ बन्धो चउविगप्पो य, पयडिठिइ अणुभागो पएसभेएहिं नायव्वो ’ इति, बन्धो वक्ष्यमाणस्वरूपश्चतुर्वैकल्पः
 प्रकृति-स्थित्यनुभाग-प्रदेशभेदैश्चतुःप्रकार इत्यर्थः । किंस्वरूपो बन्धः, कैलक्षणाश्च तस्य प्रकृतिबन्धाद्भेदा इत्यादि
 निखिलमग्रे वक्ष्याम इति ॥

दास्येपदेशाच्चेत्यादिवक्ष्यमाणरत्या नवानामप्यनुये गद्दाराणां व्याख्यानं कर्तव्यमिति श्रेमदुमास्वातिवाचकवरेण्यैरपि तत्त्वा-
 श्रद्धेत्रे तद्भाष्ये चैवं न्यगादि- 'सत्संख्याक्षेत्रस्पशनकालान्तरभावालपबहुत्वाश्च' (१-८) सत्, संख्या, क्षेत्रं,
 स्पर्शनं, कालः, अन्तरं, भावः, अल्पबहुत्वमित्येतै सद्भूतप्ररूपणादिभिरष्टाभिरनुयेगद्दारैः सर्वभावानां
 विकल्पशो विस्तराधिगमे भवति । कथमिति चेदुच्यते-सत्, सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्ति ? अस्तित्यु-
 च्यते । क्वास्तीति चेत्, उच्यते-अल्चे तावन्नास्ति, जिवेषु तु भाज्यम् । तद्यथा-गर्तन्द्रियकाययेग-
 कषायवेदलेश्यासम्यत्तवज्ञानदर्शनचारित्राहारेपयोगेषु त्रयोदशस्वनुयेगद्दारेषु यथासम्भवं सद्भूतप्ररू-
 पणा कर्तव्येति (त० भाष्यम्. अ. १. सू० ८) । एवं मेक्षविपया प्ररूपणा नवभिरनुयेगद्दारैः कर्तव्येति ॥ ४३

अथ प्रत्येकमनुयोगद्दारासमेधकृत्य मेक्षतत्त्वं विद्वियते—

.. सुद्धपरत्ता, षिज्जंतं खलुसुमद न असंतं सुक्खन्ति पयं तस्स उ, परूवणं रग्गणाईहिं । ४४
 टीका;—'संतं' इति, अस्ति सन् तस्य भावः सत्ता, कस्य ? मोक्षपदवाच्यस्य, कस्मात् ? शुद्धपदत्वात् मेक्षस्ते,
 शुद्ध तत्पदं शुद्धपदं तस्य भावः तस्मादसंयुक्तपदत्वादसस्तपदत्वादित्यर्थः । इदमत्र हृदयं-इह यानि घटपटादीनि शुद्धपदानि
 तत्तत्पदवाच्यान्यप्यवश्यं भवन्ति, यथा पृथुध्नाकृतिर्जलधारणादिक्रियासमर्थः द्रव्यविशेषे घटपदवाच्यः, एवमन्येष्वपि

१ तत्त्वार्थे यदष्टानुयोगद्दाराणि तत्र भागद्दारास्य संख्यायामन्तर्भावो विज्ञायते ।

शुद्धपदेषु विज्ञेयम् । यानि चाऽन्यपदसंयोगात्समस्तपदानि खपुष्पशशविषाणवन्ध्यापुत्रराजपुरुषप्रमुखानि तत्तत्पदवाच्यानि विकल्पेन भवन्ति । समस्तपदेषु खपदवाच्यमवगाहप्रदस्वभावमाकाशं वर्त्ते, पुष्पपदवाच्यं च सुगन्धरुणमयं कुसुमं भवति, परं स्वस्य पुष्पस्य च यदा राजपुरुषादेवलक्षणया समासे विद्येते तदा खपुष्पमितेपदस्य वाच्याऽभावः न च खपुष्पमित्यखण्डपदस्याऽवयवभूतयोः खपुष्पयोर्वाच्यसङ्घातेऽवयविनः खपुष्पमितेपदस्याऽपि वाच्येन भवितव्यमिति शङ्कन्यम्, यत् ' राजपुरुष ' इत्याद्याखण्डपदेषु राजविशेषः पुरुष इति राजपदस्य पुरुषपदे विशेषणात्मकलक्षणया सम्यगर्थसङ्गतेर्भवति, परं खपुष्पमित्यादिपदेषु खे जातं पुष्पं स्वस्य पुष्पं वेति चिग्रहे विशेषणात्मकलक्षणाया अभावादर्थसाङ्गत्याभावः । न चाऽवयविनोऽर्थसङ्घातेरभावादवयवभूतयोः खपुष्पयोरपि नार्थसङ्घातेरिति वाच्यम्, यतोऽवयवभूतयोरपि खपुष्पयोः ' राजन् इस् पुरुष ' इत्याद्यलैकविग्रहवाक्यवत् ' इस् पुष्प ' इत्यत्र ' सुपे धाट्प्रातिपदिकयोः ' (पा० अ० २, पा० ४, सू० ७१.) इति सूत्रेण सत्यपि लुकि पदसंज्ञादौ स्थानिवद्भावो भवत्येव, अन्यथा ' राजपुरुषः ' इत्यादौ ' नलेपः प्रातिपदिकान्तस्य ' इत्यनेन नलोपो न स्यात्, अत्र तु समासापेक्षया पदस्ते सत्यपि लक्षणाया अभावाद्वाच्याऽभाव इति । तस्मादवयविने वाच्याऽभाटेऽपि पुष्पयोरवयवभूतयोः पृथक् पृथक् पदसंज्ञायाः सङ्घावात् तत्पदवाच्यसङ्घाते न काचिद्विग्रहपत्तिः एवं शशविषाणवन्ध्यापुत्रप्रभृतिशब्देषुपि विज्ञेयम् । राजपुरुषाचार्यशेष्यादिषु शब्देषु समासस्य सङ्घातेऽपि पूर्वेक्तप्रकारेणार्थसङ्घातेऽस्सङ्घावात् तत्तत्पदवाच्यान्यपि भवन्तीति समस्तपदेषु विकल्पेन वाच्यसङ्घावः । अमुमेवाऽर्थं सूत्रकारमहर्षिर्गार्थायां प्रदर्शयति— ' मुक्स्वत्ति पयं ' इति, मोक्ष इति पदं

मेक्षतस्ते
सत्यपद-
द्वारम्

॥१४५

U A N G A L A

A V A T A T V A

तत्त्व-
ला-
यं-

॥

1000

शुद्धपदत्वात् वाच्यवद्भिद्यते; परं 'खकुसुमम्व न असंतं' खपुष्पमिव न वाच्याऽभाववदिति। एवं मेक्षपदवाच्यस्य सत्तानिश्चये जाते शिष्यः प्रश्नयति यदे मेक्षपदवाच्यस्य पूर्वोक्तप्रकारेण सत्ता प्रतीयते तर्ह सत्तासद्भावः ? उच्यते—'तस्स उ परूवणा मग्गणाईहं' गत्यादिमार्गणाद्द्वारेण तस्य मेक्षस्य प्ररूपणा कर्त्तव्येति ॥ ४४ ॥

एतदेव प्रदर्शनार्थं मार्गणा वक्तुं प्रक्रमते—

गइइंदिये कए, जोए देए व्सथनणे छ । संजमदंरुणलेस, भवरस्से रन्नि हरे ४५

टीका;—गम्यते तथाविधकर्मसंचिवर्जितैः प्राप्यत इति गतिनिरकत्वादिपर्ययपरिणतिः इन्दनादिन्द्र आत्मा ज्ञानैश्वर्ययोगात् तस्येदमिन्द्रियं । तते गतिश्वेन्द्रियं चाऽनयोस्समाहारः गतेन्द्रियं तस्मिन् गतेन्द्रिये, एवमन्यत्राऽपि यथायोगं समाहारद्वन्द्वः कार्यः 'चः' ससुच्चये च्येते यथायोगमैदारिकादिमार्गणागौरुपचयं न्यत इति कायः । दृज्यते धावनवलयनादिवेषास्वात्मान्नेति योगः । देद्यतेऽनुभूयते इन्द्रियेऽहुतं सुखमनेनेति देदः । कष्यन्ते हंस्यन्ते परस्परमस्मिन् प्राणिन इति कषः संसारः; कषमयन्ते गच्छन्त्येभिर्जन्तव इति कषायाः; यद्वा कषस्याये लाभे हेभ्यस्ते कषायाः ज्ञसिञ्चानं, यद्वा ज्ञायते परिच्छद्यते वस्त्वनेनेति ज्ञानं समान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषग्रहणात्मके बोध इत्यर्थः । संयमनं सम्यरुपरमणं सावधयेगादिति संयमः; यद्वा संयम्यते नियम्यत आत्मा पापव्यापारसंभारादनेनेति संयमः; यदि वा शेभना यमाः प्राणातिपातानृतभाषणादत्तादानाब्रह्मपरिग्रहचिरमणलक्षणा अस्मिन्निति संयमश्चास्त्रिम् । दृश्यते विलेक्यते वस्त्वनेनेति दर्शनं, यद्वा दृष्टिदर्शनं सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यात्मके बोध इत्यर्थः लिश्यते श्लिश्यते कर्मणा

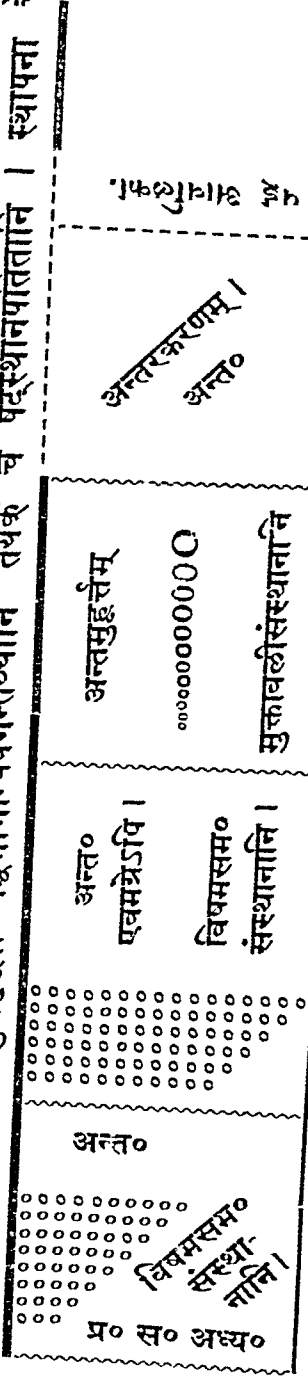
रेन्द्रियमार्गणा पञ्चविधेति । पृथक्कायाक्कायतेजस्कायवायुकायवनस्पतेकायत्रसकायभेदात्कायमार्गणा पञ्चविधा । योगमार्गणा त्रिविधा, तथाहि—मनेयोगः, वचनयोगः, तदुयोगः । तत्र तदुयोगेन मनःप्रायोग्यवर्णणाभ्यो गृहत्वा मनेयोगेन मनस्त्वेन परिणतानि वस्तुचिन्ताप्रवर्तकानि द्रव्याणि मन इत्युच्यन्ते, तेन मनसा सहकारिकारणभूतेन योगो मनोयोगः । उच्यत इति वचनं भाषापरिणामाप्तपुद्गलद्रव्यसमूह इत्यर्थः, तेन वचनेन सहकारिकारणभूतेन योगो वचनयोगः, वचनविषयो वा योगो वचनयोगः । तनोति विस्तारयत्यात्मप्रदेशानस्यामिति तदुरदारिकादिशरं, तथा सहकारिकारणभूतया योगस्तदुयोगः तदुविषयो वा योगस्तदुयोग इति । वेदमार्गणा पुंस्त्रीनपुंसकभेदस्त्रिविधा, तत्र पुंसः स्त्रियं प्रत्यभिलाषः पुंवेदः, स्त्रियः पुंसं प्रत्यभिलाषः ह्रिवेदः, नपुंसकस्य ह्रपुरुषं प्रत्यभिलाषो नपुंसकवेद इति । कपाय-मार्गणा चतुर्भेदभिन्ना, तथाहि—क्रोधोऽर्प्रतिलक्षणः, मानो नम्रताऽभावस्वभावः, माया आर्जवराहित्यात्मिका, लोभस्संतोषाऽभावस्वरूपः । ज्ञानमार्गणा पञ्चज्ञानत्रयज्ञानविधानेनाष्टविधा—तत्र पञ्चज्ञानस्वरूपं पापतत्त्वे किञ्चित्प्रतिपादितम्, तत्रेकानि मतिश्रुतावधिज्ञानान्येव मिथ्यात्वपङ्ककलुषिततया यथाक्रमं मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभंगज्ञानव्यपदेशभांजि भवन्ति । उक्तं च—‘आद्यत्रयमज्ञानमपि भवति मिथ्यात्वसंयुक्तमिति ।’ विपरतो भंगः परिच्छिन्नचित्प्रकारो यस्मिंस्तद्विभङ्गः, विपर्यस्तमवधिज्ञानविभङ्गज्ञानमुच्यत इत्यर्थः । एतेऽष्टावपि ज्ञानाऽज्ञानानि साकाराणि । तथाहि—सामान्यविशेषात्मकं हि सकलं ज्ञेयं वस्तु, कथमिति चेदुच्यते, दूरादेव हि शालतमालतालवकुलाशोकचंपकदंबजुनिंवादिविशिष्टव्यक्तेरूपतयानवधारितं तरुनिकरमवलोकयतः सामान्येन वृक्षमात्रप्रतिजनकं यदपरिस्फुटं किमपि रूपं चकास्ति तत्सामान्यरूपमनाकारं दर्शनमुच्यते, ‘निःशेषे विशेषे-

पाणां ग्रहो दर्शनमुच्यते ' इति वचनग्राह्यात् । यत्पुनस्तस्यैव निकटीभूतस्य तालतमालशालादिव्यक्तरूपतयावधारितं तमेव महंरुहसमूहयुत्पश्यतो विशेषव्यक्तिप्रतीतिजनकं परिस्फुटं रूपमाभाति तद्विशेषरूपं साकारं ज्ञानमग्रमेयग्रभावपरमेश्वर-प्रवचनप्रवर्णणचेतस्काः प्रतेपादयन्ति, सह विशिष्टाकारेण वर्तते इति कृत्वा । वक्ष्यमाणानि चक्षुरादिदर्शनानि विशिष्टाकार-प्रतीत्यभावादानाकाराणि, तदेवं प्रतीत्याणि प्रसिद्धग्रमाणावाधितप्रतीतिवशात् सर्वमपि वस्तुजातं सामान्यविशेषरूपद्वयात्मकं भावनीयमिति । इदानीं संयममार्गणा, सा च सामाधिक्येदोपरथाप्यपरिहारविशुद्धिकक्षमसम्परायथाख्यातदेशविरत्यचिरति-प्रकारैस्सप्तधा, तत्र सामाधिक्येदोपरथाप्यपरिहारविशुद्धिकक्षमसम्परायथाख्यातदेशविरत्यचिरति-संकल्पतो निरपराधत्रसवधविषये चिरतोर्विरमणं यस्यां सा देशविरतिः, तद्वान् देशविरतः, स च सम्यग्दर्शनयुत एकाणुव्रतादिधार-युव्रतधारं तावद्वाच्यो यावच्चरमेऽदुमतिमात्रः परिपूर्णद्वादशव्रतधारं प्रत्याख्यातसकलसावधकर्मां क्वलमदुमतिमात्रप्रति-सेवकः । अदुमतिरपि त्रिधा-प्रतिसेवनादुमतिः प्रतिश्रवणादुमतिः संवासानुमतिश्च । तत्र यः स्वयं परैर्वा कृतं पापं श्लाघते सावधारम्भनिष्पादितं वाऽज्ञानाद्युपयुक्तं तस्य प्रतिसेवनादुमतिः । यदा तु पुत्रादिभिः कृतं पापं श्रुणोति श्रुत्वा चाऽदुमन्यते न च प्रतेपेधते तदा प्रतिश्रवणादुमतिः । यदा तु सावधारम्भप्रवृत्तेषु पुत्रादिषु क्वलं ममत्त्वमात्रयुक्तो भवति नान्यत् । अत्र-प्रतिश्रुणोति श्लाघते वा तदा संवासानुमतिः । तत्र यः संवासानुमतिमात्रमेव सेवते स चरमो देशविरतः, स च सर्वश्रावकाणं मध्ये गुणोत्तमः । यस्तु संवासानुमतेरपि चिरतो भवति स यतिरित्युच्यत इति । न विद्यते चिरतिः पूर्वेकादेशसर्वभेदभिन्ना यस्य सोऽविरतिस्तद्गतसंयमोऽप्यविरतिसंयम इति सप्तधा संयममार्गणा ॥ अथ दर्शनमार्गणा, सा च चतुर्विधा पूर्वव्याख्यातचक्षुदर्श-

नाऽचक्षुर्दर्शनाऽवधिदर्शनञ्चलदर्शनभेदैः लेख्या मार्गणा कृष्णनीलकाये ततेजःपद्मशुक्लभेदैः षड्विधा, षड्विधत्वं चासां जम्बूफूल-
भक्षग्रामलुण्टकषट्पुरुषदृष्टान्ताभ्यां भावितम् । भव्योऽनुक्तगमनाऽर्हः, इतरोऽभ्यव्यः कदाचनाऽपि सेद्धिगमनाऽनर्हः, तयोर्मार्गणा
भव्यमार्गणा । सम्यत्त्वमार्गणा षड्विधा अथैकक्षायै पशुभिकक्षायिकमिश्रसास्वादनमिथ्यात्त्वप्रकारैः । तत्स्वरूपं चेदं-
सम्यत्त्वं दर्शनमेहन्यस्य सर्वेषामनेन देशेषामनपर्यायक्षये पशुनेन क्षेत्रेण चैकक्षायै पशुभिकक्षायै पशुभिकक्षायैकसंज्ञं क्रमेण
सञ्जायते । इह सर्वेषामना मेहस्यैव, शेषाणां िदेशोपशमना भवति । तत्र गंराऽपारसंसारसागरमध्यमध्यास्ने-
जन्तुमैथ्यात्त्वप्रत्ययमनन्तान् पुद्गलपरावर्त्तान् यावदनन्तदुः लक्षण्यदुभूय कथमपि तथा भव्यत्त्वपरिपाकवशतो गिरिसरिदु-
पलघोलनाकलेनाऽनाभोगेन पञ्चेन्द्रियत्वसंज्ञैत्त्वलब्धिपर्याप्तत्वरूपेणैदयिकभाववत्तैलव्यत्रेव्येण युक्तः, पूर्वमपि करणकालाद्
अन्तर्दुर्हर्त्तं कालं यावत्प्रति मयमनन्तगुणदृष्टद्विशुद्ध्या विध्यम । ग्रन्थिकसत्त्वानामभव्यसेद्धिकानां शोधिमतिक्रम्य
वर्त्तमानः, तथा साकारोपयोगे विशुद्धलेख्यायां च वर्त्तमानः, तथाऽऽदुर्वर्जानां स नां कर्मणां स्थितिमन्तःसागरोपमकेटा-
कोटिप्रमाणां कृत्वाऽ भानां कर्मणामनुभागं चतुःस्थानकं सन्तं द्विस्थानकं कुर्वन् भानां च कर्मणां द्विस्थानकं सन्तमनुभागं
चतुःस्थानकं कुर्वाणः, तथा बध्यमानप्रकृत्वां स्थितिमन्तःसागरोपमकोटाकेटिप्रमाणामेव बध्नन्नाधिकां, तथा स्थितिबन्धे
पूर्णे सत्यन्यं स्थितिबन्धं प्राक्तनस्थितेबन्धापेक्षया पत्योपमसङ्ख्येयभागन्यूनं कुर्वन् तस्मिन्नि पूर्णे सत्यन्यं स्थितिबन्धं
पत्योपमसंख्येयभागन्यूनं कुर्वन्, एवमन्यमन्यं स्थितिबन्धं पूर्वापेक्षया पत्योपमसंख्येयभागन्यूनं कुर्वन्, अशुभानां च
प्रकृत्वां बध्यमानानामनुभागं द्विस्थानकं बध्नन्तमपि तिसमयमनन्तगुणहीनं शुभानां च चतुःस्थानकं बध्नन्तमपि प्रति-

समयमनन्तगुणवृद्धं, करणकालापूर्वमन्तुर्हृत् यावद् दृशे तैकर्त्तव्यताव्याप्तौ भूत्वा परिणामविशेषलक्षणं यथाप्रवृत्तं करोति, ततोऽपूर्वकरणं, ततोऽप्य निवृत्तिकरणं, एतानि च त्रीण्यपि करणानि प्रत्येकमान्तमौहूर्त्तिकानि, करणत्रयकालोऽप्यन्तुर्हृत्प्रमाण एव, एतत्करणत्रयनेष्पादनक्रमानन्तरं चतुर्थीमुपशान्ताद्धां लभते साऽपि चान्तमौहूर्त्तिकं द्रष्टव्या । यथाप्रवृत्तापूर्वकरणयोर-
ध्यवसाय स्थानानि प्रतिसमयं नानाजीवानां श्रित्यासंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि, समये समयेऽनन्तगुणविशुद्ध्या करणसमाप्तिं यावत् प्रवर्धमानानि, अपि च यथाप्रवृत्तकरणप्रथमसमये नानार्जवाऽपेक्षया यान्यसंख्येयलोकाकाशप्रदेशतुल्यान्यध्यवसाय-
स्थानानि तदपेक्षया द्वैत्यसमरे विशेषाधिकानि, ततोऽपि तूर्तयसमये विशेषाधिकानि, एवं यथाप्रवृत्तचरमसमयं याव-
द्वाच्यम् । एवमेवाऽपूर्वकरणेऽपि द्रष्टव्यम् । अमूनि च यथाप्रवृत्तापूर्वकरणसम्बन्धीन्यध्यवसायस्थानानि स्थाप्यमानानि विषमचतुरस्रं क्षेत्रमास्तृणन्ति, तयोरुपर्यनिवृत्तिकरणाध्यवसायस्थानानि मुक्तावलीसंस्थानानि स्थाप्यानि उपर्युपरि चामून्यनुचिन्त्यमानानि अनन्तगुणवृद्ध्या वर्द्धमानान्यवगन्तव्यानि तिर्यक् च षट्स्थानपतितानि । स्थापना धेयम्;—

अन्तरकरणम् ।
अन्तः

१ यथाप्रवृत्तक० । २ अपूर्वकरणम् । ३ अनिवृत्तिकरणम् । ४ उपशान्ताद्धा । सास्वा०

अस्मिन् यथाप्रवृत्तकरणे स्थित्वातरसघातगुणश्रेणिगुणसंक्रमा न प्रवर्त्तन्ते, केवलमुक्तरूपा विशुद्धिरेव प्रतिसमयमनन्तगुण-
 वृद्धिमती वर्त्तते, अत्र स्थितो यानि चाप्रशस्तानि कर्माणि बध्नाति तेषामनुभागं द्विस्थानकं बध्नाति, यानि च शुभानि
 बध्नाति तेषामनुभागं चतुःस्थानकं । स्थितिवन्धेऽपि च पूर्णे पूर्णे सत्यन्यं स्थितिवन्धं पल्योपमसंख्येयभागहनं करोति,
 अस्य यथाप्रवृत्तस्य पूर्वप्रवृत्तमिति द्वितीयं नाम, शेषकरणाभ्यां पूर्वं प्रवृत्तत्वात् । एतदवस्थां यावदनाभोगतोऽभव्या अप्यने-
 कशः पूर्वोक्तं त्या कर्मस्थितिहासं कृत्वा आगच्छन्ति परमपूर्वकरणे जायमानस्थितिरसघातादिभिर्निविडां रागद्वेषग्रन्थं न
 भिन्दन्ति, यतस्तेषां ग्रन्थिभेदयोग्याध्यवसायराहित्यं विद्यते, अत एव दर्शनमोहन्त्यस्य सर्वेषामनाया अभावान्नैपशमिक-
 सम्यक्तवोपलम्भस्तेषाम् । तत्रैव च संख्येयमसंख्येयं वा कालं यावत्तिष्ठन्ति, तत्र स्थितः कश्चिदभव्यः चक्रिप्रमुखैर्नैवेव्यमाणं
 संयमगुणामिरामं तपस्विनं महर्षिं दृष्ट्वा ' अहमर्षिदृशं नेपथ्यं परिधायैतादृशं सन्मानं लभ्येयम् ' इत्यैहिकसत्काराभिलाषिप-
 पन्नो द्रव्यचारित्रं प्रतिपद्य प्रतिलेखनाऽऽवश्यकादिक्रियानुष्ठानं सम्यग् विद्यते, द्रव्यचारित्रमहिम्ना च स्वायुषः समासेनवमं
 प्रैवेयकं यावदुत्पद्यते, उक्तञ्च पञ्चाशकमहाशास्त्रे— ' सर्वजियाणं जम्हा सुत्ते गेवज्जोसु उववाओ । भणिओ जिणेहे सो न
 य लंगं मोहुं जओ भणियं ॥ १ ॥ जे दंसणवावन्ना लंगगणहणं करिंते सामन्ने । तेसं पि य उववाओ उक्कोसे जाव
 गेविजा ॥ २ ॥ ' अपि च कश्चिदभव्याः श्रुतसामायिकलासं समापन्नाः तत्रस्था एव नवमं पूर्व यावत् शब्दतोऽर्धयते श्रुतम्
 तथा चोक्तं— ' तत्थंकराइपूअं दट्टणणेण वाचि कज्जेण सुयसामाइयलाहो होज्ज अभवस्स गंठिम्मि ॥ १ ॥ ' ' चउदस दस
 य अभिन्ने नियमा सम्मं तु सेसए भयणा ' इत्यादि । पूर्वलब्ध्यभादे तेषामभव्यानां श्रुतमपि द्रव्यश्रुतमिति ग्रन्थिदेशं

समापन्नाः केचन भव्या अपि रागादिरिषुभिः पराजिताः सन्तस्ततः पुनः प्रते निवृत्त्योत्कृष्टस्थितिवन्धका भवन्ति, केचिदवस्थितपरिणामा अपूर्वकरणयोग्यवैशुद्ध्यभावात् तैवाऽनियतकालं तिष्ठन्ति, येषाञ्चेत्कृष्टतोऽपार्थदुलपरावर्त्ताद्वायां नियमेन मोक्षस्ते पूर्वोक्तनिखिलस्थितिलाघवादि क्रियाकलापसमापन्नास्तथाभव्यत्वपरिपाकवशतो वक्ष्यमाणाऽपूर्वकरणवर्त्तिस्थितिघातरसघातादिभिरघावधि संसारचक्रोभिन्नपूर्वा रागद्वेषनिवेद्यग्रन्थ भिन्वाऽनिवृत्तावन्तर्दुहूर्त्त विश्रम्य पशुभिकसम्यक्तत्वलामशुवते । त्रयः पुरुषा यथेष्टनगरं सम्प्राप्तुकामा विवक्षितस्थलान्निर्गता अध्वनि ध्यापदस्तेनादिव्याकुलाटवनिवासैश्च रेलुण्डितास्सन्तस्तेषां मध्यादेकस्वासभयात्पलायितः, अपरार्थं रहस्ते पतितः, अन्यस्तु स्वशुजबलातिशयेन लुण्टाकान्निर्जितेष्टनगरं प्राप्तः, तथाऽत्रापि द्रष्टान्तोपनेनेनावगन्तव्यमिति । अपि च मलातिशयक्लेशवाससे क्व क्व घृतविन्द्वदिजन्यमालिन्यं तद्द्वित्रिशः क्षारादेसामष्टयोगतः प्रक्षालनप्रयासमृते यथा नाविर्भवति तथा पूर्वोक्तलक्षणां यथाप्रवृत्तकरणयोग्यां विशुद्धिमृते यथोक्तग्रन्थस्थानस्याऽपि न प्रादुर्भावः, कुतस्तावत्तद्भेदकथा ? इति । अथापूर्वकरणम्—अपूर्वान्वयिभिनवनि करणानि परिणामानि स्थितिघातरसघातगुणैः स्थितिवन्धादीनां निर्वर्त्तकानि यस्मिंस्तदपूर्वकरणमिति गुणनिष्पन्नवचनम् । अत्राप्ययमाशयः—अत्र हि स्थितिघाते रसघातो गुणश्रेणः स्थितिवन्धाद्वेत्येताश्चतस्रः क्रियास्समकमेव प्रवर्त्तन्ते । स्थितिघातो नाम—स्थितिसत्कर्मणोऽग्निमभागादुत्कर्षत उदधिपृथक्त्वं—प्रभूतशतसागरोपमशतप्रमाणं जघन्येन च पत्योपमसंख्येयभागमात्रं स्थितिकण्डकमुत्कर्षते, उत्कर्ष्य च याः स्थितिरथो न खण्डयति तत्र तद्विकं प्रक्षिपति, अन्तर्मुहूर्त्तेन च कालेन तत्स्थिति-कण्डकमुत्कर्षयति । उक्तञ्च—“ उक्तेषु वहुसागराणि इयरेण पृच्छसंखंसं । ष्टैः अगाड धायद् अंतमुहुत्तेण उहकंडं ॥१॥ ”

ततः पुनरप्यधस्तात्पल्योपमसंख्येयभागमात्रं स्थितिकण्डकमन्तुर्हूतैर्न कालेनोत्करति प्रागुत्करत्यैव च निक्षिपति, एवमपूर्वकरणाद्भावां प्रभूतानि स्थितिरखण्डसहस्राणि व्यतिक्रामन्ति, इत्थञ्चापूर्वकरणस्याद्यसमये यत् स्थितिसत्कर्मोऽऽत्तत्तस्यैवाऽन्त्यसमये संख्येयगुणहर्नं जातं, स एव स्थितिघातः— स्थितिघातार्थमुत्करितो जघन्य उत्कृष्टे वाऽन्त्यसमये संख्येयगुणहर्नं भागं मुक्त्वा शेषाननन्तमं भागानुशेषाननुभागस्याऽन्तुर्हूतैर्न यः स्थितिरखण्डस्तन्मध्येव त्रिदलिकगताभुगसत्कर्मणामनन्तमं भागं मुक्त्वा शेषाननुभागस्याऽन्तुर्हूतैर्न कालेन निःशेषानपि विनाशयति, ततो भूयेऽपि तस्य हुक्तस्याऽनन्ततमस्य भागस्यानन्ततमं भूमुक्त्वा शेषाननुभागभागानन्तुर्हूतैर्न कालेन नाशयति, एवमेकान्यनुभागखण्डसहस्राण्येकस्मिन् स्थितिरखण्डे व्यतिक्रामन्ति, एवं प्रतिस्थितिरखण्डं विदेयं, एतादृशैः सहस्रैः स्थितिरखण्डैरपूर्वकरणं परिसमापयति । अधुना गुणश्रेणीः—यत् स्थितिकण्डकं घातयति तन्मध्येवाद्दलिकानि गृहीत्वोदयसमयादारभ्याऽन्तुर्हूतैर्चरससमयं यावत्प्रतिसमयसंख्येयगुणनया निक्षिपति, एष प्रथमसमयगृहीतदलिकनिक्षेपविधिः, एवमेव द्वितीयादिसमयगृहीतानामपि दलिकानां निक्षेपविधिर्द्रष्टव्यः । किं च गुणश्रेणिरचनाय प्रथमसमयादारभ्य गुणश्रेणिवरसमयं यावद् गृह्यमाणं दलिकं यथेतरसंख्येयगुणं द्रष्टव्यम् इहाऽन्तुर्हूतप्रमाणे निक्षेपकालो दलरचनादुरुपगुणश्रेणिकालश्चापूर्वकरणानिष्टुत्तकरणाद्वा द्विकात् किञ्चिदधिके द्रष्टव्यः, तावत्कालमध्ये चाऽधस्तात्तानुसंधस्तनेदयक्षणे देदनतः क्षणे शेषक्षणेषु दलिकं रचयति, न पुनरुपरि गुणश्रेणं वर्धयति । अथ स्थितिवन्धाद्वा भण्यते—अपूर्वकरणस्य प्रथमसमये यः स्थितिवन्धस्तदेक्षया द्विट्टे समये पल्योपमसंख्येयभागहर्नो भवति, एवमग्रेऽपि भावनेयम् । स्थितिघातस्थितिवन्धयेश्च गुणपदेवारब्धयेर्युगपदेव परिनिष्ठा भवति, तथा च स्थितिवन्धाद्वा कालतः

अनवतत्त्व-

सुमङ्गला-
र्त्तिकायां-

॥१५०॥

संख्यया च स्थितेधातुल्या प्रवर्त्तते ।

अथाऽनेवृत्तिकरणम्—यथाऽपूर्वकरणप्रथमसमयादारभ्य स्थितेधातादयो युगपत्प्रवर्त्तमाना उक्ताः, एवमनिवृत्तिकरणेऽपि वक्तव्यम् । इदं च पुनरस्मिन् करणे वैशिष्ट्यम्—अनेवृत्तिकरणस्य प्रथमसमये ये वृत्ता ये वर्त्तन्ते ये च वर्त्तन्ते तेषां सर्वेषामप्यन्तर्नाधिकत्वेन समा विशोधिः, द्वितीयसमयेऽपि वृत्तवर्त्तमानवर्त्तित्त्वमाणानां समा विशोधिः, प्रथमसमयभाविविशोध्यपेक्षया त्वनन्तरुणा, एवमनिवृत्तिकरणचरमसमयं यावद्वाच्यं । तदेवमस्मिन् करणे प्रविष्टानां जवानां तुल्यकालानामध्यवसायानां भिन्नो नेवृत्तिस्तिर्यक्प्रस्थानपततवैषम्यलक्षणा नास्तीत्यनिवृत्तिकरणमिति नाम । यद्वा निवृत्तिर्निवर्तनमित्येव आसम्यत्त्वलाभादत्राऽऽगतो जेवो न निवर्त्तत इत्यनेवृत्तिकरणम् । ऊर्ध्वमुखं चत्राध्यवसायस्थानानामन्तरुणवृद्धिः सर्वेषु समष्टेषु विद्यते । अनेवृत्तिकरणाद्वायाः संख्येषु भागेषु गतेषु एकस्मिन् संख्येयतमे भागे शेषेष्वतिष्ठति मिथ्यात्वस्याऽन्तरकरणं करोति, अंतरकरणं नामोदयक्षणादुपरि मिथ्यात्वस्थितमन्तर्मुहूर्त्तमानामंतरक्रम्योपरितनीं च विष्कम्भयित्वा मष्टेऽन्तर्मुहूर्त्तमानं तत्रप्रदेशेवदलिकाऽभावकरणम्, तन्निष्पादनकालोऽप्यन्तरकरणकाल एव यथा तन्तुसंयोजनादिकालः पटकरणकालः । अन्तरकरणयोग्यस्थितेर्भ्यात् कर्मपरमाण्वाऽऽत्मकं दलकं गृहीत्वा प्रथमस्थितैः प्रक्षिपति उपरि द्वितीयस्थितैः च, एवं प्रतिसमयं तावत्प्रक्षिपति यावदन्तरकरणदलकं सकलमपि क्षयते, अन्तर्मुहूर्त्तेन च कालेन सकलतद्दलकक्षय इति । इहान्तरकरणादधस्तनी प्रथमा स्थितिरेत्सुच्यते, उपरितन्तु द्वितीया । तत्र प्रथमस्थितैः वर्त्तमान उदीरणाप्रयोगेण प्रथमस्थिति-सत्कं उदयावलेव हेर्भूतं दलकं समाकृष्य यदुदयसमये प्रक्षिपति सेर्दरणा, यत्तु द्वितीयस्थितैः सकाशादुदीरणाप्रयोगेण समा-

मेक्षतत्त्वे
सम्यक्तत्त्व-
स्वरूपम् ।

॥१५०

कृष्योदये प्रक्षिपति स आगालः, उर्दरणाया एव विशेषप्रतिपत्त्यर्थमागाल इति संज्ञा पूर्ववृत्तिरिभिरुच्यते उदयोर्दरणाभ्यां च प्रथमस्थितिमनुभवेत्तावद्गच्छति यावत् प्रथमस्थितेराव लोकाद्विकं शेषं तिष्ठति, तस्मिंश्च स्थिते आगाले निवर्त्तते, ततः परं केवलै-
 वोर्दरणा प्रवर्त्तते, साऽपि तावद्यावदावलिकशेषे न भवति, तस्यां च श्रेष्ठायाऽपि शान्ता भवति, ततः केवलैर्नै-
 वोदयेन तामावलिकामनुभवति, तस्यां चापगतायाऽपि मिथ्यात्वस्य निवर्त्तते, तदलिकाभावात्, ततो मिथ्यात्वोदयनि-
 वृत्तावुपशमाद्वायां प्रवेशति, तस्यां चोपशमाद्वायां प्रविष्टस्य सतः प्रथमसमय एव मेक्षकजर्मैपशमिकं समयत्त्वमुपजायते ।
 यथा हेवनदावानलः पूर्वदग्धेन्धनमूर्ध्वं वा देशमवाप्य विध्यायति तथा मिथ्यात्वेदनवनदवेऽप्यन्तरकरणमवाप्य विध्यायति,
 अन्तरकरणप्रथमसमये एव मिथ्यात्वेदलेकवेदनाऽभावादपशमिकसम्यक्तत्वमवाप्नोति एवं यथाप्रवृत्तापूर्वकरणाऽनिवृत्तिक-
 रणक्रमजन्यं अपूर्वकरणरब्धस्थितिधातादिभिर्न्यभेदसम्भवमैपशमिकसम्यक्तत्वं प्रयञ्चितम् । अस्मिंश्च समयत्त्वे लभ्यमाने
 काश्चित् समयत्त्वेन समं देशविरतिं सर्वाविरतिं वा प्रतिपद्यते । यदा च चारित्रमोहनीयस्य स्रक्षमसम्परायान्ते सर्वोपशमना भवति
 तदाऽपि यदि चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाऽन्यतरुणस्थाने दर्शनमेहस्य सर्वोपशमनायां जातायाऽपुपशमसम्यक्तत्वयुक्त उपशमश्रेणि
 सम्पद्यते तत्राऽपि यदैपशमिकसम्यक्तत्वं तत् श्रेणिगतम् । उभयभेदभिन्नमदमासंसारं पञ्चवारं जायते, अन्तर्मुहूर्त्तश्च कालः

अथ क्षायोपशमिकम्—यस्मिन् समयेऽयं वै औपशमिकसम्यग्दृष्टिर्भवति तस्मिन् समये (निश्चयनयेन प्रथमस्थि-
 तिचरमसमये) द्वितये स्थितिगतं दलिकमनुभागभेदेन त्रिधा करोति, द्वमर्द्धविशुद्धमविशुद्धं चेति, तत्र शुद्धं समयत्त्वमोह-
 न्यं, देशघाति देशघातिरसेतेत्त्वाद्, अर्धविशुद्धं समयङ्गमिथ्यात्वं, अशुद्धं च मिथ्यात्वं, एतदुभयमपि सर्घघाति

सर्वधातिरसान्वितत्वात् । यदा चैपशमिकाद्धा परिसमाप्ता भवति तदाऽध्यवसायादुरूपः पूर्वेत्तत्रिणुजमध्यादेकस्य पुञ्जस्योदयो भवति, यदि शुद्धुञ्जस्योदयस्तर्हे क्षायोपशमिकसम्यक्तत्वम्, मिश्रस्य चोदये मिश्रसम्यक्तत्वम्, अशुद्धस्य चोदये मिथ्यात्वम् । अत्र तु क्षयोपशमप्रक्रमः, उदितस्य मिथ्यात्वमेहस्य क्षयेऽदुदितस्य चोपशमो यस्यामवस्थायां तत्क्षायोपशमिकम् । नर्वैपशमिकेऽपि उदितस्य क्षयेऽदुदितस्य चोपशमे क्षयोपशमयोरुभयोरपि तुल्यत्वे कथं भेदेन प्रतिपाद्यते ? सत्यम्, भेदसद्भावे भेदो न तु भेदाऽभावे, यत औपशमिकसम्यक्तत्वे दर्शनमोहव्रित्तयस्याऽपि प्रदेशविपाकाभ्यामुदयाऽभावत्वं, क्षायोपशमिके तु य उपशमस्तस्य चिष्कम्भिते दयत्वात् सम्यक्त्वमेहस्य विपाके दयो मिथ्यात्वमिश्रमेहस्योश्च प्रदेशोदयः । अपि चेदं क्षायोपशमिकं जघन्यतोऽन्तर्दुर्लभकालं न तु क्लृष्टतश्च पदषष्टिः सागरोपमाणि असंख्येयशश्च सम्प्राप्यते, औपशमिकं पुनरासंसारं पञ्चकृत्वस्सम्पद्यते आन्तर्मोहूर्त्तिकञ्च, कर्मदयजन्यपरिणामराहित्याद्देशमिकमात्मपरिणतिमत्, क्षायोपशमिकं तु पैद्दलिकं कर्मदयजन्यपरिणामात्मात्मकत्वात्संते ।

अथ क्षायिकम्—दर्शनमोहव्रित्तयाऽनन्तादुबन्धचटुष्टयलक्षणदर्शनसप्तकस्य क्षयादस्य प्रादुर्भावः । अस्य त्रस्थापकः क्षयोपशमसम्यग्दृष्टेश्चतुर्ध्वमषष्ठसप्तमगुणस्थानकाऽन्यतरगुणस्थानवर्त्तमानुष्य एव, निष्ठापकस्तु चतुर्गतिकेऽपि भवति । यद्यायुःकर्मणः बन्धात् प्रागेव क्षायिकस्य लाभस्तर्हे नियमात्तद्भावे एव मोक्षः । यद्यायुर्वन्धानन्तरं सम्यक्तवावाप्तिस्तदा देवनरकादुपोरन्यतरस्य बन्धे सति वृत्त्यभावे, असंख्येयवर्षयुष्कनरतिर्यगादुपोरेकतरस्य बन्धसद्भावे चतुर्थे भवे मोक्षः । इदं ऽऽत्मपरिणामि कर्मक्षयसंभवाऽऽत्मिकाध्यवसाययुक्तत्वादि ते ।

अधुना मिश्रस्य प्रक्रमः—त्रयाणां पुञ्जानां मध्ये येऽसावर्धविशुद्धः पुञ्जः स श्र उच्यते, सम्यग्मिथ्यात्वमित्यर्थः एतदुदयात् किल प्राणं जिनप्रणतं तत्त्वं न सम्यक् श्रद्दधाति नापि निन्दते । उक्तं बृहच्छतकचूर्णौ—“ जहा नालिञ्जेण दीववासिस्स अइच्छुहियस्स वि पुरिसस्स इत्थ ओयणाइए अणेगहा विठेइए तस्स आहारस्स उवरं न रूह न य निंदा जेण कारणेणं सो अयेणाइओ आहारे न कयाइ दिठे नाचि सुओ, एवं संसामिच्छदिठेस्स चि उवाइपयत्थाणं उवरं न रूह न य निंदा ” इत्यादि

सम्प्रति सास्वादनम्—सम्यक्त्वलक्षणरसास्वादेन सह वर्तते इति सास्वादनम् । यथा हि भुक्तर्क्षीरान्नविषयव्यर्लकचित्तपुरपस्तद्वमनकाले क्षीरान्नरसमास्वादयति तथात्रापि गुणस्थाने मिथ्यात्वाभिमुखतया सम्यक्त्वस्यैपरि व्यर्लकचित्तस्य पुरुषस्य सम्यक्त्वदुद्भूतस्तद्रसास्वादे भवतीदं सास्वादनमुच्यते । यद्वा सासादनं सहासादेन वर्तन इति सासादनम् । अयमर्थः—अपशमिकसम्यक्त्वाद्धायां जघन्यतः समयमात्रशेषायामुत्कर्षतः पडावलकाशेषायां कश्चिदासादनं गच्छेत्, सासादनभावं प्रतिपद्येत । सति ह्यस्मिन् परमानन्दरूपानन्तसुखदेऽश्रेयसतरुजभूतो ग्रन्थिसम्भवैपशमिकसम्यक्त्वलाभेऽपगच्छते, आसादनभावानन्तरं नियमान् ध्यात्वात् प्रतिपद्यते

मिथ्यात्वं व्याख्यातपूर्वमिति गता सम्यक्त्वमार्गिणा ॥ १२ ।
 तथा ‘ सन्नि ’ इति, विशिष्टस्मरणदिरूपमने विज्ञानभाक् संई, इतरेऽसंई सर्वेऽप्येन्द्रियादिः १३ अजलेम
 प्रक्षेपाहारणामन्यतममाहारमाहारयतीत्याहारकः, इतरेऽनाहारके विग्रहगत्यादिगतः एते सर्वेऽपि संमलिता द्वेषष्टे

भेदाश्चतुर्दशमैलमार्गणास्थानानां चतुरादिसंख्याका अत्रान्तरभेदा ज्ञातव्याः । अत्र गाथा-चउ पण छ तिय तिय चउ अउ सग चउ छच दु छग दो दुनि । गइयाइमगणाणं इय उत्तरमेय वासहं ॥ २ ॥ इत्युक्ता गत्यादिमार्गणाः ॥ ४५ ॥
अथ प्रपञ्चितमार्गणासु कस्यां कस्यां मार्गणायां मोक्षस्तत्प्रतिपिपादयिपुराह—

नरगइपणिं दितस भव--सन्नि अहवलायखइयसम्मते । मुखवेणाहारकेवल--दंसणनाणे न सेसेसु ॥ ४६ ॥

टीका— 'नरगइ' इति, मनुष्यगति-पञ्चेन्द्रियजाति-त्रस-भव्य-संज्ञे-यथाख्यात-क्षायिकसम्यक्त्वेषु मोक्षः, घण्टालालान्यायेन देहलर्द्धपकन्यायेन वा मोक्षपदस्योभयत्र पूर्वार्धे उत्तरार्धे च सम्बन्धात् आहार-क्रेवलज्ञान-क्रेवलदर्शनेषु च मोक्षः, न शेपासु मार्गणासु इति गाथाक्षरार्थः । अथ विस्तरार्थः—अस्मिन् सिद्धव्याख्याने द्वे नये विज्ञेयौ, पूर्वभावप्रज्ञापन्यः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च, पूर्वमर्ततं भावं प्रज्ञापयतीति पूर्वभावप्रज्ञापन्यः । नैगमादिप्रसिद्धनयेभ्यश्च नैमं व्यतिरिक्तं, एतेपामेव वाचे युक्तिभेदेन ग्रहणम् । तत्र नैगमसङ्ग्रहव्यवहाराः सर्वकालार्थग्राहिच्चात् पूर्वभावप्रज्ञापन्यशब्दवाच्याः । ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढैवभ्रूतास्तु वर्तमानकालार्थ-प्रतिग्राहिच्चात् प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापन्यशब्दवाच्या विज्ञेयाः । अत्र तु पूर्वभावप्रज्ञापनीयो नय एवोर्स्कृतः । तद्यथा-गतिमार्गणामाश्रित्य कस्यां गते मोक्षः ? इति चेन्नरगत्यां न शेपासु दुरनारकतिर्यक्षु गतियु, तत्र मोक्षसामग्रीविरहात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । जातिमार्गणायां पञ्चेन्द्रियजात्यां, त्रसमार्गणायां त्रसत्त्वे, भव्यमार्गणायां भव्यत्त्वे, संज्ञिमार्गणायां संज्ञित्वे, यथाख्यातचारित्र्ये च संयममार्गणायां, सम्यक्तममार्गणायां क्षायिकसम्यक्तं, आहारमार्गणायामनाहारकत्वे अयोग्यवस्था-

यामाहारस्याऽभावात्, ज्ञानमार्गणायां केवलज्ञाने, दर्शनमार्गणायां केवलदर्शने मेक्षः । एता पूर्वेक्तास्वेव मेक्षे न शेषास्तुक्तव्यतिरिक्तभेदास्त्विति ॥ ४६ ॥

एवं मार्गणाद्वारेषु मोक्षसद्भावप्रतिपादनलक्षणं सत्पदम योगद्वारं वाख्याय सम्प्रति द्रव्यप्रमाणक्षेत्रसंज्ञकावद्युयेग-
द्वारावनया गाथया व्याचिख्यासुराह—

द्रव्यप्रमाणे सिद्धाणां, जेवदव्याणि हुंतिऽणंति लेगस्स अरंखिजे, भारे इध्धे र सव्वे णे । ४७।

टीका—‘द्रव्यप्रमाणे’ इति, द्रव्याणां प्रमाणं द्रव्यप्रमाणे सिद्धाख्यप्रस्तुतद्रव्यपरिगणने चिन्त्यमाने क्रियन्तः सिद्धाः ? इत्याह—अनन्तानि सिद्धजेवद्रव्याणि भवन्ति, संख्याताऽसंख्याताऽनन्तलक्षणसंख्यानां मध्येऽनन्त-संख्याप्रमितानि सिद्धजेवद्रव्याणे सन्ति, तत्रापि परित्युक्तादिभेदभिन्नं यन्नवप्रकारमनन्तं तस्मिन् मध्यमयुक्तानन्तसंज्ञोप-लक्षितायां पञ्चमाऽनन्तसंख्यायां न कदाचनाऽपि व्यभिचारः, उक्तञ्च—‘जइआइ होइ पुं जेणण मग्गंमि उत्तरं तइया । इक्कस्स निगोयस्सऽणंतामगोय सिद्धिगओ ॥ १ ॥ अस्या अयमर्थः—जैनन्द्रमार्गे यदा कदापि सिद्धजीव-द्रव्यसंख्यागोचरः प्रश्नः स्यात्तदा अयमुत्तरो यदेकस्मिन् निगेदे जेऽनन्तसंख्यापरिगणिता जीवा वर्तन्ते तेषां मध्या-दनन्ततमंशे यानि जेवद्रव्याणि तावत्संख्याकानि मेक्षे जीवद्रव्याणि भवन्तीत्यर्थः । ननु भरतैरावतक्षेत्राऽपेक्षया उत्सर्पणं तृतीयारंभेऽवसर्पणं चतुर्थारंभे च महाविदेहोपेक्षया विरहकालानरेक्षं प्रत्यहं मेक्षमार्गस्य प्रवृत्तत्वाद् कथमनन्तसंख्यायां निगेदस्याऽनन्तभागस्वरूपायां न व्यभिचारः ? न च पाण्मासिक उत्कृष्टो मोक्षविरहकालेऽत्र

विभावेनैय, यतो चिरहकालानन्तरमपि सततं मेक्षगमनप्रवृत्तिसद्भावः प्रतिपाद्यते । सत्यं, यद्यपि प्रतिसमयं विरहकालानन्तरं वा ज्ञेया मोक्षं प्रयान्ति तथापि मध्यमदुक्तान्तसंज्ञकं यत् पञ्चमानन्तकं तस्याऽनन्तमेदभिन्नत्वाच्च तदनन्तसंख्यायां व्यभिचारः, प्रतिसमयं बाहिर्नरेणुञ्जयूरिताऽपि तथाप्रमाणोत्तजलधिमर्यादात् । अपि च 'पूर्वं अनन्तसंख्याभेदसंख्याकाः सिद्धा आसन्' एतदपि वक्तुं न शक्यते, यतः प्रवाहापेक्षया सिद्धानामनादित्वं, यदि प्राक् सिद्धज्ञेया असंख्यातसंख्याका भवेदुस्तर्हि ततोऽपि प्राक् सिद्धाऽभावः प्रतिपाद्यते, न चैवं प्रतिपन्नमतोऽनन्तसंख्या अव्यभिचारिण्येते । सम्प्रति भागद्वारं-एकसिद्धज्ञेयाः सर्वसिद्धज्ञेया वा वा ले कस्याऽसंख्येयतमेभागेऽवतिष्ठन्ते । यतो जघन्यतः सिद्धस्याऽवगाहना अष्टाङ्गुलाधिकैकरत्निप्रमाणा, न च द्विरत्निशरप्रमाणाद्द्वानावगाहनायुक्तो मेक्षं प्रपद्यते, मोक्षगमनकाले च भवेत् । हिशररावगाहनायास्तद्वैयो भागसंस्कोचमुपपद्यते, उक्तञ्च- "एगा य होइ रयणे अडेव य अङ्गुलेहे साहिया । एसा खलु सेद्धानं जहन्न ओगाहणा भणिया ॥ १ ॥" उक्तदृष्टस्तु तृतीयभागाधिकत्रयं त्रिशदुत्तरत्रिशतधनुःपरिमिता सिद्धावगाहना, यतः पञ्चशतधनुलच्छित्तो मुक्तिमुपपद्यते न ततोऽव्यधिकः, तृतीयभागस्तु पूर्ववत्संस्कोचवशाद्दूनो भवति, तथा चेत्- 'तन्नि सया तैर्त्तसा धणुत्तभागो य कोस छ भागो । जं परमेगाहणाय तं ते कोसस्स छभागो ॥ २ ॥' एवमेकसिद्धावगाहनापेक्षया जघन्योत्कृष्टाभ्यां लोकस्याऽसंख्येयतमे भागेऽवतिष्ठन्ते सिद्धाः । निखलसिद्धावगाहनामाश्रित्य चाऽऽयामपेक्षम्भाभ्यां पञ्चचत्वारिंशद्विधयोजनप्रमितं क्षेत्रम्, उच्छ्रयेण तु योजनस्य चतुर्विंशतितमो भागः क्रोशस्य द्वो भागो वा त्रिभागाधिकत्रयं त्रिशदुत्तरत्रिशतधनुः प्रमाण इति यावत् । एषोऽपि सर्वसिद्धापेक्षोऽवगाहो लोकस्याऽसंख्येयमा-

अनवतत्त्व-
कुसङ्गला-
टीकायां-
॥ १५४ ॥

रमिंते, तदुणनाशाऽनन्तरं पुनस्तदुणावाप्तं जघन्योत्कृष्टभेदाभ्यां यावान् कालस्तदन्तरमित्यर्थः । सिद्धभगवतां सिद्धत्वं न प्रतिपाति, 'सिवमयलमरुअमणं तमक्खयमव्वावाहमपुणरावित्ति' इत्यत्र अणंतादिपाठदर्शनात्, यदा च सिद्धत्वस्य प्राप्त्यस्तदा सादिः, प्राथम्यनन्तरं ग्रच्युत्यभाव इति साधनन्ता स्थितिः सिद्धानां, सा च प्राक् प्रतिपन्नैव, अतः सिद्धानामन्तरं नास्तीति गम्यते । अनेन 'स्वस्वर्तर्थनिकारं दृष्ट्वा तीर्थोद्धारकरणार्थं पुनरपि लोके समागच्छन्ति सिद्धाः' इत्येवं प्रतिपन्नानां मतं रागेद्वेषप्रमुखबहुदोषदुषितत्त्वात्पास्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

अन्तरद्वारानन्तरं भागभावद्वारं प्रतिपिपादयिपुराह-

सर्वज्जीयाणमणंते भागे ते तेसिं दंसणं नाणं । खइए भाव परिणामिण् अ एण होइ जीवत्तं ॥ ४९ ॥

टीका- 'सर्वज्जीयाणं' इति, ते प्रागुक्तस्वरूपाः सिद्धाः सर्वज्जीवानामनन्तत्वे भागे विद्यन्ते, अत्राऽयमाशयः-चतुर्दश-रज्जुपरि मिते लोके या ज्जीवसंख्या मध्यमाऽनन्ताऽनन्तसंज्ञकाऽप्यनन्तप्रमाणा तदपेक्षया सिद्धाः कतिथे भागे वर्चन्त इति शिष्याशङ्कां मनसि निधाय उक्तं-ते सर्वे नखिला अपि सिद्धा न तु द्वेत्राः पञ्चपाचा सर्वज्जीवानामनन्तत्वे भागेऽवतिष्ठन्त इति । न तु क्षेत्रद्वारभागद्वारयोः कः प्रतिवेशिप इति चेदुच्यते-क्षेत्रद्वारं तु लोकाकाशाऽपेक्षम्, भागद्वारं सकलज्जीवराशिनिश्चितमिति विशिष्टो भेदः, तात्पर्यं तु सिद्धाः पञ्चमाऽनन्तसंख्याप्रमिताः, सर्वज्जीवा अष्टमाऽनन्तसंख्यापरिकलिताः, अतः सिद्धापेक्षया सर्वज्जीवा अनन्तरुणाः, सर्वज्जीवाऽपेक्षया सिद्धा अनन्ततमभागाऽवच्छिन्ना इति भागद्वारम् । सम्प्रति भावद्वारम्-ननु भाव इति कः पदार्थः ? इति चेत् ग्रथमं भावानां संक्षेपतो निरूपणं विद्ध्यते-अपेशमिकः, क्षायिकः, क्षायोपशमिकः,

मोक्षतत्त्वे
भागभाव-
द्वारं ।

॥ १५४ ॥

S U A N G A L A

N A V A T A T V A

अदधिकः, पारिणामिकश्चेति पञ्चभावाः । विशिष्टहेतुभिः स्वतो वा जवानां तत्तपद्रूतया भवनानि भवन्त्येभिरूपशशमादिभिः पर्यायैरिति वा भावाः, भवनं भावस्तेन तेन पर्यायेणाऽऽत्मलाम इत्यर्थः । तत्रेपशमनमुपशमः कर्मणोऽदुदयलक्षणावस्था भस्मपटलाज्वच्छन्नाग्निवत्, सः प्रयोजनमस्येत्यपशमिकस्तेन वा निवृत्तः अपशमिकश्चासौ भाव अपशमिकभावः, कर्मण उपशमाद् यद् दर्शनं चरणं वा श्रद्धानलक्षणं विरतलक्षणं वा तथोद्भवति तदैपशमिकशब्देनेच्यते, एवमग्रेऽपि भाव्यम् । क्षयः कर्मणोऽत्यन्तोच्छेदः, स एव तेन वा निवृत्तः क्षायिकः । क्षयेपशमाभ्यां निवृत्तः क्षायेपशमिकः दरविध्यातावच्छन्नज्वलनवत् । यदुदयावलिकाप्रविष्टं तत् क्षणं शेषमनुद्रेकक्षयावस्थम्, इमामुभयं सवस्थामाश्रित्य क्षायेपशमिकः प्रजायते ननु चाऽयमेवैपशमिकान्न भिद्यते यतस्तत्राप्युदितं क्षणमनुदितं चेपशान्तमिति । अत्रेच्यते-क्षयेपशमे ह्युदयेऽप्यस्ति, प्रदेशतया कर्मणो देदनानुज्ञानात्, नत्त्वसावुदयो विधातायेति, अनुभावेदेदनाऽभावात्, उपशमे तु प्रदेशकर्माऽऽि नानुभवति मना गपि नोदयोऽयं विशेष इति यावत् । आगमश्चायम्-से पूर्णं भंतेः णेरइयस्स वा तिरिक्खजे णियस्स वा मणुसस्स वा जे कडे कम्मे णत्थि णं तस्स अवेइत्ता मोरक्के हंता गोयमा ? से ळेणठेणं भंतेः एवं बुच्चइ ? एवं खलु गोयमा । मए दुविहे कम्मे पन्नत्ते, तंजहा- पदेसकम्मे अणुभावकम्मे य, तत्थ णं जं तं पएसकम्मं तं न्यमा देएइ, तत्थ णं जं तं अनुभावकम्मं तं अत्थेगइयं देएइ अत्थेगइयं नो वेएइ, णायमेयं अरहता विण्णायमेयं अरहता-अयं ळेहे इमं कम्मं अज्झोवगमियाए देयणाए देदिस्सति, अयं ळेहे इमं कम्मं उवक्कमियाए वेयणाए देदिस्सति अहाकम्मं अहाकरणं जहा जहा तं भगवया दिट्ठं तथा तथा विपरिण- मिस्सत्ति, से टेणं अट्ठेणं गोयमा : एवं बुच्चति " अतेऽस्ति विशेष अपशमिकक्षायेपशमिकयेरिति उदयः शुभा-

शुभप्रकृतनां विपाकतोऽनुभवनं स एव तेन वा निर्वृत्त अदयिकः । परिसमन्तान्नमनं उवानामर्जवानां च र्जवत्त्वादे-
 स्वभावानुभवनं अति पक्वं भवनं परिणामः, स एव तेन वा निर्वृत्तः पारिणामिकः । तत्रैपशमिकस्य द्वै भेदै, अंपशमिक-
 सम्यक्त्वं अंपशमिकचारित्र्यञ्च, द्वावपि दर्शनचारित्र्यमोहन्त्यकर्मपशमसंभवाविति । क्षायिके भावे नव भेदा भवन्ति, केवल-
 ज्ञानकेवलदर्शनक्षायिकसम्यक्त्वयथाख्यातचारित्र्यदानादिपञ्चलब्धयः क्रमेण केवलज्ञानावरणयकेवलदर्शनावरणयदर्शन-
 मोहचारित्र्यमोहान्तरायपञ्चकक्षयजन्याः । वृत्त्ये क्षायोपशमिके भावेऽष्टादशभेदा मतिश्रुताऽवधिमनःपर्यायाऽऽत्मकज्ञान-
 चतुष्टयमत्यज्ञानश्रुताऽज्ञानविभंगज्ञानरूपाऽज्ञानत्रिकच रचक्षुरवधिदर्शनलक्षणदर्शनत्रिकस्वरूपा दशोपयोगाः दानलामभोगो-
 पभोगोर्न्यलक्षणाः पञ्च सलब्धयः म्यक्त्वं देशविरतिसर्वविरतेलक्षणं विरतिद्विकञ्चेतिलक्षणास्तत्तत्कर्मणां क्षयोपशमप्रादुर्भूता
 इति । ननु दानादिलब्धयः पूर्वं क्षायिकभाववर्त्तन्य उक्ताः, इह तु क्षायोपशमिक्य इति कथं न विरोधः ? नैतदेवम्,
 अभिप्रायापरिज्ञानात् । इह दानादिलब्धयो द्विविधा भवन्त्यन्तरायकर्मणाः क्षयसंभविन्यः क्षयोपशमसंभविन्यश्च, तत्र
 च याः क्षायिक्यः पूर्वहुक्तास्ताः क्षयसंभूतत्वेन केवलिन एव, याः पुनरिह क्षायोपशमिकान्तर्गता उच्यन्ते ताः क्षयो-
 पशमसंभूताश्छद्मस्थानामेव । सम्यक्त्वसर्वविरती अपि क्षायोपशमिके अत्र ग्राह्ये, ते च क्षयोपशमोद्भवत्वेन अस्तुतभावे एव
 वर्त्तते । देशविरतिरप्यप्रत्याख्यानावरणक्षयोपशमजत्वेन क्षायोपशमिके वर्त्तते एवेति भावः ॥ अज्ञानं, असिद्धत्वं, असंयमः,
 लेस्याः कृष्णलकापोततेजःपद्मशुक्लभेदात् पद्म, कपायाः क्रोधमानमायालोभाख्याश्चत्वारः, गतिर्नरकतिर्यङ्गमनुष्यसुरग-
 तेभेदाच्चतुर्धा, वेदाः स्त्रीपुंनपुंसकाख्यास्त्रयः, मिथ्यात्वमित्येते एकवैशति भेदास्तुर्ये अदयिके भावे भवन्ति । अत्रास्यं

अनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
दकार्यं-
॥ १५६ ॥

मोहं यन्तरायक्षयप्रभवत्त्वादेतानि ज्ञानदर्शनसम्भयत्तत्रैर्याणि क्षायिकानि भवन्तीत्यर्थः । न च शेष भवोपग्राहिकर्म-
क्षयोऽभूत्तत्त्वात् अनन्तसुखाऽक्षयस्थितेऽग्रदुखाणां गुणानामपिक्षायिकत्वं वाच्यमिति, क्षायिकत्वेऽपि तेषां क्षायिकव्यवहाराऽभा-
वात् । जीवत्वं च पुनस्तेषां सिद्धिवधूत्सङ्गशालिनां मुक्तानां पारिणामिके अनादिपारिणामिके भावे भवतीति भावद्वारम् ॥ ४९ ।

अथाल्पबहुत्त्वद्वारं वेवरिपुर्गाथां निबध्नाति—

थोवा नपुंससिद्धा, थीनरसिद्धा कमेण संखरुणा । इअ सुक्खतत्तमेपुं, नवतत्ता लेसओ भणिया । ५०

टीका—'थोवा' इति, नपुंसकलिङ्गसिद्धा सर्वस्तोकाः, हलिङ्गसिद्धाः पुरुषलिङ्गसिद्धाश्च क्रमेण संख्यगुणाः, इदमत्र
हृदयम्—एकसमय उत्कृष्टतो नपुंसकलिङ्गे वर्तमाना दश सिद्ध्यन्ति, हलिङ्गे वर्तमानास्ततो द्विरुणा वंशतिरित्यर्थः, पुरुष-
लिङ्गोपेताश्चाऽष्टाधिकशतसंख्याका एकस्मिन् समये सिद्ध्यन्त्युत्तरोत्तरं संख्यातगुणत्त्वमविरुद्धम् । न च लिङ्गसङ्गावे कथं
मोक्षान्वाप्तिरिति शङ्कन्त्यं, वेदोदयलक्षणलिङ्गस्य अनिवृत्तत्वादारान्ते व्यवच्छेदेऽपि लिङ्गाकृतेरयोगिगुणस्थानकं यावत् सङ्गा-
वात् । ननु नपुंसकानां कर्मक्षयलक्षणो मोक्षः कथमवाप्यते ? नपुंसकानां मोक्षावाप्तौ अतिपेधश्च सिद्धान्ते श्रूयते, सत्यम्—
षोडशभेदभिन्नानां निखिलानामपि नपुंसकानां न अतिपेधः चिन्तु तेषु ये दश भेदा जातिनपुंसकानां तेषां निपेधः,
न तु षड्भेदभिन्नानां कृत्रिमनपुंसकानां तत्रमोहोदयसङ्गावत्त्वात् सर्वविरतेरप्यसम्भवः,
कुतो मोक्षस्य कथा ? कृत्रिमानां तु मंत्रैरपि महर्षिदेवा देशापनिमित्तोपहतवेदानां न जातिनपुंसकानामिव नगरदाह-
तुल्यो वेदोदयः, केवलं ज्ञानाऽपि पूर्वोक्तकारणेन पुरुषवेदस्योपहतत्वात् पुरुषवेदे दयाऽभावेनैव ते नपुंसकाः प्रोच्यन्ते,

मोक्षतत्त्वे
सिद्धाना-
मल्पव-
हुत्वम् ॥

॥ १५६ ॥

सम्यक्तत्त्वपूर्वकं क्षायिकसम्यक्तत्त्वमुपलभ्य शतसहस्रपृथक्त्वसागरोपरैर्मलघुभूतासु क्रमेण देशसर्वविरतिलाभमुपगम्य क्षायिकभावापन्नं यथाख्यातचारित्रं संप्राप्तुकामोऽल्पतरुकर्मा क्षयकश्रेणं समारभते । तत्राऽपूर्वकरणसंज्ञकाष्टमसुगुणस्थाने स्थितेधातरसघातगुणश्रेणिरुणसङ्गमादिभिविशिष्ट क्रियासम्भारैस्समुपजाताऽज्यशक्तिकोऽनिवृत्तिवादाख्यनवमगुणस्थाने नपुंसकवेदत्वेऽदाऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणकयाष्टकपुंवेदहास्यपदकसञ्चलनक्रोधसञ्चलनमानसञ्चलनमायात्रादरसञ्चलनलोभाख्यकमर्षकृतीनां क्रमेणाऽन्तर्मुहूर्तान्तः क्षयं विधाय ब्रह्मसम्परायेपाह्वे दशमे गुणस्थानके लिङ्गिकृतसूक्ष्मलोभमपि समूलकापं हत्वा क्षपकानामुपशान्तमोहस्य गुणस्य प्रयोजनाऽभावात् क्षणमोहगुणे अन्तर्मुहूर्तं यावत् विश्राम्यति । क्षीणमोहान्त्यसमयेऽव शेषानां ज्ञानदर्शनावरणान्तरायाणां त्रयाणां घातिकर्मणां क्षये समुपजाते त्रये दशगुणस्थानकाद्यसमये केवलज्ञानं केवलदर्शनं च सामान्य विशेषाभ्यां समस्तलेकालोकविषयावभासकं संप्राप्नोति । उक्तञ्च वाचककुलकिरिटैरुमास्वातेपूज्यैः—“ मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ” । यैश्चाहंदादिर्विशतिस्थानकपदाराधनतस्तृतीयभेदे तर्थकरणामप्रकृतेर्निकाचिता तेषां केवलज्ञानदर्शनप्राप्तिसमकालमेव तर्हकरणान्नो विपाकीदयो सञ्जायते, तत्रभावाच्च कृतार्थेऽपि सत् सुरासुरविरचितसमवसरणे विराजमानो योजनगामिनि भव्यनिवहेपकारिणी सुधास्यन्दिनी पञ्च त्रैशत्युगोपरेपितां देशनां प्रदत्ते, चतुर्लेशदतिशयाश्च प्रादुर्भवन्ति । तर्हकरणश्च गणधरादिस्थापनापूर्वकं चतुर्धसङ्खलक्षणं तर्थे विसंवादे क्षायिकावाप्तिस्तु क्षयोपशमपूर्विकेवेत्युभयोरपि संमतम् । २ क्षपकश्रेणिस्वरूपं तु सविस्तरं शतकादिभ्योऽवसेयं, अत्र त्वंगुलिर्निर्देशमात्रमिति ।

प्रवर्तयति, -तदेव च तीर्थकरनामकर्मविपाकस्य फलं, यदुक्तम्; -“तीर्थप्रवर्तनफलं यत्प्रोक्तं कर्म तीर्थकरनाम
तस्योदयात्कृतार्थोऽप्यहंस्तीर्थं प्रवर्तयति । १ ॥ तत्स्वाभाव्यादेव हि, प्रकाशयति भास्करो यथा लोकं । तर्ह्यप्रवर्तनाय,
प्रवर्तते तीर्थकर एवम् ॥ २ ॥” यैश्च तीर्थकरलब्धिर्नाते तवृत्त्यभेदे निकाचिता ते सामान्यव्यवलिखेन व्यवज्ञानादि-
लब्धिपुशुञ्जानाः सैवर्णसहस्रपत्रकमलादिषु निषण्णा देशनादिकं विदधते व्यवज्ञानकेवलदर्शनप्रमुखलब्धेन भयत्र
सामर्थ्येपि अहैश्वर्यादिषु महदन्तरं कोटिध्वजेभ्यकोटिध्वजभूपये स्थिति जघन्यत अन्तर्दृष्टचमुत्कृष्टते देशेनां पूर्वकेटं
यावत्तत्र स्थित्वा भवोपग्राहिकर्मणां मध्ये आयुष्यस्थितेर्वेदं यप्रमुखकर्मस्थितेश्च वैषम्यं स्यात्तदा तत्संकरणार्थमष्टसामयिकं
केवलिसमुद्धातुपक्रमते । केवलिसमुद्धातप्रथमसमये स्वशरैरादात्मप्रदेशान् वहिर्निष्कास्य आयामविष्कम्भाभ्यां
स्वशरं प्रमाणमुखत्वेन च चतुर्दशरज्जुपरिमितं दंडाकारतया रचयति, द्वितीये समये पूर्वापरायतलेकप्रमाणं कपाटमात्मप्रदेशानां
वेदधाति, तृतीये उत्तरदक्षिणायतलोकप्रमाणं कपाटं (मन्थानं) विरचयति, चतुर्थे समये अन्तरपूरणं विधत्ते,
पञ्चमे समये अन्तरदेशं रिक्तं करोति, उत्तरदक्षिणायतकपाटाकाराऽऽत्मप्रदेशानां संकेचः, षे क्षणे
पूर्वापरायतकपाटस्य रिक्तं भवनं, अष्टमे च समये दण्डाकारगततात्मप्रदेशानामपि संकेचात् स्वस्थानावस्थानमिति
एवं पूर्वोक्तप्रकारेण व्यवर्ण भगवान् स्वात्मप्रदेशानां चतुर्भेस्समर्थैः प्रसारणप्रयेगात् विषमस्थितिकान् कर्मलेशान्
संस्कृत्य अभिहृत्तरेत्या चतुर्भेस्समर्थैर्निवर्तते यदाह वाचकमुख्यः; - ‘ दण्डं प्रथमे समये कपाटमथ चोत्तरे तथा समये
मन्थानमथ तृतीये लोकव्याप्तं चतुर्थे तु । १ संहरते पञ्चमे त्वन्तराणि मन्थानमथ पुनः षष्ठे सप्तमके तु कपाटं,

संहरति ततोऽष्टमे दण्डम् ॥ २ ॥ 'केवलं सद्ब्रह्मातश्च कुर्वाणः प्रथमाऽन्तिमसमयोरैदारिकयोगे' स्यात्, द्विपदसप्तम-
केषु तु अँदारिकमिश्रकाययोगे भवेत्, तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु च केवलं कार्मणकाययोगी, तत्र च तृतीयचतुर्थ-
पञ्चमसमयेष्वनाहारकस्यात् । यदाह— 'अँदारिकप्रयोक्ता, प्रथमाष्टमसमयोरसाविष्टः । मिश्रैदारिकयोक्ता सप्तमषष्ठि-
तीयेषु ॥ १ ॥ कार्मणशरीरोक्ता चतुर्थके पञ्चमे तुर्ये च । समयत्रये च तस्मिन् भवत्यनाहारको नियमात् ॥ २ ॥'
केवलसद्ब्रह्माऽनन्तरं शैलेर्दकरणं सम्प्राप्तुकामः सयोगिगुणान्तिमान्तर्मुहूर्ते योगनिरोधार्थं यतते—तत्र पूर्वं तावत् बादरे
काययोगे स्थित्वा बादरै वाङ्मनोयोगै हृक्षमत्त्वं नयति, ततः हृक्षमे वाग्भेगे क्षणं स्थित्वा बादरं काययोगं हृक्षमत्त्वं प्राप-
यति, अनन्तरं पुनः हृक्षमकाययोगे क्षणं स्थिते विधाय हृक्षमे वाङ्मनोयोगै निरुणाद्धि, पश्चात् स्वयमेव सज्जातं हृक्षमकाय-
योगनिरोधमतीत्य शैलेश्यवस्थां प्राप्नोति । शैलेऽरुपान्त्यसमये देहपञ्चकग्रन्थनपञ्चकसंघातनपञ्चकाङ्गीपाङ्गत्रिकसंस्थानपट्कव-
र्णपंचकरसंपंचकसंहननपट्कस्पष्टकग्रन्थ द्विकचैर्गोत्राऽनादेयदुर्भेगागुरुलघूपघातपराघातनिर्माणापर्यप्ते च्छासाऽयशःकर्त्ति-
विहायोगे तद्विकथुभाशुभस्थिराऽस्थिरदेवगतिदेवानुपूर्वाग्रत्येकसुस्वरदुःस्वरैकतरवेधलक्षणा द्वासप्ततिः कर्मप्रकृतयः क्षय-
श्रुयान्ति, अन्त्ये च समये एकतरवेघादेयपर्यप्तिप्रसवादरमदुष्यादुर्मनुष्यगतिमनुष्यादुपूर्वं सँभाग्योच्चैर्गोत्रपञ्चेन्द्रियजाते-
र्दर्थकरनामरूपाणां त्रयोदशानां प्रकृतेनां क्षये जाते भवोपग्राहिकर्मणामपि विच्छेदाह्लब्धसिद्धत्वपर्यायो विगतजातिजरा-
मरणश्चिद्रूपो भगवान् प्रदेशान्तरं समयान्तरं चास्पृशन् तत्रैव समये लोकान्तवर्त्तनीं सिद्धशिलां समुपयाति । पञ्चास्ति-
कायसद्ब्रह्माऽऽत्मकलोकस्याग्रभागे ईषत्प्राग्भारा नाम्नी तु हेनशकलोज्वला उत्तानच्छत्रकाकृत्विषुधाऽस्ति, तस्याश्वोपरि

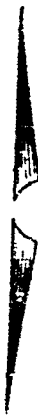
योजनमेकं लोकः, तस्याऽधस्तनक्रोशत्रयं हिच्चा तुर्यक्रोशस्य उपरितने षष्ठभागे त्रयस्त्रिंशदुत्तरथनु त्रिंशत्सम्मिटे धनुस्त्रि-
 भागाधिके यो लोकान्तशब्दस्य सैद्धान्तिकोपचारस्तत्र मुक्तात्मा व्रजति न परतः, परतो धर्मास्तिकायस्य गतिसहायकस्याऽ-
 भावात् । ननु क्षपितानिरवशेषकर्मरशे नैरस्तकायवाङ्मनोयोगस्य कथं लोकान्तप्राप्तिर्भवति ? योगाऽभावादक्रियच्वादात्मन
 इति चेदुच्यते;—यथा हस्तदण्डचक्रसंयोगात् पुरुषप्रयत्नतश्चाविद्धं कुलालचक्रं पुरुषप्रयत्नहस्तदण्डचक्रसंयोगेऽप्युपरतेऽपि
 पूर्वप्रयोगाद् भ्रमत्येव प्रयत्नजन्यसंस्कारपरिक्षयं यावत्, एवं शैलेश्यवस्थायां जनितो यः पूर्वप्रयोगस्त एव क्षीणे कर्मण्यपि
 लोकान्तगमनहेतुर्भवति । अथवा पुद्गलानां उचानां च गतिमत्त्वमुक्तं, नान्येषां द्रव्याणाम् । तत्राद्येर्गैरवधम्मणीः पुद्गलाः,
 ऊर्ध्वगैरवधर्माणो उवाः । यथा सत्स्वपि प्रयोगादिषु गतिकारणेषु जातनियमेनाधस्तर्यगूर्ध्वं च स्वाभाविक्यो लोष्ठ-
 वाय्वगर्न्नां गतयो दृष्टास्तथा कर्मसङ्गविनिर्मुक्तस्य ऊर्ध्वगैरवाद्गूर्ध्वमेव सिध्यमानगतिर्भवति, संसारिणां तु कर्मसङ्गादध-
 स्तर्यगूर्ध्वञ्चेति । अथवा यथा बीजकोशवन्धनच्छेदादेरण्डबीजादीनां गतिर्दृष्टा तथा कर्मवन्धनच्छेदात् सिध्यमानगतिरा-
 लोकान्तमविरुद्धा । अथवा सर्वकर्मविनिर्मुक्तस्यास्य विगतयोगस्याऽपि तथैव गतिपरिणामो भवति येन लोकान्तं यावदेकैव
 समयेन व्रजति । उक्तं च—‘ पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च तद्गतिः ’ तच्चा० अ० १० सू-६ ; तथा
 च ‘ तदनन्तरमेवोर्ध्व-मालोकान्तात् स गच्छति । पूर्वप्रयोगासङ्गत्वं-बन्धच्छेदोर्ध्वगैरैवः ॥ १ । कुलालचक्रदोलाया-
 म्भिषु चाऽपि यथेष्यते । पूर्वप्रयोगात् कर्मह तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥ २ ॥ मूलेपसङ्गनिर्मोक्षाद् यथा दृष्टाऽस्त्वलादुनः ।
 कर्मसङ्गवेनिर्मोक्षात् तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥ ३ ॥ एरण्डयंत्रपेडासु बन्धच्छेदाद् यथागतिः । कर्मवन्धनविच्छेदात्

सिद्धस्याऽपि तथेभ्यते ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वगौरवधर्माणी ज्वा इति जिनोत्तमैः । अधोगौरवधर्म्याणः पुद्गला इति नेदितम् ॥ ५ ॥
यथाधस्तर्यगूर्ध्वं च लोष्ठवायवग्नितयः । स्वभावतः प्रवर्तन्ते, तथोर्ध्वं गतिरात्मनाम् ॥ ६ ॥' इत्यादि । एवं ज्ञानदर्शन-
चरणस्वभाव ऊर्ध्वगौरवधर्माऽप्यं ज्वाऽष्टविधकर्ममृत्तिकोपरागरक्तो मृत्तिकालिप्ताऽलात्रु इव संसारमहार्णवे निमग्नो रागद्वेष-
तरंगसंततिप्रदुक्तश्चाधस्तर्यगूर्ध्वं गत्या गत्यन्तरं परिभ्रमन् तथाभव्यत्त्वपरिपाकवशगतः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रविशुद्ध-
चारिवेगासेकापगतकर्ममृत्तिकालेपो विगतमृदावरणालात्रुवदूर्ध्वगौरवधर्मात् संसारमहोदधेः परस्ताद्वर्तमानं लेकान्तं व्रजन्
साधनन्तकालं यावत् शिवधूत्सङ्गसेवाहेवाको भवतीति मोक्षतत्त्वम् । एतदेवोपसंहारेण भावितं 'इय मुक्ततत्त्वमेयं' एतन्मोक्ष-
तत्त्वमिति । गते च मोक्षतत्त्वे ज्वाऽच्युन्यपापाश्रवसंवरं नैर्जरावन्यमोक्षाख्यानि नवान्यपि तत्त्वानि यथामति प्रतिपादितानि-
त्येतत्प्रदर्शयितुमाह 'नवतत्त्वा लेसओ भणिया' इति, प्राग्वर्णितस्वरूपाणि नवतत्त्वानि 'प्राकृतवशास्त्रिङ्गविपरिणामः'
लेशतः संक्षेपतो भणितानि आगमादुसारेण प्रतिपादितानि त्यर्थः ॥ इति मोक्षतत्त्वम् ॥

उक्त्वा मोक्षं तत्त्वं यदलाभि भं मयाल्पमतिञ्जने तेन व्रजन्तु मोक्षं भव्याः प्रदणकर्मशाः ॥ १ ॥

इत्याराध्यपादाऽऽचार्यवर्थश्रीमद्विजयमोहनसूरीश्वरविनेयावतंसोपाध्यायपालङ्कृतश्रीमत्प्रतापविजयगणिवरचरणाब्ज-
चञ्चरीकप्रवर्तकमुनिश्रीधर्मविजयविरचितायां श्रीनवतत्त्वसुमङ्गलाटीकायां नवमं मोक्षतत्त्वं समाप्तम् ॥

श्रं नवतत्त्व-
सुमङ्गला-
टीकायां-
॥१५९॥
A V A T A T V A

S U M A N G A L A
मोक्षतत्त्वे
उपसंहारः

उद्योगिक शिक्षा

अहत्सिद्धमुनीशपाठकयति-श्रद्धानज्ञानव्रतं, संयुक्तं तपसा च यत्नवपदं श्रीसिद्धचक्राऽभिधम् ।
यस्मिन् द्वित्रिचतुर्विधा च त्रितयी यत्सेवयाऽवाप शं, श्रीपालनरेश्वरस्सप्तदशस्तस्मात्तदाराध्यताम् । १ ।

एवं जीवाऽऽवादीनि नवान्यपि तत्त्वानि व्याख्याय संग्रति तत्त्वावबोधस्य किं फलमिति प्रदर्शयिष्या आह—

जीवाइनवपयस्थे जो जाणइ तस्स हेइ सम्मत्तं । भावेण सद्दहंतो अयाणमणेऽवि सम्मत्तं । ५१

टीका;—‘ जीवाइनवपयस्थे ’ इति, जीवादिनवपदार्थान् जीवाऽऽवपुन्यपापाऽऽश्रवसंवरनिर्जराबंधमोक्षनाम्नो नवपदार्थान् यो जानाति लक्षणविधानाभ्यां तत्तत्तत्त्वस्वतत्त्वमवगच्छति तत्त्वावबोधसंपन्नाऽऽत्मा भवति त्यर्थः तस्य सम्यक्त्वं निःश्रेयसतरुः जं प्रशमसंवेगनिर्वेदाऽऽकम्पाऽऽस्तिक्यानुगम्यं स्यादिति । ननु ज्ञेयाश्चिन् मापतुषप्रभुवाणां ज्ञानाधारककर्म-

१ ‘ मुनीश ’ इति शब्देन मुनीनामीश आचार्यों विज्ञेयः ।

दयवतां तत्त्वज्ञानाऽभावेऽपि शमसंवेगादिलक्षणैः सम्यक्तत्वादिलाभाः सिद्धान्ते श्रूयन्तेऽतः कथं प्रतिपाद्यते । वादिपदार्थान् जानाति तस्य सम्यक्तत्वं स्यादित्यत आह—‘भावेण सदहंतौ अयाणमाणेऽपि सम्भक्तं’ इति, ज्ञानावरणयेदयात्तच्चज्ञानाऽभावेऽपि तत्त्वभूतान् पदार्थानि जानन्नपि भावेनाऽऽत्माभिप्रायेण न तु वाक्सैष्टवमात्रेण तत्त्वानि श्रद्धान् आवारककर्मदयात् प्रज्ञाया वैकल्येऽपि ‘जं जिणेहे पन्नत्तं तमेव निस्संके सच्चं’ इति प्रतिपद्यमानः सम्यक्तत्वमर्जयति । अनेनैतद्विज्ञायते यत् श्रुतमधीयानस्याऽध्ययनादिकारणात् क्वचिदधिगमसम्यग्दर्शनलाभः, क्वचिच्च सम्यक्तत्वाभात्तत्त्वावबोधः । न च अथमपक्षे सम्यक्तत्वाभात् प्रागज्ञानभावमाश्रित्य नाऽज्ञानात्सम्यक्तत्वमिति वाच्यम्, यतस्सत्यपि सम्यक्तत्वप्राग्भाविन्यज्ञाने तथाविधतत्त्वेदिदुर्वादिप्रबोधायथावस्थितवस्तुविज्ञानसामर्थ्यात्तदुपग्रहसम्यक्तत्वावाप्तं न काचिद्विप्रतिपत्तिः यतस्तत्र नाऽज्ञानजन्यं सम्यग्दर्शनमिति विज्ञेयं, सम्यग्दर्शनं तु गुर्वादिप्रबोधोपासयथार्थवस्तुपरिज्ञानप्रभवदर्शनमोहर्नयोपशमक्षयनिमित्तैरेव प्रजायत इति । द्वितीयपक्षोऽपि श्रेयान् यतो बुद्धेमान्धाद्यथावस्थितपरिज्ञानविरहितोऽपि तत्त्वार्थश्रद्धानात् सम्यक्तत्वाभं समश्नुते, अत एवोमास्वात्त्वाचकवरेणैरभिहितं ‘तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्’ इति । ननु निखिलपदार्थानां यथार्थतत्त्वावबोधो ज्ञानावरणन्यक्षययोपशमसमुत्थः, यथावस्थितवस्तुश्रद्धानलक्षणं सम्यक्तत्वं च दर्शनमेहोपशमक्षययोपशमप्रभवं, तत्कथं ज्ञानावारकक्षयादिजन्यं तत्त्वविज्ञानं श्रद्धानलक्षणसम्यग्दर्शनाऽवाप्तं कारणतां विभर्ते ? तज्जातीयकारणस्यैव तत्तद्गुणावाप्तं सामर्थ्यं न तु वैजात्यस्येते चेत् ? सत्यं, ज्ञानावारकक्षययोपशमोद्भवं तत्त्वविज्ञानं यद्यपि वैजात्यकारणत्वेन न साक्षात् सम्यक्तत्वोपलब्धं हेतुस्तथापि तत्त्वविज्ञानजन्यदर्शनमोहानन्तादुबन्धिक्षयोपशमादिभिः पारम्पर्येण सम्यग्-

दर्शनावामै पारम्ययेण हेतुत्वे तत्त्वविज्ञानस्य न किञ्चिदविरुद्धम् । वस्तुतस्तु यथाभूततत्त्वार्थश्रद्धानस्याऽप्यायरूपत्वादपायस्य च मतिज्ञानस्य भेदत्वान्मतिज्ञानावरणीयक्षयोपशमक्षयरूपमेव सम्यक्तवम्, दर्शनमोहोपशमादयस्तु मतिज्ञानावरणीयक्षयोपशमक्षयप्रभवापायरूपसम्यक्तवस्य प्रकाशकाः, अनेन सम्यक्तवस्यान्तरङ्गं कारणं मतिज्ञानावरणीयक्षयोपशमादिन तु दर्शनमोहोपशमादयः, दर्शनमोहोदयस्तु श्रद्धानलक्षणसम्यक्तवजनकमतिज्ञानावरणीयादिक्षयोपशमभावमाश्रित्य प्रतिबन्धकतामेति ततः कारणस्य कारणे कार्योपचारात् दर्शनमोहोदय एव सम्यक्तवगुणस्य प्रतिबन्धकतयोररक्रियते, अनयाऽपेक्षया च सम्यक्तवस्य त्रैविध्यमन्यथा मतिज्ञानावरणीयस्य कर्मण उपशमाऽभावाद्पशमिकसम्यक्तवभेदेनाऽपि न भवितव्यमिति । अनेनाऽभियायेणैव मेधाविमूर्धन्यैर्भाष्यकारभगवद्भिरुमास्वातिवाचकैस्तत्त्वार्थभाष्ये भाष्यकाराऽभिप्रायं यथार्थमनुसरद्भिः सिद्धसेनस्वरिक्राण्डैस्तर्ह्यै कार्यां चैवं प्रत्यपादि, तद्यथा;—भाष्यम्—सम्यग्दर्शनं केन भवति ? । निसर्गादिधिगमाद्वा भवत त्तु-क्तम् (१-३) । तत्र निसर्गः पूर्वोक्तः । अधिगमस्तु सम्यग्व्यायामः । उभयमपि तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयेणोपशमेन क्षयोपशमाभ्यामिति । (सूत्र ७. अ. १)

टीकैकदेशः—‘तदावरणीय’ इत्यादि तस्य रूचिलक्षणस्य ज्ञानस्य यदावरणीयकं तत् तदावरणीयं, आवरण्यशब्दाच्च निश्चयेते ज्ञानम्, तदन्यत्र हि ज्ञानदर्शनावरणीयवर्जिते कर्मणि नावरणीयव्यवहारः प्राय इति । किं पुनस्तदावरणीयम् ? मतिज्ञानाद्यावरणीयम्, अनन्तानुबन्ध्यादि च निमित्ततया आवरण्यम्, यतस्तस्मिन्नुपशान्तेऽनन्तानुबन्ध्यादिकर्मणि तत् मतिज्ञानावरणीयं क्षयोपशमावस्थां भजते, एतावता तदावरणीयं भण्यते । XXXXX । ननु च ज्ञानावरणीयस्योपशमो नास्ति,

चया चैतनिरूपितं ज्ञानावरणमस्यावरणमिति, तत् कथमेतत् ? । उच्यते सत्यमेतदेवं, किन्तु मोहनीयोपशमादस्य ज्ञानावरणस्य क्षयः क्षयोपशमो वा भवति, ततः क्षयात् क्षयोपशमाच्च सम्यग्दर्शनमिति XXXX ॥ ५१ ॥

अथ कैलक्षणं सम्यत्त्वं ? कं दृष्टं वां मतेः सम्यग्दर्शनिन इति प्रदर्शयति—

सव्वाइ जिणे सरभा सियाइं वयण इ नन्नहा हुंति । इअ दुद्धं जस्स मणे, सम्मत्तं नि लं तस्स । ५२

ईका;—‘ सव्वाइ ’ इति, ‘ सर्वाणि जिनेश्वरभाषितानि वचनानि नाऽन्यथा भवन्ति ’ इति यस्य मनसि बुद्धिस्तस्य नेथलं सम्यत्त्वं स्यादिति । अत्र सर्वाणि जिनेश्वरभाषितानि कथनेन एकादिवचनमृटे निखिलमपि जिनेश्वरभाषितं मन्यमानानां जमालिप्रभृतेनिह्वानां मेध्यादृष्टिचं प्रदर्शयते, यत एकादिवचनगोचरोऽप्रत्ययः जिनेश्वराणां रागद्वेषमोहान्तरारिनिर्दूकानां सर्वज्ञत्वविषये बाधकः । जिनेश्वरास्तु गर्भत एव मतिश्रुतावधिलब्धिसंपन्ना जन्मानन्तरं गृहवासादि यथायोगमनुसरन्तः स्वयंबुद्धा अपि स्वोचिताचारपरिपालनार्थं समागतैर्लोकान्तिकदेवैः प्रतिबोधितास्सन्तो जन्मजरामरणान्मशरणं जगज्जन्तुजातमुद्धर्तुकामाः समृद्धं राज्यादिवैभवं तृणवदपहार्यैकान्तिकाऽऽत्यन्तकशमावाप्त्यर्थं प्रत्रज्यामङ्गं कुर्वते, तदैव च विपुलमतिविशिष्टं चतुर्थं मनःपर्यायमुपलभन्ते । अनन्तरं सम्यक्तत्त्वज्ञानचारित्रसंवराराधनैकतत्परा ईर्यादिसभितिसम्पन्नाः पञ्चाचाराचरणप्रयता उपसर्गपरंपहादिसेनां निर्जित्य क्षपकश्रेणिसमारूढाः सुक्ष्मसम्पराये मेहन्यमुन्मूल्य द्वादशगुणान्ते प्रर्क्षणावशेषातिकर्माणिः स्वस्वच्छन्नस्थकालमतिगम्यत्रयोदशगुणाद्यसमये केवलज्ञानं केवलदर्शनं च संग्राप्नुवन्ति, तत एव चिगतरागद्वेषाज्ञानाः देवनिर्मितसमवसरणचिराजमानाः सुरासुरनृतिर्यक्पर्पत्सेव्यमाना यथावस्थितवस्तुतत्त्वावबोधिनो देशनां

प्रददते न ततोऽर्वाक् ।

उक्तञ्च;— 'सम्यक्तज्ञानाचारित्र-संवरतपःसमाधिबलयुक्तः । मोहार्दनि निहत्याऽशुभानि चत्वारि कर्माणि ॥ १ ॥

केवलमधिगम्य विशुः स्वयमेव ज्ञानदर्शनमनन्तं । लोकहिताय कृतार्थेऽपि देशयामास तीर्थमिदम् ॥ २ ॥ '

अथार्थप्रतिपादनकारणानि रागद्वेषाऽज्ञानानि, ज्ञानावरण-यादिनिखिलयातिकर्मक्षयान्न जिनेश्वराणां विपरि-तार्थप्रतिपाद-
नमम्भवः, तथाप्रतिपादनहेतूनां क्षयात्, नाऽकारणा च कार्यनिष्पत्तिरिति न्यायात् । तथा चोक्तं— 'ए-तरागा हि सर्वज्ञा मिथ्या
न द्रुवते क्वचित् । यस्मात्तस्माद्भवस्तेषां तथ्यं भूतार्थदर्शनम् ॥ १ ॥ ' अत एकमपि सार्वज्ञं वचनमन्यमानः सर्वज्ञे भगवत्य-
प्रत्ययमुत्पादयति, तथाभूतञ्च सन् मिथ्यात्वपङ्कपाङ्किलमात्मानं विधत्ते, एकास्मिन्नपि प्रवचनार्थेऽभिनेवेशेनाऽसम्भूतश्रद्धाने
तदितरमकलसम्भूतार्थश्रद्धानस्याऽप्यश्रद्धानकल्पत्वात् । तस्मात् सर्वाणि जिनेश्वरभाषितानि ति गदितं । न चाऽनेन व्याख्यान-
ेनेन्द्रवचनानुरागिणोऽपि प्रवचनपरिज्ञानविकलस्य गुरुनियोगायत्तस्य वा यस्य कस्यचित् सम्यक्त्वाभावो प्रज्ञापनीयः, यतो
ज्ञानावरणीयोदयसान्निध्यमात्रादुपजायमानाऽज्ञानायत्तं प्रवचनपरिज्ञानवैकल्यं गुरुनियोगजनितः प्रवचनार्थसंशयो वा न सम्य-
क्त्वप्रतिबन्धायालम् । तथा चोक्तं श्रीमच्छिवशर्मस्त्रिशेखरैः कर्मप्रकृत्यां;— 'सम्महिठी णियमा उवइठं पवयणं तु सदहइ
सदहइ असम्भावं अजाणमाणो गुरुणिओगा ॥ १ ॥ ' अस्याऽऽयं गमनिका—सम्यग्दृष्टिर्जीवो गुरुभिरुपदिष्टं प्रवचनं
नियमाद्यथावत् श्रद्धत एव । तुरेवकारार्थो भिन्नक्रमश्च । यः पुनः सम्यग्दृष्टिरप्यसद्भावमसम्भूतं प्रवचनं श्रद्धधाति सेऽवश्यम-
जानन् स्वयं परिज्ञानविकलः सन् यद्वा गुरोस्तथाविधसम्यक्परिज्ञानविकलस्य मिथ्यादृष्टेर्वा जमालिप्रख्यस्य नियोगादाज्ञापा-

अनवतत्त्व
सुमङ्गला-
र्तिकायां-
॥१६२॥

रतव्यात्, नान्यथा । अत्र च साहजिकमज्ञानं ज्ञानावरणविपाकौदयसान्निध्यमात्रादुपजायमानं न सम्यक्तत्रप्रतिबन्धकं । गुरुनेयोरजनितं तु मध्यस्थस्य विनेयस्य नानामतदर्शिनो मिथ्यात्वप्रदेशोदयमहिम्ना विप्रतिपत्सुपनीतप्रवचनार्थसंशयरूपं सम्यक्तत्रप्रतिबन्धाभिमुखमपि तमेव सच्चमित्याद्यालम्बनरूपोत्तेजकप्रभावाच्च सम्यक्तत्वं प्रतिबद्धमलमित्यज्ञानादुरनियोगाद्वाऽऽसद्भूतार्थश्रद्धानेऽपि भावतो जिनाज्ञाप्रामाण्याभ्युपगन्तुर्न शुभात्मपरिणामरूपसम्यक्तत्वोपघात इति भावन्यं । एतेन यदुच्यते केनचित् परपक्षनिश्चितस्य सर्वथा सम्यक्तत्वं न भवत्येवेति तदपास्तं द्रष्टव्यं, अनभिनिविष्टस्य मिथ्यादृष्टिनिश्चयाऽपि तदुपनीतासद्भूतार्थश्रद्धानस्यास्वारसिकत्वेन स्वारसिकजिनवचनश्रद्धानाविरोधित्वात् । अभिनिविष्टस्य तु स्वपक्षपतितस्य परपक्षपतितस्य वा मिथ्यादृष्टित्वानपायादित्यलं प्रपञ्चेन ॥ ५२ ॥

अथ सम्यक्तत्रगुणावाप्तौ को लाभः ? तत् त्रिदशैश्वर्याहा-

अंतोऽहुत्तमित्तं-८ फासियं हुज्ज जेहि सम्मत्तं । तेसिं अवड्डुपुगल-परियद्वो च्चव संसारो ॥५३॥

टीका—‘ अन्तर्मुहूर्त्तमात्रमपि ’ इत्यादि, आस्तां तावन्मुहूर्त्तप्रहरदिवसपक्षमासवर्षादिकालीनं सम्यक्तत्वं भवक्षयाय परं अन्तर्मुहूर्त्तमात्रकालमपि ‘ येषां ’ भव्यानां यथाप्रवृत्ताऽपूर्वकरणाऽनिवृत्तिकरणावाप्ताऽन्तरकरणावस्थानां ‘ सम्यक्तत्वम् ’ अं-पशमिकादिभेदभिन्नं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं ‘ स्पशितं असंख्येयप्रदेशात्मकर्ज्वस्य त्रत्यात्मप्रदेशं मिथ्यात्वमोहनीयाऽनन्तानु-बन्धिचतुष्टयोपशमाद्यवाप्ततत्त्वश्रद्धानं स्यात् तेषामुत्कृतोऽप्यपार्थदुर्लपरानर्त्तप्रमाणान्वेशेण एव संसारः, न ततोऽधिकः ।

ॐ N ॐ A ॐ V ॐ A ॐ T ॐ A ॐ T ॐ V ॐ A ॐ

ॐ S ॐ U ॐ M ॐ A ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A

सम्यक्तत्वा-
वाप्तौ को
लाभः ? ॥

अचिन्तु सम्यक्तत्वगुणावाप्त्यनन्तरं जातोपशमसंवेगादिगुणाढ्याः शीघ्रमेव सर्वविरतिप्रतिपत्तिपुरःस्सरं क्षपकश्रेणिसमारूढाः केवललक्ष्मीमनुभवन्ति, केचन संख्येयसंख्येयं वा कालं संसारेऽतिगमयन्ति, केचिच्च अपार्षद्गुद्गुलपरावर्त्तव्याऽनन्तकालमतिक्रम्यावश्यं मोक्षमभ्युपेयन्ति । अत्रास्यमाशयः—सम्यक्तत्वलाभानन्तरं मिथ्यात्वोदयहेतुके प्रतिपाते सत्यपि नाऽनादिमिथ्यादृष्टिवदुत्कृष्टं स्थितिवन्धं सप्ततिकोटीकोटिसारोपमलक्षणं विधत्ते मिथ्यादृष्टेः, सकृत् सम्यक्तत्वलाभात् तथाविधत्त्रकषायोदयाऽभावात् । अनेनैव हेतुना चतुर्विधभङ्गापन्नमिथ्यात्वस्य सादिसान्तसंज्ञकश्चतुर्थो भङ्ग उत्कृष्टतोऽपार्थपुद्गलपरावर्त्तप्रमाणः प्रदर्शितः, सकृत् सम्यक्तत्वप्रतिपत्त्यनन्तरमुत्कृष्टतोऽप्येतावता कालेन पुनः सम्यक्तवाऽवर्त्तेः सकृदाविद्धमणिवदिते । ५३ ॥

अनन्तरगाथायामुद्दिष्टं पुद्गलपरावर्त्तपदं लक्ष्यकृत्य तत्स्वरूपं प्रतिपिपादयिषुराह—

उस्सप्पिण् अणंता, पुगलपरिअट्टअं सुणेयव्वो । तेणंतऽतीअट्टा, अणागरच्चा अणंतगुणा ॥५४

ट्टिका—‘उस्सप्पिण्’ इति, उत्सर्पिण्युपलक्षणादवसर्पिणी च ग्राक् ‘समयावर्त्त’ चि गाथायां उक्तस्वरूपा, ताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणभिरनन्तसङ्ख्याकाभिरेकः पुद्गलपरावर्त्तो भवति ज्ञातव्यम् । पुद्गलानामैदारिकादिवर्गणागतानां निखिलानामपि परावर्त्तैर्दारिकादिशरीरतया गृह्यत्वा मोचनलक्षणं परिवर्त्तनं यस्मिन् काले स एतावान् कालः पुद्गलपरावर्त्तोऽऽख्यः । यद्यपि क्षेत्रादेविषयस्य पुद्गलपरावर्त्तरूपोऽन्वर्थो न घटां प्राञ्चते तथाप्यन्यथा व्युत्पादितस्यापि शब्दस्यान्यथा गेशब्दवत् प्रवृत्तिदर्शनात् समयप्रसिद्धमर्थं विपर्ययो करोति न कश्चिदेष इति । स च पुद्गलपरावर्त्तो द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदैश्चतुर्धा । एकैकः पुनः स्रक्ष्मन्नादरभेदाभ्यां द्विविधः, तथाहिः—बादरद्रव्यपुद्गलपरावर्त्तः १, स्रक्ष्मद्रव्यपुद्गलपरावर्त्तः २, बादरक्षेत्रपुद्गलपरावर्त्तः ३, स्रक्ष्म-

अंनवत्त्व
सुमङ्गला-
र्तिकायां-
॥१६३॥

क्षेत्रपुद्गलपरावर्त्तः४, वादरकालदुद्गलपरावर्त्तः५, सूक्ष्मकालपुद्गलपरावर्त्तः६, वादरभावपुद्गलपरावर्त्तः७, सूक्ष्मभावपुद्गलपरावर्त्तश्च
८ । तत्र संसारकान्तारे पर्यटनेकञ्चोऽनेकैर्भवग्रहणैः सकललोकवर्त्तेनः सर्वानपि पुद्गलान् यावता कालेन अदारिकशरीर-
वैक्रियशरीरैजसशरीरभाषाप्राणायानमनःकार्मणशरीरलक्षणपदार्थसप्तकभावेन यथास्वं परिणमय्य दृञ्चति स तावत्प्रमाणः
कालो द्रव्यतो वादरः पुद्गलपरावर्त्तं भवति । सप्तानामदारिकवैक्रियतैजसभाषाप्राणायानमनःकार्मणमध्यादन्यतरेण पुनरेकै-
केन चिददारिकादिना पूर्वप्रदर्शितप्रकारेण सकललोकवर्त्तिपुद्गलानां अदारिकादिशरीरतया गृह्णन्त्या मोचने सूक्ष्मद्रव्यपुद्गल-
परावर्त्तं भवति । विवक्षितदारिकादिभेदाविशेषैः शेषैः पद्भिर्भेदैः परिणमिता अपि न गृह्यन्ति इति । उभयभेदेऽपि आहारक-
शरीरं न ग्राह्यं, कादाचित्कच्चातच्छाभस्येति । एकै त्वाचार्या एवं द्रव्यपुद्गलपरावर्त्तस्वरूपं प्रतिपादयन्ति, तथाहि-यदेको जीवोऽ-
नेकैर्भवग्रहणैर्दारिकशरीरवैक्रियशरीरैजसशरीरैरुच्यते इत्युच्यते यथास्वं सकललोकवर्त्तेनः सर्वान् पुद्गलान् परिण-
मय्य दृञ्चति तदा वादरो द्रव्यपुद्गलपरावर्त्तो भवति । यदा पुनरदारिकादिचतुष्टयमध्यादेकेन केनचिच्छरीरेण सर्वपुद्गलान्
परिणमय्य दृञ्चति शेषशरीरपरिणमितास्तु दुद्गला न गृह्यन्ते एव तदा सूक्ष्मो द्रव्यपुद्गलपरावर्त्तो भवतीति । यदाऽनन्तभवभ्रम-
णश्च लो जन्तुरनन्तरेषु व्यवहितेषु चाऽपराऽपराऽकाशप्रदेशेषु त्रियमाणः सर्वानपि चतुदशरज्वात्मकलोकाकाशप्रदेशान् मरणेन
स्पृशति तदा वादरक्षेत्रपुद्गलपरावर्त्तो भवति । ऐष्वाकाशप्रदेशेष्ववगाढो जन्तुरेकदा मृतस्तेभ्येऽनन्तरव्यवस्थितेष्वेव नभःप्रदेशे-
ष्वन्यदापि यदि त्रियतेऽपरस्यां वेलायां तेषामप्यनन्तरव्यवस्थितेष्वन्यस्यां वेलायां तेषामप्यनन्तरव्यवस्थितेष्वेव नभःप्रदेशे-
ष्वान्वाकाशप्रदेशेष्वन्यस्यां वेलायां तेषामप्यनन्तरेष्वन्येष्वेवं तावन्नेयं यावद्विच्छिन्नापरापरेषु नैरन्तर्यव्यवस्थितेषु नभःप्रदेशेषु क्रमेण

अर्कणां०
पुद्गलपरा-
वर्त्त
स्वरूपम् ।

॥१६३॥

त्रियमाणो जन्तुः सर्वानपि लोकाकाशप्रदेशान् स्पृशति, हे चापरप्रदेशवृद्धिरहिताः पूर्वावगाढा एव दूरव्यवस्थिता वाऽऽकाशप्र-
 देशा मरणेन स्पृष्टास्ते च न गण्यन्ते तदा स्रक्ष्मः क्षेत्रपुद्गलपरावर्त्तः । कालतस्तु यदेत्स र्पण्यवसरिण्यसमयेषु सर्वेष्वपि क्रमेणो-
 त्क्रमेण चानन्तानन्तैर्भवैरेको जन्तुर्भूतो भवति तदा बादरकालपुद्गलपरावर्त्तो भवति । केवलं तेषु समष्टेष्वेकदा मृतोऽन्यदाऽपि
 यदि तेष्वेव समष्टेषु त्रियते तदा ते न गण्यन्ते, यदा पुनरेकद्विर्थादिसमयक्रममुल्लंघ्यापि अपूर्वेषु समष्टेषु त्रियते तदा ते
 व्यवहिता अपि समया गण्यन्त इति । स्रक्ष्मस्तु कालपुद्गलपरावर्त्तस्तदा भवति यदोत्स र्पिण्या अवसरिण्या प्रथमसमये त्रिन्मृ-
 तस्ततः पुनरपि समयोनवेंशतिकोटिकोटीभिरतिक्रान्ताभिर्भूयोऽपि स एव जन्तुः कालान्तरेण तस्या एव द्विर्त्रियसमष्टे त्रियते
 पुनरपि कदाचित्तैव ताभिरतिक्रान्ताभिस्तस्या एव तृतीयसमष्टे, एवं चतुर्थपञ्चमषष्ठादिसमयक्रमेणानन्ताऽनन्तभैर्यावत्सर्वे-
 ऽऽत्स र्पिण्यवसरिण्यैर्विंशतिसागरेपमकोटिकेटीमानयोः समया मरणेन व्याप्ता भवन्ति । हे तु प्रथमादिसमयक्रममु-
 ष्य व्यवहितसमयाः पूर्वस्पृष्टा वा मरणेन व्याप्तास्ते तु न गृह्यन्ते एवैते । अथ भावतः पुद्गलपरावर्त्त उच्यते—
 अनुभागवन्धाध्यवसायस्थानानि मन्दप्रवृद्धतरादिभेदेनाऽसंख्येयलेकाकाशप्रदेशप्रमाणानि वर्त्तन्ते तते यदैकैकस्मिन्ननुभा-
 गबन्धाध्यवसायस्थाने क्रमेणोत्क्रमेण च त्रियमाणेन जन्तुनाऽसंख्येयलेकाकाशप्रदेशप्रमाणानि सर्वाण्यपि ता स्पृष्टानि
 भवन्ति तदा बादरो भावपुद्गलपरावर्त्तो भवति, अत्रापि यदध्यवसायस्थानमेकदा मरणेन स्पृष्टं तदेवाऽन्यदापि यदि
 स्पृशति तदा तन्न गण्यते, अपूर्वं तु दूरव्यवहितमपि स्पृष्टं गण्यते । स्रक्ष्मस्तु क्रमेण चिन्त्यस्तद्यथा—इह किलाऽनुभागबन्धाध्य-
 वसायस्थानानि बध्यमानकर्मपुद्गलेषु तादृशानुभागपलिच्छेदनिर्चकानि असंख्येयलेकाकाशप्रदेशप्रमाणानि मन्दप्रवृद्ध-

प्रबृद्धतरादिभेदतो वर्तन्ते, तत्र च सर्वस्तोकानुभागपलिच्छेदजनके कपायोदये वर्तमानः कश्चिजन्तुर्भूतः, ततः कदाचित् पुनरपि तस्मादनन्तरव्यवस्थिते द्वितीयेऽनुभागवन्धाध्यवसायस्थाने विशेषाधिकानुभागपलिच्छेदजनके वर्तमानो भूतः, पुनरपि तस्मात् कदाचिद्विशेषाधिकानुभागपलिच्छेदजनके तृतीये भूतः, एवं क्रमेण विशेषाधिकानुभागपलिच्छेदजनकाध्यवसायस्थानेषु वर्तमानस्य मरणं तावद्वाच्यं यावत्सर्वे त्कृष्टानुभागवन्धाध्यवसायस्थाने त्रियमाणेन जन्तुनाऽनन्ताऽनन्तैर्मरणैः सर्वाण्यपि स्पृष्टानि भवन्ति, अत्रापि प्राग्बद् व्यवहितानि पूर्वस्पृष्टानि च न गण्यन्त इति ह्यक्षमो भावपुद्गलपरावर्त्तः । अत्र प्रमाणविषये सर्वत्र ह्यक्षमा एव स्वीकर्त्तव्या न वादरा इति ॥ इत्थेवं व्याख्यातस्वरूपद्रव्यादिह्यक्षमपुद्गलपरावर्त्तं अनन्तसंख्याका व्यतिक्रान्ताऽऽसन्तेऽतीताद्वा भवति, ततोऽप्यनन्तगुणाऽनागताद्वा । केचित्तु अतीतानागताद्वयोरनन्तशब्दसाम्यात्तुल्यत्वमपि प्रतिपादयन्ति तदपि नाऽस्मिन् च नमपेक्षयति ॥ ५४ ॥

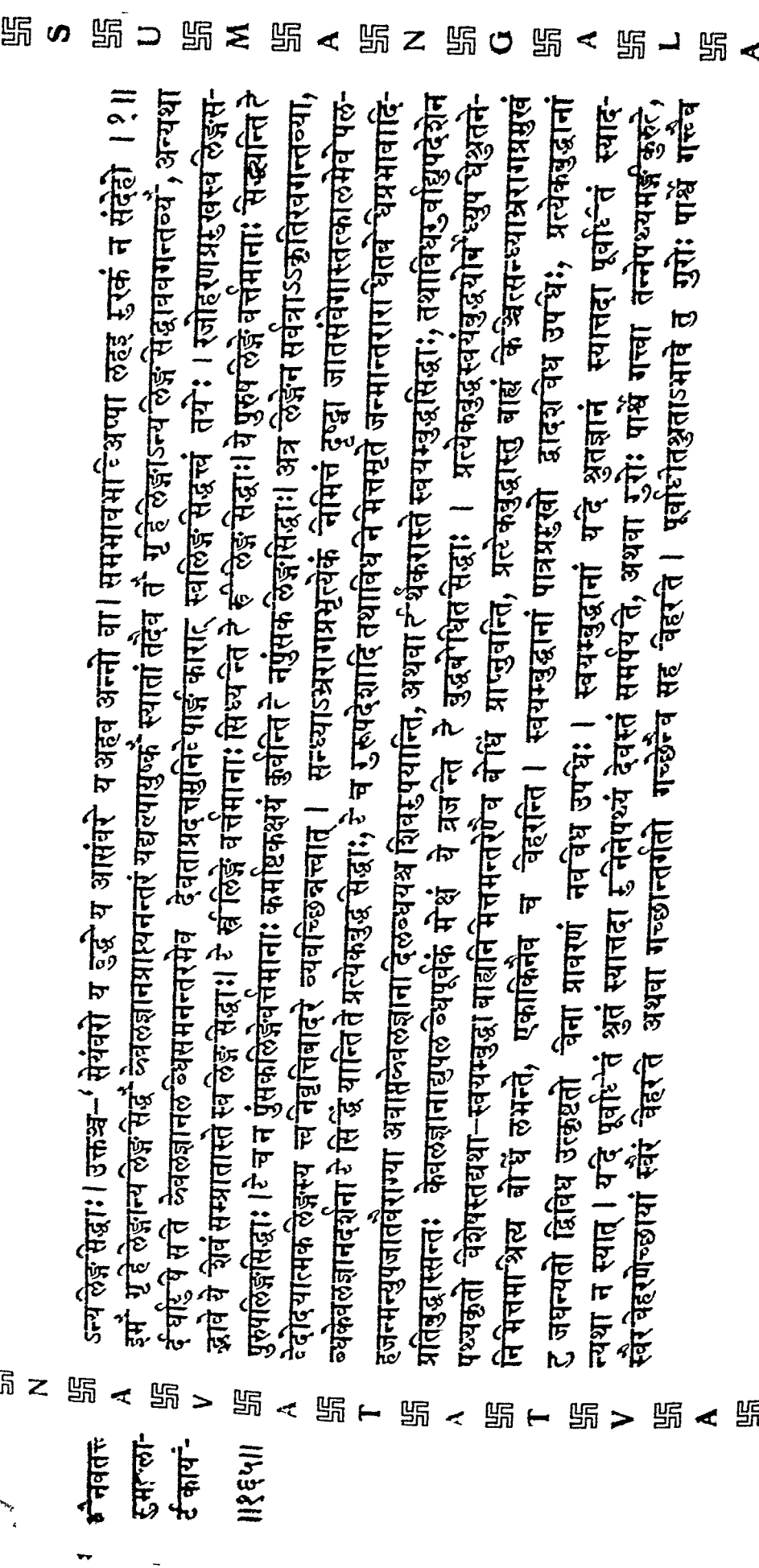
अथाऽनन्तपुद्गलपरावर्त्तकालं यावत् संसारे आन्त्वाऽपि सम्यग्दर्शनादिसाधनेन सिद्धिसुपगताः सिद्धा कतिविधाः ? तत्रादिदर्शयिषयाऽऽह—

जिण अजिण तित्थऽतित्था, गिहि अन्न सलिंग थी नर नपुसा ।
पत्थेय सयंभुद्धा, बुद्धवो हिय सिद्धणिक्का य । ५५ ॥

टीका—‘जिण’ इति, जिनसिद्धाजिनसिद्ध-तीर्थसिद्धाऽतीर्थसिद्ध-गृहे लङ्गसिद्धाऽन्यलिङ्गसिद्धस्वलिङ्गसिद्ध-हलि-

ज्ञसिद्धपुरुषलिङ्गं सिद्धनपुंसकलिङ्गं सिद्ध-प्रत्येकबुद्धं सिद्धस्वयंबुद्धसिद्धबुद्धबोधितं सिद्ध-एकसिद्धानेकसिद्धभेदः सिद्धाः पञ्चदश-
 विधा इति । वस्तुतस्तु सिद्धा न पञ्चदशविधाः केन्तु द्वैभेदभिन्नास्त्रिभेदभिन्ना वा । तद्यथा-सिद्धा द्विविधाः, जिनसिद्धा
 अजिनसिद्धाश्च, यद्वा सिद्धास्तीर्थसिद्धभेदाभ्यां द्विविधाः, अथवा एकसिद्धानेकसिद्धभेदाभ्यां सिद्धा द्विविधाः ।
 अथवा सिद्धास्त्रिविधाः, गृहिलिङ्गसिद्धाः, अन्यलिङ्गसिद्धाः, स्वलिङ्गसिद्धपुरुषलिङ्गं सिद्धनपुंसकलिङ्गसि-
 द्धभेदद्वैविध्यं परिभाषन्त्यम्, अथवा प्रत्येकबुद्धं सिद्धबुद्धबोधितं सिद्धस्वयंबुद्धसिद्धभेदस्त्रिभेदभिन्नत्वमवगन्तव्यम् उक्तानां
 भिन्नाभिन्नापेक्षया द्विभेदानां त्रिभेदानां वा मध्ये निखिलानामपि सिद्धानामन्तर्भाव इत्यर्थः । नन्वस्तु द्विभेदभिन्नत्वं त्रिभेद-
 भिन्नत्वं वा परं क्षपितकर्माष्टकानां तुल्यानन्तज्ञानदर्शनादिगुणानां सिद्धानां कथं भेदत्वं प्रतिपाद्यते? भेदत्वं तु कर्मोदयजन्यं,
 तस्य च तेषां सर्वथाऽभावात् कथं भेदः? इति चेदुच्यते-न सिद्धत्वावाप्त्यनन्तरं तेषां भेदः प्रतिपाद्यते, हे च जिनसिद्धानजिन-
 सिद्धादिभेदाः श्रावुक्तास्ते निखिला अपि भवस्थावस्थामाश्रित्योपचारेण श्रोक्ता इति । यथा निखिला अपि सिद्धाः द्विभेदभिन्नाः,
 तद्यथा जिनसिद्धाः, अजिनसिद्धाश्च, तत्र जिनस्तीर्थकरः, तीर्थकरनाम विपाकोदयानुभूततीर्थकरसमृद्धयः सन्तो ये शिवंगता दे
 जिनसिद्धाः, ये च सामान्यंऽत्रैवालित्वमनुभूय सिद्धत्वं प्राप्तास्तेऽजिनसिद्धाः । तीर्थकरास्तीर्थं प्रवर्तयन्ति, तदनन्तरं ये
 सिद्धिमुपगतास्ते तीर्थसिद्धाः, ये च तीर्थस्थापनायाः प्रागेव महानन्दपदं मितास्तेऽतीर्थसिद्धाः । गृहस्थावस्थायामेव जन्मान्त-
 राराधितसर्वचरितिसामर्थ्यादिवाप्तैवलज्ञानदर्शना अल्पायुष्कास्सन्तोऽन्तर्मुहूर्त्तान्तर्मोक्षं सम्प्राप्तास्ते गृहिलिङ्गसिद्धाः तापसाद्य-
 न्यलिङ्गव्यवस्थिता अपि तथाविधसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्ययोगतः ञ्जवलज्ञानदर्शनावासिपूर्वकं क्षीणाऽष्टकर्मणो ये क्तं जग्मुस्ते-

स्य लेङ्गसिद्धाः । उक्तञ्च— 'संयवरो य बुद्धे य आसंवरं य अहव अन्नो वा । समभावमाचिअप्पा लहइ हुरकं न संदेहो । १ ॥ इमं गृहे लेङ्गान्य लेङ्गसिद्धं केवलज्ञानप्राप्त्यनन्तरं यद्यल्ल्यायुष्कं स्यातां तदैव तं गृहे लेङ्गाऽन्य लेङ्गसिद्धाववगन्तव्यं', अन्यथा दर्धारुषे सति केवलज्ञानलब्धिसमनन्तरमेव देवताप्रदत्तमुनिचेपाङ्गकारात् स्वलिङ्गसिद्धत्वं तयोः । रजोहरणप्रमुखस्व लेङ्गसिद्धावे ये शिवं सम्यातास्ते स्व लेङ्गसिद्धाः । हे स्त्रीलिङ्गे वर्त्तमानाः सिध्यन्ति ते ह लेङ्गसिद्धाः । ये पुरुषलिङ्गे वर्त्तमानाः सिद्ध्यन्ति ते पुरुषलिङ्गसिद्धाः । हे च न पुंसकलिङ्गे वर्त्तमानाः कर्माष्टकक्षयं कुर्वन्ति ते नपुंसक लेङ्गसिद्धाः । अत्र लेङ्गेन सर्वत्राऽऽकृतिरवगन्तव्या, देवोदयात्मक लेङ्गस्य त्वनेष्टिबादरे व्यवच्छिन्नत्वात् । सन्ध्याऽत्ररागप्रभृत्येकं नमित्तं दृष्ट्वा जातसंवेगास्तत्कालमेवै पलब्धकेवलज्ञानदर्शना हे सिद्धं यान्ति ते प्रत्येकबुद्धसिद्धाः, हे च गुरुपदेशादि तथाविधनिमित्तमृते जन्मान्तराराधितबोधप्रभावादिहजन्मन्युपजातवैराग्या अवाप्तकेवलज्ञानादिलब्धयश्च शिवमुपयान्ति, अथवा तर्थाकरास्ते स्वयम्बुद्धसिद्धाः, तथाविधरुवद्विपदेशेन प्रतिबुद्धास्सन्तः केवलज्ञानाद्युपलब्धपूर्वकं मेधं ये व्रजन्ति ते बुद्धबोधितसिद्धाः । प्रत्येकबुद्धस्वयंबुद्धयोर्बोधुपधिभ्रुतने पथ्यकृतौ विशेषस्तद्यथा—स्वयम्बुद्धा बाह्यनिमित्तमन्तरेणैव बोधिं प्राप्नुवन्ति, प्रत्येकबुद्धास्तु बाह्यं केचित्सन्ध्याअरागप्रमुखं निमित्तमाश्रित्य बोधे लभन्ते, एकाकिनैव च विहरन्ति । स्वयम्बुद्धानां पात्रप्रमुखो द्वादशविध उपधिः, प्रत्येकबुद्धानां तु जघन्यतो द्विविध उत्कृष्टतो विना प्रावरणं नवविध उपधिः । स्वयम्बुद्धानां यदि श्रुतज्ञानं स्यात्तदा पूर्वार्धितं स्यादन्यथा न स्यात् । यदि पूर्वार्धितं श्रुतं स्यात्तदा मुनिनेपथ्यं देवस्तं समर्पयति, अथवा गुरोः पार्श्वे गत्वा तन्नेपथ्यमङ्गीकुरुते, स्वैरवेहरणेच्छायां स्वैरं विहरति अथवा गच्छान्तर्गतो गच्छेन्नैव सह विहरति । पूर्वार्धितश्रुताऽभावे तु गुरोः पार्श्वे गत्स्व

साधुवेषं सूँ कुरुते गच्छेन सहैव विहरति । प्रत्येकबुद्धानां तु जघन्यत एकादशाङ्गप्रमाणमुत्कृष्टते देशोनदशपूर्वप्रमाणं श्रुतं स्यादिति । स्वयम्बुद्धा देवतापितं गुरुप्रदत्तं वा साधुनेपथ्यं सूँ कुर्वन्ति, प्रत्येकबुद्धास्तु देवताप्रदत्तमेवाङ्गं कुर्वन्त्यादिविस्तरोऽनन्दसूत्रदर्शै-प्रज्ञापनावृत्तितोऽवसेयः ॥ देवैकस्मिन्समये एकाकिन एव मोक्षं गताः परं न तत्समकालमन्यः कश्चिन्मुक्तिरुपगत इत्येकसिद्धाः । तथैकस्मिन् समये दे जघन्यते द्वाबुत्कृष्टतेऽष्टाधिकशतसंख्याकाः शिवं गतास्तेऽनेकसिद्धाः । अत्राऽयं नियमस्तद्यथा-यद्येकमादौ कृत्वा द्वात्रैशसंख्यां यावत् प्रतिसमयं जेवास्सिद्धे गच्छन्ति तर्हे उत्कृष्टतेऽष्टसमयान् यावद् गच्छन्ति, नवमे समये त्ववश्यमन्तरं जायते । त्रयत्रैशसंख्यामादौ कृत्वाऽष्टचत्वारैशसंख्यां यावत् सिद्धे यान्ति तदा सप्त समयं यावदनन्तरं नियमेन विरहः । अष्टचत्वारैशतः षष्टे यावत् षट्सामयिकेऽविरहिते मोक्षगमनकालः, ततो विरहः । एकघटिते द्वासप्तते यावत् पञ्चसामयिके नैरन्तरेण किंगमनानेहाः ततोऽवश्यमन्तरमुपजायते त्रिसप्ततेमादौ कृत्वा चतुरश्रैति यावच्चतुःसामयिके मोक्षगमनाद्वाऽविरहिता, ततो व्याघातः । पञ्चाशीत्याः षण्णवतै यावत् त्रिसामयिकः कालोऽनन्तरमन्तरमुपजायते । षण्णवतिसंख्याया द्ब्युत्तरशतं यावद्विसामयिक्यद्वा, ततो विरहः त्र्युत्तरशतसंख्यामादौ कृत्वा अष्टाधिकशतसंख्याका एकं समयं यावत् सिद्धिसुपयान्ति, द्वित्ये समयेऽवश्यं विरहः । इत्येवं सिद्धविशेषाः सम्यगवन्तव्याः प्रति सिद्धं च षड्भेदास्संगच्छन्ते तद्यथा-श्चरजिन्धरे जिनसिद्धः, स एव तर्थसिद्धः, स एव स्वलिङ्गसिद्धः, स एव पुरुष-लिङ्गसिद्धः, स एव स्वयम्बुद्धसिद्धः, स एव एकसिद्धः मरुदेवा च अजिनसिद्धा, सैवाऽतीर्थसिद्धा, सैव गृहेलिङ्गसिद्धा, सैव स्त्रीलिङ्गसिद्धा, सैव स्वयम्बुद्धसिद्धा, सैव चैकसिद्धेत्वेवमन्यत्राऽपि स्वधिया परिभावन्यम् ॥ ५५ ॥

अनवतत्त्व-
सुमङ्गला-
ईकायां-
॥१६६॥

अथ प्रागुक्तानेव सिद्धभेदान् दृष्टान्तैर्भाषयति—

जिणसिद्धा अरिहंता, अजिणसिद्धा य पुंडरियपमुहा । गणहारि तैत्थसिद्धा, अतित्थसिद्धा य मरुदेवी ॥ ५६
ईका—“जिणसिद्धा” इति, अनन्तरगाथायां व्याख्यातस्वरूपा जिणसिद्धास्तीर्थकरसिद्धा अर्हन्त एव भवन्ति, तेषामेव
जिननामविपाकोदयसम्मवात् । पुण्डरीकप्रसुखा अजिनसिद्धा अतीर्थकरसिद्धास्सन्ति, जिननामरसोदयाभावात् । गणधारिण-
स्तीर्थसिद्धाः, तीर्थस्थापनानन्तरं मोक्षगमनोत्तेशाम् । अतीर्थसिद्धा च मरुदेवा, यतो भगवता श्रीऋषभदेवेन विहितायास्तीर्थ-
स्थापनाया प्रागेव तस्या मोक्षं गमनात् । तद्व्यतिकरश्चायम्—यदा च भगवता केवलज्ञानमुपलब्धं तदेन्द्रादयोऽसंख्यदेवाः
केवलमहिमानं कर्तुमुपागताः समवसरणप्रसुखदिव्यैर्द्धे कुर्वाणा समवसरणे विराजिते भगवति तत्रस्था एव प्रभुदेशनां शृण्वन्ति ।
भरतोऽपि प्रभोः केवलज्ञानोपलब्धिं श्रुत्वा निरन्तरमुपालम्भं प्रददतीं पुत्रवियोगेन रुदन्तीमत एव पटलावृतचक्षुष्कां
मरुदेवां हस्तस्कन्धे संस्थाप्य प्रभुं वन्दनार्थं चलितः, दूरत एव दिव्यध्वनिं श्रुत्वा प्रमोदभरसेदुरा उल्लासितहृदया मरुदेवा
मनस्येवं ध्यायते—यत्पुत्रवियोगेन रुदन्त्या मम चक्षुर्षु अपि हनतेजसी जाते, प्रत्यहं पुत्रचिन्ताभराक्रान्ता सती यदाऽर्ह-
भ्यानोपगता तदा पुत्रस्तु सुरासुरनिकरनिपेव्यमाण इदृशीमृद्धिमुपभुञ्जानोऽपि सुखादिसन्देशवात्तामपि न प्रेषयति ।
धिगिममेकपाक्षिकं स्नेहमिति विरक्ता भयानपरा घातिकर्मक्षयावाप्तव्यलज्ञानदर्शना तत्रैव हस्तस्कन्धे सिद्धिं जगाम ।
तीर्थस्थापनायाः प्रागेव तस्या मोक्षगमनात् साऽतीर्थसिद्धेति ॥ ५६ ॥

१ ननु तीर्थस्थापनायाः प्राक् तीर्थव्यवच्छेदाऽनन्तरञ्च ये मोक्षमुपयान्ति तेषां सर्वेषामप्यतीर्थसिद्धत्वेऽतीर्थसिद्धत्वं द्विविधं,

प्रकीर्णां
सोदाह-
रणाः सिद्ध-
भेदाः ।

। १६६ ।

गहिलिङ्गसिद्धभरहे, बल्कलचरीर अन्नलंगमि ।
साहू सालिङ्गसिद्धा, श्रेसिद्धा चंदणा पमुह । ५७

टीका—‘गहिलंगसिद्धभरहो’ इति, गहिलिङ्गसिद्धे भरतचक्र, यतः श्रूयते यदादर्शभुवनेऽनित्यभावनां भावयतस्तस्य
 केवलज्ञानमुत्पेदे । यद्यप्यत्र सिद्धत्वमाश्रित्यैव जिनसिद्धादिभेदा विवक्षितास्तथाप्यत्र भरतचक्रवर्तिदृष्टान्ते केवलोत्पादविवक्षया
 गहिलिङ्गत्वमुक्तं तत्र केवलिनोऽवश्यं सिद्धर्भविते ते तस्य गहिलिङ्गसिद्धत्वं प्रतिपन्नमन्यथा केवलप्राप्त्यनन्तरं देवताप्रदत्त-
 साधुवेशोपलब्धिपूर्वकस्तस्य विहारो भव्यप्रतिबोधनं च चरिताद्युयोगे प्रतिपादितमिति । बल्कलचरी अन्यलिङ्गे सिद्धः,
 स च प्रसन्नचन्द्रराजैर्प्रीता तापसस्वपितुः पार्श्वे परिवसन् वृक्षत्वगादिप्रावरणेन गुणनिष्पन्ननामा एकदा स्वपितुस्तुम्-
 हृद्वा जातजातिस्मृतिर्जन्मान्तराराधितसंयमप्रभावादवाप्तकेवलस्ताहिङ्गे वर्त्तमान एव मेक्षं यथावति तस्याऽन्यलिङ्गसिद्धत्वमिति
 तथाऽऽद्यगणधरेणोन्द्रभूतनाऽक्षीणमहानसलब्ध्या परमानेन भेजितानां सार्द्धसहस्रसङ्ख्याकानां तापसानामप्यन्यलिङ्गसिद्ध-
 त्वमन्यलिङ्गे एव तेषां केवलोत्पत्तेः । तथा ‘साहू सालिङ्गसिद्धा’ साधवश्च गृहे त्रजे हरणमुखवस्त्रिकादिसाधुलिङ्गा हुनयः
 केवलज्ञानावाप्तपूर्वकं शिवं यान्ति तदा ते स्वलिङ्गसिद्धाः । केलिङ्गसिद्धाश्चन्दनाप्रमुखाः, चन्दना च श्रेमहाः प्रभेः प्रथमा

मरुदेवा च यथा तीर्थस्थापनायाः प्राक् शिवं गता तथा तीर्थविच्छेदाऽनन्तरं केचिन्मुक्तिमियन्ति न वेते चेदुच्यते—तीर्थविच्छेदाऽनन्तर-
 मपि जातजातिस्मृतयः केचन जीवा मोक्षं व्रजन्ति, तेषाञ्चातीर्थसिद्धत्वं प्रज्ञापनायां प्रतिपादितमिति ।

साध्वं प्रसिद्धवृत्तान्तेति न वितन्त्यते ॥ ५७ ॥

पुंसिद्धा गोयमाइ गांगेयाइ नपुंसया सिद्धा । पत्तेयसयंबुद्धा, भणिया करकंडुकविलाइ ॥ ५८ ॥

टीका;—‘पुंसिद्धा’ इति, पुरुषलिङ्गसिद्धा गौतमगणधरादयोऽन्येऽपि ये पुच्छेङ्गे वर्तमानाः सिद्धिमुपगताः । गांगेया-
दयश्च नपुंसकलिङ्गसिद्धाः, ‘गांगेय’ इति नाम्ना ऋष्मपितामह उपलक्ष्यते परं पाण्डवचरित्रादिषु ऋष्मपितामहस्याऽच्युत-
देवलोके गतेर्वर्णितेति न तस्याऽत्र परिग्रहः, यश्च भगवत्यां भंगजालादिग्रन्थेयता गाङ्गेयस्तस्य नपुंसकसिद्धत्वं न तत्रोद्दिष्टं,
तस्मात् कस्य गाङ्गेयस्यात्र परिग्रहस्तत् कोविदकुलालङ्कारैश्चिन्त्यम् । प्रत्येकबुद्ध्याः स्वयम्बुद्ध्याश्च क्रमेण करकंडुकपिलादयो
भणिता व्यावर्णिता इति । तत्र प्रत्येकबुद्धस्य करकण्डोर्वृत्तान्तश्चायम्—चम्पानगर्या दधिवाहनो राजा चेटकराज्ञः पुत्र्याः
स्वपत्न्याश्च पद्मावत्या दोहदपूरणार्थं तां हस्तिस्कन्धे निवेश्य वने जगाम, तत्र पर्जन्यधरोच्छलितभूमिगन्धात् पलायमानं
मत्तेभं दृष्ट्वा काञ्चिद्दृक्क्षशाखामाश्रित्याऽनन्तरं स्वपुत्र्या समागतः, राई च वटवृक्षशाखामलना सट्टं तृपाट्टं हस्तिनि
कस्मिंश्चित् सरसे निवेशिते हस्तिस्कन्धादुत्तीर्णा सरस्तीरे यावत्सागारिकमनशनमङ्गीकृत्य स्थिता तावद्जनवासिना
पितृव्येण तापसेन नगरीं प्रापिता निर्दिष्टा च सती विनागर्भकथामन्यां निखलां स्ववार्त्तामार्यादे निवेद्य दीक्षां जग्राह ।
क्रमेण समागते असवसमये रहसे स्वगुण्यै निखलं व्यतेकरं कथितवती सुश्राद्धप्रदुखासाहाय्येन पद्मावर्त्ता साध्वी पुत्रं सुपुत्रे ।
पुत्रश्च पितृसंज्ञितां मुद्रिकां परिधाय रत्नकम्बलावृतं स्मशाने सुभोज, अनन्तरं कश्च तं गृह्णाति ते द्रष्टुं यावद्ग्रहसि स्थिता
तावत् स्मशानरक्षकस्तं पुत्रं गृह्णात्वा स्वभार्यायै समर्पयामास । सा पद्मावर्त्ता चाण्डालं तमनुमृत्य तस्य गृहं ज्ञात्वा

पश्चादुपाश्रयमागत्य स्वस्वामिन्यै 'मृताऽपत्यं सुषुप्ते' इति मृषा व्यतिकरं वभाषे, प्रत्यह यत्र पुत्रस्तत्र गत्वा 'अवकर्णक' इति चाण्डालेन संशितं तं स्वबालं रमयति । यौवने च पुत्रे वयस्यैः सह क्रीडापरो यदा जयति तदा दण्डं याचते, 'कं दण्डं ग्रयच्छामः', इति वयस्यैः प्रश्रिते "मम देहे कण्डूः समागच्छति ततो भवद्भिः स्वहस्तैर्मम देहः कण्डूयितव्यः" इति श्रुते वयस्यैस्तस्य 'करकंडु' इति चक्रे । स चैकदा कस्यचिदण्डस्य प्रभावाद्राज्यं लब्धवानन्यान् पार्थिवान् स्वायत्तिकुर्वाणः स्वपितरं दधिवाहनं स्वाधेनं कर्तुं चम्पां परितेष्याऽस्थात्, महत्समराङ्गण बभूव, एतद् ज्ञात्वा पद्मावटे तत्राऽऽगत्य पितरं पुत्र खलं वृत्तान्तमचोकथत्, दधिवाहनेन राज्ञा पुत्रं राज्ये निवेद्य प्रत्रज्या परिगृहीता करकंडुश्च कदाचिदेकं सैन्दर्यातिशयितं पुष्टं वृषभवत्सं गोपाटके दृष्ट्वा 'अयं वत्सः स्वमाटुर्निखिलेन पयसा अन्यासामपि गवां पयसा दुष्टं नेतव्यः' इति गोपमादिदेश, पार्थिवादेशानुसारं प्रत्यह सञ्जाते स वत्सः पुष्टो बलीवर्दे जातः, राजा च तं दृष्ट्वा हर्षीयते, कतिपयसंवत्सरानन्तरं जराजर्जरं तमेव बलीवर्दं दृष्ट्वा 'ऋ गेणेन मदाज्ञानुसारं न रक्षयतेऽयम्' इति वृष्टेन गोपेन यथाबद्धयतिकरे उक्ते सति करकण्डुस्त्वचित्ते चिन्तयामास 'यदद्यपर्यन्तं पयःप्रभुत्वस्वादुपैयैः पेषितायाः कायाया इयमवस्था? चिरसावसाना खलु निखिलाः पौद्गलकभावाः' इत्यादि भावयन् लेचं कृत्वा देवताप्रदत्तमुनिषेग्रहणपूर्वकं दीक्षां गृहीत्वा प्रत्येकबुद्धश्च सञ्जातः, क्रमेण पृथ्ने तले विहरन्नवासेऽवलालोकः स्वायुषः क्षये मेक्षं ययौ । एवं द्विदुख-नमिराज ह्येप्रमुखाणां प्रत्येकबुद्धानां चरितान्युत्तराध्ययनतो विभावन् यान्ति ।

तथा ऋश्चिदपि बाह्यं निमित्तादिकमृते ये बोधिलामपूर्वकमवासेऽवलले मोक्षं प्रयाति स कपिल इव स्वयम्बुद्धसिद्धाः

कपिलकेवलिकथानकञ्चेदं-कैशाम्ब्यां जितशत्रुराज्ञः पुरोहितस्य काश्यपाभिधानस्य कपिलनामा पुत्रः पूर्वार्जितज्ञानावरणयो-
 दयादज्ञानं सञ्जातः, पितुरवसानान्जनन्तरं तस्य जडत्वात् पितृपरम्पराऽऽयातं तं वर्जयित्वाऽऽन्यः पुरोहितः पार्थिवेन विहितः,
 अतो मात्रोपलभितो मातुः प्रेरणया श्रावस्त्यामिन्द्रदत्तस्य विप्रस्य पार्श्वेऽध्ययनार्थं जग्मवान् । तत्र कस्यचिच्छ्रेष्ठेनो दास्या
 सह संलग्न एकदा निर्धनत्वात्सवप्रसङ्गावाप्तशोकार्त्तां तां संक्ष्य कपिलः शोकनिमित्तं प्रच्छ । दासं दास्येहेतुं कथयि-
 यित्वा विचित्रास्तुपायं दर्शयामास-‘यदत्रत्यो धनश्रेष्ठ आश्चर्यवसा प्रातः प्रथोधयित्रे मापह्वयप्रमाणं हिरण्यं प्रयच्छति’
 एतच्छ्रुत्वा ‘अन्यः कश्चिन्मत्तः प्राड् मा तत्र गच्छेदिति धिया मध्यरात्रं तत्र गन्तुं निस्तृतोऽध्वन्यारक्षकैर्धृतः प्रत्युपे पार्थि-
 वस्य सनीडे नतः । कपिलेन यथार्थे वृत्तान्ते निवेदिते हृद्यो राजा उवाच ‘यथेप्सितं मार्गय’ इति श्रुत्वाऽऽलोच्य
 मार्गयिष्यार्यत्तुत्त्वाऽशोकवाटिकायामालोचनार्थं गतश्चिन्तयति किं मार्गयामिति, द्विमापसुवर्णं याचे ? न, एतावताऽल्पेन
 कियद्दानानि यास्यन्ति ? निष्काणां शतं सहस्रं वा याचे ? न, अनेनाऽपि किं ? लक्षं कोटिं वा निष्काणां वा मार्गयामि ?
 न, राज्यं याचे इत्येवं लोभाऽभिवृद्धोऽग्रे वर्धमानो लघुकर्मत्वाद्दिचारयामास यदहो द्विमापात् कियत्पर्यन्तं यावदहं गतवान् ?
 निर्मर्यादः खलु लोभ इति वैराग्याञ्जातजातिस्मृतिः ईदमेव लोचपुरस्सरं देवतापितृवेपं गृह्णात्वा पार्थिवस्य पार्श्वे समागत्य
 ‘धर्मलोभोऽस्तु’ इत्युवाच, किञ्चिन्तितमिति राजा श्रुष्टे, लोभस्य निरवधिकत्वं विचिन्त्येदं संतोषव्रतं मया गृहीतम्’ इति
 जगाद । क्रमेण च ततो चिहरन् घातिकर्मक्षयादवाप्तकवलज्ञानदर्शनो राजगृहाऽटव्यां बलभद्रादिस्तेनानां पञ्चशतीं प्रतिवेद्यार्थं
 ययै, स्तैरुक्तं ‘नृत्यं जानीहि’ तदा अभित्युक्त्वा ‘अधुने असासयम्मि’ इत्यादिपदोच्चारपूर्वकं नृत्यमारेभे क्रमेण

S U M A N G A L A
 प्रकीर्णां
 सोदाहर-
 णाः सिद्ध-
 हेदाः ।

नेखला अपि प्रतिबुद्धाः । क्षीणाऽष्टकर्मा कपिलश्च मेक्षं ययै इति स्वयम्बुद्धसिद्धकपिलेव लेकथानकम् ।

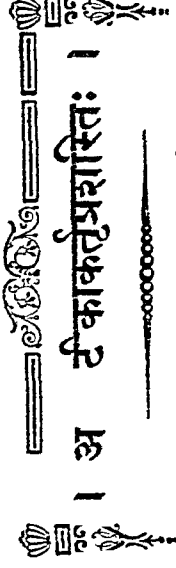
अथाऽवशेषान् सिद्धभेदानाह-

तह बुद्धबोहि गुरुबो हिया इगसमर इगसिद्धार । इगसमरेऽवि अणेगा, सि तेऽणेग सिद्धारं ५९
टीका-‘तह’ इति, तथा बुद्धबोधितसिद्धा गुरुबोधिताः, गुरुपदेशेन प्रबुद्धा हे मेक्षं ययाविति हे बुद्धबोधितसिद्धा
जम्बूस्वामिप्रमुखाः । एकस्मिन् समरे हे एकत्वसंख्यायुक्तास्ते एकसिद्धाः श्रुतेस्वामिन इव एकस्मिन् समये हे
अनेकत्वसंख्यायुताः सिद्ध्यन्ति हे अनेकसिद्धाः श्रुत्प्रभेदेवाद्या इति । गाथायां अन्तिमेन ‘सिद्धपदेन अन्त्यमङ्गलमाचष्टे
ग्रन्थकारः । इत्येवं सिद्धभेदा लेशते व्याख्याताः ।

समाप्तश्च प्रकीर्णकाधिकारः तस्मिंश्च समाप्ते सम्पूर्णेऽयं ग्रन्थः ।

शिवमस्तु सर्वजगतः परिहितनिरता भवन्तु भूतगणाः दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखीभवन्तु लेकाः । १ ॥

१ कासुचित् प्रतिषु पठितमा गाथा दृश्यते, तत्र कचिदियम्-‘जइआइ होइ पुच्छा, जिणण मग्गम्मि उत्तरं तइया । इक्कस्स
निगोयस्सऽणंतभागो य सिद्धि गओ ॥ ६० ॥ कच्चियम्-‘इय नवतत्तवियारो, अप्पमइनाणजाणणाहेउं । संखित्तो उद्धरेओ, लेहिओ
सिरिधम्मस्सूरिहं ॥ ६० ॥’ इत्युभयथापि दर्शनं जायत इति । उभयोरपि गाथार्थस्सुगमः ॥

। अ ईकाकर्तृप्रशस्तिः ।

ज्ञात्वा जीवानजीवान् सहजगुणयुतान् द्रव्यपर्यायभिन्नान्, तत्त्वं यः सदृदर्शं प्रवरगणभृते नितरगो जिनेशः ।
 श्रेयःश्रीकन्दकल्पः शतमखसुसुतो ध्वान्तविध्वंसहंसो—लोकाऽलोकावलोक्री त्रिभुवनमहितः पातु वो वरेदेवः ॥ १ ॥
 श्रीमर्द्धरजिनेश्वराद्रिप्रभवा प्रत्यस्तिकायं गता, उत्पादाऽव्ययध्रौव्यलक्षणसरित् पर्यायसत्सम्मिता ।
 जाता सङ्गतियोगतो गणभृतां या द्वादशाङ्गाऽऽत्मिका, जीयात् सा च मुनीशमौलिसुकुटश्रीर्गैतमाद्ये गणः ॥ २ ॥
 सुधर्मा जम्दूश्च प्रभवगणिशयम्भवबुधौ, यशो भद्रः सम्भूतेविजयसुधीश्रीयकसखौ । श्रीयकसखः=श्रीस्थूलभद्रः ।
 श्रुताब्धेः पारं ये समाधिगतवन्तो जितमदा, अशेषास्तेऽन्येपि श्रुतजलधयः पान्तु कुशलम् ॥ ३ ॥
 क्रमेण पट्टे मणिरत्नसूरे—जज्ञे जगच्चन्द्रगुरुर्गरीयान् । यस्मै तपस्साग्रयताय दत्ते तपेत्यभख्यां नृपमण्डलेशः ॥ ४ ॥
 पट्टावल्यां क्रमेण प्रवरगणधरो हंरसूरेर्वभूव, चक्रे घेनाऽन्तरात्माऽपि परमसदयो हंसभूपस्य भूयः ।
 तत्पट्टे रेनसूरेस्तदनु सविजयो देवसूरेः प्रजातः, तत्पट्टैरावतेन्द्रो विबुधगणनतः संहसूरेः श्रिये वः ॥ ५ ॥
 श्रीमत्सत्यमुनीश्वरस्तदनुगः कर्धूरमौने जिनस्तपड्भुत्तमपन्नरूपवेजयाः कीर्तिश्च कस्तूरुकः ।
 जातो धीरगभीरधीर्दुर्निमणेस्तपट्टरस्ताकरे सच्छिष्योऽजने ये गेबुद्धेविजयः कल्याणवारानिधिः ॥ ६ ॥

शेष्याश्च वेदसङ्ख्याकास्तेषां भूरिणोत्तमाः । गुरुश्रेष्ठे वैजयानामात्मध्यानसुधाभुजाम् तत्राद्यो मुक्ते वैजयो द्वितियो वृद्धिसंज्ञकः । तृतीयो नृतेविजयस्तुर्य आनन्दसंज्ञकः तेषां चतुर्णामपि सर्वभूमौ गणी गुरुश्रेष्ठे वैजयाऽन्तमुक्तेः । गच्छाधिपो यो विजितान्तरारेः, कुवादिघूकाऽर्के नेमः श्रेयः वः ॥ ७ ॥	॥ ७ ॥
वैराग्यं विमलं शमोऽतिविशदः शास्त्रज्ञता चाऽऽमुता, सिद्धान्तैकरुचिर्मनोहरतरा भव्योपकारः परः । चारित्र्यं त्रिजगलयनुत्तरतमं सैभाग्यभाग्यं परं, येषां ते तपगच्छपाश्च गणनो क्लृप्तप्रदाः पान्तु वः वैजयकमलसूरेर्मानुरेतस्य पट्टे, प्रवचनपरितोषं यो वेधते सदैव । जलधिरिवगभीरश्शान्तमुद्राभिरम्यो जयतु जगति धीमान् ब्रह्मचारिप्रकाण्डः आचारपञ्चकसमाचरणप्रवोणाः, सर्वज्ञशासनधुरैकधुरन्धरा ये । तेषां च सूरेकमलाख्यमुनीश्वराणां जाताः सुजातविनया बहवो विनेयाः स्फूर्जन्त्रैर्ढगुणप्रसूनसुरभिप्रावासिताऽर्हद्वनो-यः सिद्धान्तविचारचारुचरितो व्याख्यानवेत्कोविदः । श्रद्धाज्ञानविवेकशीलविलसत्सद्गन्पाथोनिधिः--स श्रीमोहनसूरैराद् विजयताम् तत्पट्टभानुप्रभः भव्याली प्रतिबोधिता जिनवरोद्दिष्टार्थवाग्भिश्च यैः--सिद्धान्तार्णवगाहनैकरसिको यो लब्धवर्णैः स्तुतः । यस्मै सूरिपदं वित्तिर्यं सुतरां प्रस्थानकर्यैर्युतम्, तोषं प्राप महोत्सवेन समकं कृते मेस्वरेश्वरः तत्पट्टोदयशैलभानुरमलः सिद्धान्तपाथोनेधिः, सदैराग्यसुसेवधेश्च वसतिर्यस्याऽस्त पाथ्वे गुरोः ।	॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥

संविज्ञैकशिरोमणिवृध्वरैः संसेव्यमानक्रमो, धीमान् पाठकसत्प्रतापविजयो जीयान् मदीयो गुरुः
तेषां पाठकविदुषां परमगुरूणाञ्च सूरिविबुधानाम् । प्रभावतो व्यलेखि, टीकेयं सुमङ्गलानाम्नी
यद्यपि तत्त्वगभीरे, जिनमते नास्ति मेऽतिनैपुण्यम् । न्यायं तथापि श्रुत्वा ' शुभे यथाशक्तियतनीयम् '
एवञ्चाऽभ्यर्थनया परमविनेयस्य श्रीयशोविजयस्य । टीका गुरुप्रसादात् व्यरचि मया मन्दमतिकेन
सशोधितः श्रुतज्ञैस्तथापि छद्मस्वजन्यदोषस्त्यात् । सशोधयञ्च सुधीभिरिति याचे धर्मविजयोऽहम्
नवतत्त्वानां टीकां रचयित्वा जिनमतानुसारेण । यदर्जितं च सुकृतं तेनाऽस्तु तत्त्ववित्सङ्घः
नभोर्निधित्रहसुगुप्तिचन्द्र-प्रमेयसङ्ख्ये नृपविक्रमाब्दे । समापितेयञ्च सुमङ्गलाख्या, धर्माय धर्मेण तु पट्सहस्री
जम्बूद्वीपारविन्दे सुरगिरिकलिका भ्राम्यतः पुष्पदन्तै, यावद्यावच्च यत्ते लवणजलनिधिर्वैलवारिप्रवाहम् ।
यावन्नन्दीधरेषु जिनवरप्रतिमाः शाश्वतेषु गृहेषु, विद्यन्ते तावदेया विजयतु सुतरां मङ्गलाख्या सुटीका

॥ १५ ॥

॥ १६ ॥

॥ १७ ॥

॥ १८ ॥

॥ १९ ॥

॥ २० ॥

॥ २१ ॥

॥ २२ ॥

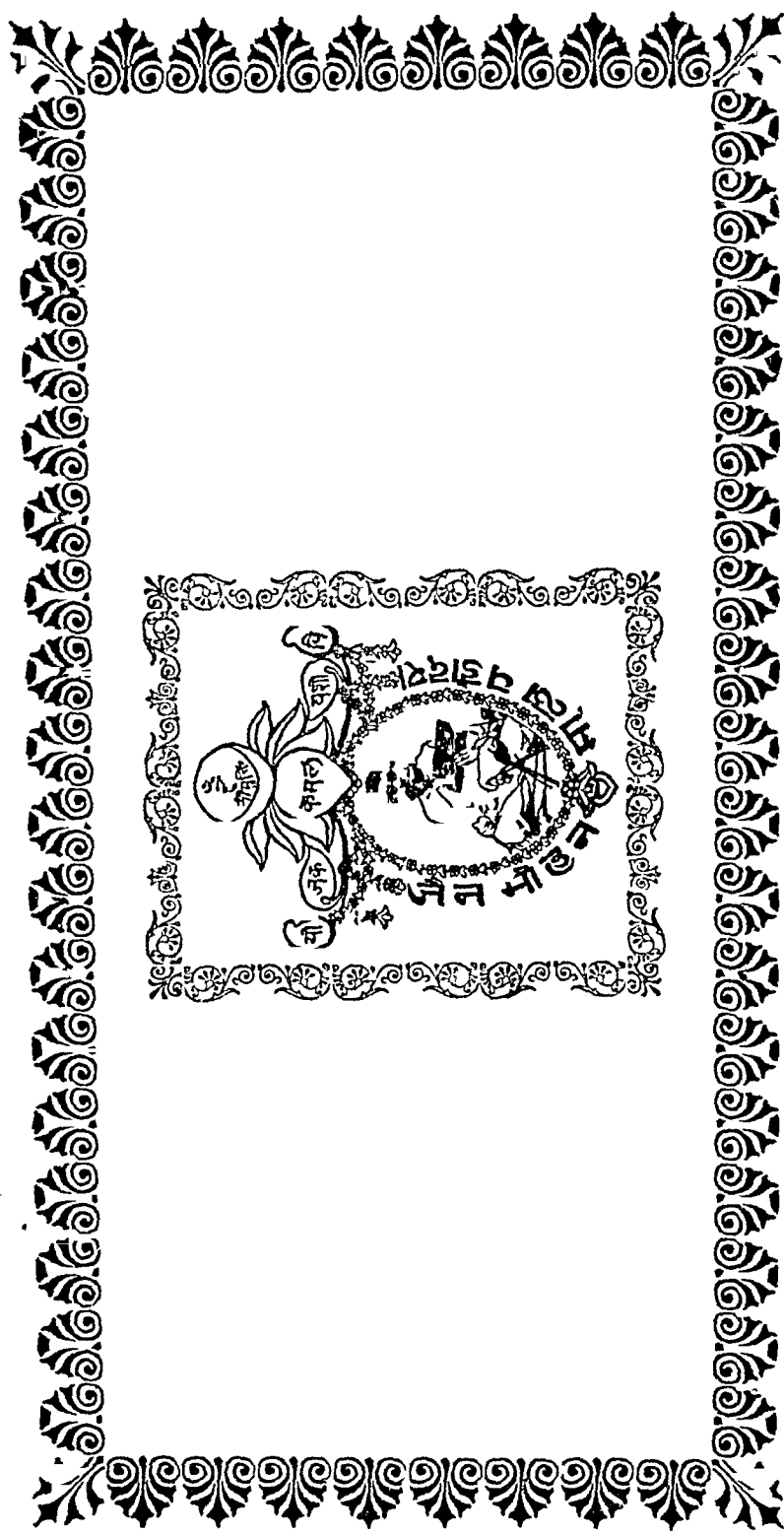
इति संविज्ञाशाखीय-विद्वद्बृन्दावतंस-कुमतध्वान्तरणि-मुनिचक्रचूडामणि-तपागच्छगगन-दिनमणि श्रीमन्सुक्तिविजय
- अपरनाम मूलचन्द्रजी - गणिपादपद्मचञ्चरीक-सर्वशशासनाङ्गणभस्तिमालि-निरवद्यचारित्रशालि-तपागच्छाचार्य
पुरन्दर-श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरपद्मेदयाद्रिसहचारांशु-अमेयप्रभावप्रचनप्रवीणचेतस्काऽनवद्यसंयमसेवाहेवाक-
व्याख्याप्रज्ञाऽऽचार्यवर्य्य श्रीमद्विजयमोहनसूरीश्वरचेनेयावतंस-गीतार्थवर-पाठकप्रवरोपाध्यायपदालङ्कृत
श्रीमत्प्रतापविजयगणिशिष्याणुप्रवर्तक-श्रीधर्मविजयचिरचितायां श्रीनवतत्त्वप्रकरण-सुमङ्गलाटीकायां
प्रकीर्णकाधिकारः समाप्तः । तस्मिंश्च समाप्ते समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ श्रीरस्तु ॥

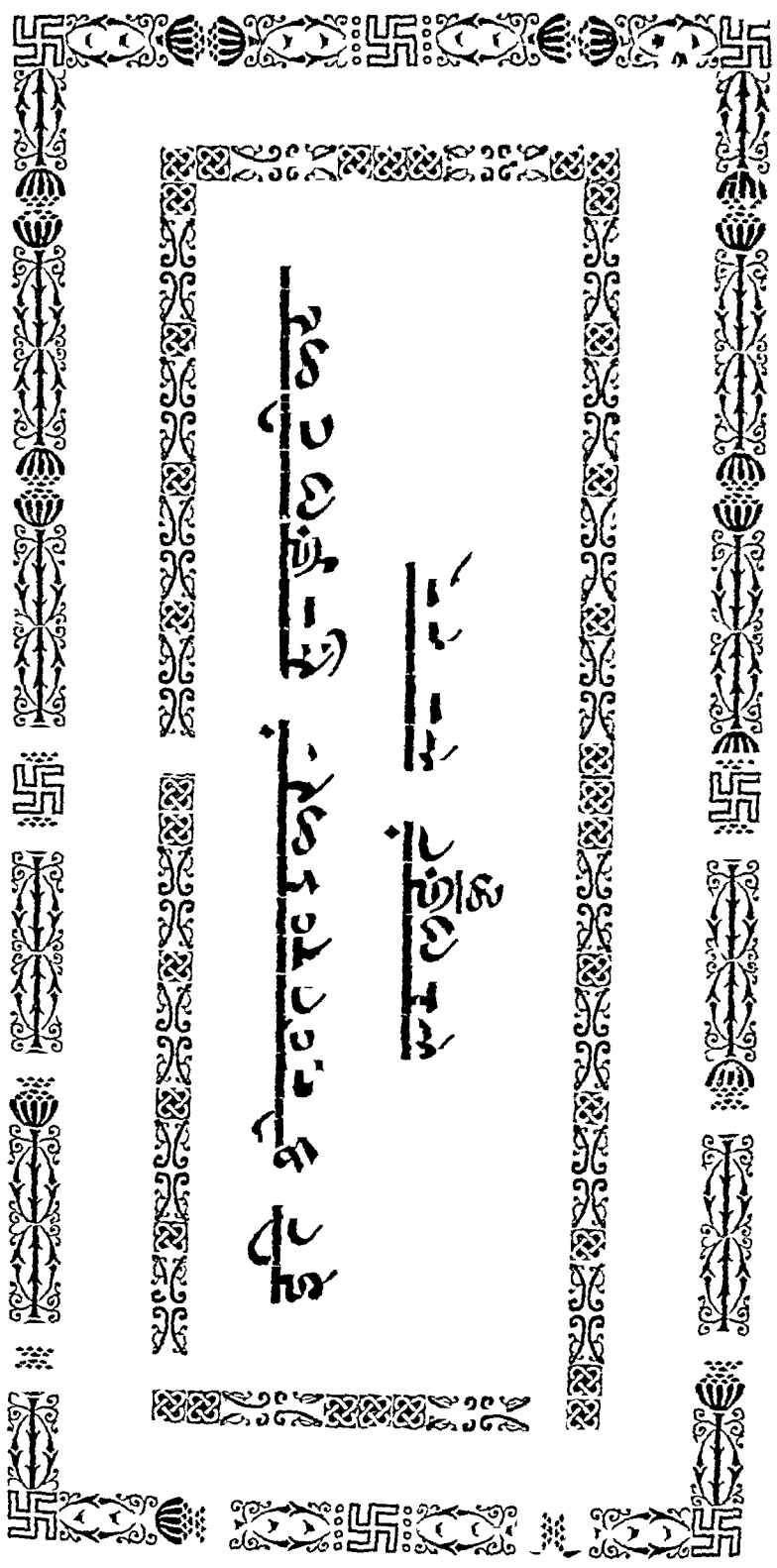

ॐ S ॐ U ॐ N ॐ A ॐ Z ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A

ॐ N ॐ A ॐ V ॐ A ॐ T ॐ A ॐ T ॐ V ॐ A ॐ

ॐ S ॐ M ॐ A ॐ N ॐ G ॐ A ॐ L ॐ A

इति श्री गणेशाय नमः श्री कृष्णाय नमः

श्री कृष्णाय नमः

ॐ N ॐ A ॐ V ॐ A ॐ T ॐ A ॐ T ॐ V ॐ A ॐ

